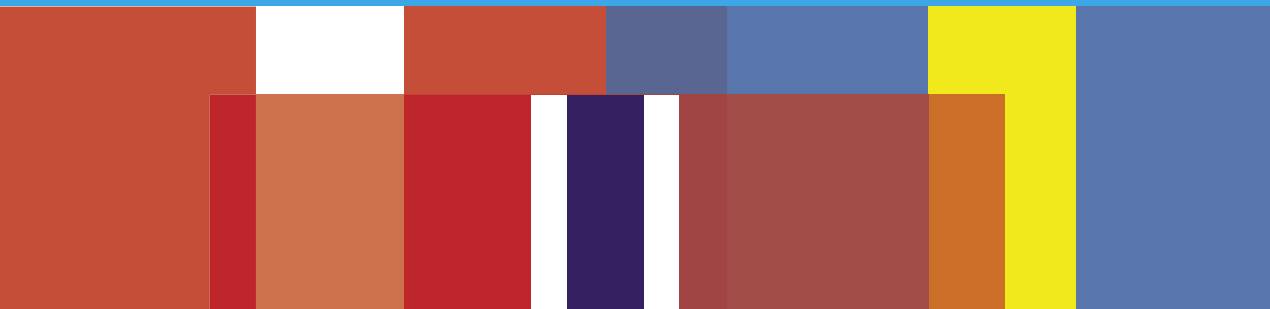

05:18

Jens Bonke (red.), Elling Borgeraas
Runar Døving, Torbjörn Hjort
Pernille Hohnen, Norma Montesino
Mari Rysst, Tapio Salonen

UDSATHED OG FORBRUG I DE NORDISKE VELFÆRDSSTATER

05:18

UDSATHED OG FORBRUG I DE NORDISKE VELFÆRDSSTATER

Jens Bonke (red.)
Elling Borgeraas
Runar Døving
Torbjörn Hjort
Pernille Hohnen
Norma Montesino
Mari Rysst
Tapio Salonen

KØBENHAVN 2005
SOCIALFORSKNINGSINSTITUTTET

UDSATHED OG FORBRUG I DE NORDISKE VELFÆRDSSTATER

Afdelingsleder: Ivan Thaulow
Afdelingen for børn, integration og ligestilling

ISSN: 1396-1810
ISBN: 87-7487-798-4

Layout: Hedda Bank
Oplag: 800
Tryk: BookPartnerMedia

©2005 Socialforskningsinstituttet

Socialforskningsinstituttet
Herluf Trolles Gade 11
1052 København K
Tlf. 33 48 08 00
sf@sf.dk
www.sf.dk

Socialforskningsinstituttets publikationer kan frit citeres med tydelig angivelse af kilden. Skrifter, der omtaler, anmelder, henviser til eller gengiver Socialforskningsinstituttets publikationer, bedes sendt til instituttet.

INDHOLD

	FORORD	7
	RESUMÉ	9
	Teoretisk udgangspunkt	9
	Valg af undersøgelsesdesign	10
	Interviewresultater	11
	Analysen af forbrugstemaer	13
	Perspektivering – nye udfordringer for den skandinaviske velfærdsstat?	15
1	PROBLEMSTILLING OG BAGGRUND	17
	1.1. Projektets formål	18
	1.2. Projektets forskningsmæssige forankring	18
	1.3. Projektets forskningsspørgsmål	20
	1.4. Projektets gennemførelse	22
2	DEN NORDISKE VELFERDSMODELLEN	25
	2.1. Felletrekk ved den nordiske modellen	26
	2.2. Institusjonelle forskjeller i den nordiske velferdsmodellen	28

2.3.	Noen prinsipielle utfordringer i den nordiske velferdspolitikken	39
3	TEORIER OM UTSATTHET OCH KONSUMTION	41
3.1.	Tidigare forskning	44
3.2.	Val av teoritiska perspektiv	53
3.3.	Sammanfattning	67
4	METOD	69
4.1.	Val av undersökningsdesign	69
4.2.	Undersökningsområden	78
4.3.	Utdforming og anvendelse af semi-struktureret interviewguide	82
5	OMRÅDEBESKRIVELSER	85
5.1.	Boligområdet Avedøre Stationsby, Danmark	86
5.2.	Bydelen og stedet Grorud i Oslo, Norge	97
5.3.	Bostadsområdet Lindängen, Malmö, Sverige	107
5.4.	Bostadsområdena, en jämförelse	115
6	INTERVIEWRESULTATER	121
6.1.	Indledning	121
6.2.	De danske interviewresultater	125
6.3.	De norske intervjuresultater	155
6.4.	De svenska intervjuresultaten	184
6.5.	Konklusion	216
7	ANALYSER AF FORBRUGSTEMAER	225
7.1.	Udvalgte forbrugstemaer	225
7.2.	Frit valg for forbrugere uden penge?	228
7.3.	Irrationell konsumtion	244
7.4.	Det koster å være “kul”: tilhørighet og integrasjon med prislapp?	257
7.5.	Utsatthetens møte med varu- og tjenstemarknaden	279

7.6. Voksne barn. Økonomiske relasjoner mellom barn og foreldre	293
7.7. Penger er ikke alt. Nettverkets betydning for utsatthet blant urbane skandinaver	314
7.8. Sammenfatning	332
BILAG A	337
Interviewguide og kommentarer	337
BILAG B	347
Urval och beskrivning av respondenter	347
BILAG C	357
Working papers	357
LITTERATUR	359

FORORD

De nordiske velfærdssamfund er kendetegnet ved en høj grad af økonomisk lighed og social sikkerhed. For de fleste er en fast tilknytning til arbejdsmarkedet og gode indkomster således det almindelige. Der er imidlertid fortsat en gruppe, som har ringere økonomiske vilkår end andre, og som derfor er udsat i forhold til opretholdelsen af et rimeligt forbrug. Det er denne gruppes forbrug og forbrugsstrategier, der belyses i denne undersøgelse, hvor en række ikke-økonomiske forhold såsom kulturel kompetence, sociale netværk, boligvilkår og adgang til markedet indgår som forhold af betydning for velfærden.

Det er valgt at fokusere på børnefamiliers vilkår, da udsathed blandt sådanne familier kan anses for at være mere kompleks end blandt andre grupper i befolkningen. Der er gennemført interview med børnefamilier i tre store boligområder i Danmark, Norge og Sverige, idet formålet er at sammenholde forbrugsvilkårene i disse nordiske lande.

Der er tale om et interdisciplinært projekt. Der har således deltaget forskere med økonomisk, sociologisk og antropologisk baggrund, hvilket har givet et varieret forskningsmæssigt perspektiv på problemstillingen. Både undersøgelsens teoretiske og empiriske bidrag har været diskuteret på en række arbejdsgruppemøder, ligesom interviewguide mv. er udviklet i fællesskab med henblik på at belyse de opstillede problemstillinger. De

enkelte kapitler i nærværende rapport har én eller flere hovedforfattere,¹ selvom de alle har været diskuteret i projektgruppen. Det gælder også for de analytiske temaer i kapitel 7, hvor den pågældende forfatter er angivet, ligesom det gælder for de arbejdsrapporter/working papers, som er publiceret undervejs i projektet. Flere af disse er allerede publiceret som artikler i videnskabelige tidsskrifter.

I projektet har deltaget følgende forskere: lic.polit. Jens Bonke (DK), mag.art. Elling Borgeraas (N), ph.d. (antropologi) Connie Carøe Christiansen (DK) (indtil 1.10.02), dr.polit. Runar Døving (N), doktorstipendiat Mari Rysst (N), ph.d. Torbjörn Hjort (S), mag.scient, ph.d. (antropologi) Pernille Hohnen (DK) (fra 1.1.03), ph.d. Norma Montesino (S) og professor Tapio Salonen (S) (indtil 1.1.05). Der har været afholdt en række arbejdsgruppemøder, ligesom koordinationsgruppen bestående af Jens Bonke, Elling Borgeraas og Tapio Salonen har afholdt otte møder. Projektet har været ledet af Jens Bonke, som også har redigeret nærværende rapport.

Rapporten er skrevet på dansk, norsk og svensk, hvilket understreger, at der er tale om et fællesnordisk projekt.

Et tidligere udkast til rapporten er blevet fremlagt på et afslutningsseminar i København 25. april 2005 med deltagelse af nordiske forbrugsforskere og medlemmer af Nordisk Ministerråds Udvalg for Forbrugerforskning.

Projektet er finansieret under Velfærdsforskningsprogrammet, Nordisk Ministerråd.

København, december 2005

Jørgen Søndergaard

1. Jens Bonke: kapitel 1, Elling Borgeraas: kapitel 2, Runar Døving: kapitel 5, 6 & 7, Mari Rysst: kapitel 4, 5, 6 & 7, Torbjörn Hjort: kapitel 3, 5, 6 & 7, Pernille Hohnen: kapitel 5, 6 & 7, Norma Montesino: kapitel 4, 5, 6 & 7.

RESUMÉ

Formålet med projektet er at undersøge, hvad der karakteriserer forbrugerroller og forbrugsstrategier blandt udsatte grupper i de tre nordiske lande: Danmark, Norge og Sverige. Det er således både udsatte gruppers forbrugsmuligheder og forbrugervilkår samt viden, strategier og erfaring som forbrugere, der fokuseres på i undersøgelsen. Spørgsmålet er med andre ord, hvad begrænsede forbrugsmuligheder betyder for oplevelsen af udsathed, herunder med hvilke strategier udsatte grupper er i stand til at “make ends meet”.

Udsattegruppen omfatter i denne undersøgelse børnefamilier med begrænsede økonomiske muligheder, hvilket gør dem sårbare over for indkomstnedgang og uforudsete udgifter. Projektet anvender et komparativt perspektiv, idet der dels lægges vægt på at analysere fællestræk ved udsathed i den skandinaviske velfærdsstat, dels tages hensyn til forskelle, hvad angår udsathed og forbrug i Danmark, Norge og Sverige.

TEORETISK UDGANGSPUNKT

Projektet indeholder flere forskellige perspektiver og foregår på flere niveauer.

På det samfundsmæssige niveau forstås forbrug som noget, der foregår på en arena, der interagerer med andre arenaer, fx boligmarkedet,

arbejdsmarkedet og det velfærdsstatslige system. På dette niveau rettes fokus mod, hvordan en husholdnings position på disse arenaer påvirker dens muligheder som forbruger. Hvilken betydning har fx det at være registreret som skyldner og arbejdsløshed for forbrugsmulighederne? Dette analyseniveau skal forstås i lyset af forestillingen om, at det frie vare- og tjenestemarked fungerer uafhængigt af andre samfundsarenaer. Der findes således konkrete forhindringer og barrierer, som bl.a. har betydning for tilgængelighed til varer og tjenester. Hertil kommer mere overordnede dimensioner såsom forbrugets symbolske værdi, der indebærer, at forbrug for nogle grupper kan betragtes som acceptabelt eller uacceptabelt, hhv. rigtigt eller forkert.

Forbruget kan også differentieres ved at sondre mellem materielle og sociale nødvendigheder. Et vigtigt aspekt ved de vilkår, der påvirker en husholdnings forbrug, er således, hvordan de dominerende forestillinger om forbrug påvirker udsatte gruppers adfærd. Det kan være, at husholdninger med en knap økonomi oplever en større kontrol og flere krav til disciplin, hvad angår deres forbrug, end ikke-udsatte grupper.

Endelig kan husholdningen betragtes som en aktør, hvor bl.a. sociale netværk kan have betydning. Aktørrollen er særlig interessant i forbindelse med husholdningens konkrete ageren, herunder hvordan den håndterer en udsat situation i forhold til forbrug.

VALG AF UNDERSØGELSESDSIGN

Projektet bygger på tre større kvalitative delstudier, som er gennemført i Danmark, Norge og Sverige. Grundmaterialet består af 75 interview med 25 i hvert land. Hertil kommer yderligere materiale, som er indsamlet i udvalgte boligområder gennem deltagerobservation (Norge) og ved et varierende antal interview med lokale nøglepersoner.

Der er udvalgt tre boligområder, som på en række punkter er ens. Det gælder bl.a. med hensyn til deres karakter af urban forstadsbebyggelse, en social og kulturel heterogenitet og en stor andel børnefamilier. Sådanne boligområder er en væsentlig ramme for børnefamiliers daglige forbrug, og derigennem også for oplevelsen af udsathed. Hertil kommer, at valget af et begrænset antal boligområder betyder, at respondenterne refererer til de samme fysiske rammer.

Undersøgelsen indeholder interview med repræsentanter for udvalgte børnefamilier. Flertallet af disse familier blev udvalgt blandt udsatte,

mens et mindretal blev udvalgt som ikke-udsatte/etablerede. Formålet med udvælgelsen af de ikke-udsatte var at etablere en form for kontrolgruppe, der gjorde det muligt at sammenligne de udsattes forhold med "majoritetsbefolkningens" forhold.

De etablerede husholdninger bor i samme boligområder som de udsatte husholdninger. Herved sikres det, at der gælder det samme lokale butiks- og serviceudbud for begge grupper. De etablerede familier adskiller sig imidlertid fra de udsatte ved typisk at være parfamilier med to lønindkomster. De etableredes økonomiske situation er alene af den grund mere tryk end de udsattes, hvortil kommer, at de etablerede også blev udvalgt ud fra deres højere grad af etablering på boligmarkedet.

INTERVIEWRESULTATER

Interviewene har til formål at afdække de forbrugsvilkår, forbrugsstrategier og forbrugsmønstre, der tilsammen har betydning for udsathed i de skandinaviske forbrugssamfund. Derudover er der anvendt en række udvalgte analytiske temaer, som i gennemgangen af interviewene har vist sig at være væsentlige for de former for udsathed, som kommer frem i interviewene.

En af de mest markante forskelle mellem de etablerede og de udsatte familier er, at de etablerede alle selv har *valgt at bo* der, hvor de bor. De etablerede er da også mere tilfredse med området end de udsatte. De fleste etablerede ejer deres bolig, og de er dermed mere interesserede i boligens kvaliteter. Dertil kommer, at boligen giver frihed til selv at bestemme, hvordan den skal se ud. Ejerboligen er derudover vigtig, idet den giver de etablerede kreditmuligheder, hvilket de udsatte ikke på samme måde kan benytte sig af.

De udsatte er ofte blevet *placeret i deres bolig*, som oftest er en lejebolig, og de har en mere passiv relation til boligsituationen, som de ikke oplever at have nogen indflydelse på.

Næsten alle de etablerede familier disponerer over egen bil, mens dette kun gælder for et fåtal af de udsatte. Det betyder, at de udsatte har mindre mobilitet, hvilket især er af betydning for de udsatte danske familier, som oplever udbuddet af lokale butikker som meget begrænset.

De udsatte har en *planlagt og stram økonomi*, og de har ikke mulighed for at spare op. Dette indebærer, at de ikke så nemt kan købe på udsalg. Uforudsete udgifter indebærer endvidere, at de udsatte ofte må ty til netværk, opdele regningen eller tage lån for at klare sig igennem. Fravær

af en økonomisk buffer gør dagliglivet anstrengt, og de udsatte kommer ofte i situationer, hvor der må benyttes tidskrævende og komplicerede løsninger.

For de etablerede ser det ikke ud til, at låntagning er noget problem. De fleste har kreditkort og adgang til internet, så de ikke behøver at gå i banken eller på posthuset. De udsatte oplever *manglen på kreditværdighed* som et savn, fordi deres økonomi er så stram, at de savner fleksibilitet og muligheder for at købe, når der er billige tilbud.

For de udsatte bærer *forbruget præg af systematik og alvor*. Det tilstræbes at spare penge på mad, og prisen bliver derfor vigtig. De udsatte planlægger indkøbene, sammenligner priser og bruger ofte indkøbsliste. Samtidig ved de af erfaring, at de ikke vil have penge tilbage i slutningen af måneden, og kalkulerer derfor med forskellige tilskudsordninger eller alternative strategier, såsom hjælp fra slægtninge, for at dække de mest basale behov. *Prioritering* bliver med andre ord et meget centralt begreb for de udsatte. Det betyder bl.a., at det at opfylde børnenes behov bliver det vigtigste, mens tøj til forældrene ofte kommer i sidste række.

Ferie og fritid er sammen med tøj de områder, som for de udsatte er mest problemfyldte, fordi der ofte ikke bliver plads til disse ting, samtidig med at det opleves som et afsavn ikke at kunne opfylde børnenes behov på disse områder. De udsatte forældre har således et stort ønske om at kunne lade børnene gøre, hvad andre børn gør.

De etableredes *netværk* præges af stor geografisk spredning og stor variation: kollegaer fra arbejde, tidligere klassekammerater, sportsvenner, naboer og familie. De udsattes netværk findes først og fremmest på lokalt niveau, knyttet til naboskab og familie. Det er mindre i omfang, og selv om det har stor betydning, er det økonomiske niveau for ydelserne mindre. De udsatte, som har netværk at ty til, siger, at de er økonomisk afhængige heraf: at de ikke kan klare hverdagen uden hjælp i form af børnepasning, tøjgaver eller direkte pengehjælp i krisesituationer. En del udsatte med invandrerbaggrund, som ikke har slægtninge i landet, men som har økonomiske forpligtelser udenfor, bliver ekstra sårbare, fordi de ikke har disse muligheder.

Forskellen mellem de udsatte og etablerede kommer frem ved, at de udsatte ikke har råd til *at give børnene* mærkevarer m.m., selv om de forsøger at følge med. De etablerede vurderer i højere grad forskellige forbrugsvarer i forhold til deres egne normer om kvalitet og en "rigtig barndom". Forskellene kommer også frem i forhold til fritidsaktiviteterne, hvor børnenes interesser er styrende for valget af aktiviteter for de etable-

rede, mens økonomien styrer hos de udsatte. For de udsatte er det vanskeligt at leve op til deres egne forældreidealer. Der skelnes meget klart mellem børnenes og egne behov, og børnene får ofte det bedste.

Undersøgelsen viser, hvordan børnene, gennem deres forbrug, bliver udsatte familiers sociale og moralske ansigt udadtil, og det ikke at kunne give børnene en rig fritid, gode sko, rigtig ernæring er et stærkt signal om tab af værdighed og social status. Det gælder både i forhold til, om børnene får “det materielt nødvendige”, ser ordentlige ud, og i forhold til om de får “for meget luksus”, idet dette falder tilbage på forældrene som udtryk for en forkert prioritering.

Det at være udsat indebærer begrænset *frihed og råderum*, hvor manglen på frihed kommer frem både i forbruget, i muligheden for mobilitet og i formerne for indkomst. Det resulterer ofte i skam og opleves som noget, der gør det vanskeligt at komme ud af den dårlige situation. Synet på fremtiden bliver derfor også en skillelinje mellem de udsatte og de etablerede.

De etablerede føler, at de har kontrol over *fremtiden*. De er tilfredse med livet, de føler tryk ved deres arbejdssituation og lægger planer for, hvordan huset skal se ud, og for deres egen fritid, som handler om at gøre det, man har lyst til. Den eneste udtrykte bekymring er børnenes fremtid som unge, og hvad den kan føre med sig. De udsatte er langt mere pessimistiske. Selv om der er enkelte, som tror på bedre forhold i fremtiden, oplever de ikke, at de har valgt deres situation, og de ser ikke sig selv som aktører, men som ofre for omstændighederne.

Et væsentligt resultat af undersøgelsen er, at der ikke viser sig væsentlige forskelle i de udsattes sociale position i de tre lande. Det synes at være de samme forhold, der har betydning for udsathed henholdsvis etablerethed.

ANALYSER AF FORBRUGSTEMAER

Projektet indeholder også en belysning af en række tematiske problemstillinger i form af tværgående og komparative analyser. Der er tale om selvstændige analyser, som er udarbejdet med afsæt i forskellige empiriske og teoretiske overvejelser.

Forbrugere uden penge. Forståelsen af den sociale dimension af “frit valg” er blevet særlig vigtig set i lyset af en stigende individualisering og markedsførelse af velfærdsstaten. Det viser sig, at skandinaviske borgere

med begrænsede økonomiske ressourcer oplever begrænset adgang til forbrug og forbrugsvalg, både i kraft af at være et overset kundesegment, og fordi deres forbrugsmønstre i vidt omfang ikke er i overensstemmelse med dominerende forbrugsnormer og forbrugsmønstre.

Irrationelt forbrug. For omkring hundrede år siden blev der formuleret forskellige ideer om fattiges forbrug, bl.a. at de herigennem skulle integreres socialt. Tilsvarende forestillinger hævdes stadig at styre embedsmænds beskrivelser af udsatte gruppers forbrug, og hvordan udsatte forældre forholder sig til sådanne vurderinger i deres hverdagsforbrug. Ud fra teorier om forbrugs afgørende og skabende rolle i det sociale liv fremstår udsatte børnefamiliers forbrug som udtryk for en (rationel) stræben efter social deltagelse.

Tilhør og integration gennem pengesedlen? Med udgangspunkt i en skole i Oslo er 10-årige pigers relationsopbygning og selvpræstationer anvendt til forståelse af ungdomskulturen og diskursen om det "cool". Når det at være "cool" er vigtigt og koster penge, bliver det nemt vanskeligt for minoritetsunge at være med. Relationen mellem økonomi og kulturel baggrund, tilhør og integration er således kompliceret, og få penge i en familie vanskeliggør dermed integrationen af børn med udenlandsk baggrund.

Udsathedens møde med vare- og tjenestemarkedet. Familier med en udsat økonomisk situation møder en række vanskeligheder på vare- og tjenestemarkedet. Det gælder dels forhindringer og barrierer, som bliver større, dels et forbrug, som ofte bliver dyrere for udsatte familier. Dette bliver yderligere problematisk, fordi megen markedsføring og medierne medvirker til at skabe normer for, hvad en forbruger bør konsumere.

Økonomiske relationer mellem børn og forældre. Det er udbredt, at forældre får varer, penge og tjenester af deres egne forældre. Det kan være i form af direkte økonomiske overførsler som tilskud til boligkøb eller forskud på arv, eller det kan være børnepasning eller håndværkertjenester. Det kan også være lån af bil og adgang til forældrenes netværk. Forældre optræder dermed som et privat økonomisk sikkerhedsnet.

Netværkets betydning for udsathed. Økonomisk udsatte familier er afhængige af uformelle transaktioner for at få økonomien til at hænge sammen, mens overførsler af uformelle goder blandt etablerede familier mere bærer præg af affektion.

PERSPEKTIVERING – NYE UDFORDRINGER FOR DEN SKANDINAVISKE VELFÆRDSSTAT?

Undersøgelsen rejser spørgsmålet om, hvorvidt udviklingen af forbrugersamfundet er med til at skærpe forskellene mellem udsatte og “de etablerede”, ikke alene snævert set i forhold til indtægt og købekraft, men også målt på andre sociale områder, der i stigende grad er kommet i fokus. Således har ikke-udsatte familier med eget hus og fast arbejde et forbrugsmønster, der er kendetegnet ved en høj grad af valgfrihed, stort økonomisk råderum og adgang til flere markeder, både geografisk og elektronisk (internethandel, homebanking). De er samtidig sikre aktører på markedet og har en høj grad af kreditværdighed. De udsatte, derimod, kan i langt højere grad karakteriseres som lokale, immobile og som sårbare og usikre aktører på en begrænset del af markedet, som de også er mere afhængige af, da de ofte kun har adgang til de billigste lokale markedstilbud.

Det ser ud til, at de udsatte, ikke alene på grund af pengemangel, men også på grund af den position og forbrugersrolle, som de får tildelt qua deres position som “dårlige forbrugere”, har fået en ufavorabel position som forbrugere i forbrugersamfundet, hvor deres behov for og adgang til de billigste varer risikerer at blive overset af markedet, fordi de mangler gennemslagskraft som forbrugere.

Samtidig bevirker det stigende pres for økonomisk udsatte borgere, at de ikke alene er udsatte i økonomisk forstand, men også ofte bliver det i moralsk forstand, fordi deres forbrug på én gang gøres mere vigtigt, mere umuligt, og deres valg gøres til genstand for social kontrol.

På grund af den markante forskel på muligheder og indflydelse for udsatte hhv. ikke-udsatte forbrugere ser det ud til at være utilstrækkeligt at anvende generaliserende betegnelser vedrørende fx “rollen som forbruger”, “forbrugernes frie valg” og “forbrugerindflydelse”. Undersøgelsen peger således på, at der i kølvandet på udviklingen af forbrugersamfundet produceres og reproduceres sociale forskelle, som har konsekvenser både på det personlige og på det samfundsmæssige plan.

PROBLEMSTILLING OG BAGGRUND

I 1999 besluttede Nordisk Ministerråd at gennemføre et omfattende forskningsprogram om de fremtidige udfordringer for de nordiske velfærdssamfund. I samfundsdebatten var der rejst tvivl om, hvorvidt disse samfund har en udformning, som er tilstrækkelig robust til at modstå en stigende internationalisering og globalisering. Det drejer sig om de sociale systemer, arbejdsmarkedernes måde at fungere på og velfærdspolitikken i almindelighed. En større åbenhed samfundene imellem i form af et stigende internationalt vareudbud, stigende arbejdskraftmobilitet over grænserne, mere åbne kapitalmarkeder og hurtigere udbredelse af viden sætter spørgsmålstegn ved, om de nordiske velfærdssamfund med omfattende skattefinansierede velfærdsydelser og en betydelig omfordeling af goder kan opretholdes i fremtiden.

Det har i løbet af 1990'erne vist sig, at de nordiske velfærdsstater er blevet udsat for væsentlige forandringer. Forskellige konjunkturedgange i de nordiske lande og efterfølgende politiske tiltag over for arbejdsmarkedet og det sociale system har i samtlige lande påvirket vilkårene for velfærdsstatens udformning. Der er således skabt en større opmærksomhed omkring velfærdsstaternes måde at fungere på, hvilket også er affødt af forventningerne til væsentlige demografiske forandringer i retning af forholdsvis flere ældre i fremtiden.

Samtidig har den økonomiske opgang, som de nordiske velfærdsstater har oplevet de senere år, ikke kunnet forhindre, at der fortsat er forholdsvis store grupper, som enten er på kanten af arbejdsmarkedet eller

helt uden for dette. Der er således blevet talt om en stigende marginalisering med flere økonomisk udsatte i befolkningerne (SOU, 2000:3; Bonke, 1998). Fordelingen af indkomster er i den forbindelse ikke det eneste kriterium for velfærd, idet også andre forhold hænger sammen hermed. Det gælder omfanget og karakteren af sociale relationer og netværk, boligforhold, graden og karakteren af arbejdsmarkedstilknytning og omfanget og kvaliteten af den enkeltes forbrugsmuligheder. Især det sidste levevilkår – forbrug – er i fokus i denne undersøgelse, der netop ser på udsathed og forbrug i de nordiske velfærdssamfund.

1.1. PROJEKTETS FORMÅL

Formålet med nærværende projekt er at undersøge forbrug og forbrugsstrategier blandt udsatte grupper i de tre nordiske lande: Danmark, Norge og Sverige. En generelt øget velstand i befolkningerne og en ændret tilgængelighed til forbrug tillige med en skærpet betoning af den symbolske værdi ved forbrug på bekostning af den funktionelle værdi kan således forventes at påvirke udsattes forbrugsadfærd og tilføje nye dimensioner til oplevelsen af økonomisk udsathed. Det understreger behovet for at belyse de udsatte gruppers faktiske og oplevede økonomiske vilkår og betydningen af den sociale kontekst for deres velfærd. Der er således både en økonomisk og en social dimension forbundet med forbrug, hvilket forventes i særlig grad at komme til udtryk blandt økonomisk udsatte grupper (SOU, 2001:54). Der fokuseres i den forbindelse på udsatte familier med børn, idet nogle af sådanne familier antages at have større risiko for at have økonomiske problemer i kraft af deres forsørgerbyrde, en løsere tilknytning til arbejdsmarkedet og svagere sociale netværk. Et bedre kendskab til forbrugermulighederne og -adfærden blandt udsatte familier med børn i de nordiske velfærdssamfund forventes således at kunne forbedre grundlaget for politiske initiativer over for denne gruppe og over for befolkningen som helhed.

1.2. PROJEKTETS FORSKNINGSMÆSSIGE FORANKRING

Der er i levekårsforskningen en stigende erkendelse af, at indkomst er et for endimensionalt mål for velfærd. Både indkomstens art og måden, den

anvendes på, har betydning for velfærdsniveauet, tillige med at en række andre økonomiske og ikke-økonomiske forhold, såsom kreditmuligheder, tilgængelighed til markedet, forbrugerkendskab/viden, spiller vigtige roller. Et samlet begreb kunne her være forbrugsmuligheder, som ifølge Bauman (1998) netop sammenfatter en række forhold omkring velfærd.

I og med forbrugsmulighederne er påvirket af såvel de økonomiske ressourcer, der er til rådighed, som forbrugernes viden og erfaring som forbrugere, indgår der en vigtig social og fordelingsmæssig dimension i forbrugeradfærden. Det er således ikke alene omfanget af forbrugernes økonomiske ressourcer – økonomisk kapital – der afgør forbrugets omfang og karakter, idet også sociale og uddannelsesmæssige kvalifikationer – social kapital og uddannelseskapital – spiller en væsentlig rolle (Bourdieu, 1984).

Den økonomiske, sociale og uddannelsesmæssige stratifikation påvirker både forbrugsniveauet og forbrugsmønsteret, samtidig med at grupper med begrænsede forbrugsmuligheder har et forholdsmæssigt dyrt forbrug, eller som det er udtrykt af Caplowitz (1963), “the poor pay more”, bl.a. fordi forbruget nødvendigvis må være mere kortsigtet. Det er derfor et vigtigt forskningsspørgsmål, hvordan begrænsede forbrugsmuligheder konkret påvirker forbrugsadfærden, herunder om og hvordan og med hvilke strategier sådanne grupper er i stand til at “make ends meet”.

Inddragelsen af både forbrugeradfærden og forbrugsmulighederne indebærer, at der kan opnås ny viden om samspillet mellem forbrugere og forbrugerarenaer og de heraf afledte strategier og konsekvenser for forbruget, især med sigte på grupper med begrænsede ressourcer.

Inden for økonomisk forskning anvendes først og fremmest antagelsen om den rationelle forbruger. Det betyder, at der forventes at være tale om et forbrug, som maksimeres i forhold til de rådende budgetmæssige begrænsninger og den information/viden, som forbrugeren besidder (fx Becker, 1981; Miller, 1998). I forhold hertil udvider sociologisk forskning perspektivet ved at inddrage andre aspekter end det rent behovsmaksimerende. Forbruget har således en række sociale konsekvenser, hvilket allerede Veblen gjorde opmærksom på i *Conspicuous Consumption* fra 1899 (2000). Der er forbundet forskellige grader af status til forbruget, hvorved forbruget optræder som en social markør og et stratificeringsredskab. Forbruget kan også forme forbrugernes identitet og aktivt anvendes som en særlig livsstils- og gruppetilhørsmarkør ved at give udtryk for sociale og kulturelle normer. Eksempelvis kan en prioritering af forbruget på børn anvendes til at dække over, at familiens samlede forbrugsmuligheder er

begrænsede. Der findes endvidere sociologisk forskning omkring forbrugets kompensatoriske betydning. Ifølge Caplowitz (1963) skal forbruget således bl.a. forstås som en kompensation for manglen på ressourcer og indflydelse på andre områder i livet, såsom i familien og i sociale netværk, manglen på uddannelse og/eller en ringe social og samfundsmæssig status i almindelighed. Endelig skal det nævnes, at forbrug også kan opfattes som et udtryk for kærlighed og omsorg over for andre mennesker (Miller, 1998). En hensigtsmæssig forvaltning af husholdningsøkonomien, hvilket kvinder ofte står for, er blevet fortolket på denne måde. Økonomer ser det dog også som et udtryk for en hensigtsmæssig specialisering parterne imellem.

Nærværende projekt vil anvende flere af de nævnte teoretiske forståelser i belysningen af udsatte og ikke-udsatte gruppers forbrugsmuligheder og forbrugsstrategier. Det er imidlertid vanskeligt på forhånd at afgøre, hvad der adskiller gruppen af udsatte fra gruppen af ikke-udsatte, og dermed hvad der konstituerer gruppen af udsatte forbrugsmæssigt set. Det antages dog, at udsatte grupper er karakteriseret ved at besidde forholdsvis få økonomiske ressourcer, at være udsat for en vis diskrimination som forbrugere, at have en begrænset kulturel kompetence og at besidde et tyndt socialt netværk.

Disse forhold vil blive set i et komparativt nordisk perspektiv. De nordiske velfærdsstater er karakteriseret ved at have universalistiske og forholdsvis generøse velfærdsordninger. Det er derfor forventeligt, at graden og karakteren af udsathed er anderledes og mindre alvorlig end i andre velfærdsregimer (Esping-Andersen, 2002). Det må på den anden side forudses, at der er visse forskelle, hvad angår udsathed og forbrug mellem de tre nordiske lande, som indgår i dette projekt. Alene det, at det sociale system, arbejdsmarkedene, familiestrukturerne og urbaniseringen i et vist omfang varierer, indebærer, at udsatte grupper ikke nødvendigvis har samme vilkår og dermed anlægger samme strategier i forhold til deres forbrug og forbrugsmønster. Hertil kommer, at lokale forvaltninger og praksisser kan indebære forskelle i tildeling af offentlige overførsler og ydelser.

1.3. PROJEKTETS FORSKNINGSSPØRGSMÅL

Der rejses en række forskningsspørgsmål i projektet, som vil blive belyst både ud fra en teoretisk og en empirisk synsvinkel. Projektet har således til

formål, dels at belyse og afprøve en række teoretiske problemstillinger, dels at videreudvikle eksisterende teorier på dette grundlag.

Det teoretiske fundament er kort beskrevet ovenfor (afsnit 1.2) og omfatter analyser af udvalgte teorier om forbrug applikeret på udsatte børnefamilier. Det gælder teorien om rationelt forbrug, forbrugsstrategier, forbrug som social nødvendighed, forbrug som disciplinering, netværks betydning for adgangen til forbrug, differentieret adgang til markedet, forbrug som frit valg mv. (se nærmere i kapitel 7).

Det empiriske grundlag for projektet er tilvejebragt gennem semi-strukturerede interview med omkring 25 udvalgte børnefamilier i hvert af de tre nordiske lande: Danmark, Norge og Sverige. Nogle af disse familier må betegnes som forbrugsmæssigt udsatte, mens andre ikke kan karakteriseres på denne måde. Deres fælles vilkår er imidlertid, at de bor i det samme boligområde i de tre lande. Det skyldes et ønske om at analysere udsathed og forbrug i en kontekst, hvor ikke alle familier nødvendigvis er udsatte i økonomisk og forbrugsmæssig henseende (se nærmere herom i kapitel 4 om metode).

Det første forskningsspørgsmål i projektet er, hvad der afgrænser udsatte børnefamilier fra ikke-udsatte børnefamilier, og hvad der gør, at nogle familier bliver udsatte, mens andre ikke gør det. Det indebærer sammenligninger af familiernes indkomstforhold og forandringerne heri, deres arbejdsmarkedstillknytning, deres uddannelsesniveau og forskellige andre socioøkonomiske forhold, som kan påvirke deres forbrugsmuligheder. Det er her også vigtigt at se på udsatte børnefamiliers tidligere vilkår, idet dette kan bidrage til at belyse, om de pågældende altid har været udsatte, eller om det er konkrete forhold/hændelser, der har ført til deres udsatte position.

Et andet forskningsspørgsmål er, hvordan udsatte grupper prioriterer og har mulighed for at prioritere deres forbrug mellem forskellige forbrugsgoder. Hvilket råderum er de i besiddelse af, og hvad bestemmer dette råderum? Hvad vælges fra, og med hvilken begrundelse sker det? Har forbrug på goder til børn forrang for forældrenes eget forbrug? Hvor meget anvendes på fødevarer osv.? Endvidere belyses adgangen til kredit, og herunder om mere uformelle kreditmuligheder foreligger. Også omfanget af vernetjenester og andre former for bytte gennem forskellige netværk belyses for at kunne give et billede af udsatte og ikke-udsatte børnefamiliers forbrug.

Det fører videre til det tredje forskningsspørgsmål, som handler om, hvorvidt udsatte børnefamilier har mulighed for, eller måske er tvun-

get til, at have et rationelt forbrug, herunder om kreditrationeringer og manglende adgang til uformelle lånemuligheder forhindrer disse familier i at opnå et rimeligt forbrug. Der kan ligeledes være tale om, at der foregår en samfundsmæssig disciplinering af udsatte gruppers forbrugeradfærd.

Det fjerde spørgsmål handler om forbrugsstrategier i almindelighed. Hvilke strategier har udsatte grupper til rådighed, og hvilke anvender disse grupper konkret? For at belyse dette er det også vigtigt at undersøge, om strategierne har ændret sig eller forventes at ændre sig i fremtiden. Igen er det vigtigt at sammenholde forholdene med tilsvarende forhold for ikke-udsatte børnefamilier.

Et femte forskningsspørgsmål vedrører udsatte børnefamiliers egen opfattelse af deres økonomiske situation, dvs. om de er tilfredse med denne, eller om den opfattes som problematisk, og om der er enighed herom i familien. Udsigten til forbedringer af forbrugsmulighederne antages at være af væsentlig betydning for familiernes forbrugeradfærd.

Endelig er manglende kompetencer som forbruger, herunder begrænsede informations-søgemuligheder og sprogbarrierer, et spørgsmål, som rejses for at belyse, om dette kan have indflydelse på udsatte gruppers forbrug og forbrugsmuligheder. Der vil her også blive set på, om der gælder andre markedsforhold – nærhed til og udbud af butikker – for udsatte grupper end for ikke-udsatte grupper i de udvalgte boligområder.

For samtlige spørgsmåls vedkommende gælder, at disse skal besvares i et komparativt velfærdsstatsperspektiv. Det er således muligt, at udsatte gruppers forbrugsvilkår varierer, afhængig af hvilket nordisk velfærdssamfund de bor i. Det betyder, at projektets titel, udsathed og forbrug i de nordiske velfærdssamfund, fastholdes som det overordnede forskningsspørgsmål igennem hele projektet.

1.4. PROJEKTETS GENNEMFØRELSE

Projektet er gennemført som et fælles nordisk projekt af forskere fra SIFO i Oslo, Universitetet i Lund og Socialforskningsinstituttet i København. Disse forskere har forskellige faglige baggrunde, idet der både har været repræsenteret antropologer, sociologer og økonomer i projektet. Det tværfaglige samarbejde er gennemført ved afholdelse af seminarer og møder, hvor det teoretiske udgangspunkt for projektet er blevet diskuteret og relevante teorier om udsathed og forbrug udvalgt. Der er endvidere diskuteret og udvalgt relevante boligområder i de tre lande, og endelig er der

udarbejdet en fælles spørgeguide (se bilag A) til brug for gennemførelsen af de nationale interview med omkring 25 udvalgte børnefamilier i hvert land.

For hvert land er der gennemført områdebeskrivelser med det formål at give et billede af de ydre betingelser for familiernes forbrugeradfærd (se kapitel 5). Der er endvidere foretaget kvalitative nationale analyser af de gennemførte interview med udsatte og ikke-udsatte børnefamilier (se kapitel 6). Endelig er de temaer, der er opstillet på baggrund af de forskellige teorier om forbrugeradfærd, analyseret på tværs af de enkelte lande (se kapitel 7). Det vil sige, at interviewene for samtlige lande her har udgjort et samlet datamateriale.

Ud over den fælles afrapportering i denne rapport er der udarbejdet en række working papers, se bilag C for en oversigt. Der er også udarbejdet artikler til publicering i internationale tidsskrifter, se kapitel 7.

DEN NORDISKE VELFERDSMODELLEN

I dette kapitlet drøftes tre sider ved den såkalt nordiske velferdsmodellen. I første del redegjør vi for noen sentrale fellestrekk ved denne modellen. Grunnen til at en legger såpass mye vekt på fellestrekkene er at disse landene – til tross for viktige forskjeller – framstår som mer vellykkede enn andre land (Eriksson mfl. 1987). Det lave antall fattige, relativt lav arbeidsløshet og høy andel kvinner i arbeidsmarkedet, er gode eksempler på positive sider ved denne modellen (se Palme 1999). Det var også disse kjennetegnene – med den svenske velferdsmodellen som idealtipe – som ble trukket fram som forbilde for andre land på 70- og 80 tallet (Hvinden 2005). Utover 90-tallet ble imidlertid oppmerksomheten i større grad rettet mot de utfordringer de nordiske velferdsstatene sto overfor, og mange argumenterte for at dette velferdsregimet ikke vil være levedyktig på sikt, i alle fall ikke uten betydelige endringer. Kritikken rettet seg ikke så mye mot prinsippene, men snarere mot mulighetene til å finansiere den.

Selv om det gir mening å bruke den nordiske velferdsmodellen som en fellesbetegnelse i et komparativt perspektiv, og som utgangspunkt for å forklare det relativt høye velferdsnivået i de tre landene som studeres i dette prosjektet, er det også viktige forskjeller i den konkrete utformingen av selve ordningene. Det er tre selvstendige land, med ulike politiske og økonomiske forutsetninger, som gir ulike føringer for utforming av de konkrete ordningene. I en komparativ kvalitativ analyse kan disse ha betydning for å forklare mulige forskjeller i dette tre-lands-materialet. I andre del av dette kapitlet løftes det derfor fram noen eksempler på slike for-

skjeller. Intensjonen er ikke å gi en fullstendig oversikt over ulikheter i utforming av økonomiske overføringer til personer og hushold i Danmark, Norge og Sverige, men kun å vise at det under fellesbetegnelsen 'den nordiske modellen' også finnes viktige nasjonale forskjeller.

I siste del av dette kapitlet skal vi dessuten trekke fram noen sentrale aspekter ved de utfordringer den nordiske modellen står overfor, og noen mer eller mindre tydelige utviklingstrekk.

2.1. FELLETTREKK VED DEN NORDISKE MODELLEN

I komparative analyser av velferdsstater tas det ofte utgangspunkt i "blandingsforholdet" mellom fire sentrale velferdstilbydere; stat, marked, familien og det sivile samfunn. I Esping-Andersens velkjente klassifisering av moderne velferdsstater fokuserer han på de tre første, og grupperer de vestlige land i tre ulike velferdsregimer; det liberale (anglo-amerikanske) velferdsregime, det konservative (det kontinentale, europeiske) og det sosialdemokratiske (skandinaviske) (Esping-Andersen 1990). Kjernen i det liberale velferdsregime er dels å oppmuntre til private velferdsordninger og dels å begrense det offentlige rolle til å ta seg av akutte svikt i markedet. Det offentlige rolle – med unntak av den offentlige helsepolitikken – er å utvikle målrettede ordninger til personer som er i absolutt behov for hjelp. I den konservative – kontinentale – modellen er det familien som blir sett på som den primære velferdsprodusenten; de offentlige ordningene er i stor grad rettet inn mot å støtte familien i den rollen. I praksis betyr det en orientering mot hovedforsørger, som regel mannen, og med stor vekt på sysselsettings- og arbeidsmarkeds- (arbeidslivs-)politikken. Det sentrale kjennetegnet ved den nordiske velferdsmodellen er statens – og kommunenes – rolle i utformingen og finansiering av velferdsordningene. Esping-Andersen (2002) legger også vekt på at den nordiske velferdsstaten aktivt har støttet opp under en "de-familialized" politikk på to måter. På den ene siden å styrke familien ved å frita den for en rekke forpliktelser og på den andre ved å bidra til en større individuell uavhengighet. Dessuten har den nordiske velferdsstaten utviklet ordninger som gjør folks velferd uavhengig av markedet. En følge av markedsuavhengigheten er større fokus på aktivisering for å gjøre befolkningen produktive og attraktive i arbeidsmarkedet. Esping-Andersen oppsummerer kjernen i de nordiske velferdsstater på følgende måte:

The Nordic Welfare States are characteristic for their triple accent on universal income guarantees, 'activation', and highly developed service for children, the disabled, and for the frail elderly (Esping-Andersen 2002:14).

Vekten på staten som den viktigste velferdstilbyder av universelle ordninger – som er finansiert med generelle skatter og som sammen med skattesystemet omfordeler verdier – gjør at de nordiske landene framstår som mer egalitære enn mange andre land.

Selv om det har vært reist mange innvendinger mot denne måten å klassifisere moderne velferdssystemer på, støtter flere empirisk orienterte studier opp om Esping-Andersens prinsipielle beskrivelse av den nordiske velferdsmodellen.

De mest positive effektene av den nordiske løsningen er for det første relativt jevn inntektsfordeling, lavt antall fattige og relativt små forskjeller i levekår i befolkningen. En annen viktig effekt er små kjønnsforskjeller og en høy andel kvinner i arbeidsmarkedet. Det vil si at de nordiske velferdsstatene i stor grad har klart å kompensere for "svikt" i markedet og i familien.

Selv om Norden er særpreget av et velutviklet system av velferdstjenester i offentlig regi, er levekårstilnærmingen et viktig trekk ved velferdspolitikken. Lavekjøpsperspektivet kan sies å ha et noe mer snevert fokus på de ressursene som er av betydning for folks velferd og fordelingen av disse på ulike arenaer. I dette prosjektet – som er opptatt av koblinger mellom forbruk og utsatthet – er det nettopp ressurser i form av inntekt og forbruksgjenstander, og hvordan disse kobles og deretter fordeles på ulike arenaer, som er utgangspunktet. Selv om inntekt er den sentrale uavhengige variabelen – dvs. som er av betydning for hvilke forbruksmuligheter man har – er det selvsagt også andre ressurser som er av betydning både for inntektsnivået og forbruksmulighetene.

Dette perspektiv er helt i tråd med klassisk nordisk levekårsforskning, som jo er opptatt av å betrakte levekår som fordeling av ressurser på ulike arenaer.

I en av de siste norske levekårsundersøkelsene er det brukt følgende ressurser/indikatorer: Helse og tilgang til medisinsk behandling, sysselsetting og arbeidsvilkår, økonomiske ressurser og arbeidsvilkår, kompetanse og utdanningsmuligheter, familie og sosiale relasjoner, boligforhold og tilgang til tjenester i nærmiljøet, rekreasjon og kultur, sikkerhet for liv og eiendom, og politiske ressurser og demokratiske rettigheter

Selv om disse indikatorene kan variere noe mellom forskjellige undersøkelser, illustrerer oversikten at inntekt kun er en av mange svært viktige ressurser som folk trenger for å ha muligheten til å realisere et fullverdig liv. Dette gjelder trolig også i relasjonen mellom inntekt og forbruk. Det er ikke nødvendigvis slik at lav inntekt per se gir dårlige forbruksmuligheter, eller at hushold med samme personsammensetting og lik inntekt har de samme forbruksmulighetene. Personer under utdanning med lav inntekt befinner seg i en helt annen situasjon enn en person uten tilgang til utdanningsarenaen og med samme lave inntekt. I det første tilfellet befinner man seg i en investeringsfase, der man forventer å få en fremtidig avkastning for eksempel i form av økt inntekt. Personer med lav inntekt, men med formue – for eksempel i form av bolig – har helt andre forbruksmuligheter enn en person uten denne type formue. I tillegg til den sikkerheten, den økonomisk reserve som formue innebærer, stiller man også med helt andre muligheter i kredittmarkedet enn personer uten formue. Disse to eksemplene illustrerer for det første at et individs levekår ikke bare er individuelt fundert, men også kollektivt. Et individs ressurser er avhengig av de ressurser som bygges opp i et gitt samfunn. For det andre illustrer eksemplet at levekår både er noe som tilføres individet og som påvirkes og utformes gjennom bevisste valg (“offer” og “aktør”). Ressursene påvirker med andre ord levekårene ved å gi anledning til å tilfredsstille behov, og som kan mobiliseres til å påvirke fremtidige levekår.

2.2. INSTITUSJONELLE FORSKJELLER I DEN NORDISKE VELFERDSMODELLEN

Selv om det å klassifisere velferdsstater etter noen sentrale prinsipper er viktig for å forstå hvilke politiske, ideologiske og økonomiske utfordringer den nordiske velferdsmodellen står overfor, er det mye som tyder på at man overdriver særegenhetene til den nordiske modellen. Det gjøres i alle fall på to måter.

For det første ved at det gis inntrykk av at forskjellen mellom Norden og resten av Europa er større enn den i virkeligheten er. Selv om Danmark, Sverige og Norge er blant de landene med høyest andel utgifter til sosiale formål, ligger kontinental-europeiske land som Frankrike, Nederland, Tyskland, Østerrike og Belgia på praktisk talt det samme nivået. Danmark og Norge, i tillegg til Irland, finansierer mesteparten av de sosiale utgiftene med generelle skatter. Også i Sverige finansieres de sosiale utgif-

tene med generelle skatter, men i noe mindre grad. En større andel av de sosiale utgiftene blir i Sverige finansiert av arbeidsgiverne, mer enn i de to andre landene. Ideen om at de europeiske velferdstatene baserer seg på private forsikringsordninger er – i alle fall fram til i dag – overdrevet. Statens rolle er betydelig både i de nordiske landene og i de fleste sentral-europeiske landene. Den mest prinsipielle forskjellen mellom den nordiske modellen og andre velferdsregimer er trolig likevel det brede og tunge statlige nedslagsfeltet for offentlig involvering både i markedet og i familien, selv om markedet er den viktigste premisleverandør også her.

Den andre faren ved å legge for stor vekt på fellestrekk ved den nordiske modellen er at en kan komme til å underkommunisere viktige forskjeller, både politiske og institusjonelle, mellom de ulike nordiske landene. Det er ikke bare forskjeller på nasjonalt nivå som er av betydning her. Den store vekten som legges på kommunalt selvstyre innebærer også at det er forholdsvis store regionale forskjeller i den sosialpolitiske praksis innen hvert enkelt land. I det komparative perspektivet ligger det jo en antakelse om at utsatthet i Danmark, Sverige og Norge kan være forskjellig, nettopp fordi det finnes viktige politiske, økonomiske og institusjonelle forskjeller mellom velferdssystemene disse landene i mellom. Slik sett er det viktig å fokusere på forskjeller som kan bidra til å forklare konkrete strategier og opplevelse av utsatthet. Hovedvekten i dette kapitlet vil derfor dreie seg om institusjonelle forskjeller i velferdspolitikken mellom disse tre landene.

Det er imidlertid viktig å gjøre oppmerksom på at vi har liten systematisk kunnskap både om de prinsipielle og praktiske forskjellene i den konkrete utformingen av velferdssystemene mellom de nordiske landene. Det har heller ikke vært intensjonen i dette prosjektet å gi en slik oversikt. I denne sammenhengen er vi kun opptatt av å illustrere hvilken betydning utformingen av de økonomiske støtteordningene (kontantytelser) kan ha for analysen i dette prosjektet.¹ Det er rimelig å tro at utsatte grupper til en viss grad tilpasser seg de økonomiske og institusjonelle ordningene som finnes. Dersom det i ett land er mer liberale regler for å yte arbeidsløshetsstrygd og at den økonomiske kompensasjonen er rausere enn i andre land, vil vi kunne tenke oss at flere mottar arbeidsløshetsstrygd

1. Det finnes en rekke former for kontantytelser i de tre landene vi studerer her, for eksempel dagpenger under arbeidsløshet, sykepenger, barnetrygd, økonomisk sosialhjelp, botilskudd, attføringspenger, uføretrygd, økonomisk støtte til ugifte, skilte og separerte forsørgere som de viktigste.

enn i land der reglene er mer restriktive. Dette er i og for seg trivielt, men vil kunne ha betydning i en analyse av variasjoner i den økonomiske avhengigheten og i utsatthet mellom landene. Det å vurdere betydningen av denne type forskjeller i utformingen må imidlertid gjøres konkret ved å vurdere de enkelte casene opp mot hverandre.

En annen måte å klassifisere disse ordningene på, er etter hvilke arenaer eller velferdsprodusenter de økonomiske støtteordningene intervenserer i. Som vi har sett tidligere er det to sentrale arenaer der de nordiske velferdsstatene intervenserer; familien og markedet. Vi skal ta for oss hovedprinsippene bak de nordiske velferdsstatenes strategi for å kompensere for svikt i disse to velferdsarenaene.²

2.2.1. Markedet

Arbeidsmarkedet er den viktigste velferdsprodusenten i de industrialiserte land. Det er gjennom produktivt arbeid personer i arbeidsfør alder skal skaffe til veie de ressurser som er nødvendig for å leve et fullverdig liv. Det er også gjennom arbeid man skal legge grunnlaget for pensjonisttilværelsen og for andre personer som ikke er i arbeidsfør alder, for eksempel barn. Siden arbeidsmarkedet er så sentralt i produksjon og fordeling av livsnødvendige ressurser, har det også meget store konsekvenser dersom dette markedet svikter på en eller annen måte, eller dersom man ikke er i stand til å delta i dette markedet på en fullverdig måte. Arbeidsløshet er det viktigste eksemplet på markedssvikt, mens sykdom er et eksempel på en ekskluderende mekanisme. Framveksten av det sosiale sikkerhetssystemet i Europa var da også tiltak for å korrigere ulike typer svikt i arbeidsmarkedet som velferdsprodusent.

The different social insurance programmes refers to different risks of incapacity for work such as injury due to work, sickness, old-age and unemployment (Palme, 1999:30).

Historisk var disse forsikringene medlemskapsbaserte og frivillige. Dette var også tilfellet for det tre land vi studerer her.

Frivillighet er fremdeles hovedprinsippet i *arbeidsløshetsforsikringen* i Danmark og Sverige. I Norge er den obligatorisk og finansieres

2. Der det ikke er opplyst noe annet er tallmaterialet i denne delen hentet fra Nordisk Sosialstatistisk Komité (NOSOSKO) og rapporten *Social tryghed i de nordiske lande*, 2004.

gjennom Folketrygden. Selv om forskjellen mellom Danmark/Sverige og Norge formelt sett er stor, er den ikke så stor i praksis. For det første er medlemspremiens andel i de dansk-svenske arbeidsløshetskassene forholdsviss lav, ca. 20 prosent i Danmark og 5 prosent i Sverige (Torp 1999:166). Resten finansieres gjennom skatter og obligatoriske bidrag fra arbeidsgiversiden. Andre fellestrekk er at alle systemene har bestemmelser om vilkår som må være til stede for å ha rett til dagpenger. Kompensasjonen er inntektsrelatert med en lavere kompensasjonsgrad for dem med høye inntekter. Det ytes også kompensasjon til personer som ikke er medlemmer i arbeidsløshetskassene, men den er lavere enn for dem som er forsikret.

Tabell 2.1

Arbeidsløshetsstrygd desember 2002. Danmark, Norge og Sverige.

	Danmark	Norge	Sverige
System	Frivillig	Obligatorisk	Frivillig
Tildelingskriterium	1 arbeid min. 52 uker siste 3 år. Medlem av a-fond siste 12 mnd	Gjen. inntekt minst 75 pct. av G siste 3 år eller året før arbeidsløshet	Min. 6 mnd i arbeid – minst 70 timer/mnd
Karensdager	0	3	5
Maks. lengde på utbetaling	4 år	156 uker	300 dager/450 dager for personer over 57 år
Størrelse på dagpenger	90 pct. av gj.snitt inntekt foregående 12 uker før arbeidsløshet, inntil 552 DKK/dag	62,4 pct. av beregningsgrunnlaget	80 pct. av arbeidsinntekt
Inntektstak per uke for full kompensasjon KKP/euro	382	575	406
Maksbeløp per uke iKKP/euro	311	359	340

Kilde: NOSOSKO 2004:77.

Det er betydelige forskjeller landene i mellom både når det gjelder økonomiske ytelser under arbeidsløshet og omfanget av og innholdet i tiltak rettet mot arbeidsløse. Danmark er det landet som gir mest i arbeidsløs-

hetstrygd for personer som har hatt lav arbeidsinntekt (dvs. under inntektstaket), mens Norge gir en lavere kompensasjon for lavinntektsgruppene, men har en bedre dekningsgrad for personer med midlere og høyere inntekt. Sverige befinner seg i en mellomposisjon. Uten å trekke denne forskjellen for langt, er dette et eksempel på at statussikringsprisnippet står sterkt i Norge. Det vil si at den økonomiske kompensasjonen i Norge i noe større grad er knyttet til tidligere inntekt i arbeidsmarkedet enn tilfellet er for de to andre landene (se også Esping-Andersen 1990). Det er derfor vanskelig å slutte ut fra de formelle reglene for tildeling av arbeidsløshetspenger om hvilke land som er mest restriktive eller generøse.

Som supplement til lovfestet *sykelønnsperiode*, utbetales det lønn under sykdom etter kollektive avtaler eller etter særskilte regler for offentlige ansatte.

Offentlige ansatte i *Danmark* får full lønn i hele perioden. I privat sektor – funksjonærer – får man som regel full lønn under sykdom, mens andre private ansatte får utbetalt lønn for eksempel de fire første ukene i fraværperioden. I noen tilfeller er det ikke full lønn, men kun opp til et tak.

Der en ikke har rett til lønn eller sykepenger i arbeidsgiverperioden, har man rett til sykepenger fra kommunen, hvis man har vært i arbeidsmarkedet de siste 13 uker før fraværet, og har vært beskjeftiget minst i 120 timer. Personer som har rett til arbeidsløshetspenger eller avsluttet en yrkesrettet utdanning av minst 18 måneders varighet har krav på sykepenger fra kommunen.

I *Norge* får alle offentlige ansatte full lønn under sykdom, dvs. som kompenserer mellom maksimumbeløpet og den normale lønnen. Tilsvarende ordninger finnes også på det private markedet i de aller fleste tilfellene. En forutsetning for å motta sykepenger fra Folketrygden er at man har vært i arbeid minst 2 uker før sykeperioden. Inntektsgrunnlaget for sykepenger er minimum 50 prosent av Folketrygdens grunnbeløp noe som tilsvarer en årslønn på 25.680 NOK. Maks. beløp er 308.160 NOK. Sykepengene betales over Folketrygden.

I *Sverige* får også alle offentlige ansatte et supplement til sykepengene. Sykepengene utgjør 80 prosent av lønnen opp til inntektstaket. Arbeidsgiver betaler ytterligere 10 prosent. Det vil si at alle får 90 prosent av lønnen i de første 15 – 90 dagene. Der sykeperioden er lengre enn 90 dager kompenseres offentlig ansatte med 80 prosent av lønnen, selv om lønnen overstiger taket. I privat sektor er andelen som kompenseres 65

Tabell 2.2

Sykepenger. Danmark, Norge og Sverige 2002.

	Danmark	Norge	Sverige
Maks. sykepengeperiode	52 uker (innen 1,5 år)	52 uker (innen 3 år)	Ingen tidsbegrensing
Karensperiode	Nei	Nei	Ja (1 dag)
Arbeidsgiverperiode	Ja (2 uker)	Ja (16 dager)	Ja (2 uker)
Lønn under sykdom	Ja	Ja	Ja
Sykepengenes størrelse i pct. av arbeidsinntekt	100	100	80
Inntektstaket per uke for full kompensasjon, KKP/euro	343 KKP/euro	575 KKP/euro	507 KKP/euro
Minimumsbeløp per uke, KKP/euro	-	48 KKP/euro	13 KKP/euro
Maksbeløp per uke, KKP/euro	311 KKP/euro	575 KKP/euro	406 KKP/euro
Tillegg for barn	Nei	Nei	Nei

Kilde: NOSOSKO, 2004:90-91.

prosent av den lønnen som ligger over taket. Forutsetningen for å motta sykepenger er at man har hatt en inntekt på minst 24 prosent av basisbeløpet som er 36.900 SEK. Sykepengene betales via forsikringskassene.

Det er betydelige forskjeller mellom landene med hensyn til kompensasjonsgrad etter husholdstype. For enslige i de laveste inntektsgruppene er kompensasjonsgraden for eksempel høyest i Danmark og Norge. For enslige med høy inntekt er kompensasjonsgraden lavest i Danmark og høyest i Sverige og Norge.

2.2.2. Familie og barn

Familiepolitikk i Norden er i stor grad knyttet til barnefamilier, og alle tre landene gir økonomisk støtte til barnefamilier i form av barnetrygd. Barnetrygden er uavhengig av foreldrenes inntekt og er skattefri. I Danmark og Norge ytes det barnetrygd til barn opp til 18 år. I Sverige er hovedregelen 16 år, men barn opp til 20 år får barnetrygd dersom de er under utdanning.

Tabell 2.3

Barnetrygd i årlig størrelse 2001. Danmark, Norge og Sverige. Nasjonal valuta og KKP/euro.

	Danmark	Norge	Sverige
Par med:			
1 barn	11.300	11.664	11.400
2 barn	22.600	23.328	22.800
3 barn	33.900	34.992	37.248
Enslige forsørge:			
1 barn	19.196	23.328	11.400
2 barn	34.412	34.992	22.800
3 barn	49.628	46.656	37.248
Gjen.snittsbeløp per barn med barnetrygd i KKP/euro	1.192	1.302	1.125

Kilde: NOSOSKO 2004:52.

Danmark og Norge anvender mest til familie og barn målt i KKP per capita. Sverige og Norge har de største utgiftene til dagpenger ved fødsel og adopsjon og har de lengste permisjonsordningene. Denne type støtte gis også til hjemmearbeidende kvinner i Norge. Dette gjøres ikke i de andre nordiske landene. Foreldrebetaling ved pass av barn inngår i permisjonsordningene. I Sverige er det midlertidige foreldrebetaling. Beløpet i Norge dekker utgifter til en ordning som benevnes som barnetilsyn. Dette er en målrettet ordning til enslige forsørgere, som får økonomisk støtte til pass av barn. Tilskuddet skal medvirke til at enslige forsørgere kan være yrkesaktive. Tilsvarende ytelse finnes ikke i de andre land. I Danmark er utgiftene til daginstitusjoner/barnehager vesentlig høyere enn i Sverige og Norge. Utgiftene til barnetilskudd er størst i Norge.

I *Danmark* er det sentralt fastsatte regler om betalingens maksimale størrelse, om friplasser og om søskenrabatt. I *Norge* har det vært tradisjon for at egenbetalingen fastsettes av barnehageeier. Det er nå imidlertid vedtatt en maksimalpris per barnehageplass. Det er likevel usikkert hvordan dette slår ut, både om barnehagene implementerer reformen og hvordan den vil slå ut for familier med flere barn. I *Sverige* er det mest alminnelig at foreldre betaler en takst som tar hensyn til inntekter og den tiden barnet er i barnehagen. Ikke i noen av landene kan betalingen overstige de faktiske utgiftene til institusjonsplassen.

Det ytes kompensasjon ved inntektsbortfall knyttet til *fødsler og adopsjon* i alle tre landene. I Danmark forutsetter kompensasjon at man er

tilknyttet arbeidsmarkedet. I Norge utbetales det et engangsbetrag til dem som ikke er tilknyttet arbeidsmarkedet. I Sverige utbetales det et mindre beløp i maksimalt 69 uker (NOSOSKO 2004:41-42).

Tabell 2.4

Fødselspermisjonsordninger for yrkesaktive 2002. Danmark, Norge og Sverige.

	Danmark	Norge	Sverige
Maks. antall uker	50	42/52	69
Størrelse på fødselspengebeløpet per uke	100 pct. av arb.inntekt opp til 343 KKP/euro i uken	100 pct. av arb.inntekt i 42 uker, opp til KKP/euro 575 i uken, alternativt 80 pct. i 52 uker	80 pct. av arb.inntekt opp til 507 KKP/euro i uken

Kilde: NOSOSKO 2004:42-43.

Danmark er – både i antall uker og i økonomisk kompensasjon – mest restriktive, mens Norge er det landet som gir den største kompensasjonen.

Det finnes *barnebidragsordninger* i alle tre landene. Hovedregelen er at dersom foreldrene ikke lever sammen, skal den som ikke har barna boende hos seg betale barnebidrag. Dersom den bidragspliktige ikke betaler, kan den bidragsberettigete få forskudd fra det offentlige. Aldersgrensen er i alle tre land normalt 18 år. I Sverige kan perioden utvides til 20 år dersom barnet er under utdanning. Det er relativt små forskjeller i utbetalingene per barn mellom de tre landene.

Tabell 2.5

Bidragenes størrelse 2002. Danmark, Norge og Sverige.

	Danmark	Norge	Sverige
Maks. beløp per barn per år i kroner i nasjonal valuta	11.280	14.060	14.076
Maks. beløp per barn per år i KKP/euro	1.162	1.293	1.309

Kilde: NOSOSKO 2004:53.

Selv om nominalbeløpet varierer, er forskjellene relativt små, målt i kjøpekraftspariteter (KKP)/euro. I Norge suppleres det alminnelige barnetil-

skuddet med skattelette for barn. Enslige forsørgere kan dessuten få såkalt overgangsstønad som finansieres over Folketrygden.

I alle land ytes det *bostøtte* til så vel familier uten barn som til familier med barn. I Norge gis det som regel kun bostøtte til familier uten barn dersom et av familiemedlemmene mottar annen kontantytelse. I motsetningen til de to andre landene er det i Norge mulig å få sosialhjelp dersom husleien er for høy i forhold til inntekten. Reglene for bostøtte til familier med barn er gunstigere enn for familier uten barn. I Sverige har heller ikke familier uten barn rett til boligytelse dersom søkeren er over 28 år. I Danmark gis det kun støtte til familier som leier bolig. I de øvrige landene kan det også gis støtte til selveiere. Ordningen er behovsprøvd i alle land. Ut over bostøtten kan det gis økonomisk støtte som helt eller delvis dekker innskuddet, slik at personer med dårlig råd kan skaffe seg en hensiktsmessig bolig. Ved tildeling tas det hensyn til familiens inntekter, størrelsen på boutgiftene og antall barn i husholdet. Ordningene varierer mye fra land til land.

2.2.3. Sosialhjelp

Alle tre landene yter sosialhjelp, som dels fungerer som erstatning for inntektstap eller som supplement til lav inntekt. Hjelpen er individuell og gis etter behov. Sannsynligvis er sosialhjelp den eneste ytelsen i nordisk velferdssystem som er knyttet til behov. Sosialhjelpen har ingen konsekvenser for andre typer ytelser. I Danmark er sosialhjelpen skattepliktig. Det er den ikke i Sverige og Norge (nettoytelse).

Tabell 2.6

Økonomisk sosialhjelp. Danmark, Norge og Sverige.

	Danmark	Sverige	Norge
Fast beløp i hele landet	Ja	Nei	Nei
Individuelt, fastsatt av kommunen	Nei	Ja	Ja
Skattepliktig	Ja	Nei	Nei
Supplement til andre sosiale ytelser	Ja	Ja	Ja
Som supplement til lønn	Nei	Ja	Ja

Kilde: NOSOSKO 2004

I *Danmark* ytes sosialhjelp som tilsvarer 80 prosent av arbeidsløshetsstrygdens maksimum for personer med forsørgelsesbyrde, mens det tilsvarende

for personer uten forsørgelsesbyrde er 60 prosent. Unge under 25 år mottar ekstra lave ytelser. Mottakere med svært høye nettoutgifter til bolig kan motta særlig støtte, som er skattefri. Arbeidsinntekter trekkes fra sosialhjelpen, men ikke barneytelser og bostøtte. Bostøtte inngår imidlertid ved beregning av særlig støtte. Kommunene kan dessuten yte behovsbestemt hjelp til enkeltutgifter. Dersom en mottaker uten særskilt grunn avviser et arbeidstilbud eller tilbud om aktivering, mister vedkommende sosialhjelpen. Også ureglementert fravær fra aktivering kan føre til at man mister opptil 30 prosent av sosialhjelpen. Fra 1. juli 2002 er det en betingelse for kontanthjelp at man har bodd i Danmark i minst 7 av de siste 8 årene for å kunne motta sosialhjelp. Personer som ikke tilfredsstiller bokravet, kan likevel få kontantstøtte, for eksempel starthjelp – som er lavere enn sosialhjelpen – samt at kommunene kan yte behovsbestemt hjelp til enkeltutgifter (flytting, medisin, sykdomsbehandling, tannlege og lignende).

I *Norge* er det kommunene som fastsetter nivået på sosialhjelpen, selv om staten har utarbeidet veiledende retningslinjer for hvilke utgifter som inngår i sosialhjelpen. Det er dessuten utarbeidet en statlig anbefalt minstesats for ulike husholdstyper. I prinsippet er det imidlertid verken et fast nedre eller et øvre nivå på sosialhjelpen i Norge.

I *Sverige* finnes det en “riksnorm” for vanlige levekostnader, som mat, klær og øvrige forbruksvarer. Utgifter til husleie og transport inngår i denne normen. I tillegg kan det også gis sosialhjelp til andre formål som for eksempel tannlege, behandling av sykdom, utgifter til flytting og lignende. Personer som ikke søker arbeid, eller som nekter å ta i mot et rimelig arbeidstilbud, mister for det meste retten til sosialhjelp.

Det ser ut til at Danmark – både målt med nasjonal valuta og KKP/euro – er mest raus med hensyn til den økonomiske kompensasjonen til sosialhjelpsmottakere, mens Sverige er det mest restriktive av de tre landene.

Det er ikke så store forskjeller mellom de tre landene når det gjelder andelen i befolkningen som mottar sosialhjelp. I 2002 var det 2,0 prosent av befolkningen over 18 år som mottok sosialhjelp i Danmark. Det tilsvarende for Norge var 1,8 og 1,9 for Sverige. Det er derimot større forskjeller når det gjelder sosialhjelp i forhold til familiesammensetting.

Vi registrerer at det er enslige kvinner med barn som er overrepresentert blant sosialhjelpsmottakerne. Selv om kvinners yrkesdeltakelse er høy i Norden, indikerer dette at den nordiske velferdsmodellen ikke har vært i stand til å trekke enslige kvinner med barn inn i arbeidsmarkedet, slik at en forholdsvis stor andel er avhengig av ytelser fra det nederste

Tabell 2.7

Disponibel inntekt per måned etter skatt, betaling til barnehage og husleie ved mottatt sosialhjelp. Desember 2002. Danmark, Norge og Sverige.

	Danmark	Norge	Sverige
Nasjonal valuta:			
Enslig med 1 barn	8.302	5.530	4.840
Par med 2 barn	12.310	10.210	8.820
KKP/euro:			
Enslig med 1 barn	855	509	450
Par med 2 barn	1.268	940	821

Kilde: NOSOSKO 2004:170.

Tabell 2.8

Familier som har mottatt sosialhjelp i løpet av året i prosent av alle familier etter familietyper 2002. Danmark, Norge og Sverige.

Familietype	Danmark	Norge	Sverige
Enslige kvinner med barn	17,6	18,4	17,9
Enslige menn med barn	9,5	15,5	9,9
Gifte/samboende med barn	8,1	2,8	3,7
I alt med barn	9,7	5,8	6,9
I alt uten barn	4,5	6,5	6,6

Kilde: NOSOSKO 2004:173.

sikkerhetsnettet. Tendensen er ikke like klar for enslige menn med barn, selv om vi også her registrer at andelen sosialmottakere er høy, spesielt i Norge. Andelen sosialhjelpsmottakere blant parfamilier med barn er vesentlig lavere enn blant enslige forsørgere. Danmark skiller seg imidlertid noe ut ved en større andel blant gifte/samboende som mottar sosialhjelp i forhold til Norge og Sverige. Generelt ser det ut til at sosialhjelp er av større betydning for hushold med barn – uavhengig av sivil status – i Danmark enn i de to øvrige landene.

2.3. NOEN PRINSIPIELLE UTFORDRINGER I DEN NORDISKE VELFERDSPOLITIKKEN

I alle de tre nordiske landene foreligger det et press henimot å redusere de offentlige utgiftene. Det er flere grunner til det. En av de viktigste grunnene er den demografiske utviklingen med en større andel eldre i befolkningen. Hvem skal finansiere velferdsstaten når så mange skal leve av den, og så få kan betale? Det er svaret på dette spørsmålet som gir legitimitet til disse bestrebelsene på å redusere den offentlige økonomien. Til tross for en brei oppmerksomhet om denne problematikken, og forsøk på en reduksjon av offentlige utgifter, er de offentlige utgiftenes andel av brutto nasjonalprodukt i Norden høy sammenliknet med den øvrige industrialiserte verden. Mellom 33 og 40 prosent av BNP er velferdsutgifter. Dilemmaet dette reiser er hvordan man skal få til en reduksjon uten å øke arbeidsløsheten, siden økt arbeidsløshet er en viktig drivkraft bak økte offentlige utgifter til velferd. Dette er det klassiske dilemmaet.

En annen utfordring kommer fra de andre velferdsmodellene og endringer i de politiske holdningene, dvs. bort fra den nordiske, sosialdemokratiske modellen, og mot et mer markedsliberalt politisk klima, der det er like vanskelig å skille ideologi fra fakta – akkurat som i den sosialdemokratiske modellen.

Utfordringen her er tendensen til å vri sosialpolitikken fra (generøse) universelle ytelser mot en mer målrettet innsats mot spesifikke grupper, for eksempel mot fattige. Det er uklart hvor langt dette rent praktisk har gått i de tre landene, men den politiske retorikken er i klar favør av målretting. Den faglige hypotesen er at jo større andel av velferdsmidlene som rettes mot de ikke-fattige, jo mer taper samfunnet som helhet. I følge Palme (1999) er den hypotesen ikke bekreftet empirisk. Tvert om, jo mer middelklassen er involvert i velferdsstaten, jo bedre er situasjonen for sårbare grupper, og jo mindre er den sosiale ulikheten. Fattigdommen, for eksempel blant enslige mødre, er lavere med en omfattende velferdsstat enn i samfunn med begrensede og målrettede programmer. Selv om dette kan synes kontraintuitivt i et rent økonomisk perspektiv, er det indikasjoner på at målrettede program øker interesse motsetningene mellom grupper, og derigjennom den allmenne oppslutningen om velferdsordningene. Selv om det fremdeles er stor oppslutning om velferdsstaten i Norden, er det viktig å huske at oppbyggingen av velferdsordningene ble til gjennom varierende politiske koalisjoner og kompromisser (se for eksempel Palme 1999:30). Det viktigste er trolig at universelle ordninger forebygger sosial

ulikhet. Til tross for mye faglig kunnskap om hvem som er utsatt og i hvilke situasjoner dette oppstår, er det vanskelig å gi målrettede program som effektivt forebygger sosiale problemer. I praksis er derfor målrettede program som oftest rettet mot dem som allerede befinner seg i en problematisk situasjon. Dessuten er det også rimelig å tenke seg at ordninger som favner bredt gir den enkelte mulighet til å tilpasse seg ut fra individuelle preferanser. Og – som i markedslogikken for øvrig – det er ikke staten som skal styre individers preferanser og handlinger. Det beste er at beslutningene er overlatt til den enkelte, gitt at de har et sett av ressurser som de har råderett over. Allmenne ordninger kan således begrunnes dels ved at en reduserer klassemotsetningene og derigjennom sikrer en brei oppslutning om velferdsordningene. Dernest at breie ordninger er den beste forebyggende strategien, siden de gir individer anledning til selv å tilpasse sin økonomi og sitt liv i forhold til et gitt sett av ressurser. En større grad av målrettede ordninger er alvorlig skritt bort fra den nordiske velferdsmodellen og et skritt i mot reparasjonssamfunnet. Dilemmaet de nordiske velferdsstatene står overfor er ikke bare hvordan redusere de offentlige utgiftene uten å øke arbeidsløsheten, men også hvordan redusere de offentlige utgiftene uten å øke interessemotsetninger og den sosiale ulikheten. Stor ulikhet og inntressemotsetninger mellom grupper med svært ulik makt, kan også bli svært dyrt for de nordiske landene. Hovedtemaet i dette prosjektet er nettopp hvordan sårbare grupper tilpasser seg de økonomiske ressursene de har til rådighet og hvilke ressurser som må til for at en ikke skal havne i en permanent avhengighet av andres prioriteringer og interesser.

TEORIER OM UTSATTHET OCH KONSUMTION

Inom ramen för välfärdsforskning har de grupper som befinner sig i en marginell position definierats och begreppsliggjorts på ett antal olika sätt. Ur ett historiskt perspektiv har fokus varit riktat mot ekonomiska resurser eller inkomstförhållanden. Rowntrees (1902) undersökningar i York i Storbritannien kan sägas utgöra en viktig studie för fortsatt fattigdomsforskning. Rowntrees förståelse och definition av fattigdom har sedan utvecklats och idag finns det inom framför allt västvärlden en pågående diskussion kring hur fattigdom i välfärdsstaten ska förstås och definieras. En av dessa diskussioner fokuserar på att fattigdomsbegreppet är ett allt för trubbigt eller snävt begrepp avseende förståelsen av ekonomiskt svaga grupper. Att leva med en låg och osäker inkomst under längre perioder för ofta med sig andra typer av problematik. Ofta är en låg inkomst förknippad med en svag position på arbetsmarknaden och svårigheter att hävda sig på arbetsrespektive bostadsmarknaden. Hälsa och möjligheter att förändra sin egen och andras situation genom demokratisk påverkan är andra områden som försvåras för grupper som lever i fattigdom. Tillsammans riskerar dessa faktorer att verka för en marginalisering eller utanförskap, något som sedan ett par decennier tillbaka benämns "social exclusion" (jfr Kronauer, 1998).

I detta projekt lutar vi oss delvis mot den litteratur som diskuterar fattigdom och social exklusion (t.ex. Stjernö, 1985; Salonen, 1993; Mingione, 1996; Halleröd, 1998; Gustafsson, 1996; Bourdieu et al., 2002). Emellertid har vi valt en utgångspunkt som tangerar men inte kan likställas

las med fattigdom eller social exklusion. Begreppet utsatthet inbegriper visserligen de grupper som är att betrakta som de allra svagaste men det täcker även de som befinner sig i gränslandet till fattigdom och socialt utanförskap. Utsatthet ska i detta sammanhang förstås som en sårbar situation eller att befinna sig i riskzonen för fattigdom och utanförskap. Micheli (1996) använder begreppet "kritisk normalitet". Med kritisk normalitet avses ett tillstånd som inte är att betrakta som fattigdom. Däremot är ett hushåll som befinner sig i kritisk normalitet synnerligen sårbart för olika typer av påfrestningar som påverkar ekonomin. Marginalerna är små och riskerna påtagliga för att hushållet ska hamna i fattigdom. Micheli (1996) använder även begreppet "downdrift" då han diskuterar olika typer av processer mot en allt högre grad av fattigdom. Kritisk normalitet beskriver en sårbar situation där förändringar som påverkar inkomster eller utgifter riskerar att skjuta ett hushåll ett steg närmare fattigdom.

Vi lägger samma dynamiska eller processuella innebörd i begreppet utsatthet. Detta kan innebära en uppåtgående rörelse som påverkar ekonomin i positiv riktning och förflyttar ett hushåll från kritisk normalitet till normalitet. En negativ utveckling är också möjlig, d.v.s. ekonomiska påfrestningar vilka hushållet har svårt att hantera och som därmed innebär en mobilitet mot fattigdom eller utanförskap.

Utsatthet innebär följaktligen en situation där ett hushåll är sårbart för ekonomiska påfrestningar. Förhållandevis små förändringar vad gäller inkomster eller utgifter kan försätta hushållet i en svår situation. Vidare förstår vi utsatthet ur ett dynamiskt perspektiv och inte som ett mer eller mindre permanent tillstånd. I de samhällsförändringar som skett under de senaste decennierna med en alltmer osäker arbetsmarknad (Wallette, 2004), ett hårdnat klimat på bostadsmarknaden (Bengtsson, 2001) och nerskärningar i de offentliga trygghetssystemen (SOU, 2001:79) föreställer vi oss att utsatthet, som vi använder begreppet, innebär större risker för en nedåtgående social mobilitet.

Att vi betraktar utsatthet som ett i huvudsak dynamiskt fenomen innebär inte att det med nödvändighet uppträder så vid en empirisk studie. Såväl av hushållen själva som av oss forskare kan situationen upplevas som mer eller mindre permanent. Med dynamiskt avser vi i första hand en analytisk förståelse, sett över ett stort antal hushåll sker det en ständig förändring som innehåller processer i riktning mot etablering eller mot ytterligare marginalisering.

Projektets specifika bidrag är framför allt att belysa konsumtionens betydelse för utsatthet. Finns det något i konsumtionen som påverkar

utsatta hushåll i den ena eller andra riktningen? Hur påverkar varu- och tjänstemarknadens logiker och stratifieringsmekanismer hushållens konsumtion? Hur gör hushållen för att hantera sin konsumtion i en utsatt situation? Vi avser här att lyfta fram hushållens strategier vad gäller aspekter som t.ex. prioriteringar och hjälp och stöd från nätverk.

Utsatthet kan förstås som en position i förhållande till såväl välfärdsstat, arbetsmarknad, varu- och tjänstemarknad och nätverk. Detta är de fyra huvudsakliga relationer vi fokuserar på i en förståelse av utsatthet. Det vi i första hand koncentrerar oss på är relationen till varu- och tjänstemarknaden och hur utsatthet kan ta sig uttryck ur ett konsumtionsperspektiv. Utsatthet i förhållande till välfärdsstat, arbetsmarknad, nätverk är relationer som är av betydelse och påverkar situationen för hushållens möjligheter som konsumenter. Detta innebär att det inte är enbart inkomsten som påverkar vilka möjligheter ett hushåll har att konsumera. Fast anställning ger andra möjligheter vad gäller kontrakt och krediter än tillfälliga anställningar eller arbetslöshet. Att erhålla socialbidrag är något som kan försämra möjligheterna på varu- och tjänstemarknaden. Poängen är att varu- och tjänstemarknaden på olika sätt interagerar med andra samhällsområden och på så sätt strukturerar och differentierar konsumtionsmöjligheterna.

Vi har valt att fokusera på barnfamiljer då denna grupp är betydelsefull och kan uppfattas som sårbar ur ett välfärdsperspektiv. Förutom en högre försörjningsbörda än andra grupper är barnfamiljer också i högre utsträckning än andra beroende av olika välfärdlösningar vad gäller såväl ekonomiska transfereringar som tjänster. Barnfamiljer, åtminstone i Sverige, är en grupp som påverkats i högre grad än andra av de förändringar välfärdsstaten genomgick under framför allt 1990-talet (SOU, 2001:55). Vidare är det vår föreställning att barnfamiljers konsumtionsvillkor är mindre flexibla i meningen av att det finns fler varor och tjänster som för denna grupp kan karakteriseras som nödvändiga. Denna utgångspunkt kan bland annat förstås utifrån familjelivscykeln som innebär att hushåll i olika skeenden har olika konsumtionsbehov (se t.ex. Ekström, 1995; Commuri & Gentry, 2000). De frågor vi vill belysa borde följaktligen framstå med extra tydlighet om vi undersökte barnfamiljer med knapp ekonomi. Ytterligare en aspekt som gjorde barnfamiljen intressant var dess position som en av marknadsföringens och reklamens viktigaste målgrupper. En förhållandevis stor del av marknadsföring och reklam tycks vara riktad mot barn och tonåringar, antingen direkt till dessa eller till deras föräldrar.

Ytterligare en avgränsning är att de studier som genomförs fokuserar på hushållet och inte dess enskilda medlemmar. Projektets utgångspunkter är att undersöka barnfamiljer varför de som intervjuats får stå som representanter för familjen. Detta innebär naturligtvis en begränsning då vi vet att resurser och möjlighet till konsumtion inte med självklarhet fördelas jämnt bland familjens medlemmar (jfr Ekström, 1995; Nyman, 1996; Bonke, 1997). Analytiskt innebär detta att vi inte kan göra några egentliga tolkningar kring t.ex. fördelning mellan könen, hur beslut faktiskt fattas i hushållet eller om olika familjemedlemmar har olika uppfattningar kring hur prioriteringar sker.

3.1. TIDIGARE FORSKNING

Projektet har flera teoretiska utgångspunkter och använder sig av litteratur från ett flertal olika vetenskapliga discipliner. När det gäller forskning och teoretisk förståelse kring konsumtion används litteratur som utgår från såväl sociologiska, kulturella som ekonomiska aspekter. Denna litteratur försöker vi knyta samman med mer välfärdsorienterad litteratur. Avseende välfärdsforskning tar projektet sina utgångspunkter i såväl forskning som fokuserar på Norden som mer internationellt inriktad sådan.

Konsumtion har, framför allt under de senaste decennierna, blivit ett alltmer utforskat område. Inom den ekonomiskt inriktade forskningen har konsumentbeteende, hur konsumenter väljer och påverkas av olika typer av marknadsföring blivit ett centralt område. I denna forskning har psykologin spelat en förhållandevis framträdande roll när det gäller att förstå hur konsumenter tänker och agerar (Grönmo, 1984). Forskning om marknadsföring har även, åtminstone i USA, riktat sig mot fattiga gruppers konsumtionsvillkor (t.ex. Andreasen, 1975; Hill, 2002; Alwitt & Donley, 1996). Inom sociologin har fokus varit inriktat på förståelsen av konsumtionens eventuellt förändrade betydelse i samhället, t.ex. förs en diskussion om konsumtion håller på att bli mer betydelsefull än produktion eller arbete (t.ex. Bauman, 1998). En annan sociologisk inriktning handlar om att förstå konsumtionens symboliska eller expressiva sida i förhållande till olika gruppers eller klassers sociala position. Här kan t.ex. Bourdieu (1984) och hans studie om hur smak, stil och konsumtionsmönster signalerar klasstillhörighet lyftas fram. Konsumtionens mening och innebörd är ytterligare en aspekt som framför allt studeras ur ett kulturperspektiv. I detta sammanhang kan konsumtion förstås som kom-

munikation, motstånd, omsorg, jakt efter ständigt nya upplevelser etc. (jfr Douglas & Isherwood, 1996; Miller, 1998; Aldridge, 2003; Gabriel & Lang, 1995; Campbell 1987). En vetenskaplig strömning som kommit att intressera sig för konsumtion och som även har fått en förhållandevis dominerande ställning inom konsumtionsforskningen är postmodernismen. Författare som t.ex. Baudrillard (1998), Lash & Urry (1994) och Featherstone (1991) med flera ifrågasätter tidigare antaganden som de inte längre ser som giltiga. Bland annat menar man att konsumtion i det västerländska samhället idag inte längre har någon större funktionell innebörd. Det är istället den symboliska innebörden som dominerar, det vi konsumerar gör vi för att signalera för omgivningen hur vi vill uppfattas. Vidare ifrågasätts föreställningen om individens fasta och sammanhållna identitet. Postmodernisterna menar att en människa inte har en utan multipla identiteter och med hjälp av konsumtion kan hon förändra sig själv, glida ut och in i olika livsstilar. Detta innebär även att klassamhället ifrågasätts och genom konsumtion kan människor, åtminstone på ytan, vara den de önskar.

Dessa olika perspektiv har givit upphov till en rad olika sätt att försöka karaktärisera och etikettera konsumtion (jfr Jansson, 2001; Gabriel & Lang, 1995; Aldridge, 2003). Gabriel och Lang (1995) presenterar t.ex. nio olika stereotyper av konsumenten i det västerländska konsumtionssamhället, varav några utgörs av *chooser*, *communicator*, *identity-seeker*, *hedonist*, *rebel* och *victim*. En i detta sammanhang central aspekt är Gabriel och Langs diskussion om medborgaren i förhållande till konsumenten. I detta sammanhang för författarna ett resonemang om huruvida individen i det västerländska konsumtionssamhället är att förstå som medborgare eller konsument. Ett ökat politiskt ointresse samtidigt som allt fler verksamheter avregleras och privatiseras innebär att samhället förändras mot att i allt högre grad fungera som en marknad snarare än en politisk demokrati. Detta kan bl.a. innebära att individen alltmer kan karaktäriseras som konsument på samhällsområden där hon tidigare var medborgare.

Gabriel och Langs stereotyper visar på omfattningen av de olika perspektiv och uppfattningar de senaste decenniernas konsumtionsforskning gett upphov till. Emellertid har denna typ av klassificeringar kritiserats (jfr Aldridge, 2003; Edwards, 2000). Kritiken riktar in sig på att idealtyperna är svåra att avgränsa från varandra – de glider ihop. Dessutom saknar dessa idealtyper de underliggande kriterier som krävs för att tala om idealtyper. Aldridge (2003) gör ett försök att konstruera två underliggande kriterier kring hur konsumtion kan förstås. Det ena inriktar

sig mot makt. Diskussionen handlar om hur suverän konsumenten är och om det faktiskt är konsumenten som styr marknaden genom sina val och önskemål. Ett alternativ är att betrakta konsumenterna som styrda och manipulerade av marknadsföring och massmedier vilka konstruerar behov av varor och tjänster för att dessa ska sälja. Det andra kriteriet fokuserar på vad konsumtion egentligen är för något. Är det i första hand något som handlar om instrumentella köp av varor och tjänster utifrån deras nyttofunktion? Eller handlar det snarare om varors och tjänsters expressiva och symboliska innebörder som förmedlar budskap om klass, status och identitet?

I detta projekt utgår vi från att det inte finns något givet svar på dessa frågeställningar. Vi ser inte konsumenten som ett offer eller som suverän. Inte heller menar vi att konsumtion enbart kan förstås som funktionell respektive symbolisk. Vi tar istället dessa frågeställningar med oss för att ställa fortsatta frågor kring under vilka förutsättningar och i vilket sammanhang konsumtionen sker. Att undersöka konsumtionsförhållanden för grupper i en utsatt position är något annat än att försöka ge en bred karaktäristik över konsumtion mer generellt. Att ha ont om pengar, vara arbetslös eller att på andra sätt leva under utsatta förhållanden kan innebära delvis andra överväganden och prioriteringar i förhållande till konsumtion. Det som en majoritet tar för givet kan innebära stora påfrestningar för utsatta hushåll. Samtidigt är det av vikt att påminna om att hushåll i en utsatt situation också lever i ett konsumtionssamhälle där de är mottagare av konsumtionsrelaterade budskap och omgivna av dominerande föreställningar om vad och hur man bör konsumera.

Forskning om välfärd eller fattigdom har inte lyft fram konsumtion som någon betydelsefull aspekt eller dimension. Den fråga som tilldragit sig det största intresset har varit inkomstnivåer och inkomstfördelning. Då etablering på arbetsmarknaden är betydelsefullt för hushållens försörjningsmöjligheter har även detta område studerats. Forskning om välfärd och fattigdom är förhållandevis omfattande och rik på perspektiv. Emellertid tycks konsumtionsfrågorna ha kommit i skymundan. Vi ser två möjliga förklaringar till detta faktum. För det första är naturligtvis undersökningar om inkomster mindre problematiska att genomföra, tillgång och åtkomlighet till data är större. I och för sig finns det även register för vad hushållen konsumerar, men det är i princip den information som finns: vad som konsumeras och hur stor del av inkomsten som läggs på specifika varor och tjänster. Den andra förklaringen är att man inte tagit hänsyn till att varu- och tjänstemarknaden bygger på en marknadslogik

vilken kan komma att innebära olika konsumtionsmöjligheter för olika grupper vad gäller t.ex. priser och tillgång.

Problemet är, enkelt uttryckt det motsatta gällande forskning om konsumtion. Trots att flera perspektiv och discipliner ägnar sig åt forskning om konsumtion har ekonomisk utsatthet inte belysts i någon större utsträckning (jfr Löfgren, 1996). Ekonomisk ojämlikhet och olika gruppers ojämlika möjligheter att konsumera har tonats ner till förmån för frågor om konsumtionens mening, dess sociala betydelse och hur konsumenterna väljer och reglerar på marknadsföring. I översiktsverk om konsumtionsforskning nämns fattigdom eller exklusion i bästa fall i förbifarten som en påminnelse till läsaren om att alla inte har samma möjligheter. Strömningar som den nyliberala inom ekonomisk forskning har gett bilden av konsumenten som den suveräne individen på en fri marknad och postmodernismen har sett konsumtion som en möjlig frigörelse från klass-samhället – var och en skapar sina egna identiteter.

Naturligtvis är dessa beskrivningar av välfärds- respektive konsumtionsforskning generaliseringar, undantag finns, men vad vi vill visa är att de forskningsfrågor detta projekt intresserar sig för ännu så länge inte givits något betydande utrymme.

3.1.1. Internationell litteratur

Trots den beskrivning som givits ovan finns det forskare som intresserat sig för ekonomisk utsatthet och konsumtion. Ett perspektiv har fokuserat på masskonsumtionens intåg i samhället (1920-talet och framåt) och hur arbetarklassen och andra med mindre ekonomiska resurser förhöll sig till detta. Masskonsumtionen innebar att fler grupper kunde ta del av massproducerade varor. Vidare blev konsumtion av sådant som ansågs icke nödvändigt alltmer utbrett och betydelsefullt. För medelklassen innebar detta ett ökat intresse för sådant som bilar och radioapparater. Andra grupper med mindre resurser försökte, bland annat med ett flitigt användande av krediter, följa med i de nya konsumtionstrenderna (jfr Cross, 2000).

Ett annat perspektiv är de fattigas konsumtionsbeteende, att de prioriterade fel och att detta förhållande delvis kunde förklara deras utsatta ekonomiska situation. De fattiga behövde uppfostran och upplysning i hur man hanterade en hushållsbudget och prioriterade rätt. Denna problematik har diskuterats sedan åtminstone slutet av 1800-talet (jfr Horowitz, 1985). Forskningen har bland annat fokuserat på de moraliska implikati-

onerna av de fattigas konsumtion och hur detta framstod som provocerande för bland annat medelklassen.

När det gäller mer konkreta konsumtionsvillkor för fattigare grupper är det huvudsakligen amerikansk forskning vi har att luta oss mot. I USA har ett antal studier som fokuserar på låginkomsttagares konsumtionsvillkor publicerats (t.ex. Caplowitz, 1963; Andreasen, 1975; Alwitt & Donley, 1996; Hill 2002). Dessa studier innehåller dels resonemang kring faktiska hinder och barriärer som så att säga finns inbyggda i varu- och tjänstemarknaden. Dels innehåller studierna diskussioner kring hur man kan förstå hushållens sätt att agera. Även om det inte råder någon fullständig enighet tycks de generella resultaten peka mot att det råder en asymmetri mellan marknadslogiken och de fattigare gruppernas möjligheter att agera rationellt som konsumenter. I Storbritannien har forskning om tillgången avseende finansiella tjänster fokuserats, i detta sammanhang visar studier hur möjligheterna till olika typer av bank- och kreditjänster urholkats för hushåll med låga inkomster, till exempel arbetslösa (Kempson, 1996). Det finns även några brittiska studier som specifikt inriktat sig på ekonomiskt utsatta barnfamiljer och deras konsumtionsvillkor (Middleton et al., 1994; Walker & Collins, 2004). I denna forskning lyfts olika typer av strategier i syfte att handskas försiktigt med de resurser man har fram. Exempel kan vara att endast köpa mat som man vet att barnen tycker om för att slippa kasta mat, vara uppdaterad vad gäller realisationer och var det för tillfället är billigast. Ett annat exempel är inte köpa för mycket av något som uppskattas av barnen (eller männen) då lagret snabbt kan ta slut. Vidare påtalas hur barnen ständigt jämför sig med sina kamrater avseende konsumtion och hur detta stressar föräldrarna.

Även om Bourdieu (1984), åtminstone inte när det gäller konsumtion, i första hand diskuterar ekonomisk utsatthet, utan snarare skillnader mellan olika samhällsklasser, visar hans studier på konsumtionens betydelse när det gäller social differentiering. Om arbetarklass och medelklass genom sin konsumtion positionerar sig avseende smak och stil finns det anledning att ställa frågor om vilken konsumtion som förknippas med ekonomisk utsatthet och att detta möjligen är något man strävar efter att undvika. När det gäller att förstå konsumtionens betydelse i förhållande till de som befinner sig i en marginaliserad position på konsumtionsarenan erbjuder Baumans (1998, 2001) resonemang om konsumtions-samhällets utveckling och betydelse en övergripande utgångspunkt. Bauman menar att konsumtionens betydelse förändrats under de senaste de-

cennierna och kan idag förstås som en mer avgörande social determinant än arbete:

Den roll som arbetet en gång spelade för sammanlänkningen av individuella motiv, social integration och systemisk reproduktion har nu tilldelats konsumtionshandlingen. (Bauman 1998:44)

Bauman diskuterar hur det han kallar *konsumtionsetetiken* har ersatt *arbetsetiken*. Förmögenhet och besparingar handlar inte längre om att vara duglig eller framgångsrik på arbetsmarknaden utan om att besitta medel för att kunna uppfylla de krav som ställs på att kunna efterleva en föränderlig konsumtionsetetik. Ett normalt liv karakteriseras av att kunna ta tillvara möjligheterna och välja bland alternativen. De fattiga, som inte har möjligheten att utnyttja de rätta tillfällena lever ett, ur detta perspektiv, onormalt liv. De är misslyckade eller otillräckliga konsumenter. I ett samhälle där ekonomisk tillväxt tillräknas en avgörande betydelse för utveckling och välfärd förstärks konsumtionsetetiken i och med att det är de framgångsrika som utgör måttstocken.

För att kort sammanfatta den internationella forskningen om konsumtion och ekonomisk utsatthet vill vi lyfta fram två centrala spår. För det första är konsumtion betydelsefullt för människors uppfattning om andra och om sig själva. Vi föreställer oss att denna betydelse accelererat i takt med en allt mer utbyggd och intensifierad marknadsföring och medial exponering kring hur vi ska leva och vad vi bör konsumera. I förlängningen av detta resonemang tycks även forskningen ge stöd för att konsumtion är ett område där det föregår en kamp om inklusion och exklusion där de med en utsatt ekonomi befinner sig i en pressad situation och tvingas till svåra prioriteringar för att inte hamna utanför. Det andra spåret innebär att en utsatt ekonomi inte enbart utgör en press i förhållande till andra konsumentgrupper utan att varu- och tjänstemarkanden på olika sätt gör konsumtionen dyrare och mer svårtillgänglig än för andra grupper. Med detta avses allt från ett förhållandevis enkelt konstaterande att det är dyrt att vara fattig då det kan vara svårt att utnyttja olika erbjudanden och att man istället för att köpa kontant tvingas till dyrare krediter. Andra aspekter av detta är mer knutna till en sämre tillgång till konsumtion, det kan både handla om var lågprisvaruhusen rent geografiskt är placerade till tillgång när det gäller information, t.ex. genom Internet. På detta vis menar vi att hushåll med en utsatt ekonomi står inför en dubbel problematik: att ständigt bli jämförd och jämföra sig med andra

grupper och samtidigt behöva konsumera under sämre villkor. I forskning om barnfamiljer med en utsatt ekonomi tycks denna dubbla problematik dessutom spås på ytterligare genom det faktum att man har barn och därmed krav på sig att leva upp till bilder av den goda föräldern.

3.1.2. Nordisk litteratur

Den nordiska forskningen om konsumtion och ekonomisk utsatthet är begränsad. När det gäller forskning om hur barnfamiljer med en utsatt ekonomi förhåller sig till konsumtion är även detta område till stora delar outforskat. Några studier tar delvis upp dessa frågor men de har i övrigt ett bredare anslag då de försöker fånga vardagsvillkor i allmänhet för barnfamiljer med en utsatt ekonomi (Gardberg Morner, 2003; Hjort & Salonen, 2000). Vidare har ett antal studier kring ekonomisk utsatthet utan något specifikt fokus på barnfamiljer genomförts (t.ex. Brusdal, 1988a, 1988b; Gunnarsson, 1993; Stjernö, 1985; Jönsson, 2003). Även i dessa studier tonas konsumtionsdimensionen ner.

I Norden har man forskningsmässigt närmat sig frågor kring konsumtion och ekonomisk utsatthet från andra perspektiv än i USA och Storbritannien. Till stor del har forskningen kommit att handla om ofrentliga lösningar i förhållande till grupper med en utsatt ekonomisk situation. Huvudsakligen är det två områden som studerats. Det *ena* uppehåller sig vid vad ett hushåll behöver för att klara nödvändig konsumtion. I denna forskning ingår mätningar och uppskattningar av vad ett hushåll behöver och hur detta behov förhåller sig till dels olika typer av minimigränser som socialbidrag eller existensminimum. Dels studeras hur prispåverkan förändras och hur detta påverkar minimigränser. Inom detta område diskuteras även standardbudgetar och schablonvarukorgar. Aatola och Viinisalo (1995a) konstaterar att kostnaderna utifrån en standardbudget för en barnfamilj låg över socialbidragsnivån i Finland. I en jämförelse med andra nordiska länder framkom det att det fanns skillnader mellan vad som karakteriseras som rimlig konsumtion. Den svenska utformningen låg ungefär på samma nivå som Finland. Norge hade en något högre nivå för vad som ingick i rimlig konsumtion och Danmark var det land som hade den minst detaljreglerade standardbudgeten vilken gav utrymme åt en förhållandevis stor variation av konsumtion. I en annan rapport (Aatola & Viinisalo, 1995b) diskuteras författarna bakgrunden för definitioner av rimlig konsumtion utifrån sociala normer, rekommendationer och åsikter hos såväl experter som allmänhet. För att kunna mäta rimlig konsumtion används metoder från fattigdomsforskningen. Vidare

beskrivs användningen av konceptet rimlig konsumtion i länderna Norge, Sverige, Danmark och Storbritannien. Författarna pekar på de problem som sammanhänger med användningen av standardbudgetar i förhållande till bidrag. Det handlar bland annat om att beloppen är så låga att det är svårt att göra någon förändring av konsumtionsmönstret. Då bidragstiden är tänkt att vara under kortare perioder finns inget utrymme för någon mer långsiktig hushållsekonomisk planering eller ekonomiskt fördelaktig konsumtion. Vidare menar författarna att stödet som endast innebär pengar skulle kunna kompletteras med kunskaper och information.

I detta arbete med att definiera vad som kan kategoriseras som nödvändig konsumtion ingår även studier av hur t.ex. socialbidragstagare använder socialbidraget i förhållande till vad som beräknas ingå. Kosunen (1999) visar att socialbidraget täcker den nödvändiga konsumtionen (boende, mat, kläder, sjukvård) hos samtliga hushållstyper. Vidare visar hans studie att de socialbidragsberoende hushållen spenderade, relativt sett, mindre pengar på nödvändig konsumtion än grupper med högre inkomster då socialbidraget även skulle täcka annan konsumtion. Kosunen menar att man kan ifrågasätta om det som räknas som nödvändig konsumtion i förhållande till socialbidraget är relevant.

Det *andra* området fokuserar på skuldproblematik och dess sociala, ekonomiska och juridiska aspekter. I detta område ingår även studier av de verksamheter (skuldsanering och budgetrådgivning) som hanterar denna problematik Nordisk forskning om skuldsanering och ekonomisk rådgivning uppehåller sig huvudsakligen på tre nivåer. För det första en mer övergripande juridisk och ekonomisk nivå där implementeringsproblematik, kostnader, tolkningar och utfall av skuldsaneringslagen studeras (se t.ex. Aatola, 1992,1996). För det andra studeras de verksamheter som på olika sätt är aktörer gällande skuldsanering: socialtjänst, domstol och kronofogdemyndighet.¹ Denna forskning är inriktad på procedurfrågor, organisatoriska frågor samt uppföljningar och utvärderingar. För det tredje studeras skuldsanering på hushållsnivå: vilka erbjuds skuldsanering, hur det är att leva på existensminimum samt om skuldsanering är till någon hjälp är utgör exempel på frågor som ställs.

När det gäller orsakerna till att hushåll hamnar i "skuldfällan" ser

1. Se t.ex. Poppe (1995). Poppe bedriver vid SIFO forskning om skuldsanering och ekonomisk rådgivning. Andra exempel på forskning vid SIFO inom detta område är Waerstad (1994, 1995), Tufte (1992, 1993). Även vid forskningscentrat NCRC i Finland bedrivs forskning kring skuldsanering.

förklaringarna olika ut. Skiljelinjen går, grovt sett, mellan att förstå orsakerna som individuellt respektive strukturellt betingade. Vidare handlar detta om vilka grupper som får skuldproblem. Dellgran (2000) menar att ett allt för individualistiskt perspektiv där socioekonomiska och strukturella faktorer tonas ner förlorar fördelningspolitiska dimensioner. Att konsumera genom krediter innebär att man intecknar framtida inkomster varför denna typ av konsumtion till viss del kan karakteriseras som "riskkonsumtion", åtminstone vad gäller grupper med knapp ekonomi med en förhållandevis svag etablering på arbetsmarknaden (Dellgran & Karlsson, 2001).

Forskning med inriktning mot skuldsanering överlappar till viss del forskning om hushållsekonomisk rådgivning eller budgetrådgivning. Resultat visar att hushållen är nöjda med avtalet, d.v.s. att de blir av med skulderna, men att de fortfarande har problem med att få ekonomin att gå ihop (Klingander, 1995). I en senare studie visar Klingander (1998) att hälften av hushållen i ett ingångsläge hade för låga inkomster för att klara så kallade skäliga utgifter. För huvuddelen av dessa hushåll förändrades inte detta förhållande under rådgivningen:

Detta har rådgivarna ingen möjlighet att påverka. Vad man kunnat göra är att hjälpa hushållen att överklaga beslut om bidragsnivåer. För de flesta är det emellertid en fråga om för låg disponibel inkomst som omöjliggör för hushållen att klara av sin ekonomiska situation. För hushåll med sämst försörjningssituation hjälper inte ekonomisk rådgivning. (ibid:48)

Det förekommer kritik, bland annat från socialarbetare, som innebär att hushållsekonomisk rådgivning skulle vara moraliskt behäftad och kunna uppfattas som förmynderi och kontroll av fattiga och svaga grupper – att lära den fattige att vara fattig (Dellgran, 2000). Löfgren (1996) menar att denna moraliska dimension inte är något nytt fenomen, den häktar i en annan "klassisk" diskussion som handlar om vad den fattige bör kunna unna sig respektive avstå ifrån.

I den amerikanska och brittiska forskningen har vi sett betydelsen av det gissel krediter och skuldsättning innebär för hushåll med en låg och osäker inkomst. Orsakerna till skuldsättning var flera, det kunde handla om att klara de nödvändiga utgifterna men en annan orsak kunde vara att hushållet konsumerade varor som så att säga ingick i standardpaketet – det som alla andra hade. Skuldsättning innebär en risk i så måtto att en

framtida förmodligen låg men också osäker inkomst intecknas. Marginalerna är redan små och skulle situationen ytterligare förvärras genom inkomstminskningar eller utgiftshöjningar (till exempel hyreshöjning) finns risken att hushållet inte kan betala vare sig amortering eller ränta. Som forskningen ovan visar finns dessa fenomen även i Norden.

I förhållande till våra forskningsfrågor menar vi att det saknas kunskaper om Nordiska förhållanden. Frågor om de villkor hushåll med en utsatt ekonomi möter på varu- och tjänstemarknaden har inte diskuterats. Inte heller hur hushållen agerar eller resonerar i förhållande till en utsatt position på varu- och tjänstemarknaden. Projektets inriktning är att studera hushåll i relation till såväl varu- tjänstemarknaden, omgivningen och till välfärdsstatliga arrangemang. Hittills har den Nordiska forskningen i huvudsak varit intresserad av det den sista av dessa tre relationer.

3.2. VAL AV TEORETISKA PERSPEKTIV

För att undersöka hushållens möjligheter att konsumera menar vi att det krävs ett flertal olika perspektiv och utgångspunkter. För att skapa en förståelse om såväl konsumtionsvillkor som hushållens agerande tar projektet sin utgångspunkt i mötet mellan tre olika sfärer, nämligen stat, marknad och familj. Hushållens vardagsvillkor skapas och vidmakthålls genom att dessa tre sfärer på olika sätt samspelar med varandra. När det gäller marknaden betraktar vi denna framför allt som arbetsmarknad och varu- och tjänstemarknad. Här skapas möjligheter men också utestängning och barriärer för försörjning och konsumtion. Även staten är betydelsefull för hushållens försörjning i sin roll som trygghetsgarant vid barnafödande, sjukdom, ålderdom, arbetslöshet etc. Genom de offentliga transfereringssystemen sker en viss inkomstutjämning, t.ex. mellan de som har arbete och de som inte har eller mellan de som har barn och de som inte har. Förutom att ge hushållen inkomsttrygghet reglerar staten till viss del de förhållande som råder på marknaden, såväl när det gäller arbete som varor och tjänster. Familjen, vilken i detta sammanhang även innehåller det sociala nätverket, utgör i detta sammanhang ett intressant studieobjekt i sin roll som möjlig resursförstärkare när det gäller konsumtion. I detta sammanhang spelar nätverket, dess karaktär, styrka och omfattning, en betydelsefull roll. Som nämndes ovan är det i samspelet mellan och inom dessa tre sfärer vi anser betydelsefulla för de omständigheter som styr hushållens konsumtionsmöjligheter och agerande vid konsum-

tion. Inom och mellan dessa sfärer finns mekanismer som såväl inkluderar som exkluderar och marginaliserar. Bristande etablering i en sfär, t.ex. arbetsmarknaden, kan till viss del kompenseras med ett resursstarkt nätverk i familjesfären. Emellertid finns det fog för påståendet att en svag etablering på arbetsmarknaden tenderar att slå genom även i de andra sfärerna (jfr Luhmann, 1995).

Detta breda forskningsfokus kräver naturligtvis någon form av uppdelning, t.ex. olika analysnivåer, för att det ska bli hanterbart. Vi har därför valt att betrakta projektets övergripande problemställning som uppdelad i tre analysnivåer. I den första analysnivån betraktas konsumtion som ett samhällsområde bland andra. Hushållens möjligheter till konsumtion påverkas av deras grad av etablering på t.ex. arbetsmarknaden och i de offentliga trygghetssystemen. Detta har inte enbart att göra med omfattningen eller tryggheten vad gäller inkomster utan även andra aspekter, som har att göra med tillgänglighet eller tillgång till konsumtionsmöjligheter, är värda att beakta. I en andra analysnivå betraktar vi konsumtion som ett avgränsat och specifikt område med sina egna koder, normer och regelverk. Även om varu- och tjänstemarknaden påverkas av och påverkar andra samhällsområden har den sitt eget specifika sätt att fungera. Förutom mer konkreta mekanismer som möjliggör respektive försvårar konsumtion finns det inom konsumtionsområdet också dominerande föreställningar om hur och vad människor bör konsumera. Den tredje analysnivån utgörs av ett aktörsperspektiv, där hushållens agerande och övervägande står i fokus. Hur förhåller sig hushållen till de villkor som skapas i de båda andra analysnivåerna? Denna tredje analysnivå är betydelsefull när det gäller att förstå dynamiken mellan ett struktur- och aktörsperspektiv. Poängen med att använda flera olika perspektiv eller analysnivåer är att det ökar möjligheterna för en mer sammanhangsanknuten förståelse för konsumtion ur ett utsatthetsperspektiv. Att enbart fokusera på t.ex. ett aktörsperspektiv hade inneburit att väsentliga dimensioner, av strukturell karaktär, som etablering på arbets- och bostadsmarknaden och i de välfärdstatliga arrangemangen, lämnats därhän. Likaså hade en fokusering på enbart strukturella förhållanden riskerat att skapa en strukturell bur där hushållens handlingsmöjligheter inte tagits i beaktande med tanke på resurser som t.ex. nätverk.

3.2.1. Ett samhällligt perspektiv

Med hjälp av den första analysnivån betraktar vi konsumtion och utsatthet ur ett bredare samhällligt perspektiv. Konsumtion är en, om än betydelse-

sefull, del av hushållens vardag som påverkar deras möjligheter att leva ett drägligt liv, att påverka sin livssituation och att känna delaktighet i olika sammanhang. Men konsumtion behöver också placeras i ett sammanhang av hushållens försörjningsmöjligheter i stort. För att förstå konsumtionens betydelse för utsatthet behöver även andra dimensioner av utsatthet diskuteras. I detta sammanhang anser vi att teorier om delaktighet och etablering i samhället är användbara. Som nämnts tidigare betraktar vi utsatthet som mer komplext än att det enbart skulle handla om fattigdom eller låg inkomst. I detta sammanhang fokuserar vi därför på teorier om marginalisering och social inklusion respektive exklusion (jfr Abrahamson, 2001; Elm Larsen, 2000; Kronauer, 1998). Dessa teorier diskuterar bl.a. de samhällsomvandlingar som skett under de senaste decennierna vad gäller möjligheter till försörjning, etablering och delaktighet. Aspekter som fokuseras är förändringar på arbetsmarknaden och i välfärdssystemen. När det gäller arbetsmarknaden talas det om osäkrare anställningsformer och högre krav i förhållande till utbildningsnivå och flexibilitet. Detta innebär att vissa grupper har större svårigheter att nå en trygg etablering på arbetsmarknaden. Dessa förändringar ska vidare ses i ljuset av att välfärdsstaten tenderar att dra sig tillbaka och lämna över delar av ansvaret för välfärden till marknadsbaserade lösningar och till individerna själva (jfr Bonke, 1998; Sunesson et al., 1998). Orsakerna till dessa förändringar har bl.a. tillskrivits den ekonomiska globaliseringen vilket skulle innebära att det är svårare för nationalstaten att göra egna vägval avseende hur välfärden ska organiseras. Emellertid har denna förklaring ifrågasatts som alltför enkel och fokus har istället riktats mot nationalstatens interna förhållanden som demografiska förändringar och att olika välfärdslösningar i längden visat sig alltför kostsamma (jfr Pierson, 2001). Dessa förhållande menar vi är betydelsefulla för hushållens möjligheter som konsument. Det finns anledning att ställa frågor gällande hur inklusion, exklusion och marginalisering relaterar till konsumtionsmöjligheter. En samhällsförändring som går mot en otryggare arbetsmarknad och en marknadsorientering torde även ge avtryck i utsatta gruppers möjligheter att konsumera i förhållande till mer etablerade grupper. Tidigare studier har t.ex. visat hur betydelsefullt fast anställning och frånvaro av betalningsanmärkningar är vid viss typ av konsumtion. En marginell position på arbetsmarknaden innebär att en person är utestängd från möjligheter att teckna olika former av kontrakt och avtal eller få tillgång till förmånliga krediter (se t.ex. Hjort, 2004).

En annan teoretisk infallsvinkel som befinner sig på en mer ge-

nerell samhälls nivå är hur konsumtion kan betraktas i förhållande till andra betydelsefulla samhällsområde som t.ex. arbete och produktion. En teoretisk inriktning företräder åsikten att konsumtion blivit alltmer betydelsefull i samhället. Dels handlar detta om att välståndet ökat och att strävandena efter basala nödvändigheter som mat på bordet, tak över huvudet och nödvändiga kläder tillhör det förgångna. Konsumtionens betydelse betraktas snarare som en drivkraft för socioekonomisk positionering, genom konsumtion visar vi omvärlden (och oss själva) vem vi är eller vill uppfattas som. På samma sätt bedömer vi andra. En som drivit tankegången om konsumtionens ökade betydelse långt är Bauman (1998, 2001). Han menar att det som förut var en stark samhällelig drivkraft och bedömningskriterium var arbetet eller *arbetsetiken*. Allt eftersom konsumtion kommit att bli mer betydelsefullt menar Bauman att *konsumtionsetiken* kommit att delvis ersätta arbetsetiken som indikator på social position. De som definierar det som kan betraktas som den rådande konsumtionsetiken är etablerade grupper med högre status. Bauman menar att ju större klyftorna blir mellan etablerade och utsatta desto svårare är det för de utsatta att försöka följa den rådande konsumtionsetiken. Detta kan tolkas som att vid perioder av tillväxt, då majoriteten generellt sett får det bättre, ökar belastningen på de som är utsatta och risken för en förflyttning mot utanförskap eller exklusion blir mer påtaglig.

3.2.2. Konsumtionsområdet specifikt

Även om konsumtionsområdet står i ett ömsesidigt påverkansförhållande till andra väsentliga samhällsområden finns det anledning att mer specifikt undersöka de förhållanden och mekanismer som styr hushållens möjligheter och vardag som konsument. När det gäller konsumtionsområdet avser vi dels de verksamheter som kan sägas vara knutna till konsumtion som t.ex. varu- och tjänstemarknaden, marknadsföring och medier. Dels avser vi de föreställningar och normer som styr och påverkar hur och vad vi konsumerar. I dessa normer och föreställningar ingår också normativa uppfattningar om hur vi bör förhålla oss till konsumtion, som t.ex. sparsamhetsideal, rationalitet och att vi ska vara aktiva konsument. I diskussionen om tänkbara teoretiska raster är det vår avsikt att försöka relatera dessa till utsatthet, d.v.s. i vilken utsträckning de kan hjälpa oss att förstå och förklara relationen mellan konsumtion och utsatthet.

Segmentering, stratifiering och villkor

Under denna rubrik kommer två teoretiska infallsvinklar att diskuteras. För det första pekar vi på vad en ökad marknadsorientering i samhället kan innebära för utsatta grupper. För det andra diskuterar vi betydelsen av segmentering och stratifiering på varu- och tjänstemarknaden för hushåll i en ekonomiskt utsatt situation.

När det gäller samhällets ökande marknadsorientering kan de nordiska välfärdsstaterna sägas ha genomgått en förändring i den meningen att marknaden givits ett allt större inflytande över hur familjerna ordnar sin välfärd. Detta kan gälla rena välfärdsfrågor som pensioner eller vård och omsorg men också andra typer av tjänster som el och telefoni. Vidare har statens reglering av olika marknader, t.ex. när det gäller kreditgivning och bostäder, minskat i betydelse. Det går att tala om två övergripande förändringsprocesser. För det första ett tillbakadragande av statens ansvar vilket innebär att marknaden helt enkelt tagit över rollen som leverantör av ett antal tjänster. För det andra har det offentliga ansvarsområdet via en emuleringsprocess övertagit det man kan kalla för marknadsprinciper. Detta innebär att mer ansvar lagts på individen när det gäller att göra val och fatta beslut på en rad områden. Vidare innebär det att villkoren för hushåll kan se olika ut när det gäller deras möjligheter att välja. En privat aktör på en konkurrensutsatt marknad har både möjlighet och tvingas förmodligen till kundsegmentering vilket kan innebära förmånligare villkor för några och mindre förmånliga för andra. Utifrån denna samhällsutveckling finns det anledning att ställa frågor hur hushåll i utsatta positioner påverkas. I denna utveckling förekommer det även en diskussion om huruvida medborgaren, med dennes rättigheter och skyldigheter, alltmer har kommit att bli en konsument med valmöjligheter och ett ökat individuellt ansvar (se t.ex. Gabriel & Lang, 1995; Slater & Tonkiss, 2001). Medborgarskapet är kringgärdat av en rad rättigheter vilka är tänkta att vara gällande oavsett socioekonomisk situation. En glidning mot att betrakta individen snarare som konsument eller kund riskerar att urholka de rättigheter som uppnåtts genom medborgarskapet. Samtidigt förekommer föreställningar som att ett marknadsbaserat samhälle där individen i första hand betraktas som konsument är mer dynamiskt och anpassat efter varje individs preferenser och behov. Även om de nordiska välfärdssamhällena i stor utsträckning skiljer sig från det amerikanska eller brittiska samhället finns det anledning att i projekt av detta slag diskutera huruvida det skett en glidning av synen på individen från medborgare till konsument. Frågan är vidare hur ekonomisk utsatthet ska

förstås i denna glidning från medborgare till konsument. Hur påverkas utsatta grupper om medborgarskapets rättigheter urholkas till förmån för konsumentens möjligheter att välja och köpa det som just han eller hon anser sig behöva? Frågan är naturligtvis ställd på sin spets, de till medborgarskapet knutna rättigheter som välfärdsstaten står som garant för står fortfarande förhållandevis stabilt i de nordiska samhällena. Samtidigt sker dock en utveckling mot en marknadsorientering vilken med största sannolikhet även påverkar alternativt kommer att påverka grupper i en utsatt position. En ökad marknadsorientering innebär förmodligen att det offentliga i mindre utsträckning förmår påverka eller säkra levnadsförhållandena för de med lägst inkomster. Marknadens logik är annorlunda än välfärdsstatens (se t.ex. Salonen, 1993). Den är förhållandevis självständig i förhållande till demokratiska eller politiska instrument och vinstmaximering är den överordnade principen. Vidare är marknaden ingen "social" verksamhet i den betydelsen att det finns något ansvar för människors behov eller anpassning till människors olika möjligheter. Detta innebär ingen värdering, marknadslogiken kan säkert vara av godo och innehåller möjligheter för många. Däremot kan denna logik innebära problem för dem som befinner sig i en socialt sårbar position. En förskjutning mot individens ökade egenansvar är naturligtvis mest bekymmersam för dem som av olika anledningar har svårt att axla eller hantera detta ansvar.

Ett uttryck för varu- och tjänstemarknadens logik är dess sätt att närma sig kunder eller presumtiva kunder. I dessa strävanden ingår såväl att nå nya kunder (öka antalet marknadsandelar) som att behålla de kunder man har. Vidare bedöms inte alla som troliga kunder till en viss produkt eller tjänst. Av denna anledning sker en sortering av olika grupper efter olika variabler som kön, bostadsort, inkomst, ålder, hushållssammansättning etc. Ett annat sätt att segmentera är att försöka marknadsföra en vara eller produkt är att appellera till vissa specifika värderingar, ofta knutna till en eller flera livsstilar. Exempel på detta kan vara att marknadsföra en produkt genom att ladda den med symboliska innebörder som kan kopplas till t.ex. natur, storstad, familj eller ungdom. Med andra ord är det svårt att marknadsföra en vara så att alla ska känna sig attraherade eller träffade av den. I olika marknadsföringsstrategier ligger även olika metoder för att göra presumtiva kunder intresserade. Exempel på detta kan vara erbjudanden som rabatter, paketlösningar och fördelaktigt pris vid längre avtal.

Ur ett utsatthetsperspektiv finns det naturligtvis anledning att ställa frågor om i vilka segment hushåll med låg osäker inkomst hamnar

och hur aktörer på varu- och tjänstemarknaden i övrigt förhåller sig till dessa grupper. Amerikanska och brittiska studier (se t.ex. Caplowitz, 1963; Andreasen, 1975; Alwitt & Donley, 1996; Kempson, 1996) har visat att hushåll med en utsatt ekonomisk situation möter ofördelaktiga villkor i förhållanden till andra inkomstgrupper. Vissa näringsidkare, t.ex. kreditgivare, nämns dock som exempel på sådana som riktar sig speciellt till ekonomiskt utsatta grupper. När det gäller segmentering framställs denna som ett mynt med två olika sidor, några grupper gynnas och några grupper missgynnas. Vad vi bedömer som intressant i detta sammanhang är om det finns mekanismer som spänner över stora delar av varu- och tjänstemarknaden vilket skulle kunna innebära att vissa grupper systematiskt missgynnas. Det är i detta sammanhang vi finner begreppet stratifiering användbart. Går det att identifiera några förhållanden som pekar mot att det på varu- och tjänstemarknaden genom stratifiering skapas olika villkor för olika grupper? I förlängningen av detta finns det anledning att diskutera huruvida grupper som har en utsatt ekonomisk situation erfar en ytterligare börda genom att dessutom vara missgynnad som konsument, d.v.s. om marknadens stratifiering verkar i en knapphetsförstärkande riktning (jfr Hjort, 2004).

Dominerande föreställningar om konsumtion

Förutom de mer konkreta, i första hand ekonomiska, förhållanden som stratifierar villkor för olika grupper avser vi att i en analys även inbegripa de föreställningar kring konsumtion som kan betraktas som dominerande eller normerande. I detta sammanhang avser vi framför allt att lyfta fram två motsägelsefulla föreställningar. Den ena fokuserar återhållsamhet, sparsamhet och funktion när det gäller konsumtion. Denna föreställning har rötter förhållandevis långt tillbaka i tiden och har bland annat givit upphov till närmast folkbildande interventioner från statligt håll (jfr Aléz, 2003). Den andra föreställningen handlar om att ta en aktiv del i konsumtionssamhället, att följa konsumtionstrender och att unna sig impulsköp. När det gäller denna föreställning tonas nyttan och funktionen ner och istället fokuseras den ständiga jakten på nya varor, tjänster och upplevelser (Gabriel & Lang, 1995; Bauman, 2001). I första hand avser vi att diskutera dessa två konkurrerande föreställningar med tanke på deras möjliga innebörd för ekonomisk utsatthet.

Under de inledande decennierna av 1900-talet var ekonomisk knapphet förhållandevis utbredd i de nordiska länderna. En stor del av befolkningen kämpade dagligen för den mest basala försörjningen som

mat, tak över huvudet och de nödvändigaste kläderna. Under 1930- och 1940-talet började emellertid masskonsumtionen att sätta sina avtryck i de nordiska länderna. Fler och fler varor som tidigare enbart de mer välbeställda kunde unna sig blev nu möjliga att konsumera för andra grupper med lägre inkomster. Lockelsen blev stor för många att med hjälp av krediter konsumera varor de annars inte skulle ha möjlighet till. Detta medförde informationskampanjer från olika institutioner som menade att befolkningen behövde fostran och vägledning när det gällde att konsumera förnuftigt och rationellt. Sparsamhetsidealet lyftes fram som något eftersträvanvärt, onödig lyx och nöjen skulle i möjligaste mån undvikas. Under 1950- och 1960-talet ökade standarden i Norden, befolkningen fick det generellt bättre. Marknadsföringen expanderade och konsumtionsrelaterade budskap mötte människor allt oftare. Föreställningen om sparsamhet och återhållsamhet utmanades av mer konsumtionsrelaterade budskap. Dessa två föreställningar har därefter följts åt. Även om vi idag talar om konsumtionssamhälle och konsumtionskultur har sparsamhetsidealet fortfarande ett förhållandevis stort inflytande (Aléx, 2003).

Medan majoriteten i de nordiska länderna hanterar dessa båda motsägelsefulla föreställningar utan några påtagligare problem ser vardagen förmodligen annorlunda ut för de grupper som lever med en utsatt och ansträngd ekonomi under längre perioder. När det gäller det omgivande samhällets förväntningar har de fattigas konsumtion setts som problematisk (jfr Horowitz, 1985; Aléx, 2003). Dessa gruppers konsumtion har betraktas som felaktig, kortsiktig och att de inte konsumerar i enlighet med sparsamhetsidealet. Denna kritik häktar i en annan moralisk diskussion om vad de fattiga egentligen ska kunna konsumera (jfr Löfgren, 1996). Klassiska uttryck för detta har varit huruvida socialbidragstagare ska kunna åka på semester, köpa skinnsoffor eller ha bil. Förväntningarna och kraven på ekonomiskt utsatta hushåll tycks således till stor del handla om att de ska vara trogna sparsamhetsidealet. Samtidigt befinner de sig i ett konsumtions- och överflödssamhälle med förväntningar på att de ska vara aktiva och följa olika konsumtionstrender. Teoretiskt utgår vi således från att det när det gäller konsumtion finns ett antal dominerande föreställningar som delvis är motstridiga. För hushåll med en utsatt ekonomisk situation är det rimligt att tänka sig att spänningsförhållandet mellan de olika föreställningarna blir än mer påtagligt än för andra grupper.

Materiella respektive sociala nödvändigheter

För att urskilja sådan konsumtion som betraktas som materiellt nödvändig från sådan som syftar till att följa allmänna konsumtionstrender, sådant man uppfattar att alla andra har och gör laborerar vi med begreppen materiella respektive sociala nödvändigheter. Inom forskning om konsumtion och ekonomisk utsatthet har begreppet nödvändig konsumtion använts i olika sammanhang. Den grundläggande tanken är att försöka fastställa en slags miniminivå för vad ett hushåll eller en individ behöver i konsumtionshänseende. Detta har bland annat att göra med konstruktionen av socialbidragsnormer, förbehållsbelopp och nivå för existensminimum, d.v.s. vad som kan anses rimligt att samhället ska erbjuda i form av stöd till försörjning. Vidare används begreppet i en fattigdomsdefinition som bygger på hushållens möjligheter att konsumera det som av en majoritet av befolkningen anses som nödvändigt. Denna fattigdomsdefinition benämns som konsensuell fattigdom (jfr Halleröd et al., 1993; Mack & Lansley, 1985). Dellgran och Karlsson (2001) använder begreppet materiella nödvändigheter som en av fyra drivkrafter bakom konsumtion.

Nödvändig konsumtion implicerar emellertid att det finns annan konsumtion som inte ryms inom kategorin nödvändig. Att människor konsumerar sådant som inte anses absolut nödvändigt har under det senaste århundradet givits olika innebörder. Under masskonsumtionens tidiga år betraktades sådant som inte ansågs nödvändigt som lyx. Med tiden har sådant som inte är att betrakta som nödvändigt givits en mer neutral innebörd. Istället för lyx används begrepp som icke-nödvändigt (Halleröd et al., 1993) eller discretionary consumption (Andreasen, 1975). Beträktandet av konsumtion kan även sägas ha förändrats i så måtto att de basala nödvändigheterna inte längre ses som speciellt betydelsefulla i ett överflöds- eller konsumtionssamhälle av nordisk karaktär. I och med att det ekonomiska väståndet ökat bland befolkningen har konsumtionens innebörd kommit att förändras. Om den tidigare var styrd av överlevnad och av en strävan att tillfredställa de mest nödvändiga behoven ersattes den av mer sofistikerade, komplexa och expressiva drivkrafter (Warde, 1996). Om så kallade icke-nödvändigheter tidigare betraktades som lyx har dessa icke-nödvändigheter i stället blivit det som är betydelsefullt för hur människor uppfattar varandra. Med andra ord finns det idag varor och tjänster som inte ses som materiellt nödvändiga men som man ändå bör ha eller göra. Detta skulle kunna beskrivas som en strävan mot tillhörighet i konsumtionssamhället. Dellgran och Karlsson (2001) använder begrep-

pet social emulering, vilket innebär förväntningar om att följa med i den allmänna standardutvecklingen. Denna drivkraft bygger på människans behov av tillhörighet och att undvika att uppfattas som avvikande p.g.a. att man inte har möjlighet att leva upp till omgivningens krav och förväntningar. Utan att det handlar om nödvändigheter finns det förväntningar och krav när det gäller vad som ska konsumeras. En föreställning kring vad som är normalt eller något som alla andra har, där inte minst marknadsföring och medier spelar en betydelsefull roll, blir lätt ett måste för människor. Ett annat sätt att uttrycka social emulering är att tala om sociala nödvändigheter som i princip innefattar samma resonemang.

En förtjänst med att diskutera i termer av materiella respektive sociala nödvändigheter är att det även kan betraktas som ett uttryck för samhällsutvecklingen i de nordiska länderna – från en förhållandevis utbredd fattigdom till ett konsumtions- eller överflödssamhälle där alla förväntas vara delaktiga. Materiella nödvändigheter kan på detta vis förstås som något av en anakronism, det är något som ingen i dagens samhälle egentligen borde behöva bekymra sig om. Likväl vet vi från ett antal studier (t.ex. Salonen, 2002; SCB, 2003:7) att vissa grupper har så låga inkomster att dessa knappt räcker för att täcka de materiella nödvändigheterna. En angelägen fråga att ställa i detta projekt är därför hur hushållen förhåller sig detta spänningsförhållande mellan materiella och sociala nödvändigheter.

Symboliskt – funktionellt

En annan dimension av konsumtionssamhället tar fasta på konsumtionens symboliska respektive funktionella betydelse. Inom denna dimension rymms flera aspekter som på olika sätt kan knytas ihop. När det gäller den symboliska sidan kan aspekter som till exempel konsumtionens expressiva och identitetsskapande innebörder nämnas. I förhållande till den funktionella sidan kan de materiella och rationella innebörderna nämnas. Vi vill understryka att vi anser att båda sidorna har sitt berättigande och att de förklarar olika sidor av konsumtionen. Det finns i och för sig någon form av kontrovers mellan dessa båda synsätt, vilken bland annat grundar sig på om man väljer moderna eller mer postmoderna utgångspunkter. Vi uppfattar denna diskussion som en konsekvens av att de postmoderna resonemangen möjligen lagt ett allt för stort förklaringsvärde i den symboliska dimensionen, och att reaktionerna på detta givit upphov till en mer nyanserad bild av förståelsen av konsumtion. Kritiken har bland annat handlat om att vardagskonsumtionen hamnat i skymundan i dessa studier. De som

i allt för stor utsträckning har betonat den symboliska dimensionen har fokuserat på den konsumtion som sker i storstäder och bland ungdomar som ligger i frontlinjen vad gäller nya typer av konsumtionsbeteende (se t.ex. Löfgren, 1996). Jansson (2001) menar att den ökande reflexiva sidan av konsumtion inte utesluter andra aspekter. Stora delar av den dagliga konsumtionen sker fortfarande utifrån praktiska och funktionella motiv. Jansson (ibid) förklarar ökningen av den symboliska eller expressiva sidan av konsumtion bland annat med hjälp av hur marknadsföring, medier och varor idag passerar våra sinnen på ett sätt som innebär att dessa tre kategorier flyter ihop (jfr Leiss, Klein & Jhally, 2000):

It is no longer obvious what is image and what is product; what is promotion and what is the object of promotion, and so on. Through the operation of commercial intertextuality media generated images are constantly leaking into the lifeworld – in one shape or another (ibid s. 78).

Baudrillard (t.ex. 1998, 2000a, 2000b) hör till dem som driver den symboliska tesen längst. Slater och Tonkiss (2001) laborerar med Marx begrepp *use-value* och *exchange-value*, där skillnaderna enkelt uttryckt ligger i vad en vara är värd för en människa ur ett användningsperspektiv och vad en vara är värd på marknaden. Enligt ett marxistiskt synsätt har kapitalismen inneburit att *exchange-value* allt mer har kommit att ersätta en varas *use-value*. Vi vill dock understryka att det här fortfarande handlar om en vara med en viss funktion, t.ex. en hammare eller ett klädesplagg. Baudrillard tar ännu ett steg och menar att ett tredje slags värde allt mer har kommit att ersätta såväl *use-value* som *exchange-value*, nämligen *sign-value* eller symbolvärde. Symbolvärdet bygger varken på egentliga behov eller på en varas marknadsvärde utan snarare på dess värde i förhållande till de koder och meningsbärande processer som verkar i konsumtionssamhället. Som empirisk grund ger Slater och Tonkiss (ibid) exempel från Nikes och Benetton's marknadsföringsstrategier. Dessa företag vill inte längre bli förknippade med produktion eller ens med speciella produkter utan vill snarare betraktas som varumärken som symboliserar en viss livsstil. Dessa exempel har i och för sig en hel del att göra med marknadsvärde men poängen med symbolvärde tydliggörs ändå. Även om man inte vill gå lika långt som Baudrillard och slänga såväl *use-value* som *exchange-value* överbord tycks forskningen tämligen enig om att

producenter och marknadsförare är väl medvetna om hur varor kan laddas med olika symboler och innebörder.

Eftersom detta projekt fokuserar på familjer och barn finns det även andra relevanta typer av teorier kring konsumtion som symbolisk meningsbärare. När det gäller såväl konsumtionens symboliska sida som dess betydelse för social positionering så kan dessa perspektiv på ett sätt betraktas som fokuserade på konsumtionen som en expressiv eller utåtriktad verksamhet. Det förekommer emellertid kritik mot att konsumtion i allt för hög grad betraktas som något som ska visas upp för omgivningen. Longhurst och Savage (1996) anser t.ex. att Bourdieu överbetonar konsumtionens expressiva sida, d.v.s. den konsumtion som visas upp eller till och med sker för omgivningens skull. Longhurst och Savage lyfter i stället fram tre olika sätt att förstå konsumtion: konsumtion som görs för att göra intryck på andra, den som sker för egen skull och konsumtion som sker för att stärka banden med signifikanta andra, t.ex. familjen. Detta resonemang innebär en nyansering av Bourdieus förhållandevis låsta strukturperspektiv – all konsumtion sker inte för att individen önskar positionera sig själv i förhållande till andra, och människor kan delvis, beroende på sammanhanget, bryta förväntade konsumtionsmönster. I detta sammanhang är Millers (1998) teori om shopping intressant. Köp av dagligvaror kanske är en typ av konsumtion som Longhursts och Savage skulle placera in i kategorin konsumtion för att stärka banden med signifikanta andra. Miller lyfter fram dagligvarukonsumtion som handlingar riktade till andra närstående (verkliga, fiktiva, levande eller döda):

My premiss, unlike that of most studies of consumption, whether they arise from economists, business studies or cultural studies, is that for most households in this street the act of shopping was hardly ever directed towards the person who was doing the shopping. Shopping is not therefore best understood as an individualistic or individualizing act related to the subjectivity of the shopper. Rather the act of buying goods is mainly directed at two forms of “otherness”. The first of these expresses a relationship between the shopper and a particular other individual such as a child or a partner, either present in the household, desired or imagined. The second of these is a relationship to a more general goal which transcends any immediate utility and is best understood as cosmological in that it takes the form of neither subject

nor object but of the values to which people wish to dedicate themselves (ibid s. 12).

Miller pekar på en i förhållande till detta projekt betydelsefull aspekt av konsumtion. Såväl äldre teorier (Veblen, 2000; Simmel, 1990) som senare (postmoderna) betonar konsumtionens betydelse för jämförelse mellan individer och grupper. De uppehåller sig huvudsakligen vid jämförelser med omgivningen medan konsumtion som är riktad mot t.ex. familjen tonas ner. Aspekter som omsorg och kärlek får således en undanskymd plats i dessa teorier. Miller (1998) samt Longhurst och Savage (1996) lyfter fram aspekter som erbjuder andra tolkningsmöjligheter av hushållens sätt att konsumera. Emellertid behöver inte en tolkning av konsumtion som omsorg eller kärlek utesluta jämförelse med andra. I en och samma konsumtionshandling kan flera komponenter ingå. Köp av en leksak kan till exempel grunda sig på såväl aspekter av omsorg som på vetskapen att leksaken kommer att bli föremål för jämförelse. Detta implicerar att undersökningar av konsumtion kräver öppenhet för olika tolkningsalternativ och att en alltför enögd teoretisk ingång kan medföra risk för förenklingar.

För att summera menar vi att man måste förstå konsumtion utifrån dess funktionella sida såväl som dess symboliska sida. Om den funktionella eller den symboliska sidan väger tyngst är beroende av vem vi är, vad vi konsumerar och i vilket sammanhang vi konsumerar. I t.ex. ett låginkomsthushåll med tonårsbarn kan emellertid konflikten mellan dessa båda perspektiv ställas på sin spets. Det är rimligt att anta att ju mer pressad den ekonomiska situationen är, desto viktigare är den funktionella sidan av de varor hushållet köper. Emellertid tycks de flesta varor ha någon form av symbolisk eller meningsbärande innebörd varför även till exempel lågprisprodukter, låt vara att de mycket väl fyller sin funktion, kan vara något som i möjligaste mån undviks då de symboliserar "fel" saker. Vidare är det viktigt att notera att konsumtion inte enbart handlar om någon form av expressiv signalering till omgivningen. Tvärtom finns det anledning, kanske framför allt i projekt som studerar barnfamiljer, att uppmärksamma konsumtionens betydelse som ett uttryck för omsorg och kärlek.

3.2.3. Hushållen som aktörer

I projektets teoretiska ansatser finns även ett mer aktörsinriktat perspektiv. Naturligtvis är det problematiskt att kategoriskt placera en teori i antingen den strukturella kategorin eller i aktörskategorin. Flera av de teoretiska ansatser som behandlats ovan kan ses som såväl strukturella förutsätt-

ningar som drivkrafter för konsumtion. När det emellertid gäller teoretiska perspektiv som på ett mer uttalat sätt påverkar ett hushålls möjligheter som konsumenter vill vi framför allt lyfta fram nätverkets betydelse. Naturligtvis spelar andra faktorer som inkomst och kunskaper en betydelsefull roll när det gäller hushållens möjligheter till påverkan, deltagande, makt och valmöjligheter vad gäller konsumtion. Utifrån tidigare studier (jfr Hill, 2002; Hjort, 2004) vet vi emellertid att ett hushålls nätverk kan vara tämligen avgörande för om utsattheten ska övergå i fattigdom.

Nätverkets betydelse för konsumtion

Nätverkets betydelse har inte givits speciellt mycket utrymme inom konsumtionsforskningen. Dess betydelse är emellertid högst relevant i förhållande till tillgång till information om marknaden, resursallokering, ömsesidighet/solidaritet och strategier för att få tag i de varor och tjänster som man behöver.

Efter att Granovetter presenterade begreppet “embeddedness”, har nätverksanalyser blivit relevanta för den ekonomiska sociologin för att analysera de sammanhang som konsumtion sker i (Granovetter & Swedberg, 1992). Detta kan betraktas som en reaktion på bilden av konsumtion som en nyttomaximerande individuell och avgränsad handling.

Som en utveckling av resursallokering och konsumtion som uttryck för kärlek och gåvor (jfr Miller, 1998), är det sociala nätverket relevant för att förstå de strategiska sidorna av konsumtion. I detta sammanhang kan “multiple interconnections” och “kedjereaktioner” utgöra relevanta analytiska begrepp för att söka efter de starka och svaga band som spridningen av varor och tjänster sker inom (Narotzky, 1997). Det kan vara ett högst relevant sätt att undersöka aktörers ekonomiska potential genom att se på deras sociala nätverk. Det finns en del sociologiska studier som t.ex. undersöker hur resursallokering sker mellan generationer. Särskilt är analysen av långsiktig och kortsiktig ömsesidighet betydelsefull för resursallokering (Arber & Attias-Dunfut, 2005; Marsh & Arber 1992). Antropologiska studier av olika lojalitetsrelationer och spridning av resurser utanför marknadsekonomin visar betydelsen av nätverk även i moderna samhällen (Barnes, 1990). Detta kan kopplas till Polanyis förståelse av distribution och institutionaliserade processer genom handel på marknaden, redistribution och reciprocitet (Polanyi, 1957). Det är framför allt traditionen omkring gåvans innebörd som efter Mauss har blivit viktig. Plikterna, att ge, ta emot, ge igen, styr redistributionen och skapar och vidmakthåller nätverk (Mauss, 1990).

I förhållande till utsatthet utgör den sociala omgivning, som krävs för att man ska få tag på varor och tjänster, ett relevant teoretiskt sammanhang. Gronow och Warde (2001) påpekar i en intressant analys av den vardagliga konsumtionen betydelsen av att uppmärksamma hierarkiska maktstrukturer innanför nätverket. De har funnit att nätverk aldrig är givna, till och med familjerelationer måste på olika sätt vårdas eller underhållas för att fungera. Även Pahls (1984) studie av *Division of Labour* är i detta sammanhang relevant. Han visar där hur människor med arbete har större tillgång till informellt arbete än arbetslösa, även om de arbetslösa är mer beroende av denna typ av arbete. Orsakerna ser ut att vara att de med arbete har större tillgång till tips och information.

Granovetters (1973) analys av "svaga" i förhållande till "starka bands" betydelse för informationsflöde är också relevant i förhållande till konsumtion. Hans poäng är att svaga band är viktigare för att få information om marknaden (särskilt i förhållande till arbete). Detta beror dels på att informationen tenderar att bli konsensusorienterad i nätverk med starka band, t.ex. familjen, och dels för att gentjänstproblematiken gör det förpliktigande att vidarebefordra information.

3.3. SAMMANFATTNING

Projektets teoretiska utgångspunkter består av en mångfald av perspektiv. Vi utgår från att relationen mellan utsatthet och konsumtion måste analyseras på flera nivåer. Vårt tredelade analysraster är *ett* försök att strukturera en analys.

De tre olika nivåerna är för det första en mer samhällsovergripande nivå där konsumtion betraktas som en samhällsarena vilken interagerar med andra som t.ex. bostadsmarknaden, arbetsmarknaden och välfärdsstatliga system. På denna nivå riktas fokus mot hur ett hushålls position på andra arenor påverkar dess möjlighet som konsument. Vilken betydelse har t.ex. betalningsanmärkningar och arbetslöshet för möjligheterna att konsumera. Denna analysnivå kan ses i ljuset av föreställningen om att den fria varu- och tjänstemarkanden fungerar oberoende av andra samhällsarenor, en föreställning vi finner problematisk. Emellertid har konsumtionsarenan även specifika normer, regler och koder. Dess koppling till andra samhällsarenor är betydelsefull, men samtidigt finns det specifika möjligheter och risker (t.ex. krediter) vilket delvis ger hushåll med en knapp ekonomi andra möjligheter till konsumtion. På konsum-

tionsarenan finns mer konkreta hinder och barriärer som styr aspekter som tillgänglighet och pris. Men det finns även mer svårgripbara dimensioner som konsumtionens symboliska innebörd, vilket möjliggör för olika grupper att betrakta en viss typ av konsumtion som inne och ute eller rätt och fel.

Ett annat sätt att betrakta denna differentiering är att tala om materiella respektive sociala nödvändigheter. Ytterligare en aspekt av de villkor som påverkar konsumtionen för hushållen är de dominerande föreställningar om hur, framför allt utsatta, hushåll bör konsumera. Detta kan bland innebära att hushåll med en knapp ekonomi från omgivningen upplever en större dos av kontroll och krav på disciplin i fråga om konsumtion.

I en tredje analys som fokuserar på hushållen som aktörer väljer vi att framför allt lyfta fram betydelsen av nätverket. Den sista analysnivån tar fasta på hushållens agerande och på hur de hanterar en utsatt situation i förhållande till konsumtion.

METOD

I detta kapitel redogörs för projektets tillvägagångssätt och överväganden kring detta. Inledningsvis diskuteras projektets val av metod på ett mer övergripande sätt. Därefter presenteras mer specifika frågor som berör tillvägagångssättet, urval av intervjupersoner, val av bostadsområde och utarbetande av intervjuguide.

4.1. VAL AV UNDERSÖKNINGSDESIGN

Syftet med projektet är att undersöka och belysa konsumtion som en dimension av utsatthet i tre nordiska länder. Den huvudsakliga metoden är kvalitativ i form av intervjuer med hushållsrepresentanter. Majoriteten av de hushåll som intervjuats betraktades i urvalet som utsatta och en minoritet som icke-utsatta/etablerade. De etablerade hushållen har funktionen av en jämförelsepunkt med de utsatta hushållen. Vi menar att utsatthet inte kan förstås utan att det sätts i relation till vad vi i detta sammanhanget kan benämna "majoritetsbefolkningen" levnadsförhållanden.

Anledningen till det kvalitativa och intervjuinriktade metodvalet har såväl teoretiska som metodologiska förklaringar. En orsak är att projektets problemställning är explorativ till sin karaktär då någon motsvarande nordisk forskning inte bedrivits tidigare (jmf Hjort, 2000). Vi ansåg oss behöva möjligheten att redan i själva undersökningen ha möjlighet att

ställa nya frågor, be om klargöranden, konkreta exempel och i vissa fall kunna testa några av de teroetiskt grundade antaganden vi hade (jmf Kvale, 1997). Fokus riktas mot hushållens upplevelser av utsatthet utifrån ett konsumtionsperspektiv. I och med att det handlar om upplevelser så förefaller det självklart att det empiriska materialet samlas via intervjuer. Utifrån de teroetiska utgångspunkter som projektet bygger på krävs det förhållandevis fylliga berättelser om hur konsumtionsrelaterade problem och möjligheter tar sig uttryck. Dessa hade varit svåra att fånga med hjälp alene av kvanitativ metod.

Då projektet även har för avsikt att generera och diskutera teorier som på olika sätt kan öka möjligheterna att förklara relationen mellan utsatthet och konsumtion har även denna dimension varit vägledande för valet av metod. De teorier projektet vilar sig mot (se kap 3) är i huvudsak utvecklade i ett kvalitativt sammanhang utifrån ett förståelse- och tolkningsinriktat perspektiv.

4.1.1. Projektets material

Förutom att undersöka utsatta hushålls levnadsvillkor med utgångspunkt i konsumtion har ambitionen varit att jämföra förhållandena i de tre länderna. Projektets intressefokus innebär även frågan om hur olika välfärdsordningar påverkar möjligheterna för hushållens konsumtion. Länderna undersöks var för sig, men genom att också jämföra de olika nordiska länderna är förhoppningen att vi ska kunna säga något om exempelvis konsekvensen av olika typer av bostadspolitik och offentliga stödssystem. Vi såg det som en betydelsefull utmaning att undersöka olika aspekter av de nordiska välfärdsmodellernas relevans för frågor knutna till konsumtion. En annan avsikt var att undersöka om, och på vilka sätt, upplevelsen av utsatthet skiljer sig i de tre länderna.

Då intervjuerna är genomförda i utvalda områden/kommuner i varje enskilt land gäller nödvändigtvis inte de nationella skillnaderna för de konkreta villkor som gäller för de intervjuade. Det betyder att eventuella skillnader avseende konsumtionsvillkor och -beteende inte uteslutande kan tillskrivas generella skillnader i de nationella välfärdsregimerna.

Det kan även tilläggas att kvalitativa data aldrig är tillräckliga för att göra komparationer i positivistisk mening. Vi kan aldrig vara säkra på att de skillnader vi eventuellt finner i de olika länderna inte relaterar till oss själva som forskare, situationen eller tillfälligheter. Vidare vet vi inte om det är olikheter i bostadsområdets specifika kultur som ger utslag i skillnader, eller om det t.ex. handlar om skillnader i nationell bostadspolitik.

Vi har i detta material det klassiska problem med komparation av intervju- och observationsdata. Att frågor både ställs och uppfattas olika och har olika nyanser i olika kontexter gör att vi måste ta hänsyn till dessa problem i tolkningen av materialet. Möjligheterna till komparation rör sig i första hand om att utforska aspekter av utsatthet i relation till mer strukturella förhållanden, sociallagstiftning och stödsystem snarare än statistiskt signifikanta skillnader i levnadsförhållanden. Ytterligare en dimension av den komparativa ansatsen är möjligheten att utveckla teoribildningen kring projektets problemställning. Enligt Bryman (2002) kan kvalitativa komparativa studier även betraktas som en "multipel fallstudie", d.v.s. en fallstudie som bygger på fler än ett fall och därigenom ger ökade möjligheter till att diskutera olika teoriers förklaringsvärde.

Resultatens giltighet

Frågan om begreppsvaliditeten är naturligtvis central när avsikten är att undersöka relationen mellan två komplexa och svårdefinierade begrepp som utsatthet och konsumtion. Vad är det egentligen projektet undersöker och fångar vi det vi avser? Frågan om begreppsglidning blev tidigt tydlig i arbetet med intervjuerna. Det kan bl.a. ha skett en glidning från aspekter som har med konsumtion att göra till mer generella vardagsvillkor. Det kan även finnas en tendens till att vi i större grad har fokuserat på själva hushållen i stället för att belysa mekanismer som skapar och påverkar utsatthet.

Även om det inte kan bli fråga om någon precision i en mer positivistisk bemärkelse menar vi ändå att vi genom ett begreppsresonemang avgränsar och problematiserar begreppen och att vi med hjälp av annan samhällsvetenskaplig forskning finner stöd för användning av utsatthet och konsumtion (jmf Middleton et al., 1994). När det gäller intern validitet är det problematiskt att tala om kausalitet i kvalitativa sammanhang, emellertid menar vi att genom att identifiera mönster i materialet peka på att vissa aspekter, knutna till konsumtion och utsatthet, har samband med varandra.

Den komparativa ansatsen kan också skapa vissa översättningsproblem. Det finns en föreställning om vissa grundläggande likheter som gäller de skandinaviska länderna. Den geografiska närheten, möjligheten att kommunicera på "samma" språk förstärker dessa föreställningar. Projektdeltagarna har använt "skandinaviska" som det gemensamma språket vid alla arbetsmöten. Denna problematik har bäring på såväl reliabilitet som möjligheterna att komparera. Det faktum att samma undersökning

genomförs i tre olika bostadsområden och i tre olika länder innebär risker för begreppsglidning. Denna problematik har vi delvis försökt komma åt genom att alla projektdeltagare har haft tillgång till samtliga intervjuutskrifter. Detta innebär att var och en har kunna bedöma och att vi inbördes har kunnat diskutera eventuella tolkningsproblem. Jämförelseproblemen blev tydliga redan under urvalsprocessen. De intervjuade i Norge tycks befinna sig i en något mer utsatt situation än i Danmark och Sverige. När det gäller val av bostadsområde har det varit svårt att finna mer eller mindre identiska bostadsområden i de tre länderna. Såväl när det gäller frågan om urval av intervjupersoner som val av bostadsområden har vi tagit hänsyn till dessa svårigheter i analysen av undersökningarna och reserverar oss för att dessa skillnader kan ha en viss betydelse för resultatet.

Ett kvalitativt val innebär naturligtvis begränsningar när det gäller möjligheter att generalisera resultaten eller överhuvudtaget säga något om deras räckvidd utöver de hushåll som ingår i studien. Emellertid anser vi att en teroetisk generalisering är möjlig då vi lutar oss mot och betraktar våra resultat i ljuset av andra studier som på olika sätt tangerar vår problemställning, konsumtion och utsatthet. En sådan generalisering eller gyldighet är naturligtvis hänvisad till läsarens bedömning om rimlighet och trovärdighet. Denna problematik är dock något en stor del av kvalitativ forskning har att förhålla sig till.

Vi vill även lyfta fram en betydelelsefull aspekt som kan knytas till metod och genomförande vilket har att göra med projektets explorativa karaktär. Det finns andra studier att jämföra med, dessa tangerar dock enbart detta projekts problemställningar varför vi metodologiskt, framför allt när det gäller att formulera frågor och finna relevanta teman, har provat oss fram. En poäng i detta sammanhang är forskargruppens oliktartade disciplinära bakgrunder vilket ökat projektets tvärvetenskapliga ambitioner. Förutom att vi i de överordnande problemställningarna delvis intar en tvärvetenskaplig hållning har analysarbete präglats av ett tvärvetenskapligt förhållningssätt där olika perspektiv både utmanat och befruktat varandra.

Projektets undersökningar

Projektet bygger huvudsakligen på tre större kvalitativa delstudier som genomförs i Norge, Sverige och Danmark, se närmare om de utvalda bostadsområdena i kapitel 5. Metoden har primärt bestått av kvalitativa intervjuer med en gemensam semistrukturerad intervjuguide. Grundmaterialet består av 75 intervjuer, 25 från varje land. Till dessa intervjuer kan

tilläggas ytterligare material som samlats i de respektive bostadsområde genom deltagande observation (Norge) och ett varierande antal intervjuer per land med "lokala" nyckelpersoner. I projektet ingår vidare bearbetning av statistiskt material med syfte att kontextualisera det kvalitativa materialet.

I förberedelserna av projektet diskuterades olika metodologiska möjligheter för att närma sig de forskningsproblem som skulle undersökas. Både kvantitativa och kvalitativa metoder diskuterades. Intervjuer och deltagande observationer befanns vara de metoder som i första hand lämpade sig för projektets forskningsambitioner. Intervjuer var det angreppssätt som ansågs mest framkomligt. Inledningsvis diskuterades en två-steps variant bestående av en enkätundersökning och en mer fördjupad intervjuundersökning som uppföljning. Enkätstudien skulle möjliggöra mer specifika möjligheter till komparation mellan länderna. Då olika aspekter, som access och tidsåtgång, diskuterats kring detta alternativ beslöt slutligen att låta de mer precisa och slutna frågorna ingå i samma intervju-studie som de mer öppna frågorna.

I arbetet med konstruerandet av en intervjuguide (bilaga A) blev det uppenbart att det fanns problem gällande formuleringen av frågorna. Bland annat handlade detta om svårigheter att formulera frågorna så att de har samma betydelse i de olika länderna.

Ambitionen var att intervjua såväl hushåll vilka kunde karaktäriseras som utsatta samt hushåll som befann sig i en mer etablerad position. Detta för att möjliggöra skillnader i konsumtionsvillkor och för att kunna identifiera specifika förhållanden som kunde knytas till utsatthet. Inledningsvis beslutades att för varje land skulle det ingå 70 intervjuer, 50 med utsatta hushåll och 20 med etablerade. Tanken var att det empiriska materialet skulle kunna analyseras såväl kvalitativt som kvantitativt, emellertid tedde sig detta problematiskt då materialet förmodligen var för begränsat för en kvantitativ analys och alltför omfattande för en kvalitativ. 210 intervjuer hade inneburit ett för stort material med tanke på att varje intervju bestod av ett samtal på 1 till 2 timmar. Det fanns här en risk att intervjuanalyserna fått en alltför yttlig prägel på bekostnad av djup, något som vi antog skulle ge fler aspekter knutna till problemställningarna. Resultatet har blivit de tidigare nämnda 25 kvalitativa intervjuerna med olika barnfamiljer i varje land med en tonvikt på de "utsatta" familjerna. 25 semistrukturerade intervjuer ger erfarenhetsmässigt också tillräckligt mycket material, d.v.s. att svaren upprepas på ett sätt som innebär att det

går att säga något generellt om respondenternas förhållande till de flesta av frågorna (jmf Kvale, 1997).

Förutom intervjuer har även deltagande observation utnyttjats i Norge. Detta möjliggjordes genom att Mari Rysst från projektgruppen befann sig på en skola i Grorud i samband med sitt avhandlingsprojekt och där var med och shoppade och på födelsedagar, på raster, sommarläger etc. Detta arbetssätt gav möjligheter att studera konsumtionens praktik. Vidare kunde barnens upplevelse av konsumtion ställas mot föräldrarnas uppfattning om barnens konsumtion. I detta projekt används detta material som bakomliggande fallstudier i analysen av intervjuerna. I de tre länderna har det även gjorts ett fåtal intervjuer med tjänstemän och butiksanställda. Där finns intervjuer med personal i skolan, barnomsorg och social tjänsten. I Sverige finns det även en intervju med en butiksgä-
gare.

Totalt har projektet producerat omkring 900 hundra sidor intervjuutskrift, i genomsnitt ca 300 i varje land. Kvaliteten på intervjuerna varierar, framför allt när det gäller hur innehållsrika svaren är. Detta beror naturligtvis på flera saker, bland annat på den intervjuade och på intervjuaren. I vissa fall kunde intervjupersonen uppfattat intervjun som en möjlighet att få information eller hjälp att komma ur en jobbig/akut situation. Att klargöra rollen som intervjuaren och inte väcka falska förväntningar upptog tid och blev en del av intervjuarbetet. I andra fall handlade det om att ge en klar bild av hur materialet skulle användas när intervjupersonen misstänkte att materialet kunde användas för att kontrollera deras inkomster, etc.

Urval av intervjuhushåll

Ett av de mest betydelsefulla övervägandena projektet hade att ta ställning till var definition och avgränsning av begreppet utsatthet. En snäv förståelse av utsattheten skulle vara att enbart utgå från inkomst och dra en gräns mellan vilka som var att betrakta som utsatta eller inte. Detta hade huvudsakligen inneburit att projektet blev en fattigdomsstudie. Begreppet utsatthet har i projektet en bredare innebörd där vi har tagit fasta på Sen (1992) och senare forskares mer nyanserade förståelse av fattigdom som inbegriper aspekter som etableringsgrad på arbetsmarknaden och möjligheter på bostadsmarknaden. I denna förståelse av utsatthet är begrepp som exklusion och marginalisering centrala. I dessa begrepp ligger en förståelse av fattigdom eller försörjningsproblem som process, utsatthet är inget tillstånd och inte heller en för alltid given situation. Till detta följer

att det finns vissa faktorer som kan påverka rörelsen i den ena eller andra riktning till exempel hälsosituation eller/och andra faktorer som kan påverka eller förändra ens livssituation. I vår definition av utsatthet intar ekonomin en central plats men vi har även lagt en betydelse vid boendet. I de tre länderna har det under de senaste decennierna varit en process av en allt mer påtaglig segregering på bostadsmarknaden. Detta innebär att hushåll med en lägre etableringsgrad på arbetsmarknaden och med en lägre och osäkrare inkomst tenderar att bo mer koncentrerat i särskilda bostadsområden (Sernhede, 2004). Utsatthet innebär i detta projekt således även att de hushåll som benämns som utsatta ska bo i ett bostadsområde av miljonprogramskaraktär, som det omfattande allmännyttiga bostadsbyggandet under 1960- och 1970-talet blev benämnt i Sverige.

När det gäller de etablerade hushållen har urvalet skett utifrån ett antal kriterier som i princip har följts. För det första ska de etablerade hushållen bo i samma bostadsområde som de utsatta eftersom vi vill ha möjlighet att göra jämförelser utifrån att det lokala butiks- och serviceutbudet är detsamma för såväl utsatta som etablerade. För det andra ska de etablerade hushållen utgöras av tvåförsörjarhushåll, d.v.s. bestå av två inkomster, huvudsakligen i form av lön. Detta sammanhänger med det tredje kriteriet som var att de etablerade hushållen skulle ha en förhållandevis trygg etablering på arbetsmarknaden. Ett fjärde kriterium som vi såg som ett ytterligare tecken på etablering och på en trygg socioekonomisk situation var att hushållet ägde sin bostad eller hade en hög grad av etablering på bostadsmarknaden.

Vilka sociala kategorier som ingår i urvalet av utsatta i respektive land är i hög grad överlappande. Det rör sig om hushåll med endast en låg förvärvsinkomst, arbetslösa, socialbidragstagare, ensamstående föräldrar, skuldproblematik och sjuk/förtidspensionärer där enbart den sista kategorin kan betraktas som mer eller mindre (formellt) permanent. Både arbetslösa och socialbidragstagare tillhör tillfälliga kategorier som, om inte arbete skaffas, kan gå över i kategorin förtids- eller sjukpensionär. Det samma gäller i viss utsträckning hushåll med skuldproblematik. När det gäller olika sociala klasser i konsumtionssamhället nämner Bauman (1998) kategorierna "arbetarklass", de "lägre sociala skikten" och "underklassen". Han menar att den första handlar om en klass människor som har en nyttig roll att spela i samhällslivet, en klass som kompletterar de rika. Kategorin "lägre sociala skikt" kännetecknas av mobilitet såväl uppåt som nedåt, speciellt uppåt, och inbegriper människor som är i konstant rörelse. De står på samhällets nedersta trappsteg men har möjligheter att

klättra uppåt. "Underklassen" handlar om människor som är fullständigt marginaliserade, och som varken har möjlighet eller behov av inklusion. Bland dessa finner vi bl.a. missbrukare, tiggare, hemlösa och småkriminella (Bauman, 1998:100). Relaterat till materialet i detta projekt, befinner sig huvuddelen av de utsatta familjerna i kategorin "de lägre sociala skikten", men några i "arbetarklassen" och det kan diskuteras om inte några enskilda familjer befinner sig på gränsen till "underklassen". Denna glidning möjliggörs då utsatthet befinner sig på en skala från hög till låg grad. Detta berörs i senare analyser.

Lodziak (2002) presenterar, med utgångspunkt från Will Hutton en annan kategorisering av befolkningen, nämligen "the disadvantaged", "the marginalised and insecure" och "the privileged". Vårt urval av utsatta är bland de två förstnämnda grupperna, medan de etablerade följaktligen befinner sig i den privilegierade kategorin. Lodziak fokuserar på människors möjligheter till "post-necessity spending", alltså konsumtion utöver det nödvändigaste och han menar att dessa möjligheter är synnerligen begränsade för "the disadvantaged". Även om det är något lättare för nästa grupp, "the marginalized and insecure", så är det ändå problematiskt, inte så mycket på grund av en låg inkomst i sig utan snarare på grund av en osäker anknytning till arbetsmarknaden. Detta gör att deras konsumtionsstrategier har en tendens till att vara restriktiva eftersom framtiden är osäker vilket även syns i projektet bland de utsattas planläggning av inköp. De bästa villkoren för konsumtion utöver det nödvändigaste har naturligtvis den privilegierade gruppen, något som också är tydligt i vårt material.

För att få en bredare kontext när det gäller tolkningen av intervjuerna med hushållen ingår även intervjuer med andra informanter i verksamheter som kommer i kontakt med barnfamiljer som till exempel skola, förskola, socialtjänst och bostadsvårdar. Syftet med detta är att få ytterligare kunskaper om utsatta hushålls situation i förhållande till konsumtion och om de bostadsområden i vilka undersökningarna är genomförda. Sammanlagt har det genomförts 7 sådana intervjuer i Sverige, 2 i Norge och 4 i Danmark. Det är ett material som ger kunskap om konkreta förändringar i bostadsområdena (t.ex. verksamheter och tjänster som är knutna till barnfamiljernas konsumtion). Detta material visar också vilka föreställningar som finns kring utsatta barnfamiljers konsumtion.

Arbetet med intervjuerna pågick under år 2003. Varje intervju varade en till två timmar. I Norge genomfördes de flesta intervjuerna under dagtid i de intervjuades hem. Även i Sverige genomfördes de flesta

intervjuerna i intervjupersonernas hem. Några av intervjuerna genomfördes dock på en språkförskola där ett rum lånades ut. I Danmark har den övervägande delen av intervjuerna också skett i de intervjuades hem.

Tillgång till intervjupersoner

För att få tillgång till hushåll för intervju har flera olika metoder använts. I de första försöken att få ta på hushåll visade det sig att det var svårt att rekrytera intervjupersoner till projektet. Detta troligen på grund av projektets karaktär: frågorna är känsliga och kan uppfattas som kontrollerande. Av denna anledning beslutades att det skulle stå forskarna i de olika länderna fritt att pröva olika metoder, så länge urvalskriterier (t.ex. varierande anknytning till arbetsmarknaden, varierande bakgrund och social status) och forskningsetiska regler följdes, något som har resulterat i flera olika rekryteringsstrategier.

I Norge användes en "dörröppnande" strategi genom deltagande observationer på en skola kombinerat med brev hem till samtliga föräldrar där de uppmanades att anmäla sig för intervju. Rekrytering skedde även genom socialkontoret i stadsdelen och genom direkt uppsökande verksamhet. Familjer som svarade på brev som var utsända genom skolan delvis blev utvalda utifrån var i bostadsområdet de bodde. Dessutom kontaktades socialkontoret i stadsdelen för att få kontakt med några som hade svag eller inte någon anknytning till arbetsmarknaden och som därför var hänvisad till socialbidrag. Vidare valdes informanter ut efter etnisk bakgrund och civilstånd, detta eftersom urvalet skulle vara varierande i förhållande till våra gemensamma kriterier, något som resulterade i en dörrknackningsaktion bland flerfamiljshusen med lägst status med förhoppning att finna utsatta familjer.

I Danmark blev de utsatte utvalda med hjälp av boenderådgivaren och utifrån ovan nämnda kriterier, alltså anknytning till arbetsmarknaden, civilstånd och bakgrund. För att även få med några med annan etnisk bakgrund än dansk rekryterades några hushåll från ett kommunalt aktiveringsprojekt. Slutligen rekryterades några ensamstående genom andra ensamstående vilket är en förklaring till att det danska materialet består av en förhållandevis stor del ensamstående. När det gäller de etablerade valdes dessa utifrån att de hade två arbetsinkomster och om de var aktiva i de två lokala skolornas styrelser. Den etablerade invandrarfamiljen i urvalet rekryterades genom en lokal förening (Fritidsbutiken) eftersom en sådan familj var önskvärd som respondent men saknades i urvalet.

I Sverige var anknytning till arbetsmarknad och bostadssituation

de huvudsakliga urvalskriterierna. På Språkförskolan rekryterade både etablerade och utsatta. De utsatta bodde i flerfamiljshus, hade *en* inkomst eller en pressad ekonomisk situation. De etablerade bodde i de "finare" delarna av Lindängen, de ägde sin bostad och hade två inkomster. Andra verksamheter i området som hade utsatta hushåll som målgrupp hjälpte till med rekrytering: Mötesplatsen, Självförvaltningen och Socialförvaltningen (se översikt över antal i presentationen längre fram). Socialförvaltningen gav möjlighet till kontakt med barnfamiljer i samma situation, något som bidrog till ytterligare rekrytering.

Då det företrädesvis var kvinnor som deltog i intervjuerna, även i parfamiljerna, kan det vara fråga om en viss könmässig skevhet i informationen. När det således refereras till utsatta och etablerade familjers värderingar av konsumtionsmönster och – strategier, ska detta förstås med förbehåll för eventuella skillnader mellan mödrars och fäders värderingar.

Det finns flera förklaringar till att det har varit svårt att få tillgång till intervjupersoner. För det första är ämnet, ekonomi och konsumtion, känsligt såtillvida att det kan upplevas som besvärande eller integritetskränkande att tala om privatekonomi och konsumtion för en utomstående. För det andra kan det upplevas som än mer besvärande att berätta om dessa aspekter om man befinner sig i en problematisk situation gällande ekonomi. I studier av dem som söker socialbidrag har det visat sig att det upplevs som besvärande att behöva redogöra för privatekonomiska förhållanden. I en situation när man framstår som misslyckad och ibland till och med som skyldig till den uppkomna situationen är detta mer besvärande (jmf Hydén, 1988). Av denna anledning är det rimligt att tänka sig att människor undviker att frivilligt medverka i en intervju för att berätta om sin ekonomi.

En annan risk för skevhet i urvalet är att rekryteringen av intervjupersonerna har skett på olika sätt. Detta är det naturligtvis svårt att åtgärda, men mot bakgrund av att konsumtionsmönster och – beteende inte visar någon variation mellan de tre länderna, kan detta tolkas som en understrykning av att det inte tycks finnas några väsentliga nationella skillnader i detta hänseende.

4.2. UNDERSÖKNINGSOMRÅDEN

Bostadsområdet är en väsentlig del av studien, eftersom ett av våra antaganden är att lokala konsumtionsmöjligheter och service spelar en betydelsefull roll.

dande roll för upplevelsen av utsatthet. Bostadsområdenas karaktär har naturligtvis också varit avgörande för val av intervjuhushåll. Bostadsområdena utgör det rumsliga sammanhang i vilka en del av barnfamiljernas konsumtion äger rum. Att utgå från ett bostadsområde möjliggör geografiskt avgränsade urval vilket underlättar informationsinsamling kring de lokala konsumtionsvillkoren. Sist i detta avsnitt diskuteras valet av bostadsområden och intervjupersonerna.

4.2.1. Val av områden

Bostadsområdena skulle vara av miljonprogramkaraktär dvs. ett område där vi skulle vara säkra på att finna fler utsatta barnfamiljer. Det skulle således vara byggt under 1960-talet, det skulle helst ingå i de omfattande program för bostadsbyggande som påbörjades efter andra världskriget. Hur konsumtionen såg ut i dessa områden hade en stor betydelse för bostadsprojektets utformning. Konsumtionen skulle ske i området där de boende skulle mötas på liknande villkor. Utifrån de materiella förutsättningar som skapades kring konsumtionen för de boende skulle vi lättare kunna följa hur dessa förutsättningar har förändrats över tiden. Exempelvis de förändringar som har skett i relation till butiks- och affärlivet, förändringarna i områdets bosättningsmönster, förändringar i bostadsbeståndet, i offentlig och privat service.

För att möjliggöra ett komparativt perspektiv var det betydelsefullt att undersökningsområdena påminde om varandra vad gäller några centrala dimensioner. De kriterierna som var vägledande för val av områdena var:

1. *Området skulle vara urbant och ligga i en stor stad.* De tre länderna är idag starkt urbaniserade samhällen med endast en minoritet av befolkningen bosatt på landsbygden. I städerna sker konsumtionen utifrån vissa givna villkor och enligt bestämda regler på särskilda platser och under bestämda tider. Privata och offentliga platser är klart avgränsade. Avståndet mellan bostaden och dessa olika platser skapar särskilda villkor för barnfamiljernas vardagliga konsumtion.
2. *I områdena skulle finnas en stor andel barnfamiljer.* Det skulle vara lättare att få ta på barnfamiljerna men också lättare att få en snabb inblick i offentliga och privata satsningar som gällde just barnfamiljer.
3. *Det skulle handla om ett område med en stabil bosättning.* Det handlade i första hand om att välja bort de mer utpräglade fattiga områden med

stor omsättning av boende. I ett område med en icke stabil bosättning skulle vara svårare att få ta på intervjupersoner.

4. *Området skulle vara socioekonomiskt varierad vilket skulle speglas i bostadsformer.* Det handlade om att finna både etablerade och utsatta barnfamiljer i samma bostadsområde. Områdena skulle också dela vissa gemensamma arenor som berörde just konsumtion. Det skulle finnas både höghus, tre- fyravåningshus och enfamiljs/radhus.
5. *Området skulle inte vara ett utpräglad problemområde.* Projektgruppen enades om att inte välja de allra mest utsatta bostadsområdena. Anledningarna till detta var flera. Ett skäl är att det i de tre länderna finns några områden som på ett påtagligt sätt avviker från övriga bostadsområden av miljonprogramskaraktär. Arbetslöshet och socialbidragsmottagande ligger på nivåer som inte kan anses representativa för andra liknande bostadsområden. Projektets ambition var att fokusera på förhållanden som kan sägas vara representativa för en större del av befolkningen. Det var också viktigt att det skulle bo etablerade hushåll i områdena och att de olika områdena skulle påminna om varandra. Ett annat skäl att välja bort mer utsatta områdena är att de redan blivit studerade i flera olika sammanhang.
6. *Det skulle handla om ett område som låg i relativt kort avstånd till stadens centrum.* Ett kriterium som främst skulle hjälpa oss att "stämna av" ifall vi skulle ha svårigheter att välja mellan bostadsområden som uppfyllde de viktigaste kriterierna.
7. *Bostadsområdet skulle helst höra till samma administrativa enhet.* I strävan efter att finna områden där barnfamiljer med olika bakgrund kunde mötas (ett kriterium som skulle förstärka kriterium nr 4).

Bostadsområdena, som uppfyller de ovannämnda kriterierna, skapar särskilda villkor för hushållets konsumtion. Barnfamiljer med låga inkomst bor ofta i miljonprogramliknande bostadsområden. I dessa bostadsområden finns ofta en mer varierad sammansättning av de boende. Det finns idag flera studier som pekar på förändringar som direkt berör de boendes konsumtion. Vad dessa förändringar innebär för de boende utgör en viktig del av denna studie.

4.2.2. De utvalda områdena

Trots gemensamma kriterier har det varit svårt att finna mer eller mindre identiska bostadsområden i de tre länderna. Svårast var att i Oslo finna ett område som hade en renodlad miljonprogramskaraktär. Det utvalda om-

rådet – Grorud – uppfyller däremot de kriterierna om en stabil bosättning, stor antal barnfamiljer och socioekonomiskt heterogenitet.

Grorud var från början en, i relation till Oslo, självständigt by. De två andra områdena, Lindängen (Malmö) och Avedöre Stationsby (Köpenhamn), “blev till” efter andra världskriget. Den betydelse som fanns tidigare försvann som en följd av de nya byggnadsprojekten. Skillnaderna mellan Grorud och de två andra områdena beror delvis på att Grorud har en äldre historia. Området består idag av både äldre villor och flervåningshus där de mest utsatta barnfamiljer bor. Avedöre Stationsby och Lindängen består huvudsakligen av flerfamiljehus vilket innebär att de etablerade barnfamiljerna har bott en kortare tid i områdena och är på väg att lämna området eller bor i småhus i områdenas utkanter. Däremot har de etablerade i Grorud bott i området en längre tid och har inga planer på att flytta.

Grorud och Avedöre Stationsby är förorter som ligger utanför Oslo och Köpenhamn. Grorud är mycket större och mer heterogent än Avedöre Stationsby och Lindängen. I Grorud bor de etablerade i villor och har betydligt högre inkomster än de utsatta. Jämförelsevis framstår de etablerade i Grorud som ekonomiskt starkare än de etablerade i Avedöre Stationsby respektive Lindängen. Samma gäller relationen mellan de utsatta i respektive bostadsområde: de utsatta hushåll i Grorud framstår som fattigare än i Avedöre Stationsby och Lindängen. Hushållen i Avedöre Stationsby och Lindängen uppvisar däremot större likheter vad gäller bakgrund och inkomst.

Avedöre Stationsby och Lindängen beskrivs ofta i massmedia som “problemområden”. Detta kan förklara varför de intervjuade ofta försöker framhäva att det är i själva verket andra områden som är de verkliga “problemområdena”. Detta förekommer i större utsträckning i de danska och svenska intervjuerna än i de norska. Att de utsatta hushåll i Grorud inte tar upp detta beror på att Grorud inte identifieras som problemområden. Å andra sidan finns det en svagare gruppidentitet hos de utsatta i det norska materialet, vilket kan ha att göra med att många av dessa är nyinflyttade i området.

I kapitel 5 ges en närmare beskrivning av de 3 utvalda bostadsområdena.

4.3. UDFORMNING OG ANVENDELSE AF SEMI-STRUKTURERET INTERVIEWGUIDE

Udarbejdelsen af den semistrukturerede interviewguide har været af central betydning, jf. den vægt, som de kvalitative interview har i undersøgelsen. Kravet til interviewguiden har været, at den skulle belyse de i undersøgelsen skitserede teoretiske og empiriske problemstillinger og overordnet set kunne bidrage til teoriudvikling vedr. udsathed i forbrugssamfundet. Formålet har således været at afdække forbrugsvilkår, forbrugsstrategier og oplevelsen af "udsathed" samt at nå frem til en samlet vurdering af udsathed, der både bestemmes af eksterne forhold (forbrugsvilkår) og de måder, som forbruget håndteres på i de enkelte familier (forbrugsmønstre). Udarbejdelsen af interviewguiden reflekterer således undersøgelsens teoretiske placering i en kombination af et struktur- og et aktørperspektiv. Interviewguiden afspejler ligeledes undersøgelsens tværfaglige sigte og indeholder både mere antropologiske forestillinger om bl.a. kulturelle modellens betydning for forbrug og sociologisk og politologisk teori om sociale strukturer, differentieret adgang til forbrug og medborgerskab i velfærdsstaten. Dette har betydet, at guiden har fået et relativt bredt sigte, både hvad angår analytiske perspektiver og i forhold til metode. Formål med interviewguiden har således været at afdække konkrete forbrugsvilkår, forbrugsstrategier og oplevelser af "udsathed" blandt familier med knappe ressourcer i de tre skandinaviske samfund.

4.3.1. Formulering af interviewspørgsmål

Da projektet har et kvalitativt og eksplorativt design samt et komparativt sigte, er der i udarbejdelsen lagt vægt på en kombination af åbne og lukkede spørgsmål. Der er således tale om en interviewguide, der på nogle områder lægger op til etnografiske (dialogiske) interview, mens der samtidig er lagt vægt på at få besvaret bestemte konkrete spørgsmål i alle tre lande. Kravene til interviewguiden har således været, at der både skulle være mulighed for at forfølge og uddybe informanternes svar, dvs. at den skulle være eksplorativ, og samtidig sikre, at interviewdata kunne danne basis for testning af hypoteser og komparation på afgørende områder. I formuleringen af de enkelte spørgsmål er der lagt vægt på en vis neutralitet set i lyset af, at interviewet omhandler emner, der kan være problematiske/pinlige for informanterne. Hvert lands forskere har derudover oversat spørgsmålene. Bortset fra de lukkede spørgsmål er der derfor i højere grad tale om en semi-struktureret guide, hvor spørgsmålene er formuleret og

tilpasset til sammenhængen, snarere end standardiserede spørgsmål. Rækkefølgen af spørgsmålene kan dermed også variere fra interview til interview, idet det også har været hensigten at få informanternes egne formuleringer/prioriteringer vedr. forbrug og udsathed afdækket.

Selve interviewguiden er vedlagt (Bilag A) inklusive kommentarer og forklaringer til de enkelte spørgsmål.

OMRÅDEBESKRIVELSER

Det daglige forbrug finder hovedsagelig sted i boligen og boligområdet. Det betyder, at disses udformning får betydning for forbrugets karakter og omfang. I dette kapitel fokuseres derfor på boligområdernes lokalisering, størrelse og karakter, og især på udbuddet af forretninger og serviceydelser.

Til udvælgelsen af boligområderne har vi valgt følgende kriterier: Området skal tilhøre samme administrative enhed; være urbant; have relativt kort afstand til centrum (ca. 10-15 minutter med bil); være en "drabant" by (soveby); være socialt og kulturelt heterogen; ikke have et udpræget "dårligt" rygte; have relativt stabil bosætning; have en stor andel børnefamilier og stor sandsynlighed for, at beboerne med forskellig social baggrund har samme delarenaer (skoler, fritidsfaciliteter, butikker o.l.), se afsnit 4.2.1. Det har imidlertid ikke været muligt at få opfyldt disse kriterier i samme omfang i de tre lande. Vi har derfor måttet prioritere nogle kriterier frem for andre, nemlig at stedet skulle have en relativt stor andel børnefamilier, og at disse varierede i forhold til socioøkonomisk status, med udpræget forekomst af familier med lavt indkomstniveau.

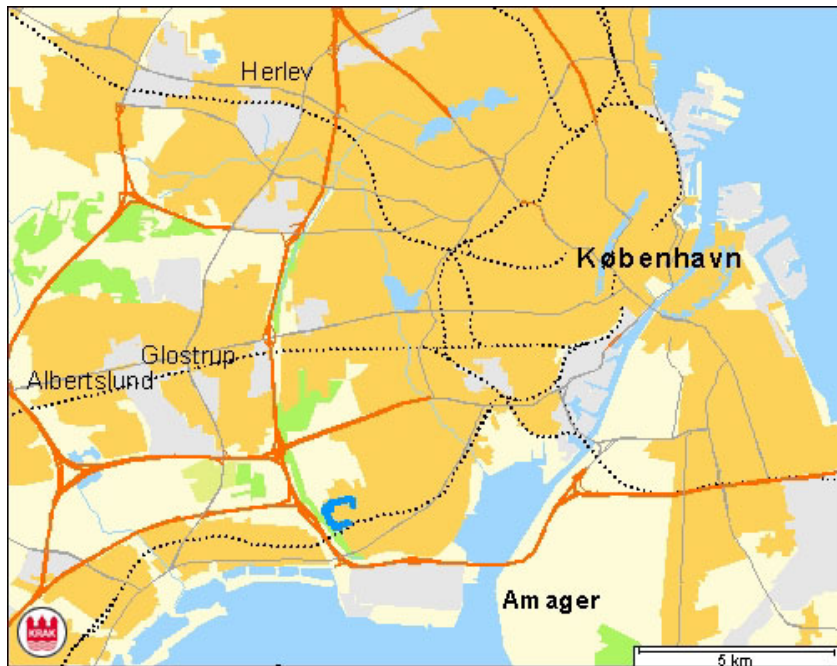
I det følgende beskrives de tre udvalgte by-/boligområder: Avedøre, Grorud og Lindängen ud fra deres historie, boligstruktur, demografi, detailhandels- og serviceudbud. Afslutningsvis gives en sammenfatning, hvor forskelle og ligheder mellem de valgte områder fremhæves, idet sigtet er at forstå de forbrugsmæssige vilkår, boligområderne giver for udsatte og ikke-udsatte grupper.

5.1. BOLIGOMRÅDET AVEDØRE STATIONSBY, DANMARK

Det danske boligområde Avedøre Stationsby ligger tæt ved Køge Bugt som en af Københavns sydlige forstæder. Området hører under Hvidovre Kommune, men på grund af den arkitektoniske udformning er det klart afgrænset fra sine omgivelser. Det er en planlagt by, som blev opført i 1970'erne og derfor naturligvis bærer præg af den tids byplanlægningsmæssige tendenser.

Figur 5.1

Avedøre Stationsbys placering i Københavnsområdet.

(R/111105/1).

Bymuren omkring Stationsbyen er angivet. De stiplede linier er S-togsnettet, der nogenlunde følger den såkaldte femfingerplan.

Hvad angår Hvidovre Kommune, antager denne målt på forskellige arbejdsmarkedskarakteristika en mellemposition sammenlignet med de øv-

rige kommuner i Storkøbenhavn.¹ Hvidovre Kommune har dog lidt mere almennyttigt boligbyggeri og lidt flere arbejdsløse end gennemsnittet samt en lidt lavere andel af højtuddannede og en lidt lavere gennemsnitlig indkomst (Arbejdsmarkedsrådet for Storkøbenhavn & AF- Storkøbenhavn, 2004).

Avedøre Stationsby lever i store træk op til de kriterier, vi har sat op for at udvælge de områder, der skal indgå i undersøgelsen. Det er et suburbant område med kort transporttid til Københavns centrum, og på trods af at bydelen har en relativt lav status i forhold til det øvrige Hvidovre, findes der en vis økonomisk heterogenitet blandt beboerne, der også må betegnes som kulturelt heterogene. Der er en stor andel børnefamilier, og sandsynligvis færdes mange beboere inden for de samme områder/delarenaer. Området afviger dog fra kriterierne ved i lang tid at have haft et dårligt omdømme i offentligheden. Det er et problem, som beboere såvel som kommunen er opmærksomme på, og som man har arbejdet på at udbedre – blandt andet ved hjælp af et kvarterløft. Området er på mange måder inde i en positiv udvikling, og dette synes at opveje omverdenens negative indtryk. Ud over selve stationsbyen indgår et villakvarter, der ligger umiddelbart op til stationsbyen, også i undersøgelsen. De interviewede børnefamilier fra villakvarteret bor i ejerboliger, hvilket har været grunden til at medtage dem i undersøgelsen. Herudover benytter de en stor del af de samme delarenaer som stationsbyens beboere.

5.1.1. Historie

Avedøre Stationsby er en del af den såkaldte femfingerplan, der blev lavet i 1947, da pladsen i efterkrigstidens København var blevet trang. Denne plan beskrev, hvordan man gerne så forstæderne omkring København udvikle sig. Selve København var hånden, mens forstæderne skulle sprede sig som fem fingre med motorveje og S-togsnet som trafikåre ind til byen. Imellem fingrene skulle der være grønne, rekreative områder (Andersen m.fl., 2002).

Det var dog først i 1970'erne, at den sydlige finger, som Avedøre Stationsby er beliggende i, for alvor blev udbygget. Planen var at lave et boligområde, hvor man kunne få opfyldt alle behov gennem hele livet, og hvor der var boligtyper til alle faser af beboernes liv – fra ungdoms- til

1. Storkøbenhavn består af Københavns Kommune og 19 omkringliggende kommuner inklusive Hvidovre Kommune.

ældreboliger. Samtidig skulle byen især give plads og luft til børnefamilier, der ville væk fra overfyldte brokvarterer i København. Arkitektonisk var man inspireret af middelalderens fæstningsbyer, og den omkringliggende bymur, bestående af boligblokke, skulle skabe fornemmelsen af “en klart afgrænset bymæssig bebyggelse som kontrast til de omliggende, åbent bebyggede villakvarterer og til de ubebyggede områder” (Pløger, 2002: 332). Tanken var, at bydelen skulle lukke sig om sig selv og dermed skabe en fællesskabsfølelse for beboerne. Der var planer om at opføre et butikscenter i forbindelse med boligbyggeriet, men dette blev aldrig gennemført.

Figur 5.2

Avedøre Stationsby set fra vest.

Kilde: © Avedøreselskabet.

Der skete hurtigt en opdeling mellem de forskellige bydele, hvor Afsnit Nord kom til at rumme mange beboere af anden etnisk herkomst end dansk (hovedsagligt af tyrkisk/kurdisk afstamning), mens danske børnefamilier flyttede ind i Afsnit Syd (Pløger, 2002). Dette har, sammen med mangel på fx fælles beboerlokaler, betydet, at den ønskede fællesskabsfølelse ikke umiddelbart opstod.

Da der i selve København var mangel på socialt boligbyggeri,

tiltrak byggeriet mange af storbyens svage borgere, der i det nye byggeri kunne få væsentligt bedre fysiske forhold (Andersen m.fl., 2002). Beboersammensætningen og tidens økonomiske forhold betød imidlertid, at bydelen blev præget af arbejdsløshed og dårlig økonomi, og i løbet af 1980'erne oplevede bydelen en destabilisering som følge af en stærkt stigende husleje og en fraflytning på op til 25 pct. af beboerne om året. I lighed med mange tilstødende områder har bydelen således fået ry for at være et boligsocialt problemområde. I årene 1997 til 2001 gennemgik bydelen et kvarterløft, hvor et af formålene var at rette op på områdets image (Pløger, 2002: 334).

5.1.2. Offentlig intervention – kvarterløftet

I 1992 nedsatte kommunen derfor Avedøreudvalget, der skulle arbejde på at forandre områdets beboersammensætning og samtidig forsøge at skabe et bedre image for bydelen. Året efter afviste kommunen at modtage flere flygtninge og indvandrere med henvisning til problemerne i Stationsbyen. I et forsøg på at tiltrække mere velhavende og velfungerende beboere indledtes en kampagne, hvor man spillede på Stationsbyens nærhed til København og skov og strand på samme tid (Pløger, 2002). Og i 1994 blev bydelen en del af et nationalt kvarterløftprojekt, hvor der blev fokuseret på fire områder.²

- Samlingsstedet og udviklingen af bydelens rum. Forbedring og forskønnelse af bydelens fysiske rammer med henblik på et bedre bymiljø og bedre rammer for forskellige aktiviteter.
- Det grønne Avedøre. Byøkologisk indsats med det formål at udvikle lokale arbejdspladser og opkvalificere bydelens ledige.
- Beskæftigelsesenheden. Oprettelse af bl.a. Jobbutikken og støtte til kirkens Café Hjertetræet.
- Børn og unge. Oprettelse af Kultur-togrådet og Fritidsbutikken som brobygger mellem Stationsbyen og det øvrige Hvidovre samt som forebyggende arbejde med henblik på at reducere kriminaliteten.

Kvarterløftet har medført væsentlige forbedringer, hvilket fx afspejles af en med kommunens ord “bemærkelsesværdig” vækst i indbyggernes gennem-

2. De forskellige tiltag og den sammenfattende evaluering er beskrevet i detaljer i Andersen & Kielgast, 2003.

snitlige indkomst (Hvidovre Kommune 2001b). Herudover har der været et betydeligt fald i kriminaliteten og en stigende beskæftigelse, og flere "velhavende" borgere end tidligere finder nu Stationsbyen attraktiv.

5.1.3. Beliggenhed og infrastruktur

Stationsbyen er omgivet af en "bymur" bestående af fireetagers boligblokke på tre af siderne og et 10-etagers højhus (Store Hus) på den fjerde side. Inden for murene er der lavere huse i lange, lige rækker omgivet af fællesarealer, gårdhaver og Byparken, som er et grønt område med træer, buske og to kunstige søer. Kvarteret består af to dele, Afsnit Nord og Afsnit Syd,³ der adskilles af en firsprogs vej. Et stisystem forbinder dog de to bydele og gør det muligt at bevæge sig fra Nord til Syd uden at krydse vejen. Der findes institutioner, skoler og enkelte butikker inden for murene, men ingen industri eller håndværk. Til gengæld ligger et af Danmarks største erhvervsområder, Avedøre Holme, blot 10 minutters bilkørsel væk, og som navnet antyder, ligger Stationsbyen ved en S-togsstation med forbindelse til København hvert tiende eller tyvende minut.

Planerne for opførelse af et indkøbscenter i forbindelse med anlæggelsen af Avedøre Stationsby blev som nævnt aldrig ført ud i livet. Længs med Store Hus er der dog et lille butiksstrøg, hvor der på interviewtidspunktet (2003) lå forskellige udvalgsforretninger. Derudover ligger der en købmand i selve Stationsbyen. Der er ingen bank i bydelen og kun et enkelt supermarked, som sælger discountdagligvarer. Det begrænsede butiksudvalg og manglen på et egentligt indkøbscenter bevirker, at beboere, der har mulighed for at foretage indkøb uden for Stationsbyen, benytter sig af det (Manzanti, 2002; Pløger, 2002).

På trods af de begrænsede indkøbsmuligheder i Stationsbyen må man formode, at den arkitektoniske udformning, hvor bydelen lukker sig om sig selv som en by i byen, sammen med tilstedeværelsen af daginstitutioner og skoler inden for bydelens grænser gør, at beboerne bevæger sig i et fælles socialt og fysisk rum meget af deres tid. De fleste beboere har imidlertid det, som kan kaldes et mikset forbrug, hvor de benytter sig af forskellige tilbud i bydelen, men samtidig har sociale relationer i og uden for området (Manzanti, 2002).

3. Dertil kommer bygningen Store Hus, der kan betragtes som en selvstændig enhed, hvor næsten alle beboere er enlige. Af samme grund vil Store Hus ikke indgå i denne områdebeskrivelse.

5.1.4. Demografi

Primo 2004 var der 5323 indbyggere i Avedøre Stationsby, hvilket udgør 10,6 pct. af Hvidovre Kommunes samlede befolkning (se tabel 5.1). Sammenlignet med det øvrige Hvidovre er der en stor andel børn og unge i Stationsbyen, hvilket også er tilfældet for det tilstødende villakvarter. Således udgør andelen af beboere under 18 år 35 pct. i Stationsbyen, mens der i hele kommunen kun er 22,4 pct. Omvendt er der en forholdsvis mindre andel beboere over 50 år. Hvad angår ældre over 67 år, udgør disse blot 4,1 pct. af Stationsbyens indbyggere, mens der i det øvrige Hvidovre er 13,9 pct. indbyggere i denne gruppe.

Tabel 5.1

Befolkningen fordelt på aldersgrupper. 1.1.2004.

	Hele befolkningen	0-6 år	7-17 år	18-24 år	25-34 år	35-49 år	50-66 år	67 år og derover
Kommunen i alt	49.952	4.348	6.824	3.918	6.544	11.226	10.168	6.924
- relativ fordeling	100,0	8,7	13,7	7,8	13,1	22,5	20,4	13,9
Avedøre Stationsby	5.323	668	1.199	523	718	1.254	744	217
- relativ fordeling	100,0	12,5	22,5	9,8	13,5	23,6	14,0	4,1

Kilde: Hvidovre Kommune, 2004: tabel 1 og 1A.

Børnefamilierne (dvs. par med børn) udgør 25,2 pct. af husstandene i bydelen, mens 17,6 pct. af husstandene udgøres af enlige med børn. Samlet set er Stationsbyen det mest børnerige område i Hvidovre Kommune, idet der bor børn i 42,9 pct. af husstandene, mens der i hele kommunen kun er børn i 25,6 pct. af husstandene. Af de 1865 børn, der bor i bydelen, har 34,5 pct. en enlig forsørger og 64,1 pct. to forsørgere. De resterende 1,4 pct. er ikke-hjemmeboende børn (Hvidovre Kommune, 2004).

Der er 1.155 udenlandske statsborgere, svarende til ca. 21,7 pct. af indbyggerne, og langt størstedelen af disse kommer fra europæiske lande uden for Norden og EU, hvilket oftest er ensbetydende med Tyrkiet (se tabel 5.2). Inddrager man efterkommere af indvandrere, er der omkring 41 pct. borgere af udenlandsk herkomst i stationsbyen, mens der i hele Hvidovre og i det tilstødende villakvarter kun er omkring 12 pct. Langt de fleste efterkommere af indvandrere i Stationsbyen er under 18 år.

Tabel 5.2

Antal udenlandske statsborgere fordelt på landegrupper. 1.1.2004.

	Alle udlændinge	Norden, EU, Nordamerika og Oceanien	Øvrige Europa	Asien og statsløse	Øvrige udland
Kommunen i alt	3.326	858	1.310	874	284
– relativ fordeling	100	25,8	39,4	26,3	8,5
Avedøre					
Stationsby	1.155	87	780	202	86
– relativ fordeling	100	7,5	67,5	17,5	7,4

Kilde: Hvidovre Kommune 2004: tabel 5 og 5A.

5.1.5. Socioøkonomiske forhold

Som tidligere nævnt afstedkom kvarterløftet en betydelig vækst i den gennemsnitlige indkomst for Stationsbyens beboere.⁴ Væksten i beboernes indtægter i perioden 1997-1999 lå således betydeligt over gennemsnittet for resten af kommunens beboere, kun overgået af Store Hus og det velhavende område Kystager. Dog ligger kvarteret stadig helt i bund, når man sammenligner indtægtsniveauet med det øvrige Hvidovre. Således har bydelen den laveste andel af beboere med en årlig bruttoindkomst på mere end 300.000 kr. og den næsthøjeste andel af beboere, der tjener mindre end 100.000 kr. Godt halvdelen af beboerne i Stationsbyen tjener under 150.000 kr., mens dette kun er tilfældet for 37,7 pct. i hele kommunen. Det er dog værd at bemærke, at godt 20 pct. af beboerne har en bruttoindkomst på 250.000 kr. eller mere (tabel 5.3).

Det tilstødende villakvarter, som i mindre grad indgår i undersøgelsen, er kendetegnet ved et relativt højt indtægtsniveau og regnes således for at være et velhaverområderne i Hvidovre Kommune.

I Stationsbyen bor der 2.026 modtagere af en eller anden form for indkomsterstøttede offentlige ydelser. Tallet skal dog ses i lyset af, at den samme person kan modtage forskellige former for ydelse og derfor kan tælle med flere gange (tabel 5.4).

Af de 3.756 beboere, der er 15 år eller derover, indgår 2.198 i arbejdsstyrken. Pensionister udgør 608 eller 16,2 pct. af de resterende

4. Alle tal er eksklusive Store Hus. Tallene er så vidt muligt hentet i Hvidovre Kommune 2004, der er baseret på KÅS Nøgletal for 2002, 2003 og 2004, mens Hvidovre Kommune 2001a er baseret på KÅS Nøgletal 1999.

Table 5.3

Antal skattepligtige personer på 15 år og derover, fordelt efter bruttoindkomst. 1.1.2003.

	Alle indtægtsgrupper	Under 100.000 kr.	100.000 – 149.999 kr.	150.000 – 199.999 kr.	200.000 – 249.999 kr.	250.000 – 299.999 kr.	300.000 – 400.000 kr. og derover	400.000 kr. og derover
Kommunen i alt	40.297	7.284	7.839	4.843	5.705	5.711	5.903	3.012
– relativ fordeling	100	18,1	19,5	12,0	14,2	14,2	14,6	7,5
Avedøre Stationsby	3.765	995	978	542	489	396	282	83
– relativ fordeling	100	26,4	26,0	14,4	13,0	10,5	7,5	2,2

Kilde: Hvidovre Kommune 2004: tabel 9 og 9A.

Table 5.4

Antal personer, der har modtaget indkomsterstattende ydelser. 1.1.2003.

Antal modtagere af midlertidige ydelser:								
	Alle personer på 18 år og derover	Antal modtagere i alt	Arbejds-løshedsdag-penge	Øvrige dag-penge	Kon-tant-/start-hjælpg og ledig-heds-ydelser	Revali-alt midler-de-rings-aktive-rings-ydelser	I alt midler-tidige ydelser	I alt varige ydelser
Kommunen i alt	38.708	19.458	2.763	4.914	1.786	2.235	8.896	10.846
– relativ fordeling	100	50,3	7,1	12,7	4,6	5,8	23,0	28,0
Avedøre Stationsby	3.471	2.026	424	520	529	589	1.415	647
– relativ fordeling	100	58,4	12,2	15,0	15,2	17,0	40,8	18,6

Kilde: Hvidovre Kommune 2004: tabel 11 og 11A.

1.558. De arbejdsløse udgør 5,2 pct.,⁵ mens langt hovedparten af de beskæftigede er lønmodtagere på grundniveau eller "øvrige lønmodtagere". I hele Hvidovre er der 2,6 pct. arbejdsløse og væsentligt flere lønmodtagere på højeste og mellemste niveau.

Der er ikke tale om nogen større udbredelse af kriminalitet i Avedøre Stationsby end i resten af kommunen. I perioden 1997 til 1999 har der været et fald i registrerede kriminalitetssager på 51,4 pct. i Stationsbyen, mens det øvrige Hvidovre kun har oplevet et fald på 7,8 pct. Dog er antallet af voldssager steget fra 9 tilfælde i 1997 til 14 i 1999 (Hvidovre Kommune, 2000).

Der hersker imidlertid en del tvivl omkring de faktiske kriminalitetstal for Avedøre Stationsby, idet beboerne giver udtryk for, at kriminaliteten i denne periode er steget stærkt (Andersen & Kielgast, 2003).

5.1.6. Boligstruktur

Der er 2.013 beboede boliger i Avedøre Stationsby. Alle boliger er lejeboliger, som administreres af det almennyttige boligselskab, AKB. Antallet af boliger er nogenlunde ligeligt fordelt mellem Afsnit Nord og Afsnit Syd, og begge afdelinger rummer boliger i rækkehuse og etageejendomme. Over halvdelen af boligerne er mellem 80 og 119 m², mens der kun er 40 boliger eller 2 pct. over denne størrelse (tabel 5.5).

Tabel 5.5

Antal beboede boliger fordelt efter m². 1.1.2004.

1.1.2004	Antal boliger				
	I alt	<80 m ²	80-119 m ²	120-159 m ²	160 m ² og derover
Kommunen i alt	23.233	11.073	8.075	3.306	779
– relativ fordeling	100	47,7	34,8	14,2	3,4
Avedøre Stationsby	2.013	829	1.143	40	1
– relativ fordeling	100	41,2	56,8	2,0	0

Kilde: Hvidovre Kommune, 2004: tabel 16.

Alle boliger har altan eller en lille have, og hårde hvidevarer og bredbåndsnet er inkluderet i huslejen, mens varme, vand og elektricitet

5. Bemærk, at denne arbejdsløshedsprocent er i forhold til hele befolkningen over 15 år og ikke blot i forhold til de forsikrede.

kommer oveni. Huslejen er fra 3.451 kr. om måneden for en etværelses lejlighed på 49 m² og op til 6.729 kr. for en femværelses på knap 130 m².

5.1.7. Offentlige institutioner og andre fælles faciliteter

I Avedøre Stationsby findes otte vuggestuer og børnehaver, fire fritidshjem, to kommunale klubber for børn og unge, en skole og et gymnasium. Daginstitutionerne i bydelen rummer forholdsmæssigt mange børn af anden etnisk herkomst end dansk, idet kommunens skøn er 68 pct. af de indskrevne børn. Det tilsvarende tal for området omkring bydelen er 11 pct. og for det øvrige Hvidovre 2 pct.⁶ Også for fritidshjem og klubber gælder det, at Avedøre Stationsbys institutioner har kommunens højeste andel tosprogede, og at området omkring bydelen følger efter med en højere andel end det øvrige Hvidovre (Hvidovre Kommune, 2000).

Enghøjskolen ligger i selve Stationsbyen, men har også elever, der er bosiddende uden for bydelen (bl.a. fra villakvarteret Avedøre). I alt går der ca. 450 elever i denne skole. Den gennemsnitlige klassekvotient er lidt lavere end i de andre folkeskoler i Hvidovre (18,5 mod 20,3).⁷ En del af bydelens børn går på Frydenhøjskolen eller Avedøre Skole, der begge ligger uden for bydelen. For alle tre skoler er andelen af tosprogede højere end i det øvrige Hvidovre. Højest er andelen på Enghøjskolen, der har ca. 50 pct. tosprogede elever.

Gymnasiet har en andel af tosprogede elever på ca. 40 pct. og lægger vægt på at være "et multietnisk dansk gymnasium", hvor ideen er at "give plads til mangfoldigheden og se forskelligheden som en strategisk merværdi". Ved hjælp af undervisningstilbud inden for film, multimedie og IT har man angiveligt formået at tiltrække ressourcestærke elever. Desuden har man lavet særlige undervisningstilbud til elever med anden etnisk baggrund end dansk, og man arbejder på at forbedre undervisningen for de elever, der kommer fra "ikke-boglige" miljøer.

Bydelen har sit eget bibliotek, hvor man også finder "Fritidsbutikken". Det er et kontor, der bl.a. har til formål at informere kommunens borgere om de forskellige fritidstilbud. Fritidsbutikken hører under det såkaldte "Kultur-togråd", der blev etableret i 1998 som en koordinerende instans for områdets foreninger, klubber etc. I 1999 var cirka halvdelen af

6. Bemærk, at børnenes etnicitet er vurderet på baggrund af deres fornavn, og at det derfor er en meget usikker opgørelse.

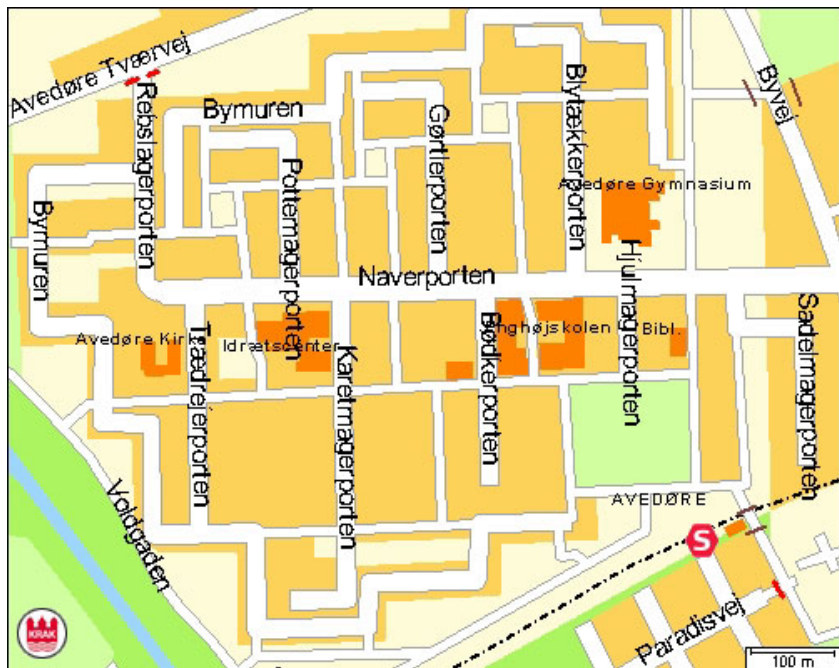
7. Bemærk, at der er en 10. klasse med kun 11 elever, hvilket trækker gennemsnittet noget ned.

bydelens kulturelle aktiviteter tilknyttet kulturtoget og Fritidsbutikken (Pløger, 2002: 346). Selve bydelen har mange foreninger, som spænder over alt fra vin- til boldklubber. Sportsklubben Avedøre IF har hjemme i bydelens idrætscenter, hvor der også er et meget populært svømmeanlæg.

De offentlige servicefunktioner for borgerne i Stationsbyen er samlet i Store Hus, hvor der er beboerrådgivning og boligadministration foruden en beboercaf . I forbindelse med kvarterløftet lå der også en Jobbutik, som var et samarbejde mellem Hvidovre Kommune og Arbejdsformidlingen. Formålet var at nedbringe arbejdsløsheden, men derudover ønskede man en forebyggende indsats mod ungdomsarbejdsløshed, en bedre integration af svage grupper og etniske minoriteter på arbejdsmarkedet og endelig et tættere samarbejde med de private virksomheder (Hvidovre Kommune, 2001a: 39).

Figur 5.3

Kort over Aved re Stationsby. Store Hus ligger på Sadelmagerportenen.

  Kraks Forlag AS   D.A.V. Kortet må ikke eftergøres uden skriftlig tilladelse fra Kraks Forlag AS.

(R/111105/1).

Aved re Kirke, som ligger inden for bymuren, er særdeles aktiv og står bl.a. for den boligsociale aktivitet "Café Hjertetræet". Caféen fungerer som et

mødested for mange af bydelens enlige, som fem dage om ugen har mulighed for at spise aftensmad her. Der kommer næsten ingen med anden etnisk baggrund end dansk, men alligevel fremhæves caféen som en succeshistorie, da den har en vigtig social funktion og bl.a. giver mulighed for, at kontanthjælpsmodtagere kan komme i aktivering. Kirken er desuden rammen om en del aktiviteter som fx kor, spejder og erindringsværksted for pensionister.

Stationsbyens grønne fællesarealer og de dertilhørende legepladser benyttes flittigt af stationsbyens beboere, ikke mindst i sommerhalvåret. Og de beboere, der bor i rækkehus, har glæde af de fælles gårdmiljøer, hvor de i nogle tilfælde får opbygget et stærkt socialt netværk med deres naboer. Derudover benyttes den omkringliggende natur "Volden" og skoven en del, specielt i weekenden.

5.2. BYDELEN OG STEDET GRORUD I OSLO, NORGE

I 1988 ble Oslo delt inn i 25 politisk styrte bydeler⁸ (figur 5.4). Hver bydel har et bydelsutvalg med 13 politikere og en administrasjon ledet av en bydelsdirektør tilsatt av byrådet. Bydelene i Oslo har ansvar for tjenester innen eldreomsorg, helse, sosialsaker, barnehager og diverse tiltak for barn og ungdom. Grorud er en slik bydel. Bydelens totale areal er på 5.049 dekar. Oslo er totalt på 454.077 dekar, hvor den minste bydelen, Romsås, er på 1.980 dekar og den største, Søndre Nordstrand, er på 18.432 dekar.⁹ Grorud bydel hadde pr. 1.januar 2001 17.314 innbyggere, Oslo totalt 508.726 innbyggere, Søndre Nordstrand (retning Sverige) 31.750 innbyggere, og Romsås 6.722 innbyggere (Oslo kommune, 2001). Groruds innbyggere er fordelt på områdene Ammerud, Grorud, Kalbakken, Nordtvedt og Rødtvedt.

Vi har valgt delområdet Grorud (i bydelen Grorud), som ligger i Groruddalen nordøst for Oslo. Dette hovedsakelig fordi det var her vi fant den største variasjonen av gammelt og nytt, fattig og rikt, for eksempel

8. Oslo bystyre vedtok 18. desember 2002 en ny bydelsinndeling i Oslo med 15 bydeler. Ny bydelsinndeling gjelder fra 1. januar 2004. Romsås og Grorud bydeler ble da slått sammen i bydel *Grorud*. Områdebeskrivelsen gjelder for tiden før denne sammenslåingen, fordi samlede data etter den nye ordningen ikke er tilgjengelig ennå.

9. Oslo består av svært mye utmark, noe som forklarer det store arealtallet.

Figur 5.4

Groruds beliggenhet (nr. 19) i Oslo.

Kartet viser Oslos inndeling i administrative bydeler. Bydelsinndelingen er benyttet ved geografisk plassering av leksikonartiklene. Tallene refererer seg til disse bydelene.

1 Bygdøy-Frogner	7 Ekeberg-Bekkelaget	14 Helsfyr-Sinsen	21 Grefsen-Kjelsås
2 Uraniensborg-Majorstuen	8 Nordstrand	15 Hellerud	22 Sogn
3 St. Hanshaugen-Ullevål	9 Søndre Nordstrand	16 Furuset	23 Vinderen
4 Sagene-Torshov	10 Lambertseter	17 Stovner	24 Roa
5 Grünerløkka-Sofienberg	11 Bøler	18 Romsås	25 Ullern
6 Gamle Oslo	12 Manglerud	19 Grorud	
	13 Østensjø	20 Bjerke	

innen boligstandard, og ingen overvekt av innvandrerfamilier. Stedet er ikke et attraktivt boligområde for Oslo som helhet, men heller ikke blant de mest beryktede.

5.2.1. Historie

Groruddalen var tidligere et rikt jordbruksområde, formet av et stort leir- og jordras for omkring 8.300 år siden. Navnet Grorud stammer fra pike-

navnet Gro og Rudgårdene (“rud” av å rydde), som storparten av gårdene i dalen het (Tvedt 2000). I tillegg til jordbruket oppsto det fra 1600-tallet og fremover en del industrivirksomhet i Groruddalen, først sagbruksdrift langs Alnaelva (se figur 5.5. Elva renner mellom Ammerudgrenda og Bergensveien).

Steinindustrien fra 1840 og framover hadde enorm betydning for distriktet, og var den første industri til å forandre Grorud fra jordbruksbygd til industriområde. Steinhoggerne kom ofte fra Sverige, de fant seg norske koner og slo seg ned på Grorud. Derfor er det i dag en del navn med svensk klang i området (Bramness & Finhammer, 1995).

Hovedbanen (jernbanen) ble anlagt gjennom Groruddalen i 1854, noe som medførte ny industrivirksomhet. Likevel var Grorud primært en jordbruksbygd til mange år etter siste verdenskrig. Det var *én* skole, *én* kirke og ett postkontor for hele området.

På slutten av 1940-årene begynte utbyggingen av drabantbyene rundt Oslo for alvor, og berørte i sterk grad Groruddalen. Generelt var utbyggingen karakterisert av drabantbystrukturen, og fant sted sørøst for Oslo sentrum, rundt Østensjøvannet (Lambertseter m.fl.), og altså i Groruddalen (Veitvet, Grorud m.fl.). Flaen, Kalbakken, Veitvet og Grorud langs nordsiden av dalen var blant de første drabantbyene som ble etablert, hovedsakelig i løpet av 1950-årene. Utover i 1960-årene ble utbyggingen mer og mer konsentrert til Groruddalen (bl.a. Ammerud, Haugerud, Trosterud, Stovner). I 1980-årene var mer enn en fjerdedel av Oslos befolkning bosatt i Groruddalen (Tvedt 2000).

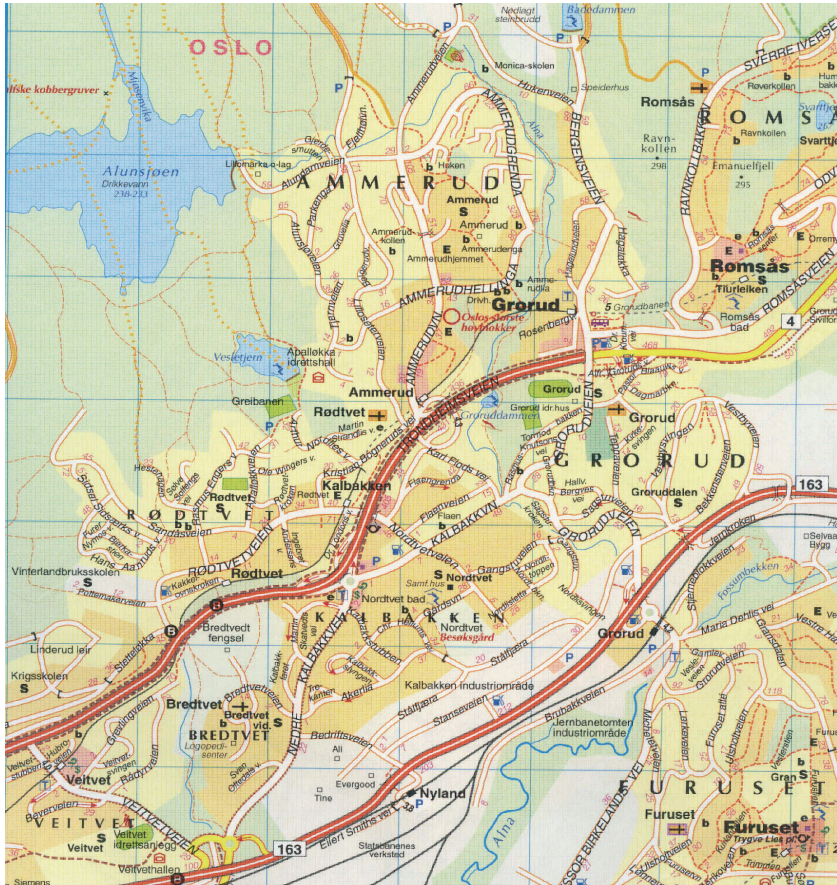
5.2.2. Beliggenhet og infrastruktur

Som allerede nevnt, ligger bydelen Grorud nordøst i Oslo, og er en del av Groruddalen. Mer presist ligger Grorud mellom jernbanelinjen og Lillomarka, fra og med Rødtvedt og Kalbakken i vest, Ammerud i nord og frem til industriområdet Rommen i øst. Bydelen grenser i vest til bydelen Bjerke, i nord til Lillomarka, i øst til Romsås og Stovner og i sør til Furuset.

Bydelen og stedet Grorud strekker seg fra nederst i dalen til øverst, slik at området på ingen måte er flatt, men ligger i stigende landskap. Med andre ord er det flate partier i bunnen av Groruddalen, jevnt stigende opp mot Lillomarka, som er en mye brukt fritidsarena både sommer som vinter. Både Badedammen og Steinbruvann er hyppig brukte rekreasjonsområder om sommeren, Badedammen for barnefamilier og Steinbruvann for ungdom og voksne. Om vinteren er der preparerte skiløyper (en lys-

Figur 5.5

Groruds topografi og beliggenhet

løype). Dette området ved foten av Lillomarka utgjør Groruds største og viktigste grønne område. Et annet grønt område ligger på Ammerud langs Alnaelva, der det er et parkanlegg med benker og stier. Dette er mye brukt til lett turgåing og lek om sommeren, og til vintersport, særlig av barn om vinteren. Elever på Grorud skole har for eksempel både ake- og skidager i Ammerudbakkene.

Grorud bydel ligger langs en av trafikårene mellom Oslo og Trondheim. Viktige veiforbindelser til sentrum er Trondheimsveien (RV. 4) og Østre Aker vei (RV. 163), som begge følger Groruddalen fra indre by til bygrensen. Grorudbanen (T-bane-linjen *Vestli-Stortinget-Sognsvann*) går sentralt gjennom bydelen. Jernbanen, som danner bydelsgrensen helt i

sørøst, har stopp for lokaltogene *Lillestrøm-Oslo S-Asker* på Grorud og Nyland stasjoner. Grorud har også flere langs- og tverrgående bussruter (Tvedt, 2000). Alnaelva, som renner mellom Ammerudgrenda og Bergen-sveien, danner en naturlig grense mellom Ammerud og Grorud, noe også riksvei 163 gjør mot Furuset.

Grorud Senter er en lokal møteplass for folk i alle aldre. Tidligere lå butikkene rundt et torv. Nå er alle bygd inn i et felles senter og organisert som om det fortsatt var et torv, med benker langs butikkinngangene.

Senteret, og dermed stedet Grorud, har en rekke butikker og servicetilbud. Disse har i hovedsak eksistert på Grorud Torv før de ble innebygd i et senter.

Rett utenfor senteret ligger en rekke andre butikker. Til tross for disse butikkene, er senteret og butikkutvalget relativt lite sammenlignet med nærliggende kjøpesentre som Stovner Senter og Storo Senter (5-10 minutters biltur unna). Men Grorud Senter selger de vanligste og nødvendige forbruksvarer/tjenester, bortsett fra barneklær.

Like ved senteret ligger industribedriften Grorud Granitt og Skifer AS, som en overlevning fra Groruds tidligere tid som steinhoggerbygd.

5.2.3. Sosioøkonomiske forhold

Sammenlignet med andre bydeler i Oslo, var gjennomsnittsinntekten i 2001 for personer over 14 år på Grorud relativt liten. Innbyggerne her hadde en gjennomsnittsinntekt på kr. 170 599 pr. år, for Oslo som helhet er den kr. 199 900. Lavest på inntektsskalaen kommer bydelen Gamle Oslo (i Oslos sentrums-kjerne), med kr. 137 032 pr. år. Høyest gjennomsnittsinntekt hadde folk i Vinderen bydel på Oslo vest, med kr. 398.357 pr. år. Det var derfor rimelig å anta at det fantes mange utsatte og sårbare familier på Grorud. Denne sannsynligheten økte når vi så at bydelen i 2000 kom på femteplass blant Oslos bydeler når det gjaldt beløp pr. innbygger gitt i sosialhjelp; kr. 1.730. Til sammenligning betalte Vinderen bydel minst, kr. 364, mens Gamle Oslo kom dårligst ut med kr. 4.948 pr. innbygger i sosialhjelp (Oslo kommune, 2001).¹⁰

Når det gjelder andelen folk uten arbeid (16-66 år), var arbeidsledighetsprosenten i 2000 for Oslo som helhet 2,6 pct. For Grorud var den

10. I Gamle Oslo bor pr. i dag mange narkomane og andre vanskeligstilte, men bydelen er under ombygging i den forstand at gårder pusses opp og mer velstående flytter inn. Lignende prosess har foregått/foregår på Grünerløkka i Oslo, som er et av byens eksotiske og attraktive områder for urbane, relativt unge mennesker.

i 2001 2,8 pct. Til sammenligning hadde bydelen Grünerløkka-Sofienberg den høyeste andelen med 4,8 pct., Gamle Oslo hadde 4,5 pct. og Vinderen på Oslo vest den laveste med 0,5 pct. arbeidsledige. Dette betyr at Grorud representerer, grovt sett, Oslo som helhet i forhold til arbeidsledighet (Oslo kommune, 2001).

På stedet Grorud finnes arbeidsplasser knyttet til følgende offentlige institusjoner: barnehager, barneskole og ungdomsskole, aldershjem, helsevesen, fengselsvesen og bydelsadministrasjon. I tillegg kommer arbeid knyttet til ulike nærings- og servicevirksomheter knyttet til Grorud Senter, inkludert en Shell bensinstasjon ved senteret, og til transport; taxi, buss, tog og T-bane. Totalt har bydelen Grorud 6.391 arbeidsplasser, fordelt på kategoriene primærnæring (11), oljeutvinning, industri og bergverk (1.116), kraft- og vannforsyning, bygge- og anleggsvirksomhet (395), transport, lagring, post- og telekommunikasjon (266), finansvirksomhet, eiendom og forretningsyting (540), offentlig og privat tjenesteyting (1689) (Oslo kommune, 2001).

Historisk er Grorud en gammel arbeiderklassebydel, en tendens som ble styrket gjennom drabantbyprosjektene, og tallene over indikerer en typisk endring til lavere serviceyrker. Som vi ser, sysselsetter kategorien offentlig og privat tjenesteyting (varehandel, hotell- og restaurantvirksomhet) den største gruppen på Grorud, 1.689 personer, eller 22,7 pct. Dette er relativt mange sammenlignet med andre bydeler. Størst andel i denne næringen har Furuset og Stovner bydeler (som er drabantbyer lignende Grorud) med henholdsvis 24,5 pct. og 24,1 pct., mens bydelen St.Hanshaugen/Ullevål har lavest andel, bare 14,6 pct. Dette kan forklares ved at det sist nevnte området er kjent for å ha en høy andel høyt utdannende akademikere boende (Universitetet i Oslo ligger for eksempel like ved). Landet som helhet har 18 pct. av befolkningen knyttet til offentlig og privat tjenesteyting, Oslo har 18,9 pct.

Grorud har også relativt mange sysselsatt i transport og kommunikasjon, 10,2 pct., landet som helhet har 7,3 pct., Oslo 8,4 pct. Dette har klar sammenheng med utdanningsnivå. Grorud er blant de tre bydeler i Oslo som har færrest innbyggere med høy utdanning (ett år eller mer ved universitet/høyskole), 21,5 pct. har dette. Grorud med omegn representerer det området i Oslo der innbyggerne har lavest utdanning, og med det øker sannsynligheten for lave inntekter. Redegjørelsen over viser at Grorud er sosioøkonomisk heterogent, fordi det også bor folk der med høy utdanning, selv om disse er i mindretall.

En oversikt fra SSB (Statistisk sentralbyrå) som viser hvor mange

privathusholdninger i Norge, etter husholdstype, som disponerer privatbil, tydeliggjør at flesteparten av barnefamiliene på Grorud har egen bil, 71,7 pct. Dette er like høyt som for Oslo som helhet, 71,8 pct. I Norge som helhet har så mange som 87,9 pct. av barnefamiliene egen bil. For Grorud forteller disse tall at inntektsnivået er slik at majoriteten av barnefamiliene kan prioritere å eie egen bil, men statistikken sier ingenting om kvaliteten på bilene.

5.2.4. Demografi

Når det gjelder befolkningens alderssammensetning, bodde det pr. 1. januar 2001 i alt 17.314 mennesker i Grorud bydel, 8.351 menn, 8.963 kvinner. Av disse var 3.987 under 19 år, eller 24 pct. For Oslo som helhet, med sine 512.589 innbyggere, hvorav 108.318 er under 19 år, utgjør unge under 19 år 21 pct. Med andre ord har Grorud en relativt høy andel barn og unge i området. Av 8.640 hushold består 2.115 av familier med barn 0-17 år, dvs. 24 pct. av alle hushold er barnefamilier (4.152 er aleneboende, og 2.373 er par uten barn).

Når det gjelder den etniske sammensetning på Grorud, utgjør innvandrere pr. 1/1-02, 25,1 pct. av den totale befolkning, 20,8 pct. av disse kommer fra ikke-vestlige land. Til sammenligning har Oslo som helhet 20,1 pct. innvandrere, og 13,9 pct. av disse er fra ikke-vestlige land. Gamle Oslo har høyest andel innvandrere med 36 pct., hvorav 28,7 pct. (av bydelens totale befolkning) er av ikke-vestlig opprinnelse. Grorud representerer en av de bydelene i Oslo med høyest andel innvandrere med ikke-vestlig bakgrunn, dog ikke høyest, og på Grorud skole (for stedet Grorud) har 30 pct. av barna ikke-etnisk norsk opprinnelse.

I 2001 var Grorud den bydelen i Oslo som hadde størst nettoinnflytting, 119 nye personer, noe som kan ha sammenheng med at mange nye, relativt billige boliger er bygget der.

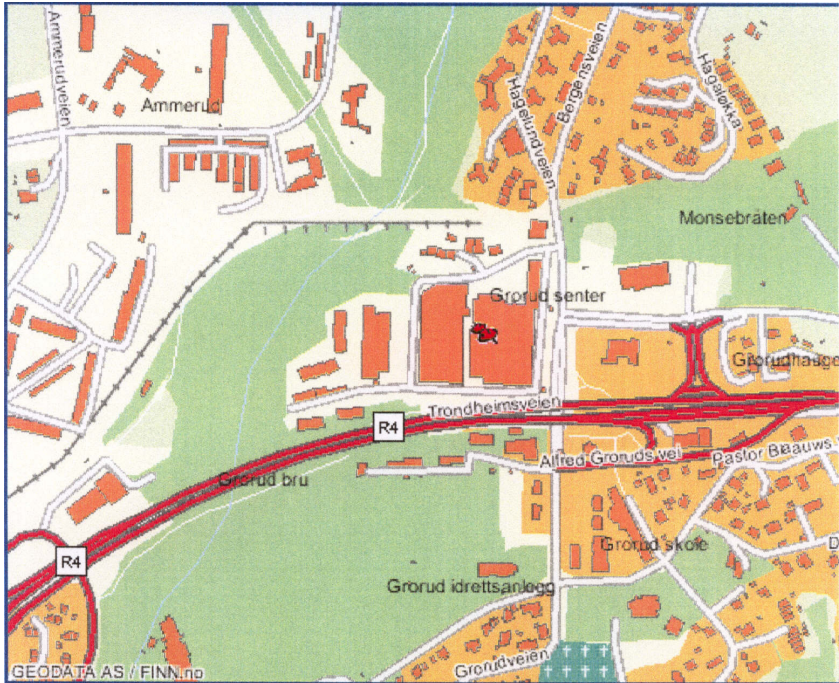
5.2.5. Boligstruktur

Boligbebyggelsen på stedet Grorud (men også bydelen) er variert. Det første høyhuset ble bygd rett bak Grorud Torv på 1960-tallet, som ett av de første i Oslo. Dette er i dag en del av senteret. Blokkene har bare ett-roms leiligheter, og bebos i hovedsak av enslige eller barnløse, og bare et par barnefamilier (hushold med ett barn) (se fig. 5.6). Noe senere ble det bygd lavere høyhus ved senteret. Ett av disse har også bare ett-roms leiligheter. Ifølge folkesnakket på Grorud (for eksempel vaktmesteren i Sameiet Grorud Senter) bebos disse leilighetene, samt høyblokkene, i dag av dem

med lavest inntekt, inkludert sosialhjelpsklienter. På Ammerud, et annet område i bydelen, står Oslos høyeste boligblokker – fire stykker på rad i landskapet langs T-banen og Trondheimsveien. Disse blokkene ble bygd tidlig på 1970-tallet, og bebos i dag hovedsakelig av sosialhjelpsklienter og innvandrerfamilier.

Figur 5.6

Groruds Senter.

Oppover Bergensveien, veien opp mot Lillomarka fra Grorud Senter, ligger det varierte boligtyper, med overvekt av villaer og enetasjes rekkehus. Helt øverst i veien finnes noen lave, tre-etasjes blokker, der det bor en del innvandrerfamilier. På den andre siden av Trondheimsveien, på nedsiden av Grorud Senter, ligger barneskolen (som fylte 100 år for ikke så lenge siden) og kirken. Rundt disse, og nedover dalen mot industriområdet og den andre store hovedveien, Østre Aker vei, som går mot Stovner, ligger større og mer velutstyrte villaer. Innimellom her finnes en del nyere villa-bebyggelse, som et resultat av at det er utskilt tomter fra store hager.

I det følgende fremstilles boligmassen på Grorud ut fra en tabell

fra Statistisk sentralbyrå (Folke- og boligtellingsen 2001). Den viser bare tall for hele landet, Oslo totalt og bydelene Gamle Oslo, Vinderen, Romsås og Grorud.

Tabel 5.6

Boliger, etter bygningstype, fylke, kommune og bydel (3/11-01). Prosent.

Fylke, kommune	I alt	Frittliggende enebolig, eller våningshus på gård	Horisontalt delt to-mannsbolig eller annet boligbygg med mindre enn 3 etg	Hus i kjede, rekkehus terrassehus eller vertikal-delt to-mannsbolig	Blokk, leiegård eller annet boligbygg med 3 etasjer eller mer
Hele landet	1.961.548	57,1	8,2	12,7	17,5
Oslo	266.856	11,7	6,4	9,0	69,5
Vinderen	8.052	48,2	10,6	17,3	18,7
Gamle Oslo	15.280	1,9	3,3	0,9	92,3
Romsås	3.048	1,1	0,2	0,4	97,2
Grorud	8.640	9,2	6,1	11,1	72,0

Som vi ser, dominerer eneboligene i Norge, noe som indikerer at landet som helhet ikke er særlig urbant. I Oslo derimot, bor de velstående i egne hus, noe tallene for Vinderen tydelig viser. Vi ser videre at den overveiende del av boligmassen på Grorud er ulike typer blokker, men også at boligmassen er variert. Dette er særlig tydelig når vi sammenligner med Romsås, der bebyggelsen nesten utelukkende består av blokker. Ved sammenslåingen av disse bydeler 1/1-04, ble følgelig blokkbebyggelse enda mer dominerende for bydelen som helhet. Boligmassen indikerer variert sosio-økonomisk status for Grorud, noe som allerede er påpekt.

5.2.6. Institusjoner og foreninger

Bydelens administrasjon, inkludert helsetjenestetilbud, ligger på Ammerud, i et bygg som også rommer helsestasjon for mor og barn og sosialkontor. Stedet Grorud har to skoler, en barneskole (1.-7. klasse) og en ungdomsskole (8.-10. klasse), hvor barneskolen også inkluderer skolefritidsordning før og etter skoletid. Bydelen har totalt 14 kommunale barnehager og tre private. I tillegg er det fire private familiebarnehager, (som har base i private hjem). Bydelen har også to sykehjem, Rødtvedt sykehjem og Ammerudhjemmet, totalt 11 legekantor, og landets største kvinnefengsel, Bredtveit fengsel og sikringsanstalt.

Oslo kommune har i stor grad oppfordret private institusjoner og organisasjoner til å bidra til miljøet i bydelene. Derfor har Groruddalen Røde Kors åpnet et senter for ungdom. Det såkalte Ressurssenteret åpnet i 2001, etter at kommunen skjønnte at noe måtte gjøres for ungdommene i Groruddalen. På senteret er det internettkafé, leksehjelp, jentegruppe, matematikk-klubb, kvinnekafé og voksenhjelp. Ifølge en representant for senteret er antallet besøkende stigende.

Både bydelen og stedet Grorud har mange foreninger og tilbud til barn om fritidsaktiviteter som musikkopplæring (korps og kor), fotball, basket, bandy, dans, for å nevne noen. Bydelen har også et offentlig bad/svømmehall, Nordtvedt bad, der blant annet skolenes svømmeopplæring foregår. Like ved badet ligger også en filial av Deichmanske bibliotek.

5.2.7. Felles offentlige arenaer

Som allerede nevnt, fungerer Grorud Senter som et samlingssted, særlig for dem med lavest inntekt, slik som arbeidsløse, sosialhjelpsklienter, pensjonister og ungdom. Det er en ulempe at senteret ikke har gode forbrukstilbud på barneutstyrssiden. Mange barnefamilier drar derfor til det nærmeste storsenter, Stovner Senter, for å handle klær, og handler da også andre forbruksvarer som for eksempel mat. For å tiltrekke kunder har Grorud Senter ofte underholdningstilbud, for eksempel konserter med en kjent artist. T-banen går rett fra Grorud til Stovner, slik bilveien gjør. På den måten blir begge sentrene arenaer for folk i området. Av andre fellesarenaer må nevnes idrettsplassen, som ligger like ved Grorud skole, og kirken. Idrettsplassen har fire fotballbaner, og der er mye aktivitet i vår-, sommer- og høstsesongen. Om vinteren gjøres en av banene om til skøytebane. Andre fellesarenaer er andre idrettshaller i nærheten. Barn som spiller håndball, basket, fotball og bandy spiller ofte mot lag i andre deler av Oslo, og mange foreldre følger med.

Badedammen og Steinbruvann er, som nevnt, viktige møteplasser for folk i sommerhalvåret. Det er ganske vanlig blant barnefamilier som ikke er på ferie, å tilbringe sommerdager, eller ettermiddager hvis foreldrene jobber på dagtid, ved ett av vannene. Ammerudbakkene og Lillomarka er treffsteder om vinteren. Kirken og skolen er andre møteplasser, men dog i begrenset grad i hverdagen. På store merkedager imidlertid, som 17. mai, utgjør disse arenaer viktige møtesteder.

5.3. BOSTADSOMRÅDET LINDÄNGEN, MALMÖ, SVERIGE

Lindängen ligger i stadsdelen Fosie, Malmö.¹¹ Fosie är en av de stadsdelar som växte kraftigt tack vare det så kallade miljonprogrammet som startades under 1960-talet för att lösa den omfattande bostadsbristen i landets storstäder. Programmet inspirerades av bilden av en organiserad byggemenskap och en vision om ett självförsörjande bostadsområde: produktion, konsumtion och boende skulle ske på ett och samma ställe.

Figur 5.7

Bostadsområden i Malmö.

Fosie omfattar en yta på 1247 ha och hade, år 2000, 37 605 invånare. Fosie har beskrivits som pionjärområde för miljonprogrammet. Stadsde-

11. Malmö är Sveriges tredje största stad med 262397 invånare år 2002 (<http://www.malmo.se>).

len byggdes ut mellan 1940- och 1980-talen. De områden, i stadsdelen, som räknas till miljonprogrammet tillkom i början av 1970-talet (Stigendal 1999:88), bostadsområdet Lindängen är ett av dem. Stigendal hävdar att ca 25 pct. av samtliga bostäder i Malmö byggda under miljonprogrammets tid kan lokaliseras till Lindängen och närliggande områden.

Variationerna när det gäller bostadstyp och upplåtelseform inom Fosie är stora. Villaområden och radhus ed både ägande- och bostadsrätt finns koncentrerad i delområdet Gullviksborg, småhus och tvåvåningshus med bostadsrätt dominerar i andra delar som Östra och Västra Söderkulla, medan hyresrätten utgör mer än hälften av bostäderna i Lindängen.

I Fosie beräknas invandrarna till 13.038 personer, dvs. 21 pct. av hela Malmös invandrarbefolkning och 31 pct. av Fosies befolkning.

5.3.1. Historia

Lindängen blev ett särskilt område i stadsdelen Fosie i mitten av 1900-talet. Bostadsområdet fick sitt namn efter Lindängens arbetshem som i sin tur fick sitt namn av de lindar som växte i området. Arbetshemmets gård byggdes år 1909 och var innan Fosie inkorporerades till Malmö stad ett ålderdomshem som senare blev ett arbetshem för vad man då kallade "sinneslöa" män (Mörck, 2000:117). Arbetshemmet är den enda byggnad som har bevarats från denna tid. Det området där det moderna Lindängen kom att växa fram under 1970-talet ägdes av staden. Beskrivningen av vad som skulle bli Lindängen präglades av en optimistisk tro på möjligheterna att inte bara lösa ett bostadsproblem utan också en del andra frågor.

En centrumanläggning som är unik för Sverige och som sedan den ens beslutas och t o m innan den presenteras för skattebetalarna i Malmö väcks sådan internationell uppmärksamhet, att modellen skall ställas ut i Atlantic city och andra amerikanska städer, har skisserats för den nya stadsdelen Södra Fosie – Lindängen, söder om Söderkulla...I denna allaktivitetsanläggning som Arbetet tidigare berättat om skall finnas praktisk taget allt av mänsklig aktivitet från leksskola till ålderdomshem och allt vad som däremellan ryms i form av idrott, studie- och hobbyverksamhet, anläggning för vård och underhållning, förströelse och rekreation (Tidningen Arbetet 17 december 1969).

Flertalet hus i Lindängen planerades och byggdes mellan 1967 och 1980. I en beskrivning av Malmö stad, berättas att år 1962 var Lindängen tänkt

bebyggas med småhus (Stadsbyggnadskontoret, 2002). Vad som ändrade dessa planer framgår inte, men i generalplanen från 1966 hade större delen av marken avsatts för flerbostadshus. Området kom att byggas ut i flera etapper. 1967 och 1968 upprättades stadsplaner för kvarter i västra och centrala Lindängen och 568 bostäder byggdes år 1969 (24 fastigheter). År 1970 presenterades stadsplaner för södra delen och samma år byggdes tre fastigheter. År 1978 gjordes det en ny stadsplan för södra delen med en blandad småskalig bebyggelse. Under slutet av 1970-talet byggdes 2065 bostäder (10 fastigheter) och fram till 1990 byggdes ytterligare 279 bostäder, huvudsakligen i form av småhus (Stadsbyggnadskontoret, 2002).

5.3.2. Offentlig intervention

Lindängen har, liksom de flesta av miljonprogrammets bostadsområden, blivit föremål för olika socialpolitiska åtgärder. Under 1990-talet startades olika nationella program som syftade till att förbättra situationen i socialt- och ekonomiskt utsatta bostadsområden. De bostadsområden som har varit föremål för dessa program har kännetecknas av hög arbetslöshet, låg politisk deltagande och ökande segregation.

Ett sådant program är den som riktade sig till storstadskommuner. Programmet var uppdelat i tre områden: sysselsättning och utbildning, kultur och gemenskap, barn och ungdom. I Malmö blev flera bostadsområden föremål för detta program (Fosie, Hyllie, Rosengård och Södra Innerstaden).

I Lindängen finansierades en rad olika projekt med pengar från det nationella programmet. Inom kultur och gemenskap finansieras kulturföreningar som anordnar olika aktiviteter för de boende (datakurser, teaterföreställningar, etc.). En rad föreningar registrerar aktiviteter och får bidrag för sin verksamhet (Kulturförening Parnasse, Iranska flykting- och invandrarrådet, etc.). Inom arbete och utbildning har man finansierat datautbildningar för arbetslösa (datortek), kurser i svenska för invandrare, m.m.. Verksamheter för barn och ungdomar som fanns i området var två språkförskolor för barn mellan tre och fem år, kurser för att utbilda ungdomsledare, fritidsverksamheter, etc. År 2003 tog den statliga bidragen till dessa verksamheter slut.

5.3.3. Områdesläge och infrastruktur

Lindängen, som ligger i Malmös sydöstra del, består av en areal på 95 ha med en befolkning på 6036 personer. Lindängen samt två andra mindre delområden av Fosie ligger mellan några trafikleder och innanför järnvä-

gen mot Trelleborg och Ystad. Husen består av bl.a. ett 16-våningshus mitt i området, 8-våningshus, flera trevåningshus samt tvåvåningshus och småhus. Grönområden finns med bollplaner, en amfiteater, ett friluftsbad som öppnar på sommaren samt gungor och sandlådor. Intill varje byggnad finns ett litet grönområde med lekplats. En del gårdar har renoverats under senare år.

När det gäller trafiken, är Lindängen ett trafikseparerat område. Bilarna leds in via säckgator. Parkeringsplatser finns längs gator och i underjordiska garage. Ändhållplatsen för bussar finns vid centrumanläggningen. Cykel- och gångbanor leder genom området till de angränsande områdena via planskilda korsningar (Stadsbyggnadskontoret, 2002). Två busslinjer har sin ändhållplats vid centrumanläggningen och går på vardagar var femtonde minut. Rutterna sträcker sig från Lindängen in till stadens centrum, genom stormarknaden i närliggande område, med närmaste post- och bankkontor, förbi centralsjukhus och Möllevångstorget, förbi köpcentra (Triangeln) och stadens centrum. En av linjerna går vidare till centralstationen, den andra till stadens västra del. Det tar 20 minuter att åka buss från Möllevångstorget till ändhållplatsen på Lindängen och 30 minuter från stationen.

5.3.4. Demografi

Sedan 1960-talet har folkmängden i detta bostadsområde ökat från 43 personer upp till kring 6000. En negativ befolkningsutveckling skedde mellan 1970- och 1989.¹² Åldersmässigt så speglar området Malmös åldersstruktur.

Sedan år 1999 finns statistik över befolkningen med "utländsk bakgrund", fördelade efter födelseland och födda i Sverige. Den statistiska redovisningen följer den administrativa uppdelningen av staden, dvs. särskilda redovisningar finns för varje stadsdel och även för varje delområde inom alla stadsdelar. Den tillgängliga statistiken gäller de fem största grupperna med utländsk bakgrund (tabell 5.8).¹³

12. <http://www.malmo.se>, Statistik: Områdesfakta 2002.

13. Tidigare hade statistiken över invandringen förts utifrån medborgarskap och med fokus på de fem största invandrargrupper i hela Malmö, till exempel år 1981 får vi information om att antal utländska medborgare på Lindängen är 1125 därav Danmark 110, Finland 69, Norge 16, Jugoslavien 260, Polen 123, Grekland 12, Västtyskland 29 och övriga länder 506 (Pålsson 2002).

Tabell 5.7

Lindängen, Malmö befolknings åldersfördelning (2002).

Ålder	Antal	Pct.	Malmö	Pct.
0 – 5	445	7	16.257	6
6 – 15	826	14	29.966	5
16 – 18	220	4	8.048	4
19 – 24	497	8	21.069	3
25 – 44	1.585	26	79.381	11
45 – 64	1.485	25	60.198	30
65 – 79	678	11	32.253	23
80 –	300	5	15.225	12
SUMMA	6.036	100	262.397	100

Tabell 5.8

Befolkning med utländsk bakgrund i Lindängen (Malmö 2002).

Land	Födda i utlandet (de 5 största grupperna i Lindängen)	Malmö
Polen	297	5.374
Jugoslavien	262	9.337
Irak	140	5.067
Iran	128	2.792
Rumänien	119	1.431
	2.044	62.252
	(alla födda i ett annat land) 34 pct.	(alla födda i ett annat land) 24 pct.
Totalt	av Lindängens befolkning.	av Malmös befolkning.

Källa: <http://www.malmo.se>, SCB (Statistiska Centralbyrån).

5.3.5. Socioekonomiska förhållanden

Lindängen är ett område med ett stort antal pensionärshushåll. Barnhushållen var 698 år 1990 varav 399 hushåll hade barn under 7 år och 243 bestod av ensam förälder med barn.

Tabell 5.9

Antal Hushåll i Lindängen Malmö.

Antal	Lindängen (pct.)	Malmö (pct.)
1 boende	1.119 (44)	60.028 (50)
2 boende	697 (27)	36.556 (30)
3 boende	344 (14)	11.481 (10)
4 + boende	376 (15)	12.399 (10)
SUMMA	2.536 (100)	120.464 (100)

Källa: <http://www.malmo.se> (Områdets statistik år 2002).

År 2000 beräknades den disponibla medelinkomsten för hela Malmö till

189.400 kronor och 109.330 kr den beräknade inkomst per invånare. Motsvarande siffror för Lindängen är lägre och framgår av nedanstående tabell.

Tabell 5.10

Inkomstfördelning (sv.kr.) indängen Malmö.

År 2000	Lindängen	Malmö
Disponibel medelinkomst	161.000	189.400
Inkomstagare, antal	3.143	149.841
Inkomst/invånare	86.146	109.330

Källa: Malmöstatistik Områdesfakta 2002.

De förvärvsarbetande i Lindängen år 2000 var 2.009 (57 pct. av den arbetsaktiva befolkningen), 61 pct. män och 53 pct. kvinnor. År 2001 fick 484 hushåll försörjningsstöd i Lindängen (35.522 kr per hushåll). I Malmö var siffran 15.165 hushåll (42.332 kr per hushåll). I Malmö beräknades antalet arbetslösa (18-64 år) vara 9.327 personer (6 pct.), varav omkring hälften deltog i någon form av arbetsmarknadsåtgärder. De registrerade arbetslösa på Lindängen var 247 personer (7 pct.) varav mer än hälften (158) deltog i någon form av arbetsmarknadsåtgärder.

5.3.6. Bostäderna och boende

Byggherrar för Lindängen var MKB (Malmö kommunala bostadsbolag) och två andra bolag (HSB och BGB). De flesta fastigheter har bytt ägare minst två gånger bl.a. sålde MKB samtliga fastigheter i området i slutet av 1980-talet. Relativ omfattande förändringar av både fastigheter och utemiljö har ägt rum. De privata fastighetsägarna har satsat på fasadförändringar men även förändringar i bostäderna har genomförts. År 1996 renoverades exempelvis 614 lägenheter (Stena var den nye ägare). År 2004 fanns 2.914 bostäder. Av dessa är det endast 232 bostäder som hör till kategorin småhus. Dessa småhus och en del lägenheter (1.259) är bostadsrätter. Flertalet bostäder utgörs av hyreslägenheter på två eller tre rum och kök.

Boendeyta per person skiljer sig från hushåll till hushåll. Drygt 40 pct. av hushållen består endast av en person. Hushåll med fyra eller flera boende uppgår till 15 pct. Det finns även flera hushåll med tre boende. Området har en relativ stabil bosättning.

5.3.7. Infrastruktur och service

När området byggdes hade man visionen om ett område med ett centraliserat utbud av både offentliga och privata tjänster. Lindängeshus var lokalen som skulle ge utrymme för olika verksamheter: år 1973 startades här en låg och mellanstadieskola och år 1974 öppnades förskola, fritidsgården, sporthall och bibliotek. 1996 flyttade biblioteket till den gamla konsumbutiken (en filial till Malmö stadsbibliotek). Biblioteket är öppet från måndag till lördag.

Fosies stadsdelsförvaltning ligger i kvarteret Motteten i Lindängen. Förvaltningens kontor finns på tre våningsplan i ett 16 våningshus. Förutom socialförvaltningen finns här centralkontoren för vård och omsorg (hemtjänsten, handikapp- och äldre omsorg, hemsjukvård). I samma kvarter finns en dagcentral för äldre med restaurang och fritidsaktiviteter. Hemtjänsten är uppdelad och organiserad i grupper som ansvarar för ca 325 personer. I området finns ett vårdboende med 154 bostäder fördelade över ett femvåningsplan, vårdboende är för hela Fosie.

Även vårdcentralen, barnvårdscentralen med en särskild psykiatrisk mottagning samt folktandvården för Fosie har sina huvudkontor i Lindängen. Inom vård och omsorg arbetar idag 160 personer. Vårdcentralen och barnvårdscentralen gäller primärvårdsmottagning för vuxna och barn, inklusive psykiatrimottagning för barn. Fem läkare arbetar här på heltid, samt sjuksköterskor, sjukgymnaster, arbetsterapeut, m.m.

Inom barnomsorgen finns i Lindängen tre förskolor (barn mellan ett och sex år) och två språkförskolor. I Lindängen finns en skola med låg-, mellan- och högstadienivå. Fritidshem och särskola är integrerade i skolans arbete.

Arbetsstillfällena beräknas i år 2002 statistik över delområdet till 908, av vilka 803 finns inom offentlig service, 165 inom handel och privata tjänster och endast 9 inom tillverkning. Att socialförvaltningen och hälso- och sjukvårdsinstitutionerna för hela Fosie finns på Lindängen förklarar antalet och typen av arbetsstillfällena.

I området finns en centrumanläggning (Lindängens centrum) där nästan all handel – och restaurangverksamhet är förlagd: Här hittar vi dagligvarubutiker, ett antal småbutiker samt apotek och stadsdelens bibliotek. Rimi och Superprisvaruhus¹⁴ är idag de två stora matbutikerna i området. På tio minuters cykelavstånd finns ett annat köpcentrum med

14. I denna butik talar flertalet av de anställda arabiska.

billigare utbud. Torghandeln finns ett par dagar i veckan. Under december månad (år 2002) fanns en gatuförsäljare på torget alla veckodagar fram till julafton.

På torget i Lindängen finns det en pizzeria och en restaurang, ett konditori och en kebabkiosk. Att stadsdelens förvaltning ligger i Lindängen har skapat ett livligt affärs- och restaurangliv under lunchtid.

Det finns ett fåtal små fackhandelsbutiker i området. År 1996 stängde bankkontoret, liksom även arbetsförmedling och försäkringskassa. Idag finns det ett apotek och bankomat i Lindängens centrum samt ett par frisörsalonger, en videobutik och små kiosker med blandat utbud (tidsskrifter, godis, etc.). I det övriga området finns ytterligare några småbutiker (en videobutik och några livsmedelsbutiker).

5.3.8. Offentliga institutioner

I Lindängen finns det en grundskola (1-9 klass) som även inrymmer fritidshem. I grundskolan bedrivs olika verksamheter som syftar till att stödja barnen med särskilda svårigheter. En del barn från området går i andra skolor både i närheten och längre bort. Gymnasieskolor finns närmare centrum. Det finns tre förskolor och fram till om med 2003 fanns även två språkförskolor och andra fritidsverksamheter för barn. Dessa verksamheter finansierades med projektpengar.

Lindängens bibliotek är mycket välbesökt. Det ligger vid torget och har öppet från måndag till fredag. Där finns böcker, dagstidningar och tidskrifter på flera språk. Biblioteket har ibland aktiviteter för barn.

En del föreningar som har lokaler i området och det finns även lokaler för verksamheter som bedrivs med projektpengar. En del av dessa drivs av fastighetsbolagen ("Mötesplatsen" och "Självförvaltningen") och syftar främst till att uppmuntra de boende att ta ansvar för skötseln och städning av gemensamma utrymmen.

Sammanfattningsvis är utvecklingen i Lindängen på många sätt typiskt för motsvarande bostadsområden från samma tidsperiod i svenska storstäder. Området skapades i en tid av starkt expansion av offentlig verksamhet och allmän utvecklingsoptimism. Efter en nedgångsperiod då affärer stängde, post och bankkontor försvunnit och lokaler stod tomma har nya livsmedelsaffärer etableras i området. Dessa har anpassat utbudet till de boende i området, vilket ökat konkurrensen för de mindre dagligvarubutikerna.

De försämrade kommunala finanserna har inneburit en krympning av löpande offentligfinansierade verksamheter, samtidigt som olika

typer tidsbegränsade verksamheter (projekt) inom den offentliga sektorn ökat. Även den privata sektorn har börjat finansiera en del verksamheter i området. Ett exempel utgör de initiativ som bostadsbolagen tagit för att organisera de boende i konkreta aktiviteter som berör skötseln av gemensamma utrymmen.

5.4. BOSTADSOMRÅDENA, EN JÄMFÖRELSE

Under de senaste decennierna uppvisar den urbana utvecklingen samma tendenser i de tre länderna. Ökad socioekonomisk och etnisk segregation i städerna har lett till en aktiv offentlig politik. Särskilda handlingsprogram och strategier har skapats i syfte att hindra eller/och förebygga segregation. Danmark och Sverige uppvisar de största likheterna. Dessa kan spåras även i 1960-talets bostadspolitik, som med tiden ledde till en större koncentration av utsatta hushåll i vissa bostadsområden, främst de s k miljonprogramområden. Det är samma områden som idag blir föremål för intervention.

I Norge har man försökt hindra koncentrationen av utsatta hushåll i särskilda bostadsområden, medan Danmark och Sverige har finansierat riktade handlingsprogram för att motverka segregationen i dessa områden (ibid). Dessa insatser har skapat en ny (förmedlad) offentlighet (i miljonprogramområdena), i form av olika typer av verksamheter som ska motverka och/eller förebygga sociala problem. Verksamheterna kan drivas av såväl privata, offentliga som frivilliga organisationer. En stor del av deras aktiviteter riktas till barnfamiljerna.

En annan viktig aspekt som berör de moderna städernas utveckling och som även uppmärksammats i Norden är de förändringar som skett i dagligvaruhandeln och lokal service (Forsberg, 1999). Förändringar som skapar de konkreta ramarna för konsumtionsmöjligheter. Sedan 1990-talet har dagligvaruhandeln förändrat struktur i de nordiska storstäderna. Den privata och offentliga servicen rationaliseras bort från vissa stadsdelar. Många mindre butiker har försvunnit och flyttat från stadskärnor och bostadsområden samtidigt som nya stora köpcentra skapats i städernas utkanter. Dagligvaruhandel har i stor utsträckning koncentrerats till dessa köpcentra. De senaste åren har det dock skett en parallell etablering av nya typ av små livsmedelsbutiker som söker anpassa sitt utbud till

den lokala efterfrågan. Detta skapar en mångfald men också en hård konkurrens mellan dessa butiker och de stora livsmedelskedjorna.

5.4.1. Avedøre Stationsby, Grorud och Lindängen

Avedøre Stationsby och Grorud ligger utanför huvudstäderna Köpenhamn och Oslo. Lindängen ligger i Malmö som är Sveriges tredje stad i storlek men hälften så stor som Oslo och ännu mycket mindre än Köpenhamn. Dessa städer erbjuder olika möjligheter och resurser vilket sätter sin prägel på dem som bor där och deras upplevelse av etablering respektive utsatthet. En stor stad som Köpenhamn erbjuder fler möjligheter men är också dyrare att bo i. I det svenska materialet finns exempelvis danska familjer som flyttar från Köpenhamn till Malmö (Lindängen) för att få en billigare bostad. Utsatta barnfamiljers upplevelse av tillhörighet eller utanförskap kan också påverkas av deras möjligheter att röra sig i staden, dvs avstånd och kommunikationer.

De tre bostadsområdena är storstadsförorter med relativt kort avstånd till respektive stadskärna. Grorud och Lindängen är delområden i stadsdelar som i sin tur hör till Oslo respektive Malmö kommun. Avedøre Stationsby är en del av en annan kommun än Köpenhamn.

Tabell 5.11

Befolkning och antal hushåll.

	Avedøre	Grorud	Lindängen
Befolkning (2003)	6.018	17.314	6.064
Antal hushåll (2002)	2.472	8.640	2.821

Grorud framstår som dubbel så stor som de två andra områden vilket försvårar en statistisk jämförelse. Grorud uppdelas i olika delområden, det norska materialet samlades in i delområdet Grorud som är lika stor som Avedøre Stationsby och Lindängen tillsammans. De tre områden kom till som en del av efterkrigstidens bostadspolitik. Grorud kom att tillhöra en äldre by som redan i slutet av 1800-talet hade eget postkontor och järnvägsstation, medan Avedøre Stationsby och Lindängen byggdes som en del av miljonprogrammet under 1960-talet.

Att bo i en äldre by är idag statusgivande, denna statuskänsla får de som bor i Grorud. Grorud beskrivs som en gammal arbetarstadsdel, i byn fanns tidigt en lokal industri som gav upphov till en relativt välutvecklad infrastruktur. Avedøre Stationsby och Lindängen har en kortare

historia som dessutom präglas områdena av den låga status som miljonprogramområdena fick strax efter sin uppkomst. Den etablerade bilden av Avedøre Stationsby och Lindängen är snarare att de är "problemområden". Denna negativa bild söker man påverka genom att skapa berättelser kring områdenas historia.¹⁵

Avedøre och Lindängen har en starkare koncentration av ekonomisk svaga hushåll. Skillnaderna mellan Grorud och de två andra områdena kan vara resultat av den norska storstadsstrategi som söker hindra koncentrationen av ekonomisk utsatta hushåll i vissa stadsdelar (Lathi Edmark, 2002). I Grorud verkar de utsatta hushållen endast finnas i flerfamiljehus, och framstår som mycket fattigare än de etablerade hushåll i samma område. I alla tre områden finns av socialtjänsten tilldelade bostäder för de mest utsatta barnfamiljerna. Det tycks vara en större del av de intervjuade i Grorud som bor i sådana bostäder.

Skillnaderna mellan de tre länders bostadspolitik kan delvis förklara skillnaderna i ägandestrukturen i respektive område. I Norge tycks marknadslösningar ha spelat en större roll tidigare än i såväl Danmark som Sverige. I Norge har det funnits en dominans av individuell äganderätt. I Grorud finns det få hyresrättslägenheter i flerfamiljehus, däremot är andelen privatägda villor vara större. I Sverige byggdes flerfamiljebostäder med såväl hyres som bostadsrätt.¹⁶ På Lindängen är det hyreshus som dominerar, och de familjer som vill äga sitt boende lämnar området.

Grorud framstår som ett mer attraktivt bostadsområde än Avedøre Stationsby och Lindängen. Detta kan ha att göra med områdets rekreativsmöjligheter och närheten till naturen. Avedøre Stationsby och Lindängen påminner mer om klassiska storstadsförorter än Grorud. Både Avedøre Stationsby och Lindängen är byggda så att de är helt avgränsade från omgivande bostadsområde: Avedøre Stationsby genom en särskilt arkitektur med flera höghus som fungerar som områdes geografiska gräns och som kallas "bymur". Lindängen avgränsats av medelstora trafikleder som fyller samma praktiska funktion som "bymuren" i det danska bostadsområdet. Bymurens symboliska funktion har däremot blivit en annan.

Både Avedøre Stationsby och Lindängen planerades utifrån en

15. Se <http://www.historien-i-gaden.dk>, Lindkvist 2002.

16. Bostadsrätten är en boendeform som verkar unik för Sverige, bostadsrätten skiljer sig från både hyresrätt och äganderätt. Bostadsrätten ger nyttjanderätt till lägenhet, hus eller del av hus utan tidsbegränsning. Uppåtelsen kan ske genom köp, bodelning, arv eller på annat sätt. Det ska godkännas av en bostadsrättsförening.

vision om en organiserad gemenskap med en lokal service som också skulle fungera som mötesplats för de boende. De trafikerade vägar och "bymuren" skulle skapa denna bykänsla. I Avedøre Stationsby består "bymuren" av höghus som av andra invånare i samma område uppfattas som sämre, något som även används för att beskriva de som bor i dessa hus. På Lindängen är det dem som också bor i höghusen som utpekas som problematiska. I Grorud finns denna kategoriska uppdelning snarare mellan de som bor i villa och de som bor i flerfamiljehus.

Sammanhållning hos de utsatta verkar vara starkare i det danska och svenska bostadsområdena. I Grorud framstår de utsatta hushåll som mer splittrade. De har inte bott lika länge i området som de utsatta på Lindängen eller i Avedøre Stationsby. Sammanhållningen i dessa områden är starkare hos dem som har vuxit upp i området och bor i trevåningshus eller i småhus.

5.4.2. Dagligvaruhandel och lokal service

I de tre områdena byggdes affärer kring ett centrum där också det mesta av den lokala service koncentrerades. Detta centrum har genomgått förändringar i samtliga tre områdena. Grorud är relativt välförsedd med såväl livsmedelsbutiker som hantverkstjänster. Liksom i de andra två områdena finns stora köpcentra i närheten med ett helt annat utbud än områdenas butiker. Avedøre Stationsby ger ett starkt intryck av "övergivenesshet". Där finns ett fåtal småbutiker och endast en medelstor livsmedelsbutik men varken bank eller apotek. På Lindängen finns, trots omflyttningar, medelstora livsmedelsbutiker med en stabil kundkrets och under de senaste åren har även ett par små livsmedelsbutiker etablerats. Två dagar i veckan finns det även torghandel i området även torghandel. I det danska området är invånarna tvungna att lämna området för att handla och för att uträtta andra ärenden.

Lindängens dagligvaruhandel har genomgått förändringar, under vissa perioder har området gett samma intryck som vi idag får av Avedøre Stationsby. Förändringarna över tiden nyanserar bilden av miljonprogramsområdet Lindängen. Dessa förändringar visar på ett dynamiskt affärliv. Butiksomsättningen vittnar om olika försök till anpassning för att bemöta nya kundkretsar. För de nyetablerade butikerna gäller det att inte slåss ut i konkurrensen. Även de två större livsmedelsbutikerna på Lindängen söker anpassa sitt utbud till de lokala sammanhangen. En butik har arabisktalande personal, ett varierat sortiment och lägre priser än grannbutikerna Rimi.

I Grorud och på Lindängen finns det apotek, bibliotek och bankomatservice. På Lindängen finns det dessutom andra offentliga tjänster, eftersom stadsdelens vårdcentral, de sociala myndigheterna samt äldreomsorgens centrala kontor finns där. Detta är något som skapar arbetsmöjligheter för många som kommer utifrån, men även för de som bor i området. Restaurangerna skulle t.ex knappast klara sig annars. De som bor är tvungna att lämna området för att uträtta alla sina ärenden. De arbetsplatser som finns i det danska området har en annan karaktär än de som de etablerade institutioner som på Lindängen erbjuder.

5.4.3. Offentliga satsningar

I de tre områdena finns det både offentliga institutioner och aktiviteter i annan regi. Skolorna i Avedøre och Lindängen har problem som ofta tas upp i samband med debatten kring miljonprogramområdena. Orsakerna till problem beskrivs på olika sätt. Föräldrarna pekar ut varandras barn, skolpersonalen talar om minskade resurser och ett minskat föräldraansvar. De är åtminstone överens om att skolan har problem. I Avedøre Stationsby tenderar de boende och skolpersonalen att tala om ett "invandrarproblem". På Lindängen talas det mer i termer av ett fattigdomsproblem. Skolorna söker pengar för att starta särskilda projekt för att motverka problem. Innehållet i verksamheterna styrs av både finansiärerna och problembilden. I Avedøre Stationsby fokuserar verksamheterna på språkproblematiken. På Lindängen söker skolor och andra barnverksamheter skapa verksamheter med alla barn som målgrupp. Något som lättare kan uppnås med aktiviteter inom barnomsorg och/eller fritidsverksamhet.

I Avedøre Stationsby och Grorud finns det ett starkare samarbete mellan offentliga och frivilliga organisationer än vad det finns på Lindängen. Troligen kommer utvecklingen på Lindängen att följa i samma spår eftersom storstadssatsningen som finansierade mycket av verksamheterna har tagit slut. I Avedøre och Grorud har kyrkan haft en aktiv roll i verksamheter som riktas till arbetslösa, ungdomar och invandrare. På Lindängen finns både fokus på utsatthet men även satsningar som gäller såväl etablerade som utsatta barnfamiljer.

INTERVIEWRESULTATER

6.1. INDLEDNING

I det følgende gennemgås interviewresultaterne for hvert af de tre lande med det formål at afdække de forbrugsvilkår, forbrugsstrategier og forbrugsmønstre, der tilsammen påvirker konstruktionen af udsathed og “udenforskab” i de skandinaviske forbrugssamfund. Det er herved hensigten bl.a. at kunne afdække nye principper for social differentiering som følge af den gennemgående øgede betydning af forbrug. Derudover anvender fremstillingen af interviewresultaterne en række udvalgte analytiske temaer, som i gennemgangen af interviewene har vist sig at være væsentlige for de former for udsathed, som kommer frem i interviewene. De analytiske temaer er:

- Hvordan er samspillet mellem markedsvilkår, forbrugsstrategier og oplevelse af udsathed?
- Hvad indebærer ændrede forbrugsmønstre i samfundet, fx kommercialisering af fritidslivet og stigende symbolbetydning af forbruget, for social marginaliserings-processer?
- Hvilke strategier bruger udsatte børnefamilier til at skaffe sig det, de har brug for, og hvordan får de enderne til at mødes?
- Hvordan kan “udsathed” forstås ved at se på “forbrugsadgang”, “forbrugsstrategier” og “forbrugsmønstre”?

- Hvordan kan der opstilles modeller for “forbrugsregimer” og “consumption citizenship”, og hvordan “udfordres” teorier om “forbrugssamfundet” af analyser af udsatte gruppers forbrugsmønstre?

Ved at indlede hvert afsnit med de etablerede familiers svar kommer de til at danne en ramme for de udsattes erfaringer og oplevelser. Dette skal ikke forstås sådan, at alle forskelle mellem de etablerede familier og de udsatte er væsentlige for oplevelsen af udsathed, men snarere, at vi søger at afdække, på hvilke områder forskellene har betydning for udsathed.

6.1.1. Udsatte versus ikke-udsatte

Opdelingen i ikke-udsatte/etablerede og udsatte skal ses i forlængelse af det overordnede projektdesign, som bl.a. har som formål at afdække og analysere den relative udsathed i forhold til gældende opfattelser af, hvad der er “det normale” forbrug. Dette betyder, at selvom både de udsatte og de etablerede familier er udvalgt ud fra økonomiske kriterier, er hensigten med at have en “kontrolgruppe” af økonomisk etablerede familier at kunne afdække, på hvilke andre områder forbrugsvilkår, forbrugsstrategier og forbrugsmønstre har betydning for de to grupper, samt hvilken rolle disse andre forhold spiller for oplevelsen af udsathed. Kontrasterne mellem “etablerede” og “udsatte” familier kan dermed opfattes som et analytisk spændingsfelt mellem *det etablerede*, som både økonomisk og på andre områder falder sammen med mange af de forestillinger, vi i Skandinavien har om den “normale” eller gennemsnitlige børnefamilie som forbruger på den ene side, og *udsathed* i betydningen at være afskåret fra at være en del af både forestillinger om “det normale forbrug” og de forbrugsmuligheder, som forbrugssamfundet lægger frem på den anden side.¹ Udgangspunktet er forskellene i økonomiske råderum, og hvilke konsekvenser disse forskelle har på en række ikke-økonomiske områder. De etablerede familier har som regel to arbejdsindtægter og er økonomisk uafhængige af offentlige ydelser. På en række områder kan de endvidere anskues som “idealforbrugere”, som har gode muligheder for at udnytte den potentielle valgfrihed og indflydelse, som udviklingen af de skandinaviske forbrugssamfund lægger op til. Ved at analysere temaer, der er konstruerende for spændingsfeltet mellem “etablerethed” og “udsathed”, bliver det forhåbentlig mere synligt, dels hvilken rolle forskellige temaer spiller, dels hvor-

1. Som et eksempel på, hvad der opfattes som ‘den normale’ forbruger, se Sestoft, 2002.

dan oplevelsen af udsathed udspiller sig på mange forskellige sociale og symbolske områder i tilgift til økonomi.

I fremstillingen af interviewresultaterne indledes hvert afsnit med en gennemgang af de etableredes svar og en understregning af, hvilke implikationer disse svar ser ud til at have for, hvad der opfattes som normalitet. Derefter beskrives de svar, som de udsatte familier er kommet med inden for det samme tema, og der lægges i fremstillingen vægt på at klargøre kontrasterne mellem de to, således at de signifikante forskelle mellem det at være etableret og det at være udsat understreges. Dette indebærer dog samtidig, at der er tendens til, at "gråzonerne" mellem udsathed og normalitet nedtones i fremstillingerne. Dette søges der til en vis grad kompenseret for ved at fremhæve interviewresultater, hvor der er store forskelle i svarene inden for de to kategorier af familier samt ikke-økonomiske forhold, der ændrer på familiernes oplevelse af udsathed. Et eksempel herpå kunne være tilfælde, hvor økonomisk udsatte hushold gennem netværk har adgang til yderligere ressourcer og/eller alternative strategier, der betyder, at familien samlet set ikke kan kategoriseres som udsat. Overordnet er der dog fokus på kontrasterne og på, hvordan netop de relative forskelle i både vilkår, strategier og mønstre er med til at påvirke oplevelsen af social udsathed blandt familier med knappe økonomiske ressourcer.

6.1.2. Strukturen for interviewene og resultaterne

Interviewresultaterne fremstilles ikke kronologisk efter strukturen i interviewguiden, men struktureres i stedet efter en række analytiske temaer, som har vist sig relevante for forståelsen af udsathed gennem den analytiske bearbejdning af resultaterne. Det analytiske fokus betyder, at beskrivelsen af interviewresultaterne prioriteres således, at der i fremstillingen fokuseres på de dele af interviewresultaterne, der er relevante for udsathed. De analytiske temaer er samtidig vigtige komponenter i forhold til senere at kunne foretage en mere overordnet vurdering af interviewresultaterne.

Analytisk generalisering indebærer en velovervejet bedømmelse af, i hvilken grad resultater fra en undersøgelse kan være vejledende for, hvad der kan ske i en anden situation. Den er baseret på en analyse af ligheder og forskelle mellem de to situationer (Kvale, 1994, p. 228).

I forbindelse med udviklingen af analytiske temaer har formålet været at

udvikle nye måder at anskue og forstå udsathed i forbrugssamfundet på. De analytiske temaer er således både udviklet på baggrund af forbrugsteori og empiriske forskelle i materialet. Undersøgelsen gør således brug af en etnografisk analytisk proces, hvor analysen af empirien er cyklisk i den forstand, at der gentagne gange vendes tilbage til empirien, i takt med at der udvikles analytiske modeller (Hammersley & Atkinson, 1995; Spradley, 1979; Norwell & McCoy, 2004).

På baggrund af den gennemførte analytiske proces er der opstillet en række analytiske kategorier, som ser ud til at være signifikante for udsathed blandt de interviewede hushold. Det gælder autonomi/afhængighed, lyst/nødvendighed (leg/alvor), frihed/kontrol, selvstyring/eksternt "locus of control", tryghed/utryghed, fleksibel/fastlagt (planlagt/impuls), mobil/lokal, og familieforbrug/børneforbrug. Nogle af disse analytiske kategorier er relevante i gennemgangen af flere af interviewspørgsmålene, mens enkelte alene er anvendelige på enkeltspørgsmål. Overordnet set er der tale om kategorier, der går på tværs af både traditionelle forbrugsområder og traditionelle områder for fattigdoms- og velfærdsforskning.

Områderne er udviklet med afsæt i en række sociologiske teorier vedrørende udviklingen af nye sociale stratificeringsfelter i det postmoderne, globale og forbrugsorienterede samfund (Bauman, 1998; 1999; Bourdieu, 1984 & 1999; Beck, 1993; Clarke, 2004; Foucault, 1991; Rose, 1990). Ud over at der her sættes fokus på overgangen mellem arbejdssamfundet og forbrugssamfundet, gælder det ifølge flere af disse teoretikere også, at der på en række andre felter sker en række ændringer, som er relateret til globalisering, ny teknologi og ændringer i ansvars- og magtfordelingen mellem individ, stat og marked. Overordnet set påvirker disse strukturelle ændringer forestillingerne om og konstruktionen af normalitet i det moderne samfund, og nye arenaer for sociale differentieringsprocesser udvikler sig. For eksempel udgør fritid og underholdning i stigende grad vigtige sociale arenaer, som anses som afgørende for oplevelsen af "det gode liv". Valg af boligområde symboliserer social status og identitet, samtidig med at en øget grad af individualisering og en fremherskende markedsretorik understreger forventningen om frihed til at vælge som en naturlig ret i forbrugssamfundet (Bauman, 1999; Lodziak, 2002; Gullestad, 1992). Dertil skal lægges det øgede fokus på mobilitet, fleksibilitet og netværk, der kendetegner det moderne globaliserede samfund.

De følgende fokusområder er:

- Autonomi/afhængighed er især vigtigt i beskrivelsen af indtægtsfor-

hold, hvor begrænsede midler og afhængigheden af især offentlige ydelser, men også fx netværk, ser ud til at have betydning for oplevelsen af udsathed.

- Lyst/nødvendighed omhandler, i hvilket omfang man som forældre har mulighed for at deltage i lystbetonede forbrugsmønstre og give efter for børns lystbetonede ønsker, set i forhold til det mere nødvendige daglige forbrug.
- Frihed/kontrol omhandler oplevelsen af frihed i forhold til forbrugsmønstre, både med hensyn til dagligvarer og fx bolig, skole o.l. Det handler om betydningen af friheden til at vælge i forhold til oplevelsen af udsathed.
- Selvstyring/eksternt "locus of control" omhandler forestillingen om, i hvilket omfang man anser sig selv som omdrejningspunktet for at kunne forandre sin situation.
- Tryghed/utryghed handler både om tryghed i forhold til markedet og de spilleregler, der gælder på markedet, og i forhold til forestillinger om fremtiden og ikke mindst børnenes fremtid.
- Fleksibel/planlagt omhandler forbrugsmønstre og hvordan disse tilrettelægges. Foretages der ofte impuls køb, eller er forbruget fastlagt og forudbestemt?
- Mobil/lokal (translokal/lokal) omhandler mulighederne for at udnytte de translokale og globale forbrugsmuligheder.
- Familieforbrug/børneforbrug omhandler forbrugets sociale betydning samt fordelingen af ressourcer inden for familien. Er familiens ressourcer pressede, således at det hovedsageligt er børnene, der tilgodeses? Oplever familien, at den "måles" socialt på, hvordan børnene ser ud, og hvilke forbrugsting, den har?

I det følgende gennemgås interviewresultaterne med udgangspunkt i disse analytiske fokusområder. Det foregår som nævnt landevis efterfulgt af en opsummering.

6.2. DE DANSKE INTERVIEWRESULTATER

De danske interviewresultater består af 17 interview med familier, som vi betegner som "udsatte", og otte interview med familier, som vi har kaldt "etablerede". Dertil skal lægges fem-seks interview med skoleinspektører, lærere og andre "lokale professionelle". Der er tidligere redegjort for den

teoretiske begrundelse for denne opdeling (kapitel 3) samt for udvælgelsen af de danske familier til undersøgelsen.

6.2.1. Arbejdsindkomster, position på arbejdsmarkedet, afhængighed af velfærdsydelser og netværk

De etablerede hushold består alle af familier med to arbejdsindtægter, i og med dette har været et af kriterierne for udvælgelsen af dem. Disse households gennemsnitlige indkomst er på 50.-60.000 kr. om måneden. Dette medfører et rådighedsbeløb, der ligger mellem 10.000 og 18.000 (gennemsnitligt omkring 12.000 kr.) om måneden til mad, tøj og løse udgifter. De etablerede kan samtidig karakteriseres ved, at de har faglige uddannelser, og en del har længerevarende uddannelser (lærere, pædagoger, herunder ledere af offentlige institutioner, forskningsleder, socionom, montør m.m.). De er alle i beskæftigelse, de fleste uden for Avedøre Stationsby. Sammenfattende er deres tilknytning til arbejdsmarkedet længerevarende med relativt sikre positioner og muligheder. Der er ingen af de etablerede familier, der modtager offentlig forsørgelse. De modtager dog alle børnefamilieydelse, en enkelt familie får et mindre beløb i boligsikring, og en anden har fået en begrænset støtte til brilleindkøb til børnene. De fleste af de etablerede familier er ikke afhængige af fx børnefamilieydelsen som økonomisk buffer til uforudsete udgifter, og børnefamilieydelsen betones ikke nævneværdigt i interviewene. Dette kan hænge sammen med, at de etablerede familier vil kunne skaffe 10-15.000 kr. i tilfælde af en uforudset udgift i denne størrelsesorden. Derudover sparer de fleste op til pension, og mange har en børneopsparing. En del har en fast opsparing, en del har friværdis i deres hus, og endelig er der et par stykker, der nævner deres netværk, når de bliver spurgt, hvordan de ville dække uforudsete udgifter.

... vi ved, at hvis vi en dag hænger med røven, så er vi aldrig mere på røven, end at vi kan få hjælp. Vi skal ikke stå og tigge på et eller andet offentligt kontor eller noget – og det er jeg glad for er der – men det har vi ikke brug for, fordi der ville stå nogle andre. Og vi skal ikke trækkes igennem en eller anden mølle – altså man kan forestille sig alverdens ting, at de der rare mennesker, som arbejder på socialkontoret, kan gøre ved en. Det behøver vi ikke tænke på. Det er også et privilegium ... (DU21)

En del af de etablerede familier får temmelig store pengegaver af deres forældre/netværk i forbindelse med køb af hus eller bil samt fx betaling af

flybilletter m.m. i forbindelse med ferie. De er dog ikke afhængige af sådanne økonomiske tilskud i deres daglige økonomi.

Samlet set er de etablerede økonomisk uafhængige af offentlige velfærdsydelser og har en relativt høj grad af økonomisk sikkerhed som følge af deres sikre forankring på arbejdsmarkedet.

Otte af de sytten udsatte hushold består af par, men ingen har to indtægter fra ordinær beskæftigelse, og kun seks af de udsatte familier har én ordinær arbejdsindtægt. Af disse har en del arbejde som social- og sundhedsassistent, mens de øvrige arbejder som hhv. pædagogmedhjælper, rengøringsassistent og sekretær. Der er primært tale om kortuddannet, ufaglært og lavtlønnet arbejdskraft, som i nogen grad er placeret "yderligt" på arbejdsmarkedet. Enkelte af interviewpersonerne har dog altid haft arbejde og har ikke været i kontakt med det sociale system.

To hushold har en indtægt fra fleksjob/ledighedsydelse, og i ni familier er den eneste indtægtskilde offentlig forsørgelse, heraf modtager de fleste kontanthjælp eller er i aktivering, mens to modtager førtidspension. En del af kontanthjælpsmodtagerne oplever sig selv som syge, i krise eller på anden måde ude af stand til at arbejde. I alt er otte af de udsatte hushold berørt af sygdom. Flere af de personer, som har været i aktivering i flere år, oplever det som umuligt at komme ind på arbejdsmarkedet. Sidstnævnte er primært indvandrere, som har udenlandske uddannelser, som de ikke har kunnet anvende i Danmark.

De udsatte hushold har månedlige ydelser, der ligger mellem 11.500 og 18.000 kr. før skat. I gennemsnit har de omkring 5.000 kr. til rådighed om måneden, når de faste udgifter er betalt, en del har dog væsentligt mindre. Over halvdelen af disse hushold betaler af på gæld. Fire hushold har gæld på over 100.000 kr. De store gældsproblemer skyldes problemer med salg af hus samt bodeling i forbindelse med skilsmisse, stor studiegæld eller misbrugsproblemer i tidligere ægteskab. De fleste hushold med gæld skylder dog kun mindre beløb væk, typisk mellem 10.000 og 50.000 kr., enten i form af en kassekredit, som der trækkes på til fx indkøb af vaskemaskine, eller fordi man har købt forbrugsgoder på afbetaling, som der så betales af på i flere år. Flere af husholdene regner ikke med nogensinde at blive gældfri, og enkelte står opskrevet i oversigten over dårlige betalere (Ribers). Hushold med stor gæld oplever i særlig høj grad deres situation som udsat og udsigtsløs.

K: Som det er nu, har vi jo Hvidovre Kommune efter os hele tiden. De går ind og trækker for et skattesæk, som K fik ... De

har ellers erkendt, at det var dem, der havde lavet en fejl, men så fik han 23.000 i ekstraskat ... Så har vi haft svært ved at betale de tre rater, fordi K så ikke har haft arbejde. Så som tingene ser ud nu, der har vi mindre end 1.000 kr. til os selv om måneden. Og vi har snakket med Hvidovre Kommune og med socialrådgiverne, og vi har sagt, at der må være noget, der hedder mindstebeløb til en familie på fire. Svaret er, at så længe skattekontoret er inde i papirerne, så kan vi ikke gøre noget. Pengene trækkes automatisk.

P: Har I regnet ud, hvor længe det vil vare, før I har betalt?

K: Nej det er uendeligt, for så længe kommunen tager vores penge, så har vi ikke råd til at betale vores banklån, og det står bare og trækker renter. Så har vi prøvet at sige det på kommunen, men hun sagde bare, at vi skulle prøve at få en bank til at slå det hele sammen. Men for fanden mand, når man ikke har betalt, så ender man jo i Ribers, og det er vi så kommet nu. Og det har jeg ikke været før ... og det er jo skruen uden ende. (DU14)

Kun ganske få hushold klarer at spare penge op hver måned, fx i form af en børneopsparing, en del klarer akkurat at få pengene til at slå til, mens en mindre gruppe oplever akkumulerende underskud. Der er således samlet set tale om hushold, der har svært ved at få økonomien til at løbe rundt:

Jeg ville gerne give dem (børnene) noget andet og noget mere. Nogle gange synes jeg, det er lidt skrabet, når man kigger i skufferne. Jeg ville godt give dem noget mere. Men det er der ikke mulighed for. En gang imellem tænker man da, det er da også synd for dem ... at de godt kunne få noget af det, andre børn får også. (DU9)

Alle udsatte hushold modtager børnefamilieydelse, og næsten alle modtager boligsikring. Særligt børnefamilieydelsen spiller en vigtig økonomisk rolle, idet børnepengene anvendes til uforudsete udgifter og til en vis grad fungerer som økonomisk buffer.

P: Hvis du har brug for et eller andet større, altså en vaskemaskine eller en cykel til et af børnene, hvordan finansierer du det så?

A: Så køber jeg det, når jeg får børnepenge. (DU12)

Hovedparten af de udsatte hushold er således meget afhængige af velfærdsydelser og offentlig forsørgelse. Dette indebærer, at deres prioriteringer er underlagt de vilkår, der gælder for at modtage ydelserne. Samtidig oplever mange af de udsatte hushold det offentlige system som værende afgørende for mulighederne for at øge indtægterne på lang sigt, bl.a. i forbindelse med adgang til uddannelse eller omskoling. Det er bemærkelsesværdigt, at en del af de udsatte hushold modtager kontanthjælp, men ikke aktiveres. Flere af disse familier angiver selv, at de ikke føler sig i stand til at arbejde, og enkelte ser ud til at være "fredet" af deres sagsbehandler, bl.a. som følge af krise i familien såsom dødsfald, sygdom eller andre sociale begivenheder.

P: Har der været krav om, at du skal i aktivering eller hvad?

A: Ja, altså min gamle sagsbehandler, hun sagde, at jeg skulle begynde på et eller andet. Så sagde jeg: "ja, ja – så lad mig starte på skolen". Men det kunne jeg slet ikke overskue (kvindens mand er død et år før interviewet, red.). Så lavede jeg et klagebrev over hende, fordi jeg synes, hun var mærkelig.

P: Så fik du en ny?

A: Ja, og hun sagde, at hun syntes ikke, jeg skulle arbejde – eller gå i skole. Hun syntes, jeg skulle være derhjemme hos mine børn ... Jamen jeg kunne slet ikke passe min skole. Jeg var syg hver og hver anden gang, fordi så var de syge. Med fem små børn ... Så jeg er fredet lidt. (DU12)

Sluttelig skal det bemærkes, at en del af de udsatte hushold får suppleret deres indtægt gennem netværk, særligt forældre (se nedenfor om netværk).

I forhold til de udsatte familier har de etablerede familier en bedre og mere sikker position på arbejdsmarkedet, hvilket øger deres økonomiske råderum og deres uafhængighed og tryghed i forbindelse med fremtiden. Selvom de også modtager forskellige velfærdsydelser, ser det ikke ud til, at disse er afgørende for familiens økonomiske overlevelse. Samlet set kan de udsatte familier derfor karakteriseres ved ikke alene at have en lavere indtægt end de etablerede, men også ved en højere grad af afhængighed, både af velfærdsydelserne og af andre ikke indtægtsrelaterede løsninger, bl.a. netværk. De har ingen eller kun én lønindtægt, og deres position på arbejdsmarkedet er mere usikker på grund af deres position som kortuddannede/ufaglærte på et arbejdsmarked med stor udskiftning. Dertil kommer, at to lønindtægter giver en større sikkerhed end én. For mange af de udsatte familier er offentlige ydelser eneste indkomstgrund-

lag, samtidig med at de ikke-indkomstrelaterede velfærdsydelser, særligt børnepenge, spiller en meget stor rolle i udsatte børnefamilier, hvor de udgør en økonomisk buffer, som ellers ikke er til stede.

6.2.2. Husholdets sammensætning og valg af boligområde

De otte hushold, der karakteriseres som etablerede, udgøres af familier med børn og to voksne. Én af familierne er indvandrere fra Tyrkiet, men har boet i Danmark i mange år. De øvrige hushold har dansk baggrund. Familierne er således, hvad man kan betegne som “kernefamilier”. Halvdelen ejer deres egen bolig, mens den anden halvdel bor til leje i stationsbyen. Det er et fællestræk for alle de etablerede, at de giver udtryk for, at de selv har valgt at bo i området:

Jeg kendte området godt. Vi synes, boligerne er fremragende til prisen ... og så er der en sund fremdrift i det. Der har været noget social belastning – det er der måske stadigvæk, men samtidig er der en masse facetter, man ikke ser i det “hvide Hvidovre”, som man normalt siger, som er udmærket. (DE22)

Så synes jeg, det er ideelt. Man kan trygt lade børnene gå ud og lege og selv cykle i skole og sådan noget, fordi der er stisystemer og grønne områder i hvert fald i den ende af Stationsbyen, hvor vi bor. Hvis man kommer længere op mod stationen, så er det knap så pænt. (DE23)

De etablerede familier har i vidt omfang haft tilknytning til/boet i området tidligere. De er opmærksomme på, at området har et relativt dårligt ry, men lægger vægt på, at det ud fra objektive kriterier er attraktivt. Det er trafiksikket, tæt på storbyen, men alligevel tæt på naturen, og så er der mange aktiviteter for børn.

De etablerede hushold har alle to arbejdsindtægter. Dette gør dem “efterspurgte” i lokalområdet:

Ja, man lavede det, man kalder en omvendt boligsocial visitering. Det vil sige, at to voksne danskere med arbejde kunne komme først på ventelisten. Så dels som ansat i boligselskabet og dels på grund af den der, så fandt vi en lejlighed. (DE22)

De etablerede familier føler sig samlet set velkomne og “ovenpå” i lokal-

området. De gør brug af de tilbud, der er, og resten finder de uden for lokalområdet. De oplever dog samtidig sig selv som til en vis grad i modsætning til flertallet af familier i området:

Jeg synes, jeg bor fredeligt, men der er ikke nogen karrieremennesker, der bor her. (DE18)

Avedøre ... altså selve Stationsbyen er jo en meget blandet landhandel af nogle velfungerende og også nogle meget velhavende familier. Der er nogle, som tjener rigtig meget, men som simpelthen har valgt at ville bo derude. Og så er der også nogle, der ikke har så meget at rutte med ... (DE9)

De etablerede familier er glade for at bo i området, har valgt det på grund af både beliggenhed og en række kvaliteter ved området. De bruger området, men de bruger også andre tilbud i både nærliggende kommuner og i storbyen. Både i deres valg af bolig og i deres daglige liv kan disse familier karakteriseres ved, at de oplever en høj grad af accept fra lokale institutioner som for eksempel skoler, samtidig med at de oplever deres arbejdsliv og familieliv som præget af overskud. I det omfang familierne nævner problemerne med kriminalitet osv. i Avedøre Stationsby, sker det med henvisning til, at "man må tage sine forholdsregler".

De udsatte danske børnefamilier består af 17 hushold, hvoraf de 10 er enlige mødre med børn og resten er familier med to voksne. Seks hushold er indvandrere, men alle har boet i Danmark i over 10 år. De enlige mødre har alle forældreretten til børnene, og fædrene har kun børnene hos sig i kortere perioder. Enkelte børn har slet ikke kontakt til deres fædre.

Hovedparten af de udsatte hushold har ikke specifikt ønsket at bo i området, men har tilfældigvis fået tildelt en bolig i området. De oplever ikke at have haft nogen særlig indflydelse på, hvor de er kommet til at bo. De er blevet skrevet op til en bolig i Storkøbenhavn eller Hvidovre Kommune i forbindelse med bestemte sociale begivenheder som fx migration til Danmark, skilsmisse, konkurs eller som følge af generel boligmangel/pladsmangel.

Det var det første, vi fik tilbudt ... Det sidste år i Odense var vi separerede, og vi boede hver for sig, men så fik min eksmand en studieplads i København, og så tænkte vi, at vi ville prøve igen ...

og se, hvordan det gik ... men det gik ikke. Men nu er han færdig, og nu er han flyttet ... Selvfølgelig, hvis der var frit valg, så ville jeg ikke bo her. (DU3)

Men det var sådan lidt en nødsituation, for vi havde boet nede ved Næstved, nede ved Holme Olstrup. Og der har vi boet sammen med en, hvor vi gik hver til sit, og det gik lidt voldsomt for sig, så vi flyttede på krisecenter inde i Hellerup, så vi stod sådan lidt, havde jo ingen steder, så hvor var det nemmest at få en lejlighed? (DU4)

De udsatte familier har altså ikke selv valgt at bo i området, men er ofte flyttet i forbindelse med en kritisk situation. Flytningen opfattes dermed snarere som en løsning på nogle problemer end som en mulighed for at udnytte området, beliggenheden el.lign. En del havde ikke noget særligt kendskab til området, mens en del andre var meget negative ved udsigten til at skulle bo der. Men selvom de udsatte familier ikke har valgt området selv, er mange blevet glade for området og synes, de har fået en anden og mere positiv opfattelse, efter de selv er flyttet dertil.

L: Det er et godt boligområde for børn. Når mit barn kommer hjem, så er hun ude til kl. halv otte-otte. Her er utrolig mange børn. Hun kommer lige ind en gang imellem ... Hun går på Avedøre skole, hvor der også er mange fra parallelklassen, som hun leger med ... (DU6)

P: Synes du, det er et godt sted for børnene?

U: Jeg vil da sige, der sker da meget for børnene – altså jeg synes da, der er forskellige klubber og også sådan noget for ... eller der sker i det hele taget mange ting. Nu ved jeg, at hende den yngste, hun går til spejder, og hun går til rulleskøjtning, og hun har via spejder lært nogle veninder at kende. (DU4)

Det skal dog understreges, at på trods af at de fleste med tiden er blevet glade for at bo i området, er der samtidig mange, der udtrykker betænkeligheder og en vis utryghed. Man kan således godt både være glad for boligen, det børnevenlige område og det sociale fællesskab og samtidig være utryg ved, hvilke venner børnene får, og kriminaliteten i området. Dertil kommer, at der både blandt indvandrere og personer med dansk

etnisk baggrund er forbehold over for andelen af indvandrere i området, som mange nævner er for høj.²

S: Vi er ikke rigtig glade for området, fordi der er meget larm ... Der er også mange børn, der ikke kan finde ud af at opføre sig ordentligt. Derudover er det et problem med så mange udlændinge samlet på ét sted ... Vi har besluttet at forsøge at bytte vores lejlighed til en anden et andet sted i bymuren, hvor der er mere fred og ro. Et sted, hvor der ikke kun er udlændinge, men hvor der heller ikke kun er danskere. (DU17)

N: Åhhh ... altså jeg er tilfreds nok, fordi – altså det er jo aldrig perfekt, vel? Man er altid bange for at – specielt nu ligesom mine børn, de er ved at blive sådan større. Den der alder. Man er bange for, at de får de forkerte venner, og hvad de nu kan finde på. Jeg har da også mine problemer, men jeg tror ikke, det var noget, jeg kunne løse ved, at jeg sagde, at nu flytter jeg et andet sted hen ... Så jeg har ligesom generelt et godt indtryk af det hele. Men selvfølgelig er der nogle problemer. Det er der. (DU2)

I forhold til oplevelsen af en ensartet forbrugskultur i Stationsbyen oplever nogle udsatte forbrugsforskelle og -pres i mødet med miljøer uden for stationsbyen.

Når man ser på adgangen til boligområdet, er den største forskel mellem de etablerede og de udsatte familier, at de etablerede overvejende selv har valgt at bosætte sig i området. De har således afvejet de positive sider med de negative og er i det store og hele tilfredse med deres valg. Flere af de etablerede familier ejer deres bolig, og de bor i Avedøre, men ikke "inden for murene" i Stationsbyen. Flere blandt de etablerede end blandt de udsatte fremhæver beliggenheden tæt på København og på deres arbejdsplads. De etablerede synes også at lægge mere vægt på selve boligen og dens kvaliteter end de udsatte, der især betoner, at området er meget børnevenligt. Stationsbyen beskrives som trafikssikker, da man bevæger sig rundt ad stisystemer. De etableredes holdning til området er i nogen grad

2. Det skal også bemærkes, at én af indvandrerfamilierne har fået anvist en bolig i et område uden for Avedøre, hvilket de er meget utilfredse med. De giver udtryk for, at de er utrygge ved at bo i et område uden andre udenlandske familier. Utrygheden går således begge veje og ser ud til at gå på tværs af etnisk baggrund.

kritisk, men de er ikke bekymrede for, at de ikke kan tackle udfordringerne ved at bo der.

De udsatte hushold har fået tildelt deres bolig og oplever stort set alle at være blevet placeret i området. De har i varierende grad oplevet dette som problematisk, men er siden blevet mere positive. Deres oplevelse af området er dog ikke entydig, og selvom de i nogle henseender er endog meget positive, nævner de også, at de oplever området som risikabelt og utrygt, særligt ved tanken om, at deres børn skal komme i "dårligt selskab" eller blive ofre for kriminalitet. Der er således blandt de udsatte en højere grad af usikkerhed om, hvordan området påvirker deres børn på længere sigt, særligt set i forhold til de etableredes mere overskudsprægede holdning til udfordringerne.

6.2.3. Forbrug

I det følgende fokuseres der på forskellene mellem de etablerede familier og de udsatte familiers forbrugsmønstre og forbrugsstrategier. Fokus lægges ikke på, hvilke ting folk køber, eller hvor meget de køber. Formålet er snarere at afdække nogle forskellige tilgange til forbrug, holdninger til forbrug, adgang til forbrug og forbrugsstrategier, som signalerer social eksklusion og inklusion. Formålet er at afdække nogle områder, som er signifikante i forbindelse med konstruktionen af udenforskab/medlemskab i de skandinaviske velfærdssamfund /forbrugsamfund. De analytiske temaer handler således om lyst/nødvendighed, leg/alvor, planlagt-hed/impuls køb, frihed/kontrol, valgfrihed/tvang.

Impulsivitet, kvalitet og bekvemmelighed

Hovedparten af de etablerede oplyser ikke overraskende, at de overvejende er tilfredse med deres økonomiske situation, selv om de selvfølgelig godt kunne bruge flere penge. De fleste etablerede fortæller, at de ofte er *impulsive* i deres indkøb, samt at de ofte foretager ufornuftige indkøb, som de ikke har brug for. Deres indkøbsmønster er varieret og de opererer ud over prisen også med et kvalitetskriterium og et bekvemmelighedskriterium, når det drejer sig om indkøb af dagligvarer og tøj. Vurderinger af *kvalitet*, om man kan lide at handle i forretningen, kan handle på vej hjem fra arbejde el.lign., spiller således sammen med overvejelser om prisen ind på forbruget blandt de etablerede familier.

De etablerede familier *køber dagligvarer flere gange om ugen*. Deres indkøb er ikke sat i system, men de køber ind, når de har tid, og når de mangler noget:

Som regel så skriver vi en liste, inden vi køber ind, og det er ikke en gang om ugen, for det er, når vi kan se, at nu mangler vi noget i køleskabet, og det er flere gange om ugen. (DE19)

Hver dag (køber vi ind). De fleste gange i butikscenteret heroppe. I Netto og grønthandlaren og slagteren. (DE22)

Dagligvarer handles ind efter, hvor man har lyst til at handle, og hvad man har lyst til at købe. Der handles ikke nødvendigvis økologisk, men det betones, at madvarer og tøj skal være af en ordentlig kvalitet. Derudover handles der mange forskellige steder, og forskelligheden i udbud udnyttes dermed.

Vi er gået væk fra decideret Bilka/Føtex-tøj, fordi pasformen er forkert ... ja, og så er vi også nået op i en størrelse, som de simpelthen ikke har mere. (DE24)

Jeg startede bilen og kørte til Tyskland sammen med en af vores venner der, og fyldte den op og hentede øl og vin der (til en stor fest) ... Så tager vi en uges ferie i april i det sydlige Tyskland. Så henter vi det med hjem der ... cigaretter, slik og chokolade og sådan noget. Man kan få nogle gode vingummier dernede ... der er nogle ting, som man kan få der, som man ikke kan få her. (DE23)

Forbrug er hyggeligt og sjovt

Forbrugsmønsteret blandt de etablerede familier er kendetegnet ved en oplevelse af frihed til at vælge; de køber ind, når det passer dem, dvs. når der viser sig en mulighed, eller når de falder for et bestemt produkt. Derudover er der en forventning om, at indkøb skal være hyggeligt og sjovt og i hvert fald ikke må være kedeligt:

B: (grin) Ja, øh, det (impulskøb, red.) hænder ... vi kan godt være ufornuftige. Jeg har aldrig fortrudt noget, jeg har købt, men det er hændt, at der er kommet en dvd-afspiller ind, når jeg har skullet købe to agurker. (DE19)

Og når jeg synes, jeg vil noget andet, så handler jeg i byen ... Det kan være ISO eller Prima, som er dernede, som har noget frem-

ragende kød. Det er også, fordi det er røvsygt at handle det samme sted hver dag. (DE22)

Forbrugsstrategier – valg eller tvang

Forbrugsstrategierne i forhold til målet om at få en stram økonomi til at balancere er ret ens blandt de udsatte, når det drejer sig om indkøb af dagligvarer og tøj. Prisen er det primære udvælgelseskriterium. Dette, kombineret med en vanskelig adgang til transportmidler i form af bil eller kørelighed, gør, at indkøb foretages i et begrænset antal forretninger. Yderligere planlægges indkøb nøje efter tilbudsaviser, der læses grundigt af alle. Dagligvarer købes efter liste, og fryseren fyldes op tidligt på måneden, så der er lager til sidst på måneden, hvor pengene er små. Daglige varer købes billigt i supermarked (Netto) i Stationsbyen. Storkøb, fx store mængder kød, toiletpapir mv., købes billigt på tilbud i store supermarkeder (Bilka i Ishøj og Føtex i Friheden, en station væk). Tøj købes overvejende billigt i de samme supermarkeder, som der købes dagligvarer, dog i nogle tilfælde suppleret med tøjforretningerne H&M og Tøj og Sko. Nogle indvandrerfamilier supplerer deres indkøb med varer fra indvandrerejede specialforretninger.

De danske udsatte familier giver udtryk for et forbrug, der er fastlagt og forudbestemt. De fleste har ikke nogen "frie" midler, som kan anvendes til hverken uforudsete udgifter eller impuls køb. Det er snarere sådan, at der må tænkes rigtig meget over, hvordan pengene kan række til de nødvendige indkøb af mad, tøj og andre dagligvarer og vare hele måneden ud.

De udsatte familier køber som regel ind i starten af måneden, når de får løn/socialt ydelse, og forsøger at fylde fryseren og planlægge, hvordan de basale fornødenheder skal opfyldes.

Så er det (prioriteringen), at der er mad og wc-papir og tandpasta og shampoo og alle de der ting. Det handler vi godt ind først på måneden, hvis det mangler, så der er til hele vejen igennem (måneden). Og så prøve at have fyldt fryseren og sådan, så der er mad til hele måneden. (DU4)

Hvis der skal købes ting, som der ikke er budgetteret med, er der således andre ting, der må vige:

... så nogle gange, hvis han (dreng på 11 år) vil have et eller andet,

så siger jeg: Du må godt få den ting, men så må du spise rugbrød resten af måneden. Ja, ja, siger han, og det har han ikke noget imod. I slutningen af måneden er han ikke kræsen, og han kan sige: Næh ... hvad har du lavet (til aftensmad), og så ligger der noget, der er lavet på en sten. (DU7)

Derudover handler de danske udsatte familier overvejende lokalt, når de handler dagligvarer, de fleste har ikke bil og er derfor afhængige af udbudet i de lokale lavprissupermarkeder. Tøj og større ting handles ind i lavprissupermarkeder i nærheden. Der købes altid ind efter lister, og de udsatte familier forsøger på forskellig vis at begrænse deres forbrug:

Altså, nogle gange laver jeg lister, men hvis jeg kun skal have fire ting, så skynder jeg mig kun lige at tage 100 kr. i lommen, og så løber jeg bare ind og tager, hvad jeg skal have, for ellers bruger jeg alt for mange penge. (DU12)

En begrænsningsstrategi er således at begrænse sine besøg i butikken eller med vilje kun tage aftalte penge med, når man køber ind.

Flere af de udsatte køber bl.a. tøj på udsalg, men nogle giver udtryk for, at de har svært ved at udnytte prisnedsættelser på udsalgsvare, fordi de ikke har den buffer, der skal til for at have penge på det tidspunkt, hvor der er udsalg. Der er også eksempler på udsatte familier, som bl.a. køber tøj til børnene på udsalg eller endnu billigere på "efter-udsalg":

Altså nogle gange, så køber jeg tøj, fordi det er på udsalg ... Skal du have et sæt tøj til en, det er jo faktisk ret dyrt. Og nogle gange, som I ved, når der har været udsalg eller et eller andet, så når det ligesom er overstået, så skal de have resten væk. Det var ikke så lang tid henne i Kvickly, men så koster alting lige pludselig 30 kr. Alle bukser, som kostede over 100 kr., de koster 30 kr. Det er klart ... (og) så køber jeg. (DU2)

Endelig var der enkelte familier, der gjorde brug af alternative strategier, fx at købe billig cola i Tyskland gennem en nabo, som kørte på indkøbsture, eller få lavet tænder af en bekendt i Sverige. Disse strategier ser dog ikke ud til at have den helt store økonomiske betydning, og de er ikke udbredte blandt de danske interviewede udsatte familier.

Forbrug kræver overvejelser og tid

De udsatte familier giver udtryk for mange og lange overvejelser og en høj grad af alvor i forbindelse med både planlægning og indkøb. Der handles hovedsagelig i de butikker, hvor man erfaringsmæssigt ved, der er billigst. Forbrug af dagligvarer kræver en stor viden om både standardpriser og tilbud, som fås ved at læse de lokale tilbudsaviser. Der lægges således mange ressourcer i indkøb:

Når jeg alligevel skal til Friheden, så ligger Føtex der. Og så går jeg mange gange derind, men generelt køber jeg kun det, de har på tilbud. Jeg køber ikke noget andet. Det gør jeg altså ikke, fordi der er prisforskel på ... altså undtagen lige mælken og de der ting. Mange andre ting, de er meget dyrere, synes jeg. Der er altså en forskel. Det vil jeg ikke købe. Det kan jeg købe, næste gang jeg er i Netto. Nogle gange har de det selvfølgelig også på ... altså nogle ting, som de ikke har i Netto, det har de så måske en gang imellem samtidig på tilbud i Føtex. Det er klart, så køber jeg det. Jeg kigger i bladet, og så kigger jeg en ekstra gang, før jeg går ind og ser: Nå, men der er det og det på tilbud af de ting. (DU2)

... i Bilka, der købte jeg så billigt kød ude – det var så helt fint til 8 kr. halvkiloet oksekød ... der er jo så en høj fedtprocent i, men det finder jeg så ud af, jeg lader bare være med at komme fedt på panden, så siver det ned, og så sparer man også der. Der købte jeg 6 kg. Så skulle jeg også lige have nogle æg med, for jeg kunne ikke nå at komme i Netto, men de æg, de samme æg, de var så næsten dobbelt så dyre som nede i Netto. Netto er det sted, jeg handler. (DU6)

Flere af de danske udsatte familier udtrykker ønske om at kunne købe fx økologiske produkter eller varer af bedre kvalitet, men opfatter simpelthen ikke sådanne valg som mulige med deres økonomiske ressourcer.

Særligt problematiske områder: fritidsaktiviteter og “det sjove”

Flere af de udsatte familier føler sig økonomisk begrænsede i deres muligheder for at lave nogle mere udadvendte aktiviteter, der koster penge, sammen med børnene. Det gælder både aktiviteter i dagligdagen, som fx biografen, og mulighederne for, at familien holder ferie. Det skal her bemærkes, at en del af de interviewede familier havde søgt om og gik og

ventede på svar vedr. økonomisk støtte til at komme på sommerferie. Det kan skyldes, at kontakten til de pågældende blev formidlet af den person, som formidler feriestøtte. Det er på den baggrund meget tænkeligt, at behovet for ferie i særlig grad fremhæves af interviewpersonerne.

... de gange jeg har været på ferie, det har været herfra, så ... (søgt om feriehjælp via beboerrådgivningen). Så det er også en ting, børnene faktisk går meget op i ... Så det burde være en af de ting, som var højt på listen, men det er ligesom om, der er altid – så kan du se, så kommer der en opvaskemaskine, og så kommer ... Altså der ... der kan ting godt irritere mig, fordi det ... det er egentlig en rimelig vigtig ting for dem at komme på sådan en tur, selvom det er en uge. Det har faktisk rigtig stor betydning. Det er sådan noget, som de lever på de gange. (DU2)

Men det eneste, jeg synes, vi mangler, det er at tage på ferie. (DU9)

Flere af de udsatte danske familier har prioriteret at bruge penge på aktiviteter, som de selv synes er ufornuftige. Det gælder aktiviteter for børn, fx en Tivoli-tur. Disse forældre oplever ofte sig selv som værende i et næsten ubærligt dilemma, fordi de oplever, at de er nødt til at fravælge andet end det mest nødvendige, samtidig med at de synes, det er urimeligt over for deres børn, hvis de ikke kan få oplevelser, som andre børn får.

De udsatte familier planlægger deres forbrug, køber stort ind, køber ind i de billigste butikker og bruger mange ressourcer på at operere i markedet og få deres penge til at slå til. De køber stort ind i starten af måneden, når de får løn/eller sociale ydelser, og forsøger ved hjælp af forskellige strategier at begrænse deres forbrug. De udsatte familier har ingen "frie midler", men opdeler deres penge i en række "poster", som de ved, at de får brug for. De udsatte familier giver således udtryk for, at de har råd til at købe basale ting som mad og tøj, hvis de køber det billigste, og hvis de ikke bruger penge på andet. Oplevelsen af udsathed kommer til udtryk ved, at det opleves som problematisk ikke at have råd til fx ferie og aktiviteter, der ligger ud over det allermest nødvendige. Særligt i forhold til ikke at kunne give børnene "oplevelser, som andre børn får", opleves det som problematisk ikke at kunne finde "frie midler".

Jeg kunne vildt godt tænke mig at flyve med den lille. Men jeg

havde ikke penge til det. Den billigste rejse var 11.000 kr. med lejlighed, en toværelses. Det kunne jeg smadder godt tænke mig med ungerne. Men det må jeg vente med. Det er fordi, jeg godt kunne tænke mig, at den lille skulle prøve at flyve. (DU 13)

6.2.4. Adgang til markedet

Anvendelse af nærområde

De etablerede familier har som regel bil og er derfor ikke afhængige af markedsudbuddet i lokalområdet. Selvom de mener, at udbuddet af butikker er meget dårligt, er det ikke et stort problem, da de ikke har problemer med at handle andre steder.

Altså dagligvarehandlen er principielt elendig herude. Når vi er i byen, så kompenserer vi for det ... Hvidovre er udbygget omkring stationerne, bare ikke Avedøre. (DE21)

M: Hvor køber I så ind henne?

B: Vi køber ind i Netto allerførst, der køber vi det, man kan få der. Og så køber vi ... så har vi både Føtex, Kvickly og ISO i Friheden. (DE19)

Forbrug af velfærdsydelser

De etablerede familier føler sig ikke bundet til at bruge bestemte institutioner eller aktiviteter i området. Et eksempel herpå er skoleområdet. De etablerede er som nævnt alle repræsentanter i én af skolebestyrelserne i området, og de forklarer samstemmende, at det er et stort problem i området, at folk flytter deres børn rundt mellem de tre skoler. Det nævnes således, at skolerne indbyrdes har lavet en aftale om at forsøge at begrænse flytteri. I det lys er det interessant at bemærke, at flere af de etablerede faktisk selv fortæller, at de har flyttet deres børn mellem skolerne i området/valgt en bestemt skole.

P: Har I valgt denne skole? (barnet går ikke på den nærmeste skole).

L: Det var vores valg, men i det år, der hørte vores post-adresse også til ... jeg ringede og snakkede med den daværende inspektør, fordi vi flyttede herud, hvor kontoret ikke havde åbent ... det var sådan lige et par dage før skolestart. (DE23)

P: Hvad var jeres overvejelser omkring at vælge denne skole frem for ...?

L: Det var primært antallet af fremmedsprogede. (DE23)

Vi hører til ...skole, men vi har også et barn på ...skole. Vi startede der, og så flyttede vi så den ene af pigerne ... men skoledistriktet hører til ...skole. (DE24)

Derudover er de etablerede aktive forbrugere af fritidstilbud, både i og uden for kommunen. Også på dette punkt føler denne gruppe sig i stand til at vælge og udnytte et vidt spektrum af fritidstilbud, både økonomisk og geografisk.

... vi går faktisk også i en sportsdykkerklub, men det er så i Rødovre Kommune. Der ligger ikke nogen her, så det er nabokommunen. (DE25)

Adgang til forbrugsteknologi

De etablerede optræder som sikre aktører på markedet. De har næsten alle kreditkort og oplever en vis frihed til at vælge mellem de forskellige markedstilbud/udbud af serviceydelser. Som nævnt ovenfor har de fleste bil og dermed adgang til en række butikker i området, hvilket de også gør brug af. Samtidig gør nogle brug af postordretilbud, når det gælder køb af tøj.

Derudover har de etablerede familier i høj grad taget de elektroniske betalingsmidler samt mulighederne for at få adgang til finansielle serviceydelser over internettet til sig. Dette indebærer for det første, at der er nem adgang til betalingsmidler, man behøver ikke at gå i banken eller på posthuset, og adgangen til fx at tjekke sine konti hjemmefra gør det nemmere at holde kontrol med sine udgifter:

P: Har I begge dankort?

H: Ja, og visakort.

Nu har vi fået sådan noget homebanking – det er dejlig nemt, så skal man ikke stå i kø på posthuset. (DE23)

Interviewene med de etablerede afspejler således en varieret adgang til markedet og forskellige forbrugs- og betalingsformer.

Adgang til butikker og private serviceydelser

Som nævnt har de fleste udsatte ikke bil, og de er derfor afhængige af udbuddet af butikker og serviceydelser i nærområdet. Udbuddet af særligt dagligvarebutikker opleves som meget utilstrækkeligt. Der findes én Netto, som alle benytter, mens de øvrige butikker ikke opfattes som reelle alternativer, enten på grund af prisniveauet, eller fordi de ikke tilbyder varer, som man har brug for. Det er således et fællestræk ved de udsatte forbrugere, at de oplever det som endog meget problematisk, at udbuddet af dagligvarer til discountpris er for lille:

... Men det kan man jo sige sig selv. Ved du hvad, der bor ... jamen vi var så overraskede, da jeg læste i en folder, der er kommet ind ad døren i Avedøre Stationsby ... der bor lige så mange mennesker, som der bor i Sorø. Kan du se for dig: Sorø med én Netto, og det er det! ... Da det blev planlagt, at der skulle være to Føtex på Hvidovrevej, som er åbnet i 2002 – i hver sin ende af Hvidovrevej – der var der et forfærdeligt skrivi i Hvidovreavisen om, hvorfor placerer man dog ikke den ene i Avedøre Stationsby. Men ... det har man ikke gjort. (DU5)

Der burde være en større forretning, fx en Kvickly eller Føtex. Der mangler også en bank (vi har ikke dankort). (DU17)

Ikke alene var der således et udbredt ønske om at få lettere adgang til et mere varieret udbud af relevante dagligvarebutikker, der var også en udbredt følelse af at være "oversete" som forbrugere, jf. ovenstående citat vedr. en sammenligning med Sorø. I forbindelse med dataindsamlingen i stationsbyen blev der afholdt et beboermøde om det manglende butiksliv, og hvad der kunne gøres ved det. Særligt stor utilfredshed var der med lukningen af den tidligere bank, hvilket opleves særligt generende for familier, der ikke har dankort og heller ikke har bil. En del oplever det endvidere som en væsentlig mangel, at der ikke er et apotek i Stationsbyen, da knap halvdelen af de udsatte hushold er afhængige af medicin på grund af sygdom i familien. Med hensyn til adgangen til markedet skal det nævnes, at flere beboere finder, at de på grund af deres bopæl har ringere adgang til markedsydelser end andre borgere. Det nævnes også af enkelte interviewpersoner, at det har været urimeligt dyrt at tegne fx husforsikringer.

Adgang til anden forbrugsteknologi

Interviewene med de udsatte familier peger på, at det i nogen grad er sværere for dem at deltage som forbrugere af nye forbrugsteknologier. Det gælder for det første adgang til elektroniske former for penge. Som hovedregel har de udsatte ikke dankort/kreditkort, men hæver "papirpenge" i banken:

Jeg vil ikke have dankort, for så bruger jeg alt for mange penge.
(DU12)

Jeg vil hellere have pengene i hånden, så jeg kan føle, hvad det er, jeg har af penge i hånden, og ved, at nu har jeg brugt dem, nu er det dét. (DU4)

De udsatte familier bruger papirpenge, og selvom de giver udtryk for, at de selv har valgt det, så er det tvivlsomt, om de med udgangspunkt i deres økonomiske situation ville blive tildelt et dankort af deres bank. Mange udsatte familier har en PC, og det ser ud til at være et område, som prioriteres, selvom der også er flere, som ønsker, men ikke har haft råd til, at anskaffe en computer. En del har anskaffet sig en brugt computer eller fået hjælp til anskaffelsen af eksmanden eller forældrene/ svigerforældrene. Derudover er der enkelte, som på trods af en relativt billig lokal adgang til internettet, har fravalgt internet, fordi de synes, det er for dyrt. Internet-handlen begrænses også af, at flertallet af de udsatte familier ikke har dankort/kreditkort, hvilket gør det vanskeligt at købe ind over nettet.

Adgang til fritidsaktiviteter og velfærdssydelse

Særligt to områder ser ud til at have stor betydning for oplevelsen af udsathed. Det ene er, at mange familier oplever det som meget problematisk, at de ikke har råd til at bruge penge på fritidsaktiviteter.

P: Hvad synes du ... er det et pres?

K: Ja, man kan godt mærke det på K, det kan jeg, at hun er ked af det nogle gange. Der var en lørdag ... og det silede ned med regn ... men hendes veninde skulle på havnerundfart og på museum, og så siger jeg: "Jamen, du er da ikke misundelig?" "Jo, det var hun faktisk ... så sagde jeg helt ærligt ... at sidde derude i regnvejrs og sejle rundt, det har du jo prøvet med farmor og farfar

på en god solskinsdag. Kunne du forestille dig det i regnvejr? Ja, men det ville hun gerne alligevel. (DU 14)

Det andet område omhandler skolevalg, og det nævnes som meget problematisk af flere af de udsatte familier, at de oplever sig som låst til den skole, som deres børn hører til. Flere ønsker at skifte skole, men oplever at dette er meget vanskeligt:

I 4. klasse, der går det rigtig dårligt. Der er vikarer hele tiden, og der er tre-fire drenge, der er rigtig frække og råber. Der er aldrig stille og roligt. Så jeg vil gerne flytte min datter. Jeg har talt med ... (anden skole i området), fordi min store datter, hun flyttede skole engang på grund af de samme problemer. Det er fordi, lærerne de er der måske i seks måneder, og så får de nyt job eller andet, det er ikke spor godt, de er bagud, og der er mange af børnene, der flytter. Det gælder også min nabo. Jeg har forsøgt nu i seks-syv måneder. Der er også en anden pige fra klassen, som har forsøgt at flytte – men de (skoleledelsen på den nye skole, red.) svarer ikke på vores henvendelser. Først sagde han, at han har været glad for vores børn, fordi der aldrig var problemer. Han har plads, og han lovede at skaffe plads til mit barn, men så kom M's mor også ... og så ved jeg ikke. (DU16)³

Der er således flere af de udsatte forældre, der udtrykker stor bekymring vedrørende deres børns skolegang, og enkelte, som har forsøgt at flytte deres børn til en anden skole uden held.

I forbindelse med velfærdsydelser skal det også nævnes, at de udsatte familier ikke alene er afhængige af ydelser fra det offentlige, men også af offentlige systemers praksis vedrørende udbetaling eller tilbagebetaling af ydelser. En del udsatte oplever således, at den måde, de sociale systemer spiller sammen på, kan være uhensigtsmæssig:

Det offentlige ... det er sådan ... fx får jeg altid udbetalt min løn sent – og så skal kommunen have lønsedlen, så de kan beregne

3. Informanten, som selv er indvander fra Pakistan, fortæller efterfølgende, at M, som ligeledes er indvander fra Pakistan, er en pige, der går meget traditionelt klædt, og som er fra en meget religiøs familie. Informanten er bange for, at M's henvendelse til skolen har påvirket skoleinspektøren negativt, således, at han ikke længere er villig til at finde en plads til hendes barn.

den supplerende kontanthjælp, men de bruger nogle gange syv dage på det. Hvis jeg ikke skynder mig at "snuppe" de penge, jeg tjener fra kontoen, så har banken allerede brugt dem. (DU7)

Ikke overraskende oplever de etablerede en større uafhængighed af både de lokale velfærdsydelse og de lokale butikker. De etablerede vælger mellem lokale tilbud og andre tilbud og har i det hele taget en mere varieret forbrugssituation. De udnytter de nye muligheder, bl.a. gennem adgangen til elektroniske penge og internetydelser, som de udsatte delvis er afskåret fra at anvende. Selvom de udsatte familier forsøger at prioritere både pc-indkøb og internetadgang, er deres anvendelse af disse i nogen grad begrænset, og de anvender i mindre grad internettet til administration og indkøb.

6.2.5. Netværk

Så godt som alle de etablerede har familiemedlemmer i nærheden (inden for en times transporttid). Også beboer- og nabofællesskab synes at udgøre en del af de etableredes netværk, som dog for de fleste også strækker sig ud over stationsbyen. Væsentlige netværk ud over familien udgøres i overvejende grad af personer, der kendes fra gymnasietid, studieperiode, sportsinteresser fra ungdommen, personer, interviewpersonen har boet sammen med, eller personer, vedkommende har lært at kende igennem børns skole eller fritidsinteresser mv.

Familienetværk spiller en særlig økonomisk rolle hos nogle af de etablerede, idet halvdelen nævner, at de har modtaget pengegaver fra forældre, og flere fortæller, at deres forældre har gode økonomiske forhold. Det særlige består dog i, at der hovedsageligt er tale om engangsbidrag til "ekstrating" eller større investeringer som fx tilskud til bil, eller et arveforsud. Derudover betaler enkelte "bedsteforældre" for børnebørnenes ferier eller større ting. Bedsteforældregenerationen bidrager/blander sig således ikke i de etablerede husholds daglige økonomi, og de etablerede er ikke afhængige af de økonomiske gaver for at få økonomien til at hænge sammen. Et af de etablerede hushold fremhæver dog den betydning, velhavende forældre kan udgøre som økonomisk sikkerhedsnet, hvis den økonomiske situation skulle ændre sig, men hovedparten af de etablerede opfatter ikke bidragene fra deres familie eller netværk som en økonomisk nødvendighed. Samlet set har de etablerede en stor kontakthævelse, som strækker sig ud over lokalområdet og den nærmeste familie.

Der indgår tilsyneladende ikke udveksling af tjenester eller penge

mellem de etablerede og deres venner. De etablerede inviterer ofte 40-50 personer med til fester og runde fødselsdage, som de holder en del af. Man kan karakterisere de etableredes netværk som præget af en vis uafhængighed, forstået på den måde, at de ikke oplever deres netværk som økonomisk nødvendigt.

For flere af de udsatte familier har netværk en stor økonomisk betydning for at få dagligdagen til at hænge sammen. Der er dog relativt store forskelle i både udbredelsen af og den økonomiske betydning af disse netværk. For en del familier har det stor betydning, at de har kontakt til andre udsatte familier i nærheden, både af hensyn til udveksling af information om billige tilbud, og fordi det er rart, at der er andre "i samme båd".

... Lone, hun er rigtig god til at komme og sige: "Oppe i Brugsen oppe på Brostykkervej, der er vaskepulver for 100 kr." Og så kører jeg op og køber både til naboen og mig, så selvfølgelig hjælper det da på en måde. Vi er også gode til at give hinanden tips om legater og de der ting, man kan søge, og julepakkerne og alt det der. Men der er også – den anden del af det, som bare er at vide, at der er nogen, der er ligesom mig. Og vi sidder hver vores sted og har nøjagtig de samme skruller og ... at vi kan læsse det hele af til hinanden. Og stå lidt på parkeringspladsen og skælde ud over det og få det væk i et miljø, hvor det ikke falder fuldstændigt til en side. (DU5)

Derudover har det for en mindre gruppe udsatte en meget stor direkte økonomisk betydning, at de modtager pengegaver fra deres egne forældre. I flere tilfælde bidrager bedsteforældregenerationen jævnligt med pengegaver fra 100 kr. til 2.000 kr. til daglige fornødenheder, køber vintertøj til børnebørnene el.lign. Flere oplever denne hjælp som helt afgørende for, at de kan få økonomien til at hænge nogenlunde sammen, og for enkelte andre er hjælpen med til, at de ikke oplever deres økonomiske udsathed som noget stort problem i dagligdagen.

L: Men som sagt så har jeg jo min mor, der har råd til at hjælpe til. Hvis der er noget.

P: Hjælper hun økonomisk?

L. Ja, hun kan godt finde på sådan at sende 100 eller 200 eller komme ud med noget mad, som hun har købt på tilbud, der

hvor hun handler. Kaffe ... plejer hun gerne at holde huset med. Jeg drikker te, ik', men kaffe til gæsterne. (DU6)

Hvis vi ikke havde K's mor og far, så havde vi ikke noget at leve for i dag ... K's mor kommer og smider penge, men det må hans far ikke vide. (DU14)

Der er også eksempler på, at en mor eller søster køber eller giver tøj i arv, og to, der er afhængige af medicin, fortæller, at deres mor bidrager til betaling af udgifterne hertil. I nogle tilfælde indgår forældre som långivere, selvom lånene forventes tilbagebetalt. Dette er dog uden renter og med en fleksibel afbetalingsordning. Flere familier nævner, at de ikke ville kunne klare sig uden denne hjælp. Det skal bemærkes, at flertallet af de udsatte familier ikke har familie i nærheden, som hjælper dem økonomisk. Flere af disse familier er indvandrerfamilier, der hverken har familie i nærheden eller har andre former for økonomisk givende netværk.

I flere af de udsatte familier, hvor forældrene er skilt og børnene bor hovedparten af tiden hos deres mor, spiller eksmanden en vigtig økonomisk rolle. Eksmanden betaler således ofte ny elektronik (mobiltelefoner, playstation eller computere) og hjælper til med praktiske ting i forbindelse med indkøb/forbrug som fx udlån af bil. Familier, hvor der ikke er kontakt til faderen, eller hvor faderen er død, giver oftere udtryk for, at det er svært at få råd til dyre ting som fx elektronik.

Ud over familienetværk bidrager nabo-, beboer- og andre netværk til økonomien i de udsatte hushold. Enkelte steder arrangerede beboerne alternative forbrugsveje, såsom tøjcirculation gennem homeparties med brugt børnetøj, eller afholdt egentlige markeder om sommeren, som så blev annonceret i den lokale avis. En enkelt tjente lidt ekstra ved at lave mad/servere til fester. Sådanne strategier for ekstra indtjening virkede dog ikke ret udbredte, og de fleste af de udsatte oplevede hverken "sort arbejde" eller andre former for ekstra arbejde som nogen realistisk mulighed.

Der er en række markante forskelle i adgang til netværk, typer af netværk samt netværkenes økonomiske formåen og betydning mellem de udsatte og de etablerede. De etablerede har store netværk med en stor geografisk spredning. Deres netværk er ikke økonomisk nødvendige, og de pengegaver m.m., som de måtte få fra bedsteforældregenerationen, opleves som betydningsfulde og som noget "ekstra". De udsattes netværk er mindre, både antalmæssigt og i forhold til geografisk spredning, og optræder særligt i forhold til familienetværk/bedsteforældregenerationen og er præ-

get af en høj grad af økonomisk afhængighed. Dette hænger sammen med, at der ydes store bidrag til de udsatte husholds daglige drift gennem familienetværk, særligt bedsteforældre. I flere hushold er man helt afhængig af disse bidrag. Disse netværk kan samtidig siges at være præget af økonomiske envejsydelser snarere end reciprocitet.

6.2.6. Børn og forældreskab

I både de etablerede og i de udsatte familier peges der på, at børnenes forbrug fylder vældig meget, både økonomisk og i form af overvejelser om “det rigtige” forbrug. I begge kategorier af familier er det i høj grad i forhold til børnene, at der opleves et forbrugspress. Børnenes forbrug er således i søgelyset i begge kategorier af familier. Men forbrugspresset opleves alligevel forskelligt inden for de to kategorier – og forbrug har forskellige sociale betydninger.

I de etablerede familier prioriteres børnenes forbrug højt, og forældrene mener, at børnene har mange – næsten for mange – ting. Flere har i den forbindelse haft overvejelser vedr. børnenes forbrug og det at lære at forbruge, når det ikke er penge, der sætter grænserne. Selvom det at forbruge opleves som sjovt og hyggeligt, er der særligt i forbindelse med børns rolle som forbrugere i mange familier nogle overvejelser, dels om, at det ikke nødvendigvis er godt for børn at få alting, dels om det at sætte grænser for markedet, fx i form af at købe tøj til pigerne, der passer til deres alder. Med andre ord findes der en stor opmærksomhed blandt de etablerede familier på at balancere mellem at give børnene det, de ønsker sig, og det, som kammeraterne har, samtidig med at man ikke altid synes, at det, andre køber, og det, markedet tilbyder, er passende:

... der er nogle, der køber computerspil, inden de er udkommet. Det må de ... altså han har en kammerat, han ... og min søn kan godt være lidt jaloux på det der, men det kan jeg slet ikke hidse mig op over. Det må de ved gud godt nok selv om. Vi gør nogle andre ting. (DE20)

... altså vi har måske talt lidt om ungpigetøj og sådan noget. Men det er heller ikke noget, hun dyrker meget. Der er i hvert fald ikke piercinger i den alder efter vores opfattelse. (DE22)

Jamen det er jo igen de få, der har det sådan, at de får det nyeste hele tiden – og så ... kommer der en ny spillemaskine, så får man

den. Men så får man ikke kun den, så får man også lige fire spil med oveni ... ikke fordi – vi har jo sagtens råd til det, men det er igen det der med, at jeg synes, det er forkert, at børnene bare skal have uden ligesom at få et forhold til penge ... et fornuftigt forhold til pengene ... fordi en dag så siger de: “Jamen mor, du kan jo bare køre dit kreditkort igennem”, fordi det er de jo vant til ... der er altid penge på det.

Og det synes jeg er et dilemma i dag ... at lære dem, at det ikke er, fordi de ikke må få det, men må lære, at pengene kun kan bruges én gang ... man skal jo tænke sig om, hvad man bruger dem til. (DE25)

De etablerede familier oplever dermed et vist forbrugspress i forhold til deres børn, både i form af markedets tilbud (markedsføring) og i form af forbrugsniveauet blandt børnenes kammerater. Men de oplever ikke dette som et økonomisk pres, men snarere som et pres på deres værdier om “det rigtige forbrug”, som de gerne vil videregive til deres børn. Forbrugspresset udløser dermed en række overvejelser blandt forældrene centreret omkring bl.a. “ansvarlighed” og “kvalitet” og i forhold til “den rigtige barndom”. Det skal derudover bemærkes, at overvejelser vedrørende børnenes forbrug i høj grad foregår ud fra forældrenes forestillinger om, hvad der er rimeligt/gavnligt og godt.

Også i de udsatte familier er der fokus på børnenes forbrug, men omdrejningspunktet ser anderledes ud. For det første handler overvejelserne snarere om, hvordan man får råd til at købe de ting til børnene, som de ønsker sig, end hvorvidt børnenes ønsker om forbrug er rimelige.

D: Altså jeg ville da nok ønske, det hang bedre sammen. Der er da mange ting, børnene gerne vil have, som jeg bare ikke kan give dem. Blandt andet det med mærkevarer. Det skal være FILA, og jeg ved ikke hvad. (DU11)

Børn sammenligner sig med hinanden, fordi de ser masser af fjernsyn. Børn har masser af penge, computere og spil. Hvordan skal man stoppe det? Der kommer bare hele tiden nye spil. (DU10)⁴

4. Citatet er noget sprogligt redigeret, for at gøre meningen klarere.

I forlængelse heraf er der blandt de udsatte familier en tendens til at prioritere familiens ressourcer sådan, at der bliver relativt meget plads til børnenes forbrug på bekostning af forældrenes basale fornødenheder:

L: Jeg køber aldrig tøj til mig selv. Det har jeg ikke råd til. Min mor køber nogle gange nogle bluser til mig. Jeg har lige købt tøj til min datter nede i Kvickly, sådan noget pænt sommertøj ... ellers så Føtex nogle gange, når de har noget på tilbud – altså noget, der er pænt. (DU6)

... Vi kan godt spare ... K og jeg vi behøver ikke dyrt tøj eller restaurantbesøg. Men hvad med børnene? Hvis de hører, at de andre børn har været i Tivoli eller på Bakken? Altså vi kan jo ikke gøre det, for vi skal bruge de penge, vi har. Men vi har gjort det. Selvom ... vi skulle bruge pengene. Jeg kunne ikke bære det, at sige: Nej, vi har ikke råd til det. Så vi har lige været i Tivoli og brugt mange penge ... (DU1)

Der er en udbredt tendens til, at forældrenes levestandard er forholdsvis lavere end børnenes. Forældrenes overvejelser omkring denne prioritering handler om, at det er vigtigere for børnene ikke at falde udenfor i form af ikke at have det samme tøj, de samme oplevelser og de samme muligheder som andre børn. De udsatte familiers forbrug er således i meget høj grad fokuseret på at opfylde børnenes behov, også når disse handler om ting, som normalt ikke ville kategoriseres som "basale behov" som fx en Tivolitur eller et par Nikesko. Det er dog vigtigt at understrege, at forældrene selv er meget opmærksomme på det dilemma, hvor de på den ene side ved, at de "objektivt set" ikke har råd til dyre aktiviteter eller mærkevarer, men samtidig oplever, at det betyder vældig meget for børnene. Der er således ikke i de interviewede familier tale om manglende kontrol over økonomien, men snarere at man tillader sig indimellem at foretage sig ting, som man egentlig ikke synes er fornuftige:

P: Synes du selv, du nogle gange er ufornuftig. Altså du siger: Nej, det skal vi bare, eller nu gør jeg det alligevel, selv om jeg ikke synes, jeg har råd til det?

M: Jamen ved du hvad, det er jeg! Men det niveau, jeg er det på, det er jo altså meget lille. Det er, hvis vi går i biografen, og

jeg køber en biografbillet til A og mig, så har jeg den fornemmelse.
(DU5)

For mange opleves det som et meget stort pres ikke at kunne give deres børn ting, aktiviteter og oplevelser, som de ved har en stor social betydning for børnene, og nogle gange prioriteres disse ting på trods af bevidstheden om, at man egentlig ikke har råd.

Derudover er der i de udsatte familier en udbredt tendens til, at forældrene føler sig socialt målt på, hvordan børnene ser ud.

Ja, det er vigtigt for mig, når jeg ikke har noget i forvejen, at de har rent tøj på, at der ikke er huller i. De skal være pæne og rene.
(DU14)

Jeg har det princip, at man skal ikke kunne se på mine børn, at jeg er enlig mor. (DU15)

Mange udsatte forældre oplever, at børnenes forbrug ud over at udgøre et økonomisk pres også udgør familiens sociale og moralske ansigt udadtil. Dette gælder i særlig grad for enlige mødre, som ofte nævner, at det er vigtigt, at man ikke kan se på deres børn, at de er børn af enlige mødre.

Samlet set viser det, at de udsatte familiers prioritering af og fokus på børnenes forbrug indebærer, at børnenes rolle i de udsatte familier bliver meget vigtig både økonomisk, socialt og moralsk, fordi familien samlet set i høj grad stræber mod at efterkomme børnenes og "børnemiljøets" krav.

Selvom der både i de etablerede og i de udsatte familier er tale om, at børn får meget, har meget og fylder meget i form af overvejelser vedrørende brugen af familiens økonomiske ressourcer, er der stor forskel på, hvilken plads børneforbruget tildeles i familien, hvordan det påvirker forælderrollen, og hvad det betyder socialt for familiens ansigt udadtil. De etablerede familier oplever et stort pres i form af børnenes og "børnemiljøets" efterspørgsel efter nye og dyre ting. De etableredes børn får mange af disse ting, men da familierne økonomisk set også har råd til at købe meget, resulterer det ikke i, at der ikke bliver noget til overs til forældrene, som også forbruger meget. Det stærke fokus på børneforbrug resulterer snarere i en række overvejelser vedrørende, hvad der er "det rigtige" for børnene at få, hvordan de lærer at omgås penge, når penge ikke udgør en begrænsning i sig selv, og hvilke former for forbrug der er rimelige. For-

ældrenes overvejelser er samtidig indadrettede snarere end udadrettede, forstået på den måde, at overvejelserne ikke omhandler, hvordan børnene vurderes af andre. Familien bliver altså ikke socialt målt på, hvordan børnene ser ud, eller hvilke forbrugsmønstre de i øvrigt har – og selvom børnene øjensynlig forbruger en stor del af familiens samlede økonomi, er forbruget hverken økonomisk eller socialt alene centreret om dem.

Anderledes forholder det sig med de udsatte familier, hvor de stigende krav til børneforbruget, som også opleves her, i højere grad søges opfyldt. Selvom der naturligvis i udsatte familier er overvejelser om fx mobiltelefoners eventuelle skadelige virkninger eller irriterende “modediller”, er familiernes forbrug i langt højere grad tilrettelagt, så børnene kan få nogle af de eftertragtede ting eller oplevelser.⁵ Samtidig oplever forældre, særligt enlige mødre, sig som nævnt målt på, om børnene ser ordentlige ud (og en enkelt har et mål om udelukkende at klæde sine fire børn i mærkevarer). Dertil kommer, at forældrenes overvejelser vedrørende børnenes forbrug også handler om at være “gode forældre” i betydningen at kunne give børnene ting, som de opfatter som rimelige, også selvom de ikke “rigtigt” har råd til dem (Tivoli-ture, biografture eller køb af enkelte mærkevarer). Det samlede indtryk er således, at der i højere grad i de udsatte familier sker en slags “skævvridning” af rollerne inden for familien, således at børnenes forbrug både økonomisk, socialt og moralsk kommer til at fylde uforholdsmæssigt meget.

6.2.7. Fremtiden og egen oplevelse af udsathed

Både de etablerede og de udsatte er blevet spurgt om deres ønsker og forventninger til fremtiden. De fleste har svaret relativt kortfattet på dette spørgsmål. Derudover er forestillinger om fremtiden, særligt i relation til børnene, blevet berørt i svarene til flere af de øvrige spørgsmål, samtidig med at forhold, der nødvendigvis må have betydning for fremtiden som fx helbred/sygdom også er berørt under nogle af de øvrige spørgsmål. Det betyder, at nedenstående afsnit er baseret på refleksioner, som de forskellige interviewpersoner er kommet med under interviewet.

De etablerede familier er som tidligere nævnt både tilfredse med

5. I forbindelse med overvejelser om forbrug kan det nævnes, at én enkelt forælder har arrangeret kurser med en psykolog fra foreningen Børns Vilkår med henblik på at diskutere forbrugsdilemmaer blandt enlige forældre og familier med knappe økonomiske ressourcer. Hun anså det selv for vældig vigtigt at lære at sige nej af andre årsager end økonomiske for på den måde selv at få en mere aktiv og besluttende rolle i forhold til hele familiens økonomi.

deres nuværende liv og fortrøstningsfulde og forventningsfulde i forhold til fremtiden.

Vi planlægger ikke at flytte herfra. Nej, det tror jeg ikke, vi ville gøre. Lige nu, fordi Sofie har et godt liv og en god skole. Vi bor i København – som sagt, det tager et kvarter at komme til byen ... Altså, jeg oplever den som udmærket, vi har ikke mange penge, men det har vi selv valgt. Vi har valgt nogle andre ting via vores liv. Blandt andet at kunne holde op med at arbejde – vi er ikke fanget i en økonomisk fælde, så vi kan i princippet ... jeg oplever det som en stor frihed. Det er måske også derfor, jeg ikke er stresset, fordi jeg kan bare ... gå med aviser og overleve alligevel ... vi har valgt at leve, så vi ikke er afhængige af at skulle slæbe x antal 1.000 kr. hjem for ikke at skulle sælge bilen eller flytte fra huset. (DE22)

Nu har vi lige været ude og kigge på ny bil, og så skal du bare køre dankortet igennem, fordi der står 100.000 til den bil i hvert fald. At det bare står og kører, og vi kan gøre, som vi har lyst, når vi har ferie. At vi kan tage de der udlandsrejser og så videre, som vi har lyst til. Sådan en økonomisk tryghed, sikker og (og hans kone indskyder: *frihed*, ja!). (DE23)

De etablerede er karakteriseret ved en længerevarende tilknytning til arbejdsmarkedet, og de giver ikke udtryk for nævneværdig bekymring over fremtiden. Dertil kommer, at de har en økonomisk buffer, enten i form af friværdis i huset eller anden opsparing, der gør, at de kan tåle relativt store uforudsete udgifter uden at få økonomiske problemer. Der er heller ingen af de etablerede familier, der nævner alvorlige helbredsmæssige problemer. Flertallet er således trygge ved fremtiden, selvom en enkelt giver udtryk for bekymring vedrørende sin teenagesøn og de kammerater, som han kan risikere at få i området. Bekymringen er dog ikke mere alvorlig, end at den pågældende mener, at risikoen for, at de unge kommer i dårligt selskab, er til stede, uanset hvor man bor. Endelig er det kendetegnende for de etablerede, at de oplever deres situation og de muligheder, som de fremover har, som et udtryk for noget, de selv har valgt. De oplever med andre ord, at de selv har indflydelse på den situation, de er eller måtte komme i.

De udsatte er ikke overraskende mere pessimistiske med hensyn til fremtiden. De oplever deres handlerum som begrænset og er bekymrede for både nutiden og fremtiden. Til spørgsmålet om, hvordan husholdet

ville finansiere en uforudset udgift på 10-15.000 kr., er der kun en blandt de udsatte, der oplyser, at husholdet ville kunne finansiere en sådan udgift med opsparede midler. I forhold til de etablerede oplever de i markant mindre grad deres nuværende situation som selvvalgt, både hvad angår tilknytning til arbejdsmarkedet/bolig/uddannelse og forbrugsmuligheder. De hushold, som har stor gæld, er mere belastede og oplever deres situation som mere udsat og mere økonomisk trængt end de øvrige udsatte hushold. Det er dog værd at nævne, at det ene hushold, som har fået etableret en række aftaler med kreditorerne, oplever, at selvom hun har ualmindeligt få penge at leve for, indebærer afbetalingsaftalerne, at hun er betydeligt mere fortrøstningsfuld og tryk ved fremtiden end de hushold, der ikke kan se nogen vej ud af gælden.

Derudover gælder det for de udsatte hushold, at mange på grund af helbredsæssige problemer og sygdom har svært ved at forestille sig, at de kan forbedre deres økonomiske situation ved at arbejde. Også flere af indvandrere-/flygtningefamilierne har svært ved at se arbejde som en løsning, idet de ikke tror på, at de kan finde et arbejde, bl.a. på grund af manglende uddannelsesmæssige kvalifikationer. Disse mænd er kommet til Danmark i forbindelse med arbejdsmigration eller som flygtninge. Mændene har tidligere arbejdet på fabrik, hvorefter de er blevet arbejdsløse og er kommet på kontanthjælp, evt. efter en periode på dagpenge. Ikke overraskende er der tendens til, at de udsatte er utrygge ved fremtiden, som de ikke oplever at have særlig stor indflydelse på.

N: Man ved jo ikke, hvad fremtiden er. Jeg tror ikke, den er som nu. Måske ikke for dem. Det ved man jo ikke. Det kan jo nemt blive dårligere. Økonomien i det hele taget. Hvem siger, at der måske findes bistandshjælp og fagforeninger og ... og hvem siger, der er et job, og hvem siger, der er alle de her ting om måske 10-20 år. Det ved vi jo ikke noget om. Det skader ikke at tænke på, vel? (DU2)

P: Når du får pension, får du så en højere indkomst (D har lige fået tildelt førtidspension)?

D: Det er jo det, jeg ikke ved endnu. Du kan ikke få det oplyst nogen steder, hvad du får. Det er jo skide irriterende, at man ikke kan stille sit sind i fred og sige: Nå, men så bliver det sådan og sådan. Så må man vente og vente og vente ... (DU11)

I forhold til de etablerede hushold, som dels er tilfredse med deres økonomi, dels oplever, at de selv har valgt den, oplever de udsatte en høj grad af afhængighed; de ser ikke sig selv som aktører, men snarere som en slags ofre for omstændigheder, som de ikke har nogen indflydelse på. De er noget usikre over fremtiden, og de vurderer ikke, at de har muligheder for at forbedre deres egen økonomiske situation. Deres økonomiske handlingsrum er af forskellige årsager lille (gæld, sygdom eller manglende mulighed for at komme i arbejde). Flere af de udsatte oplever dog ikke (i hvert fald ikke udelukkende) deres situation som problematisk, men anvender deres ressourcer strategisk i forhold til at opnå de ting, de gerne vil. Der er en udbredt tendens til, at disse mål er relativt beskedne, fx at betale sin gæld eller få en lejlighed i den anden ende af bebyggelsen. Og der er kun enkelte, der ønsker eget hus og/eller at bo et helt andet sted.

6.3. DE NORSKE INTERVJURESULTATER

Det norske intervjumaterialet består af 16 intervjuer med såkaldt “utsatte” familier, og 10 med “etablerede”. I tillegg inkluderer materialet to intervjuer med lærere på barneskolen i området. Se for øvrig del 6.2 for en redegørelse av valg av respondenter.

6.3.1. Arbeidsinntekter, posisjon på arbeidsmarkedet, avhengighet av velferdsordninger og nettverk

Som tidligere nevnt, er en av de viktigste distinksjonene mellom de etablerte og de utsatte familier, at de fleste førstnevnte har to faste fulle lønnsinntekter, med unntak av NE4, der kvinnen har valgt å være hjemme. Til tross for relativt høyt inntektsnivå blant de etablerte sett under ett, er utdanningsnivået relativt lavt. Bare i fire hushold har de voksne utdanning på mer enn tre år etter videregående skole. Dette speiler utdanningsnivået på Grorud generelt, det er relativt lavt for Oslo som helhet.

Men selv om to-inntekts-hushold har blitt kategorisert som etablerte hushold, er det stor variasjon når det gjelder deres totale inntekter. Den høyeste inntekten ligger rundt 8-900.000 kroner pr. år, nest høyeste er ca. 700.000 kroner, og tredje høyeste ca. 600.000 kroner. De andre etablerte familiene har rundt 400.000 kroner. En familie består av en enslig mor med én sønn. Hun tjener omtrent 300.000 kroner, og er på grensen til å være utsatt, også p.g.a. dårlig helse. Hun får utbetalt 17.000 kroner i måneden. Den gjennomsnittlige årsinntekt for de etablerte hus-

holdene er 500.000 kroner før skatt er trukket, i gjennomsnitt får de utbetalt 30.000 kroner netto, som tilsvarer et rådighetsbeløp på rundt 20.000 kroner pr. måned.

Felles for alle de etablerte familiene er at deres tilknytning til arbeidsmarkedet er stabil og har vært det over lengre tid. Likeledes at de ikke er avhengig av offentlig tilskudd for å klare seg økonomisk, alle får barnetrygd som enten spares på egen konto til barna, eller går rett inn i husholdningen. Ingen hushold får offentlig støtte utover barnetrygd, og alle har mulighet for å legge seg opp penger hver måned, selv om ikke alle gjør det:

MR: så da sparer dere noe hver måned?

H: ja – vi sparer noe hver måned, egentlig.

MR: du vet ikke omtrent hvor mye dere sparer?

H: jeg husker ikke hvor mye barnetrygden er en gang, jeg, altså, den går rett inn på konto, og så sparer vi, jeg har noe fast trekk fra lønnskonto, en sånn høyrentekonto, hver måned, trekker jeg 3000 kroner i måneden, men det er for å ha penger når lånet kommer. Og det samme gjør Petter. Så da bruker vi de pengene når vi skal betale lån. (NE2)

Selv om ikke mange sparer systematisk, er familiene karakterisert ved at de kan klare en uforutsett utgift på 10-15.000 kroner. Ingen svarte at de ikke kunne det, men tre familier måtte låne. Én familie ville låne av familie, én ville bruke kredittkort, og én ville selge noe fast kapital (bil). Det kommer imidlertid fram i materialet at flere av de etablerte familier mottar penge-gaver og større, dyre ting som hvitevarer av foreldre. Slik sett betyr nettverk noe for hvordan familiens økonomi fortoner seg totalt, som i sitatet under:

MR: hvis dere kom i en uforutsett situasjon, hvis noe gikk i stykker, og dere måtte ut med en ti til femten tusen kroner, hva ville du gjøre da?

NT: da ville jeg sett om jeg kunne klart meg uten et par, tre måneder, slik at jeg fikk spart opp, da – helst, ellers har jeg kortet jeg kan dra da, ellers kanskje ymtet om litt nød til foreldre, da – han betalte jo den ovnen her. (NE1)

I bare syv av de 16 utsatte husholdene har en eller begge (der de er to)

ordinær lønnsinntekt, tilsammen syv menn og tre kvinner. To av kvinnene har en samboende mann med ordinær inntekt, den tredje er enslig forsørger. I fem av de samboende familier har både mann og kvinne lønnsinntekt, men bare i ett tilfelle har begge fulle jobber. Den familien har da også høyest inntekt. Ni av familiene er avhengig av offentlig bidrag utover barnetrygden, fire av disse lever kun av offentlig bidrag. De som lever av offentlig bidrag ser på situasjonen idag som en overgangsfase, de regner med å få jobb eller full jobb senere. Få av de utsatte har utdanning utover videregående skole, og alle som har jobb har lavtlønnsjobber. De fleste har deltatt i arbeidsmarkedet i lengre tid, bortsett fra en tidligere rusmisbruker. Hele 10 av familiene har annen etnisk opprinnelse enn norsk, en familie har bare bodd i Norge i to år. Familiene kommer fra Makedonia, Pakistan, India, Sri Lanka, Iran, Somalia, Karibia, det sørlige Afrika. Familien som er dårligst økonomisk stilt er den familien som bare har bodd i Norge i to år. De har høyest utdanning, begge på universitetsnivå (NU15). De håper å få seg gode jobber etter hvert. Han hadde en høy stilling i landet han kommer fra, og var sterkt deprimert over situasjonen familien befant seg i idag. Etter at de faste utgifter er betalt har de bare rundt 3.000 kroner til forbruk for et hushold på fire. Det som imidlertid kommer fram i intervjuet, er at familien har hatt oppsparte midler å bruke fram til det tidspunkt intervjuet fant sted. Intervjuet fant sted i en kritisk fase der oppsparte midler omtrent var brukt opp, lønnsinntekt var så å si fraværende, og studiestipend og lån fikk de ikke før semesteret begynte til høsten.

Den gjennomsnittlige nettoinntekten er 14.200 kroner for de utsatte familiene (men da er alle husholdstyper tatt med). Karakteristisk for utvalget som helhet var at mange vanskelig kunne angi nøyaktig hvor mye penger de får utbetalt hver måned, men de utsatte kunne dette bedre enn de etablerte. Alle kunne heller ikke svare på hvor mye de hadde å disponere etter at alt det faste var betalt hver måned, men utregnet på bakgrunn av de samlede utsagn, ligger det mellom 3.000 og 10.000 kroner, avhengig av husholdets størrelse. Det vanligste er et råderom på 6-7.000 kroner etter at de faste utgifter er betalt. Det økonomiske råderom for de utsatte familiene er i gjennomsnitt 5.500 kroner pr. måned, altså betydelig mindre enn for de etablerte familiene.

I Bilag D vises en oversikt over de ulike husholds totale inntekter og råderom, samt deres egen opplevelse av sin situasjon. De fleste opplever at det er vanskelig å få pengene til å strekke til hver måned:

R: klarer dere å spare noe hver måned?

Y: nei, har ingenting. Nei, det er nesten umulig.
R: hva gjør dere hvis en større ting går i stykker?
Y: jeg vil ikke tenke på det (latter fra alle) (NU3).

Bare to hushold sier de opplever sin situasjon håndterlig i forhold til å få pengene til å strekke til hver måned:

MR: så da er det din inntekt og hennes inntekt som dere har.
AM: ja, og det går fint.
MR: hva har dere pr. måned når alle faste utgifter ikke er betalt?
AM: 16 000 kroner
MR: og de faste utgifter barnehage, husleie, strøm og telefon?
A: og TV-lisens.
MR: og stort sett så går det greit?
AM: ja, jeg synes det – vi har 7.000 kroner igjen når alt det faste er betalt – til klær, mat, lege og...

Ingen av de utsatte kunne betale en uforutsett utgift på 10-15.000 kroner, hele ni visste ikke hvordan de skulle få til det, og bare en familie ville hatt mulighet til å gå til banken, dvs. var kredittverdig. Størstedelen av de utsatte familiene er slik sett avhengig av offentlig bistand og velferdsgoder, og liker dette dårlig. De får også i overraskende liten grad økonomisk hjelp gjennom nettverk, noe som kan forklares delvis ved at nettverket viser seg å være lite og av samme utsatte karakter som dem selv. Men noe hjelp kan de få:

MR: hva ville du gjøre hvis noe gikk i stykker og du måtte ut med 10 000 kroner?
X: hadde vel ikke hatt noe annet valg enn å gå opp på sosialkontoret.
R: hvis du ikke hadde fått det der?
X: da hadde jeg nok hatt kjempeproblemer.
R: ville du gått til foreldrene dine?
X: ville nok gjort det, og ville nok få hjelp til en del (med ettertrykk). (NU13)

Familier med utenlandsk opprinnelse synes å ha minst nettverk. Slik sett

kan disse familier bli ekstra utsatt, og utsattheten synes å være større dess kortere tid de har bodd i Norge.

Den største forskjellen mellom de etablerte og de utsatte, er at alle de etablerte får sin inntekt kun gjennom lønnsinntekt, og det vil altså vanligvis si to lønnsinntekter (i tillegg får alle barnetrygd, det gjelder alle barn under 18 år som er bosatt i Norge). I de syv utsatte familier som får sin inntekt kun gjennom lønn, dreier det seg om én inntekt, og en familie med minimal ekstra deltidssinntekt. Det at de etablerte familiene har to inntekter, gjør at deres totale økonomiske råderom blir betydelig høyere enn hos de utsatte familier, i gjennomsnitt 20.000 kroner mot 5.500 kroner. De etablertes økonomiske råderom er i gjennomsnitt nesten fire ganger høyere enn de utsattes, noe som viser seg tydelig i det at minst syv av de 10 etablerte familiene kan betale en uforutsett utgift på 10-15.000 kroner, mer eller mindre over natten. De etablerte har i hovedsak mulighet til å betale denne utgiften av oppsparte midler, mens flertallet av de utsatte ikke har noen mulighet til å skaffe disse pengene. Det er bemerkelsesverdig at bare én familie i hele utvalget, en etablert familie, ville kunne låne disse pengene av øvrig familie, og to utsatte familier ville lånt av venner (eller spurt om å låne av venner, det er jo ikke sikkert at de hadde fått låne alt). Dette indikerer at personlig nettverk ikke er aktuelt for etablerte familier å benytte seg av hvis det kniper, heller ikke for utsatte. Materialet viser at utsatte familier har mindre nettverk enn etablerte, og at det nettverket de utsatte har, gjerne er blant andre utsatte grupper. Etablerte familier har større nettverk, men har i hovedsak oppsparte midler de kan benytte uansett, og ingen av disse ville ha lånt penger i bank. Det er det bare én utsatt familie som sier at den kunne tenke seg det.

En annen viktig distinksjon mellom kategoriene viser seg i hvordan de svarer på spørsmålet "Hvis du fikk 3.000 kroner, hva ville du brukt de pengene til?" De utsatte må prioritere nødvendige utgifter som mat, klær og regninger, mens de etablerte har frihet til å spare dem.

Å spare penger viser seg å være vanskelig for alle de utsatte husholdene. Blant de etablerte er det også store variasjoner i forhold til å spare. Noen som har relativt dårlig økonomi sparer likevel systematisk, mens andre som har bedre råd sparer ikke. Når det gjelder sparing kan skillet mellom de etablerte og utsatte hevdes å handle om tvang. De etablerte ler ofte mer eller mindre brydd over at de ikke sparer, og sier at oppstår det noe tar de det på neste månedslønn.

Valgmulighetene, eller råderommet, derimot, følger de økonomiske ressursene. Hva som prioriteres er også forskjellig for ulike grupper. Et

etablert norsk-svensk ektepar prioriterte sparing, friluftsliv og hytte. Et vanlig trekk blant innvandrerne er å prioritere reise til hjemlandet.

Forskjellen mellom de etablerte og de utsatte går først og fremst på det nødvendige. De utsatte prioriterer mat og regninger når lønn eller trygd kommer. Som allerede vist, svarer de utsatte og de etablerte forskjellig når de blir spurt om hva de ville gjøre hvis de fikk noen ekstra tusenlapper. De utsatte svarer at de ville slette gjeld, betale regninger eller kjøpe mat, mens de etablerte ville reise på en ferie eller spart pengene.

Den største forskjellen mellom de etablerte og de utsatte er hvorvidt de har fast jobb eller ikke. De utsatte har verken fast jobb eller jobb i det hele tatt og er i stor grad avhengig av offentlig bistand for å klare seg. I tillegg kommer forskjeller i sparemuligheter; de etablerte har mulighet til å spare noe hver måned, og kan, i hvert fall over litt tid, skaffe eventuelt nødvendige 10-15.000 kroner. En annen interessant forskjell mellom kategoriene, er at de utsatte lettere kan angi hvor mye de får utbetalt pr. måned enn hvor mye de tjener pr. år, mens det er motsatt hos de etablerte. Grunnen til dette er sannsynligvis at de etablerte vet at pengene strekker til hver måned, og derfor ikke trenger å være så opptatt av detaljene, mens de utsatte må være forsiktige i sitt forbruk hver måned for at pengene skal strekke til. Det er også interessant at de familier som objektivt sett antas å være utsatte, også opplever sin situasjon som det, altså at der er stort sammenfall mellom subjektiv og objektiv utsatthet.

6.3.2. Husholdenes sammensetning og valg av boligområde

Blant de etablerte er det en hovedvekt av familier med to voksne og varierende antall barn, det er bare to enslige forsørgere, mens det er en større andel enslige forsørgere blant de utsatte (seks familier). I den etablerte kategorien er åtte av de ti husholdene etnisk norske, mens seks av de 16 utsatte er det.

Det er (selvfølgelig) en sammenheng mellom økonomiske ressurser og kvaliteten og størrelsen på boligen. De som har mest å rutte med har også størst bolig med best beliggenhet. Alle de etablerte familiene eier egen bolig, og har valgt boligen og stedet selv. Både blant de etablerte og de utsatte familiene gjelder det at de har bodd på Grorud i varierende antall år, alt fra ett år til omtrent hele livet. Det er imidlertid en overvekt av de etablerte som har bodd der i lang tid, og som har familiær tilknytning til stedet:

NT: ... på tomten til naboen (til det første huset). De kjente mine

svigerforeldre, så da ble ikke tomten lagt ut for salg, så vi fikk kjøpt den, det er ikke mange tomter å oppdrive på Grorud, vi bodde nærme Grorudveien, som det er stor trafikk i, vi må bort fra den veien, så vi tenkte hva gjør vi, vi tenkte på å flytte opp til Ammerudskogen, litt lenger opp her, der er det et virkelig fint bomiljø, men det er minst 50 pct. utlendinger på skolen der, det begynner jo å bli en del her også, men da vi begynte å bygge, var det annerledes, men vi fant ut at vi ville holde oss til Grorud skole, og så har jeg en mann som ikke vil flytte ut av bydelen.

MR: ja, jeg har inntrykk av at mange som bor her, har vokst opp her. En av ektefellene i hvert fall.

NT: Ja, jeg er vokst opp på Veitvedt, det er ikke så langt unna det, heller, det er samme miljø-.

Mange av de etablerte har således valgt bosted ut fra egen barndoms tilknytning, noe som følgelig ikke er mulig for de utsatte familier med relativt kort oppholdstid i Norge. (Hvordan fordelingen er i forhold til antall personer i husholdet, boligstørrelse osv., foreligger i Bilag D). To av de etablerte familiene har eget hus (villa). Majoriteten av de resterende bor i rekkehusleiligheter, mens tre familier bor i lave blokker (4.etasjes). De fleste har tre soverom eller mer, og boligstørrelsen varierer fra 67 kvadratmeter til 180 kvadratmeter. Noen av de etablerte uttrykker behov for større plass, eller rettere, bedre romfordeling når det er tenåringer i huset. Plassen i seg selv var de fleste fornøyd med, unntatt to hushold; det ene hadde det litt trangt i en tre-roms leilighet for fire personer. "Vi har ett for lite, pleier vi å si ". Flesteparten av de etablerte familiene har skaffet seg boligen gjennom annonse i en avis (se tabell 8,9 i Bilag D). Tre familier tok selv initiativ i forhold til byggherre for å høre om muligheten for å kjøpe bolig.

Materialet viser også at de etablerte familier er godt fornøyd med både boligen og området. De synes området er bra å bo i for barn, at det er mange fritidsmuligheter og at vareutvalget for dagligdagse ting er bra nok. Alle besitter egen bil, noe som gjør at de lett kan ta seg til nærmeste handlesenter hvis det er noe de opplever mangler på Grorud, men slike savn ble ikke uttrykt.

De utsatte familiene omfatter 10 samboende/gifte og seks alene-forsørgere, blant dem en alenefar. Åtte av parene og to av alene- forsørgerne er innvandrerfamilier. Syv av disse er flyktninger. For minst tre av dem medførte flukten dårligere økonomiske forhold og fall i sosial status.

To av de samboende parene og fire av de enslige er etnisk norske. Av 36 barn knyttet til husholdene, bor 32 hjemme og går på skole. De fleste barna er under 15 år, og de fleste voksne er mellom 35-45 år.

Bare halvparten av de utsatte familiene har fritt valgt bolig, og seks av de 16 familiene eier boligen selv. Men de som eier boligen, har satt seg selv i en utsatt økonomisk situasjon p.g.a. betalingsproblemer og nedbetaling av gjeld. Flere av de utsatte har således fått tildelt bolig av det offentlige og har verken valgt bolig eller sted selv. I motsetning til de etablerte, var det ingen av de utsatte som selv kontaktet en byggherre for å høre om muligheter for boligkjøp. Boligstørrelsen for de utsatte er for alle to soverom og stue, altså 3-roms leiligheter, og majoriteten av leilighetene er på 67-70 kvadratmeter.

Dårligst standard på leilighetene har de som bor over Grorud Senter, tre familier bor der. Best standard har det nye boligkomplekset som bydelen har satt opp, der fire hushold bor, samt et nytt selvstendig boligkompleks der to familier bor. Begge disse boligkompleksene er mindre enn fem år gamle. Felles for alle de utsatte familiene er at de trives godt i området (unntatt én) og med leiligheten, bortsett fra én familie som ønsker seg en større:

Y: det finnes mange gode ting her i nærheten. På Grorud har du matbutikk og klesbutikk, og frukt og grønnsaker, på det området er det mange fordeler, vi trenger ikke å reise så langt for å få det man trenger. Men hvis du er interessert i å gå på tur, kan du dra til byen, men i nærheten så ligger det så flotte ting (NU3).

MR: så dere har altså bodd her i 10 år – hvordan skaffet du deg denne leiligheten, da?

M: da jeg flyttet fra Trondheim, det var sosialkontoret som hjalp meg å finne. Og jeg har ikke flyttet ennå -

MR: nei, ikke flyttet ennå -

M: jeg trives veldig godt her, veldig fint område, fint for små barn, veldig bra. Liker meg godt i leiligheten, men den skulle vært større nå. (NU1)

Den største forskjellen mellom de etablerte og de utsatte familiene, er at førstnevnte har valgt å flytte til området, mens de utsatte familier i stor grad har blitt plassert der av norske myndigheter. De fleste etablerte etnisk norske har en eller annen tilknytning til området fra før. De er enten vokst opp der selv, eller like ved, eller har annen familie som har vokst opp der,

slik at de kjenner området fra egen oppvekst. De aller fleste av alle de intervjuede trives godt i området, både med naboene og de muligheter for handling og fritidsaktiviteter som finnes. Det synes utbredt, særlig blant de etablerte, at naboer hjelper hverandre ved behov, enten det gjelder kjøring av barn, å låne av varer som sukker eller mel, eller vanning av blomster. Et par familier uttrykker skepsis til ungdomsmiljøet, de er redde for at barna skal få kriminelt belastede venner, og ønsker å flytte et annet sted før barna blir for store:

MR: Hvordan synes dere det er for barna og vokse opp her, da?
Her på Grorud?

Y: Jeg synes ikke det er bra.

A: Ikke det er bra?

Y: Nei. Fordi de unge vil til byen for å se, ikke sant. Så dem går med dop, mange utlendinger, og stjeler og gjenger og sånn, selv om det er (uklart). Foreldrene kan ikke si noe, hvis de sier da dem tror at vi går til barnevernet med å sitte der ... (uklart) sånne ting bekymrer oss om framtiden til barna. (NU12)

Det er ingen som savner fritidsmuligheter på Grorud, mange benytter seg av marka og turmulighetene like ved, og særlig av bademulighetene i de vannene som finnes nærmest. Materialet gir grunnlag for å hevde at langt de fleste informantene er tilfreds med å bo i området på alle måter; boligmessig, rekreasjonsmessig, sosialt, i forhold til de ulike handlemuligheter og tilbud til barn, inkludert skolene.

Særlig barneskolen representerer et kulturelt sentrum der ulike aktiviteter for hele familien organiseres. Den eneste ulempe, ifølge de intervjuede, synes å være at området i økende grad bebos av familier med utenlandsk bakgrunn:

Y: Ellers syns jeg det er fint å bo her, jeg. Eller greit å bo her, da. Det er en mellomlanding. Det er så mye – “kulturer” her. Dem kommer og spør meg hele tida, så må jeg ta telefoner for dem, og sånne ting, da. Ikke ring hit. Er fra Irak, da, skjønner ikke norsk, og sånne telefonselgere, kommer bare inn her, altså. Alle kommer til meg. (NU8)

MR: Hvordan vil du beskrive det å bo på Grorud, og ha barn på Grorud?

NT: Jeg synes det er kjempeflott jeg, jeg må si jeg har blitt

litt skeptisk nå i det siste, men det er kanskje fordommer, du ser verden forandrer seg, samfunnet forandrer seg veldig fort. Grorud har vært en liten øy i Oslo rundt i forhold til – rommet – nå tenker jeg faktisk i forhold til innvandrere, det høres veldig sånn rasistisk ut, men jeg tenker på skolegang og det positive ved det, Grorud har vært en liten sånn øy, ikke vært mange ... det har vært veldig sånn trygt og godt, og det føler jeg fremdeles at det er, men det forandrer seg, det merker du. (NE1)

Denne skepsis finnes ikke bare blant etnisk norske (se sitatet fra NU12 over, familien der er asiatick). Gruppen av folk med utenlandsk opprinnelse er langt fra homogen, det finnes ulike typer hierarki blant disse grupper, oftest med asiater på topp og somaliere på bunnen.

6.3.3. Forbruk

I det følgende presenteres og sammenlignes husholdenes forbruksmønstre og forbruksstrategier. Fokus er ikke på *hva* folk kjøper eller *hvor mye* de kjøper, men på avdekking av holdninger til forbruk og på forbruksstrategier som indikasjon på sosial deltakelse eller eksklusjon fra det sosiale fellesskap. Analytiske temaer handler om lyst/nødvendighet, lek/alvor, planlagthet/impulskjøp, frihet/kontroll og valgfrihet/tvang.

Impulsivitet, kvalitet og bekvemmelighet

Det mest typiske trekk ved de etablertes hverdagsforbruk er at de handler spontant og bruker den butikken som er mest praktisk tilgjengelig. Selv om pris også oppgis som viktig, synes handlemønsteret variert, og etter andre kriterier enn kun økonomi. De oppgir – i motsetning til de utsatte – at de ikke har noen problemer med å skaffe seg den kvaliteten de ønsker. Bilen, som gir mulighet for frakt, transport og lengre reiser for å handle, er også en årsak til at det er et klart skille mellom de to gruppenes forbruksmønster. Bare tre av de utsatte har egen bil. Ønsket om bil er ofte koblet til forbruk, som for eksempel å kunne dra til Sverige for å handle billig.

Når det gjelder mat handler de etablerte tilfeldig, de vet ikke like godt hva de skal ha når de går i butikken, og handler der hvor det passer dem i øyeblikket, eller av vane. Dette betyr ikke at de ikke bruker økonomiske kriterier for deres husholdning, men de argumenterer mer ut fra kvalitet, beileilighet og tidsbruk, enn ren økonomi. Én familie argumenterer for eksempel for at billig skyllemiddel ødelegger vaskemaskinen. Der-

for handler de skyllemiddel i butikken Meny, for kvalitetens skyld. Navnet på de store og relativt dyre supermarkedene Ultra og Maxi dukker bare opp hos de etablerte, og da gjerne i sammenheng med handleturer med bil. De etablerte er generelt mindre opptatt av mat og matbudsjettet. Et typisk svar er dette:

H: praktisk så blir handlinga gjerne halv sju – sju om kvelden, og da er det veldig greit å dra ned til Rema. Jeg kan gå forbi Ultra på Stovner, men det frister meg egentlig ikke å gå inn der! Ikke vet jeg hvor ting er hen, jeg blir bare forvirra, jeg finner ikke det jeg skal ha. Det er veldig greit med en butikk hvor jeg veit hvor ting er hen og bare kan gå å plukke.

MR: og da syns du at du kjøper den kvaliteten på varene som du ønsker deg?

H: ja, jeg veit jo etterhvert hva jeg får.

Forbruket av klær skiller mindre enn andre forbruksvarer i det norske materialet. Med noen unntak oppgis klær å være lite viktig for kvinnene i begge grupper. De rimelige kjedene og Stovnersentret oppgis som det vanligste stedet for klær, også for voksne. Det ser ut til å være viktig at barna er velkledd:

MR: har du penger til å kjøpe det du vil i forhold til kvalitet?

X: ja. *H&M* har god kvalitet på barnetøyet sitt og det er vel der vi kjøper det mest.

MR: det holder?

X: det holder, ja da. Det gjør det. Vi trenger ikke dra på *Trollungene* på Sjølyst (dyr barnebutikk på Oslo vest) holdt jeg på å si (latter). (NE8)

Arv av tøy foregår ikke systematisk, men det er en viss tendens til at fenomenet går mer igjen blant de etablerte enn de utsatte, og variasjonen er stor; alt fra bunad fra en kusine til barnetøy fra naboer og kollegaer. Årsaken til dette kan bero på at de etablerte har større nettverk, flere familiemedlemmer i nærheten og mer å gi.

Blant de etablerte er det noe større variasjon i forhold til det å kjøpe klær til seg selv. To kvinner kjøper nesten ikke klær til seg selv; den ene prioriterer sønnen høyt og har dessuten betydelige utgifter på grunn av sykdom, mens den andre kjøper lite av ideologiske (anti-materialistiske)

grunner, og er en ekstremt bevisst forbruker som “venter til januar, for da er det salg”, og bruker “gule sider og tar en telefonrunde.”

En viktig forskjell er at de utsatte mer systematisk handler mat “i stort” i begynnelsen av måneden. De handler på de antatt billige kjedene *Rema 1000* og *Kiwi*, som ligger i nærheten. Flere har sammenlignet priser med *Meny*, som regnes som et supermarked, og noen handler en del varer der;

Meny har veldig høye priser, *Rema* er billigere. Men noe har samme pris, ikke så forskjellige, ser på tingene jeg handler der, kan være samme pris, men det er ikke så mye jeg handler der (på *Meny*). Noe er dyrere – Hvis du kjøper saft, stor saft på *Meny*, det koster 31 kroner, mens på *Rema* koster den samme 26 kroner. Der sparer du 5 kroner på å gå til *Rema*. Jeg prøver å tenke økonomisk, jeg betaler husleie, kjøper mat til barna, jeg pleier å kjøpe masse kjøtt og ris og sukker i kartonger, 10 kilo, alt sammen jeg kjøper med en gang. Så bruker jeg det kanskje på en-to måneder. Til jeg får nye penger, og betaler husleie, det være sånn. (NU1)

Å spare utgifter på mat reflekteres systematisk, en familie har gjort følgende regnestykke om restaurantbesøk:

... vi lager mat hjemme – hvis du går til en restaurant og spiser en god middag det koster 6-700 kroner. Men 600 kroner – 300 kroner bruk på kylling, kjøtt, det går til ti dager for fem personer. OK – vi skal ikke spise ute.

Flere informanter har lignende presise prissammenligninger. Og den enslige faren var også direkte mistenksom overfor tilbud: “Er ikke tilbud bare juks’ a, (sløv latter) for at du skal bruke mer penger. Kjøp to og betal for en, nei du, jeg biter ikke på den.” Å handle det meste på *Rema*, og supplere fra *Meny* synes imidlertid som den vanligste formen for handling.

Mange utsatte med utenlandsk bakgrunn handler også mat i Oslo sentrum, på Grønland, Tøyen og i Brugata, som er kjente områder med såkalte innvandrerbutikker. Disse har et meget godt og billig utvalg av særlig grønnsaker, men også en del stapelvarer som olje, nøtter, pasta og ris. En pakistansk familie svarer for eksempel at de i en pakistanerbutikk i byen kjøper olje, ris, kylling hvitt mel og sukker, ris og agurk, salat, tomat, frokost kjøper de på *Kiwi*. Tilgang til Halal-kjøtt er også oppgitt som en

årsak til å handle i disse områdene. Også noen etnisk norske handler frukt og grønnsaker i innvandrerbbutikkene.

Å kjøpe “i stort” når pengene kommer en gang i måneden er, som nevnt, vanlig, og om lag halvparten av de utsatte sier at de vanligvis bruker handleliste, “da kjøper man ikke unødvendige ting”. Det ser ut som om handleliste er koblet til rasjonell handel for de som har lite. Et godt eksempel er familien som viser hvordan en endret situasjon forandrer handlemønsteret:

... vi skriver ikke en sånn veldig liste, men vi hadde en periode tidligere hvor vi hadde det vanskelig [...] da pleide vi å handle i stort når lønnen kom, på *Rema 1000*, såper, matvarer. Da trengte vi bare melk og brød utenom, pålegg. Nå siste tida hadde vi det bra, da trengte vi ikke tenke akkurat på lønninga. (NU7)

Opplevelsen av å ha råd til tilstrekkelig kvalitet varierte veldig. Noen svarer at de vil prioritere maten, og for eksempel heller kjøpe billigere klær, mens andre sier de ville ha kjøpt mer frukt og grønnsaker om de hadde hatt bedre råd.

Det er naturlig nok at de utsatte kjøper mindre klær til seg selv enn de etablerte, men begge grupper prioriterer klær til barna. De handler systematisk klær på *Cubus*, *Lindex* og *H&M*, som sies å være betydelig billigere enn mange forretninger i “byen” (Oslo sentrum). Stovnersentret, som ligger et par stasjoner unna med T-banen, er tydeligvis mest brukt, og flere påpeker at de savner en butikk for barneklær på Grorud Senter, noe som oppgis å være en grunn til å dra til Stovner.

Noen innvandrere oppgir at de handler klær når de reiser til hjemlandet på familie-sammenkomster, eller når de er på tur til andre slektninger. Salg oppgis av så å si samtlige å være viktig for å handle klær, og å studere ulike tilbud som kommer i postkassen er vanlig. En informant sier imidlertid at hun ikke handler på tilbud, for det passer ikke inn i budsjettet, noe som kan forklares ved at det i januar, når tilbudene kommer, er lite penger til overs.

Barna blir altså oppgitt å være prioritert, og de fleste sier de nesten ikke handler tøy til seg selv. De utsatte klager imidlertid mye over sesongvariasjonen og de høye utgiftene til de klær som hører regn og vinter til, og mange klager naturlig nok over at barna vokser fra klærne, og at klær derfor blir en viktig utgiftspost. Flere innvandrergupper synes også det er vanskelig å arve klær, eller å kjøpe brukt. En far uttalte det slik:

nei, nei, nei – vi bruker ikke, vi har mange familier her også, hvis jeg har besøk av han, og en av mine barn blir vår, jeg klarer ikke bruke hans klær, det samme hvis et av barna blir våte. Det er våres tradisjon. (N5U)

Flere svarer at de kan arve klær fra egne søsken, men ikke fra fremmede. Å kjøpe brukte klær synes også å være svært vanskelig for de fleste. Også norske utsatte sier de ikke kjøper klær på brukt- eller loppemarkeder. Av dem som er spurt, brukes eventuell symaskin bare til å sy gardiner og til å reparere tøy.

6.3.4. Adgang til markedet

Hvor handles det?

Som allerede nevnt, er de fleste, både etablerte og de utsatte, fornøyd med det tilbud av butikker som finnes i området, og kjøper sine dagligvarer i hovedsak på Grorud. Det eneste som mangler av butikker av betydning, er klesbutikker for barn. Noen handler klær i sportsbutikken, som også har barnestørrelser. Dette gjelder oftere etablerte familier enn utsatte, fordi prisene ligger noe over priser i de store kleskjedene. Men fordi barneklesbutikker nesten mangler helt, og tilbudet generelt er mye bedre på et av de andre kjøpesentra i nærheten, handler de etablerte også andre steder enn på Grorud:

MR: bruker dere området her til å handle i?

X: mat og sånne ting, tenkte du på?

MR: ja

X: ja, vi handler nede på Grorud. Vi handler stort sett maten vår der. Det gjør vi. Og vi bruker *Rema 1000* stort sett, eller *Meny*. Vi bruker de matbutikkene der nede.

MR: hvor ofte kjøper dere klær, da, sånn omtrent?

X: Hvor vi kjøper klær, det er jo alt fra Stovnersenteret, og vi reiser sjelden ned til byen. Vi har jo alt ...

Sønn: det er jo Grorud Senter og ...

MR: på Grorud Senter er det ikke noen barnebutikk. Så da må man et annet sted.

X: Stovner, Strømmen, Metro og Triaden. Der får du jo alle.

Det er også slik at de etablerte familiene opplever frihet i forhold til å kjøpe klær, at de kan gjøre det på impuls:

H: det er sånn perioder, når våren kommer nå er det veldig ålreit med noen nye bukser og litt sånn lysere klær og litt lettere klær, jeg har ikke sånn helt, det blir litt sånn når jeg har lyst på noe, faktisk. Og når jeg går igjennom sommerklærne så ser jeg at jeg trenger et par t-skjorter, og så kjøper jeg det.

M: så du kan kjøpe når du har lyst på det?

H: ja, mer enn at jeg trenger det, tror jeg. (NE2)

Adgang til velferdstilbud

Norske kommuner er inndelt i skolekretser, slik at alle barn som bor i samme område sogner til samme skole. Det er vanskelig å få tillatelse fra skolemyndighetene til å flytte barn til en skole i en annen skolekrets. Unntaket gjelder flytting til private skoler, som for eksempel ulike livs-tilskkoler. De fleste familiene i materialet er imidlertid fornøyd med Grorud skole og med de andre offentlige tilbud som finns, bortsett fra barnehagetilbudet. Men så lenge det ikke er full barnehagedekning i Norge, er dette et mangelfullt tilbud de fleste steder i landet.

Mange av de etablerte voksne familiemedlemmer er aktive i skolemiljøet (Foreldrenes Arbeidsutvalg FAU) eller idrettsmiljøet, og har slik sett innflytelse på det som skjer i området. Svært mange foreldre er organisert i fotball- eller håndballag, og Grorud har lag som gjør det godt. De fleste etnisk norske 5. klasse jenter spiller for eksempel fotball, og moren til en av jentene er trener. En "etablert" far er trener for et småguttlag. Området har en aktiv skiklubb og et dansetilbud. Mange foreldre er også opptatt av å holde området trygt og forhindre kriminalitet, slik at de har organisert seg natterstid og går i små grupper rundt i området og passer på om kvelden ("Natteravner"). Alt i alt synes det lite behov for å søke sports- like fritidsaktiviteter utenfor området. I tillegg har bydelen eget bibliotek og svømmehall, som mange benytter seg av.

MR: fritidsaktiviteter, driver dere med det? Bruker dere området til det?

H: ja, opp Bergensveien her ligger Marka, der er vi en del. Der er det bademuligheter, og lavvoen er oppi der, så de er kjent der, så den brukes veldig mye. Og også idrettsanleggene, og akebakken. Så mulighetene er absolutt der, og vi sykler en del.

MR: syns du det mangler noen fritidstilbud her?

H: nei, ikke som jeg har tenkt over. Men så har jo ungene valgt aktiviteter som finns her også da. (NE2)

De etablerte familiene gjør varierte ting i sin fritid, som å dra på turer, gå på kino, og – ikke minst – reise bort i ferier, enten til utlandet eller andre steder i Norge. De har både god økonomi og tilbud om bruk av fritidshus, slik at det å være hjemme i ferier ikke er aktuelt.

Adgang til forbruksteknologi

Forholdet til kreditt er noe som klart og kategorisk skiller de etablerte fra de utsatte. De fleste etablerte har kredittkort og opplever relativt stor frihet i forhold til bruk av penger. De opplever også frihet til å handle via Internett og postordre. Generelt har de etablerte mer lån (gjeld) knyttet til bolig – og dermed mer eiendom. Bolig er i seg selv inngang til kreditt. En familie svarer typisk slik på spørsmål om bilen er nedbetalt:

X: Ja, den betalte vi ut når vi kjøpte leiligheten her. (NE8)

Boligen er altså helt sentral når det gjelder å være innenfor kredittmarkedet. Boligen gir kreditt og dermed muligheter for andre kjøp, slik som ny bil, pusse opp eller kjøpe hytte. Man kan enkelt si om de etablerte at de har tilgang til kredittmarkedet og benytter seg av det.

Hvor handles det?

Den største forskjellen mellom de utsatte og de etablerte med hensyn til hvor de handler, er om de har bil eller ikke. Fravær av bil hos mange utsatte gjør at det blir vanskelig å handle dagligvarer andre steder enn på Grorud, mens de etablerte står friere til å handle andre steder fordi de har bil. Men de fleste er fornøyd med tilbudet av butikker. De klesbutikker som finnes på Grorud er dyrere enn lavpriskjedene, slik at mange av de utsatte tar T-banen til for eksempel Stovner, når de trenger klær. Ellers har Grorud både bokhandel, apotek, frisører, bank (mini-bank) og postkontor, slik at det, som sagt, ikke er store savn når det gjelder butikker. Noen familier reiser også til Sverige og gjør storhandel. Den enslige faren uten bil tar buss, ellers reiser de tre familiene som har bil til Sverige med denne.

Adgang til velferdstilbud

Det uttrykkes heller ikke store savn i forhold til de offentlige tjenestetilbudene, bortsett fra mangel på barnehageplasser. En familie valgte dog å flytte barnet til en kristen privat skole, fordi de var misfornøyd med den lokale skolens kristendomsundervisning:

MR: og dere hadde ikke barna på Grorud skole, men en annen skole?

N: ja, de gikk på Grorud før, men vi ville gjerne prøve en kristen skole, det er vi vant til fra hjemlandet, så det er vi vant til fra før. Men nå angrer jeg litt, da, med penger og sånn, vet du, med de minste så tenker jeg kanskje prøve her på Grorud skole de første årene. Og det andre er at vi bor i en veldig liten leilighet med fire barn, vi har ikke råd til å begynne med noe sånn, men vi tenkte å leie da. (NU7)

Som her vises, opplever familien at det egentlig er for dyrt å ha de to skolebarna på privatskole, et eksempel på familiens manglende økonomiske frihet.

Det er flere av barna i de utsatte familiene som ikke deltar på noen fritidsaktiviteter. I familier med innvandrerbakgrunn er det stor forskjell på hva jenter deltar på i fritiden, og hva gutter gjør. De færreste jenter er med på noe som helst, mens guttene deltar nesten på lik linje med de etnisk norske guttene. Det gjelder særlig fotball. Blant de etnisk norske utsatte familiene synes ikke økonomien å hindre barna i å delta i de vanligste fritidsaktiviteter som musikkorps og fotball.

Når det gjelder voksnes bruk av fritid, er denne mer knyttet til det å være hjemme og ikke bruke penger på andre ting enn det helt nødvendige. Å reise bort i ferier blir vanskelig for mange av dem, selv om noen over tid klarer å spare opp nok penger til en tur til hjemlandet.

Adgang til forbruksteknologi

Et generelt trekk ved de utsatte – og en mulig definisjon på utsatthet – er fravær av kredittverdighet. Det virker som det å være kredittverdig, er en type verdighet som de etablerte ikke ser, men som for de utsatte er et mål. Mange av de utsatte ønsker seg eiendom, og har en drøm om fast arbeid eller å komme bort fra inkassokravene for å bli kredittverdig, og dermed få mulighet til å kjøpe leilighet. Det å leie synes de fleste virker veldig dyrt, mens de som eier er fornøyd med det.

Det er flere som har søkt om lån, men som en tidligere rusmisbruker sier, får man “avslag på søknad om lån på grunn av attføring”, eller som en kvinne sier; “... vi har noen inkassoer fra før vi traff hverandre [...] så da får du ikke lån.” En annen kvinne prøvde på sosialkontoret, men “de ville ikke høre engang” og en tredje svarer lakonisk at “... nå i det siste kan vi ikke søke om lån, på grunn av gjeldsordning.” Den økonomiske situasjonen gjør altså at mange utsatte ikke kommer inn i kredittmarkedet, enten på grunn av tidligere handlinger eller på grunn av den nåværende insolvente situasjon. Likevel har noen få kredittkort:

MR: hvor handler dere klær, da?

N: på *Lindex* veldig mye, jeg har *Lindex*kort, du trenger ikke betale med en gang, betaler en gang i måneden eller noe sånt. Det er ikke noe alltid da, men innimellom, det er veldig greit å ha det kortet, så hvis du har veldig behov og ikke har penger, kan du kjøpe. Det er ikke noe fast at jeg gjør det, men. (NU7)

På spørsmålet om de har prøvd å få lån i bank, oppgir flere at de selv ikke ønsker lån fordi de er “redde for å låne penger, fordi jeg ikke er i fast jobb” eller “akkurat der er jeg ganske streng. Å ikke ta opp noe du ikke må, liksom. Da lever jeg heller knapt.” Det siste sitatet gjelder en kvinne som hadde dårlige erfaringer med kredittkort, som hun hadde misligholdt, fordi hun ikke klarte å gå til “dem” for å si fra, “så de gikk jo til inkasso”. En av de utsatte med egen leilighet bruker den som pant, noe som er et eksempel på rasjonell finansiering. Dette er en handling som de fleste utsatte ikke har muligheter til:

Hadde billån. Heldigvis så har jeg betalt den, for den tok jeg inn i boligen. Jeg har ikke kansellert den tinglysningen som banken har sikkerhet i. Så det er en fordel at jeg beholder den, og gitt dem beskjed om at de ikke skal slette. I tilfelle jeg trenger det, på den måten får jeg lavere rente. Det har jeg gjort tre-fire ganger, ja. (NU14)

Å bruke bank- og kredittkort til betaling for forbruk, er referert til med tydelig ambivalens. Det er flere som svarer at de ville være nødt til å bruke det i en krisesituasjon. Men alle har den erfaringen at det koster i lengden. En informant følte seg for eksempel veldig presset til å betale strømreg-

ningen, og måtte bruke kredittkortet til å betale regningen på 13.000 kroner. Det er imidlertid bare ett hushold som bruker kortet mye, og som svarer slik på hva han synes om å bruke kortet:

... det er dyrt, men det er lett å få brukt det. Lett å bruke. Jeg er veldig forsiktig. Men jeg bruker det. Har ikke noe annet valg. Ja, jeg må bruke det. (NU14)

Hjelp fra øvrig familie og venner kan også være en finansieringsform. Typisk er at beløpene er ganske små, fordi et gjennomgående trekk ved de utsattes familier er at også de har lite penger:

så veit jeg at familien min ikke akkurat har fem tusen som de kan skaffe på tre timer. (NU13)

De etablerte og de utsatte familiene bor i samme område, med de samme velferdstilbud og markedstilbud. Alle er generelt godt fornøyd med områdets ulike tilbud. Likevel synes det som om de etablerte har en mer variert forbrukssituasjon idet at de kan dra til andre kjøpesentra, og velge mer mellom dyre og billige butikker. De eier bil og er kredittverdige. I tillegg benytter de etablerte stort sett ulike elektroniske betalingsformer, og kan benytte seg av internett til både kjøp og salg. De utsatte har i mye mindre grad PC med internett, noe som på sikt kan bidra til sosial ekskludering.

6.3.5. Nettverk

Blant de etablerte er nettverket omfattende, med stor spredning i hva slags type nettverk de har. De etablerte har ofte familien i nærheten, og bruker gjerne foreldre og “besteforeldre til barna” som begrunnelse for å bo på Grorud. På spørsmålet “Er det noen ganger de har hjulpet så du sparer penger på det, tjenestebytte?” er svaret gjennomgående ja. For ett hushold, ett av dem som er på grensen til å være utsatt (en enslig mor med dårlig helse), er nettopp nettverket avgjørende for at det likevel klarer seg godt:

Å ja, moren min passet sønnen min i stedet for at jeg hadde dagmamma. Da gikk jeg jo arbeidsledig, da jeg ble aleine med sønnen min. Da hadde jeg ikke mye penger. Da gikk jeg kurs på dagpengesatser. Da fikk jeg også hjelp av han ex-samboeren min, og faren min hjelper meg med bilen min. Også sånn at jeg hjelper

søsteren min nå når hun er høygravid, så vi er veldig hjelpsomme og stiller opp for hverandre. Og det er klart du sparer penger. (NE3)

Flere svarer også positivt på at de kan låne penger hvis det kniper. En vanlig form for overføring er imidlertid overføring av verdier fra besteforeldre til barnebarn, enten i form av barnepass eller gaver:

MR: Pleier dere å få pengegaver?

Y: Ja, fra besteforeldra våres. Til å kjøpe klær til unga hvis det er noe.

MR: Så det kommer utenom bursdag?

Y: Ja, det gjør det. (NE5)

Arv er også et ord som går igjen. Flere hadde fått hjelp i form av forskudd på arv til bolig. Den vanligste formen for bruk av nettverk er gjennom tjenester, og for barnefamilier er barnevakt viktig. De etablerte har typisk mange muligheter. Følgende sitat illustrerer dette godt:

MR: Men barnevakt når dere skal ut, da?

NT: Nå hender det at vi får de to eldste til bare å være hjemme, men ellers har vi besteforeldre som jeg sier da, men dem bruker vi sånn, den ene var ikke helt frisk, da, så vi bruker venner, da, klassekamerater og venner rundt omkring, som de ligger over hos, naboer og. Veldig greit. Verre når de var små – å fordele tre rundt omkring. Men hun minste på sju er det ikke noe problem med nå etter at hun begynte på skolen – stadig venner som hun kan overnatte hos – men vi får det igjen, da – får en del her, men det går greit. (NE1)

Nettverket til denne familien er omfattende og hun og mannen bytter ulike tjenester. Både familien og arbeidet blir dratt inn i relasjonene. Nettverket fortsetter med hennes brødre og mannens arbeid er aktive som kan brukes i byttet, noe som også går igjen i andre etablerte familier:

MR: kan du gi noen eksempler på at dere og deres venner har hjulpet hverandre med tjenester som har ført til at dere har spart penger?

H: flytting! Ellers har det vært bygging av terrasser, og litt

elektrikerarbeid, har nok blitt en del sånn, og de kommer jo med en gang også, ikke sant! Petter har vært veldig hjelpelig, han er veldig flink i data, så han får stadig telefoner om det, foreldre som trenger hjelp i klassen, så det har vært veldig greit opp gjennom åra, det. Så har vi jo også familie som vi bruker, tannlege og legeutgifter vet vi ikke hva er! For faren til Petter var jo tannlege, så han passa tennene til barna og, og sier fra, da, om både det ene og det andre.

Felles for relasjonene nevnt over er resiprositeten, de er bundet sammen gjennom bytting av tjenester over tid og etter behov. Dette gjelder også i arrangement av familiefester eller annen festlighet; familie og venner bidrar med matlaging, som mottagerne senere får gjenytelser for:

Ja, og det med at folk kommer med kake, slik har vi det liksom bestanding, vi har med oss en kake, det er vel ingen som tenker så veldig økonomisk på det, mest for å hjelpe hverandre, slippe å stå å bake alt selv, sånn gjør vi enda, hvis det er vanlige bursdager, vi er jo i familieburdager, og så kommer moren min med en kake, og svigermor med en kake, og så baker jeg en. Så går det greit.

Da barn nummer to skulle døpes, var jeg hjemmевærende, og da betalte svigerforeldrene mine hele opplegget. (NE1)

Generelt har de utsatte familiene i det norske utvalget lite økonomisk råderum og svake nettverk. For noen gir fravær av arbeid også fravær av kollegialt nettverk. Sivilstatus som hjemmевærende enslig mor gir for eksempel lite rom for etablering av nettverk. Og mange innvandrere er kommet til landet alene, og ser ikke ut til å ha opparbeidet seg nettverk av betydning. Tre informanter svarer at de ikke kan gi eksempler på at de har blitt hjulpet på en slik måte at de har spart penger.

Et generelt praktisk trekk er at immigranter har mindre familiært nettverk, da større deler av deres familie gjerne bor svært langt unna. Mange har ingen i nærheten. En del innvandrere har snarere forpliktelser overfor andre familiemedlemmer i hjemlandet, som de forsøker å hjelpe ved å sende penger. Flere av de utsatte norske, derimot, får støtte av egne foreldre, eller hjelp av sine slektninger i form av penger i krisesituasjoner, eller tjenester som å pusse opp eller passe barn. Pengegaver er imidlertid ikke vanlig, og størrelsen på gavene kan være små:

ja, jeg får penger av pappaen min når jeg er ovafor, da, og så fikk jeg penger av pappa til jul, 2.000 kroner., jeg begynte å grine, jeg, jeg hadde ikke penger til julegaver, ingenting. Så fikk jeg 2.000 kroner av pappa til å kjøpe julegaver til alle. Det var – jøss, jeg har aldri fått penger av pappa. (NU8)

Mange hadde slitne foreldre, for eksempel denne enslige moren:

MR: er det ikke noen av dem som kan hjelpe deg å passe barn, da?

HH: de har alle egne barn, skjønner du (ler) ... moren min er litt dårlig og sånn, har sukkersyke -

Venne- og nabonettnettverk synes også mindre enn antatt. Det er ikke vanlig med gjensidige, økonomiske relasjoner med naboer. Det er et par unntak. En av de aller mest utsatte har ved noen anledninger lånt til husleie av en kvinne i samme blokk. Bare et par av de utsatte oppgir å ha lånt penger av familien. Noen oppgir at de ikke vil låne av stolthet, mer vanlig er imidlertid familiens økonomiske situasjon:

R: dere låner ikke av venner og familie?

X: nei det gjør vi ikke.

R: er det et prinsipp?

X: nei, vi har ikke så mye venner vi kan låne fra.

Hjelp til flytting var imidlertid vanlig, og flere hadde fått hjelp til å pusse opp leilighet. Denne formen for hjelp er tydeligvis gjensidig:

– ikke sånn veldig, det er mannen min som hjelper til mange. Han gjør det. Klart det når vi pussa opp leiligheten, da fikk vi hjelp. Mannen min er veldig flink til sånne ting. Det sparte vi penger på. Det var en vennefamilie på Veitvedt, som han hjalp og pusse opp stua og to rom. Jada, vi hjelper hverandre. Vi skulle kjent noen som kunne masse med bil og sånn! (NU7)

Enslige mødre virker avskåret fra slike tjenester med mindre de har mannlige slektninger i nærheten. Men relasjonen mellom to enslige mødre i samme blokk er et unntak. De bor ved siden av hverandre, hjelper hverandre med barna og formidler informasjon om ulike tilbud. Relasjonen er sterkt preget av resiprositet:

Men sånn som hun naboen der, (NU13), noen ganger lager vi middag til alle sammen, ungene spiser hos henne eller meg, vi samarbeider litt om middagen. Hva skal vi ha til middag? Pannekaker! Så en dag sto jeg og lagde pannekaker til seks stykker. Og en annen dag så hadde jeg unga til en enslig marokkansk far, mine og hennes og hans, tomater og makaroni. Det går greit det! For mine barn spiser oppe hos han de og. Så det går litt på rundgang sånn her, da (ler). (NU8)

Etniske nettverk er det lite av. Ingen av de innvandrede familiene hadde noe nettverk av betydning med andre fra samme land. Dette er ganske typisk:

MR: men er det ikke mye kontakt mellom dere somaliere i Oslo?

L: nei, kanskje blant noen, men jeg har ikke mye somalisk kontakt.

På spørsmålet om organisering av større festligheter, ble riktignok nettverket aktivisert, men omfanget av festene var svært begrenset. Også på spørsmål om hvordan de hadde fått tak i ulike ting til huset, var det overraskende få som hadde fått tv, vaskemaskin, telefon og slike gjenstander gjennom nettverk.

Nettverk er viktig både sosialt og økonomisk. Det er en sikkerhet i vanskelige situasjoner og en hjelp i hverdagen i form av tjenester som barnepass. Muligheten til å skaffe seg goder gjennom uformelle kanaler er meget ujevnt fordelt. Det viser seg at de som har arbeid og familie i nærheten i langt større grad har tilgang til slike goder. Større gaver blir for eksempel gitt til bursdager til barna, og tilgang til bil, pc, telefon, og muligheter for gunstige lån kommer gjerne gjennom jobb.

En stor forskjell mellom de utsatte og de etablerte er at de utsatte i stor grad forholder seg til offentlige instanser, mens dette er langt mer fleksibelt for de etablerte. Det er mange av innvandrerne som også uttrykker en manglende tillit til det offentlige, men som likevel kun forholder seg til dem. Dette er fordi de ikke har personlige nettverk av betydning som kunne hjelpet.

Arbeid gir, som nevnt, nettverk og tilgang til andre goder. Også her er det et påfallende skille mellom de etablerte og de utsatte. Det vil si at de som er utsatt også ofte ikke har fast og kontinuerlig arbeid. Og er dermed dobbelt utestengt. Lån fra arbeidsgiver, telefon, bil, aviser, kolle-

gaer er varer og tjenester som ofte kommer gjennom jobben, og som kan skape en systematisk forskjell mellom utsatte og etablerte grupper.

Det viser seg gjennomgående at de etablerte, de som har arbeid og egen bolig og familie i nærheten, har et langt sterkere nettverk, flere relasjoner, bedre forhold til sine slektninger og langt flere uformelle kanaler å skaffe seg varer og tjenester gjennom enn de utsatte. Bare en familie som kommer fra Pakistan, aktiviserer et nettverk av betydning, og nettopp av den grunn ikke opplever seg selv som utsatt. Familien fra det sørlige Afrika er et godt eksempel på det motsatte, på at fravær av nettverk gjør at man føler seg utsatt. Mannen i husholdet er flyktning fra et land der han hadde høy sosial status. Han er meget skeptisk til andre innvandrere og unngår kontakt. Han var redd for å miste sin sosiale posisjon, og hadde ikke nettverk overhodet. Alle oppsparte, medbrakte midler var brukt til å kjøpe bil, løsøre og til å pusse opp, og når de nå sto uten jobb, hadde de ingen relasjoner utover det offentlige å søke hjelp hos. Intervjuene med de etablerte viser klart det motsatte, der blir spørsmålene om hvordan de har fått tak i ulike ting til huset som regel besvart med fortellinger om ulike former for nettverk.

6.3.6. Barn og foreldreskap

Alle intervjuene viser at barns forbruk opptar familiene i stor grad, uavhengig av om familien kategoriseres som utsatt eller etablert. De fleste familier opplever en eller annen form for kjøpepress:

Y: Jeg har merka mye til kjøpepress allerede, egentlig. Med klær og hva hu kan ha på seg og hva hu ikke kan ha på seg (7 år). Det har vært veldig mye. I vinter var det luer, åssen votter man skal ha på seg. Man kan ikke bruke de derre baby-vottene som går langt oppå der. Det ville hun ikke ha. Så har det vært luer med knytting. Det kan man heller ikke ha. Må ha *sånn*. Hvis ikke er man baby. Man blir erta på skolen liksom, så man vil ikke ha det på seg. Snekkerbukser kan man heller ikke ha på seg, for det er barnslig. (NE5)

Men noen barn er mindre opptatt av klær og ting enn andre, den enslige etablerte moren opplever for eksempel ikke at hennes sønn utsetter henne for kjøpepress:

X: nei, gjør egentlig ikke det. Han (13 år) vanker i en "sports-

freakeljeng” kaller jeg det. De trener, alle trener. De trener ski, de trener fotball, og vennekretsen hans er klassekameratene, og 75 prosent sparker fotball, på samme lag. Og det er ingen som bryr seg med hvilket merke du har på fotballsko. (NE3)

Om familien opplever kjøpepress eller ikke, kan ha noe med barnas alder å gjøre, at tenåringer stiller større krav enn mindre barn. Sitatet fra denne familien, som består av både små og noe større barn, viser at foreldrene opplever størst kjøpepress fra sønnen på 14 år:

N: ... Og de kameratene han er sammen med har ekstremt mye, og han er faktisk den som har lite, og når jeg sier at HAN har lite – altså, vi har, vi er glad i å gå på langrenn, vi har fullt langrennsutstyr, og han har langrennsutstyr, vanlige slalomski, sånne små korte ski, til slalombakken, snowboard, skøyter, rattkjelke, altså han har jo det meste, pluss at han har vanlig Nintendo, Nintendo 94, vanlig Game Boy har han hatt et par av, nå har han Game Boy advance, TV på rommet, kassettpiller på rommet, altså jeg kan nesten ikke se, at det er noe han mangler, men det dukker jo opp nye ting hele tiden, som han da bare på død og liv må ha. Og nå er han helt knust fordi vi ikke har DVD-spiller, vi har to videomaskiner, vi har en splitter ny data med DVD-spiller på der, da, men han vil ha DVD hjemme, for det er det man må ha nå, ikke sant. Vi er fattige, hvorfor kan ikke vi bare gå å kjøpe en sånn DVD-spiller? Altså, han følger så med på all den elektronikken som skjer, og det er det verste med han, han må ha dette her. Han er ekstrem, altså, jeg bare rister på hodet..

MR: ... i forhold til at han vil ha ting?

NT: Ja, alt dette elektriske, det vil han gjerne skaffe seg, han har kamerater, da, de han er sammen med, de har det. (NE1)

Mange etablerte opplever en konflikt mellom det å gi etter for ønsker fra barna, og det å vise dem det riktige forbruk. Og frustrasjon over at noen barn aldri blir fornøyd, slik som sønnen over. Det handler også om å påvirke hvilke klær små barn skal gå med, om de skal få lov å kle seg i motepregete ungdomsklær, slik som 7-åringen her ønsker:

altså, det har skjedd en stor forandring, særlig på klessida, for hu eldste arva jeg veldig mye til, sydde om, og, og gjorde passe, og,

var aldri spørsmål om noen ting før hu kom på ungdomsskolen, men hu minste nå, altså, hu har holdt på et par år allerede, hu blir 8 år nå, hu kan ikke ha på seg en vanlig joggebukse, det kan man ikke gå med, buksene skal gå ut nede, det skal være sleng, hm.. hm.. nå har jeg det selv og, da, men altså, det skal være sånn og sånn, det skal helst være glitter, og genserne, det kan ikke være litt store og vide gensere, vi har en del arvetøy fra de andre ungene, det blir omtrent ikke brukt. Det var “Yippi” (for mor) her forrige dagen, da godtok hun en boblebukse som den mellomste hadde hatt, det var nok fordi det sto Snowboard på den, og Snowboard er kult, ikke sant, så da godtok a det. (NE1)

Mange uttrykker at barna utsettes for kjøpepress fra reklame og TV, og fra jevnaldergruppen. Kanskje fordi de etablerte familiene opplever en viss frihet i forhold til forbruk, kommer de moralske dimensjonene klarere fram når det gjelder valg og forhandling om forbruksmønstre blant familiemedlemmene. Men i mange familier gjør det ikke det, det er individuell variasjon.

Også innad i de utsatte familier varierer det hvor mye de opplever kjøpepress, men de fleste gjør det. For dem blir det minst like viktig som i de etablerte familiene at barna ikke “lider” i forhold til ønsket om å ha bestemte klær og ting, og de strekker seg langt for å etterkomme press fra barna:

P: jo, enkelte bukser vil han ha da, og noen sko. Nike joggesko, det vil han ha, for det går kameratene hans med og sånt noe. Han går ikke i Levi’s, skjønner du, det er militærbukser og sånt. Og de buksene koster jo ganske mye, da. (NU4)

Både i dette intervjuet og i det følgende kommer det fram at jevnaldergruppen betyr mye for hvilket press familien utsettes for, dette i mye større direkte grad enn reklame og markedspåvirkning:

M: opplever du noe sånn press fra barna, da, i forhold til ting de må ha?

X: å ja, det gjør vi, innmari. Med sønnen på 10 går det jo med enkelte spill til Playstation. Og Gamecuben og Gameboyen. Det går mest til sånne ting. Så er det Pokemon ting, da. Så med han har det ikke vært så mye klær, egentlig. Eneste er jo sånn

littegranne fotball t-skjorter av de der som er så gode...jeg husker ikke navnene på de greiene...Han ønsker seg sånn fordi dem og dem har sånn. (NU9)

I mange utsatte familier blir det slik at foreldrenes egne behov for klær og andre forbruksting nedprioriteres i forhold til barnas. Det kommer tydelig fram at det ikke skal synes på barna at familien har dårlig råd. Det er viktig for alle at barna ser rene og ordentlige ut når de er ute blant andre folk:

L: ja, det er at hu er rein, det var a ikke akkurat nå i dag...når a leiker ute, men det er jo naturlig, da. Men det beror på hvor vi skal hen, og sånne ting. At a er rein og fin i kleda og sånn. (NU10)

Prioritering av barna kommer tydelig fram i dette intervjuet:

MR: men hvis du plustelig fikk 3.000 kroner ekstra i hånden, hva ville du brukt dem til?

X: sikkert kjøpt klær for dem, til ungene...

MR: til ungene, ikke til deg selv?

X: Nei, nå har jo mannen min og jeg vært og handlet oss litt sånn sommertøy nå, så.. Nei, jeg tror nok jeg hadde brukt det på klær til dem, ja. Og da hadde det blitt på klær som dem ønsket seg innmari. Det hadde blitt mest han eldste, da (15 år). Han ønsker seg litt sånne dyre klær. (NU9)

Som dette er en indikasjon på, er forbruket i de utsatte familiene i stor grad fokusert rundt det å gi barna det de trenger for å bli sosialt inkludert i den gruppen av jevnaldrende som de ønsker å høre til. Det er en interessant tendens til at barn i utsatte familier velger venner fra andre utsatte familier, og slik får venner som ikke synes å påføre barna kjøpepress i uoverkommelig grad:

MR: så han maser ikke om å få ting?

P: nei, i hans miljø, der har jeg på følelsen at der er mange enslige husmødre, så jeg spør han: "be dem komme hit på middag, da," ikke sant. Da er jeg bare dum, da. Men eneste jeg vet er bestekameraten hans. Jeg tror det er bare enslige husmødre og enslige husfedre, men der bor det jo...mor og far to blokker fra

hverandre, så unga kan...så jeg tror dem er i samma situasjon som meg. (NU4)

De utsatte og de etablerte familiene skiller seg fra hverandre når det gjelder hvilken plass barneforbruket får i familiene, hvordan det påvirker foreldrerollen og hva det betyr for familiens ansikt utad. I familier med lite penger vil barna bli tildelt en relativt stor del av det totale pengeforbruket, fordi det er viktig at barna utad ikke bærer preg av dårlig økonomi. Likevel ser vi at det foregår forhandlinger mellom foreldre og barn i alle familiene, selv om barna i de utsatte familiene kanskje godtar fortere at det ikke er penger til de ønskede klær eller ting:

N: ja, de pleier ikke mase på tingene, hvis de spurte meg om “mamma, kan du kjøpe det og det”, og hvis jeg sier at jeg ikke har penger, det går greit for de. Da spør de ikke mer. Hvis jeg har penger, jeg gir dem penger, og de kan velge hva de vil. Og sånn blir det. (NU1)

Dette står i kontrast til slik den etablerte moren (tidligere sitert) opplever kjøpepresset, der barna ikke aksepterer lite penger som gyldig svar på at de ikke kan kjøpe de ønskede tingene. Slik sett kan det synes som om de etablerte familiene opplever kjøpepress i større grad enn de utsatte, fordi barna i de sistnevnte familier vet at det ikke finnes mye penger, og kredittkort eksisterer omtrent ikke. I tillegg synes det som om det kan være en tendens til at barn fra utsatte familier får venner i andre utsatte familier, noe som kan redusere jevnaldergruppens press på å anskaffe seg dyre ting. Fordi det økonomiske råderom er større i de etablerte familier utsettes foreldrene her også for større moralske dilemmaer, idet at de skal oppdra barna til riktig forbruk, til ikke å få alt de ønsker seg, til å spare penger til senere bruk.

Når det gjelder familiens ansikt utad, er inntrykket at de etablerte familier, som de utsatte, også er opptatt av dette. Forskjellen dreier seg heller om *hva* de ønsker å vise utad; de utsatte kun at de har det som forventes av folk flest, mens for de etablerte handler det mer om å vise at de har mer enn folk flest, det vil si *har god råd*.

6.3.7. Fremtiden

Når det gjelder ønsker for fremtiden, er de etablerte familiene ingen ensartet gruppe. Dette synes ikke å ha sammenheng med hvor høy inntekt de

har, men med hvilke aspirasjoner og med hvilken livsstil de identifiserer seg.

Y: jeg har verdens snilleste unge, jeg har familien rundt meg, jeg har en bra jobb, jeg har min egen leilighet. Og jeg stortrives. Egentlig så gjør jeg det. Jeg higer ikke etter karriere. Jeg higer ikke etter å tjene masse penger. Jeg er fornøyd når jeg tjener så jeg klarer meg. Jeg vet ikke, jeg er nok veldig jordnær. Så lenge verden går rundt og jeg har nok så jeg klarer meg, så har jeg det bra jeg. Jeg tror ikke man blir mer lykkelig av flere penger eller større hus. Egentlig ikke, det eneste jeg kunne tenkt meg er at jeg hadde hatt nok til at ..., kunne slippe å måtte stresse, som jeg sa, at jeg kunne slippe å tenke på konfirmasjon. Nei, jeg klager ikke. (NE3)

N: gjerne hatt mer penger! Ja, jeg skulle gjerne hatt det, tror nok det. Det skulle vært deilig og gått og kjøpt seg en sofa uten å tenke så veldig at det må vi vente med til den måneden, og da får vi se, og – du må planlegge en del for å gjøre større kjøp, da. Og når det kommer mer enn en uforutsett ting, det er ikke morsomt. (NE2)

Som vi ser her, ønsker den sist siterte familien seg mer penger, selv om deres inntekt er dobbelt så høy som inntekten til den minst bemedlede etablerte familien. Alle i husholdet har store materielle krav til en tilfredsstillende levestandard, og slik vil de muligens alltid ønske seg litt mer. Men deres økonomiske situasjon er trygg nok i forhold til de grunnleggende utgiftene, og ingen uttrykker bekymring når det gjelder fremtiden i så måte.

Generelt kan det sies at de etablerte familiene alle kunne tenke seg litt større hus/leilighet, og litt større romslighet i forhold til økonomisk planlegging. De ønsker også bedre økonomi, slik at de kan pusse opp huset. Det betyr kanskje at de etablerte familiene i det norske utvalget ikke opplever at de har bekymringsløs stor økonomisk frihet, selv om alle har noe oppsparte midler, og kan betale en uforutsett utgift på opptil 15.000 kroner. Familiene opplever at de kan påvirke sin økonomiske situasjon til det bedre, ved at de jobber mer eller søker en bedre betalt jobb.

Selv om de utsattes situasjon gjennomgående er mye dårligere enn de etablertes, er det bare én familie som klart uttrykker pessimisme i forhold til fremtiden. Der oppgir de at de allerede har opplevd å bli diskriminert på arbeidsmarkedet ut fra hudfarge, og selv om de nå avslut-

ter høyere utdanning, tviler de på at de vil få gode jobber i Norge. Derfor tenker de å emigrere til Storbritannia. De opplever stor usikkerhet i forhold til sin fremtid i Norge.

Felles for de andre utsatte familiene er at de ønsker seg fulle jobber der de ikke har det, bedre jobber og større hus. Men først og fremst nok penger til å betale de nødvendige utgifter og ha mer til overs enn de har i dag. De ønsker større økonomisk råderom og selvstendighet fra offentlige kontorer. De fleste uttrykker imidlertid en optimisme til at situasjonen skal bli bedre, og at de selv kan bidra til det. Følgende utsagn oppsummerer noe generelt for de utsatte familiene:

NT: egentlig vil jeg bo en større plass, det er et veldig stort ønske, ellers sånn vanlig liv, men ha penger til de vanlige utgifter vi trenger, trenger ikke spare så veldig. Bedre helse. (NU7)

De som i dag er avhengige av offentlige pengebidrag for å klare seg, slik som den enslige faren under aktivering og de to enslige mødrene i samme blokk som opplever seg som midlertidig arbeidsledige, ønsker selvstendighet og egne leiligheter. Et stort ønske hos de utsatte er også å oppnå kredittverdighet, noe som vil øke deres opplevelse av økonomisk frihet og råderom.

Den største forskjellen mellom de etablerte og de utsatte husholdene er tilknytningen til arbeidsmarkedet. Denne er mye svakere, skjørere, dårligere på alle måter for sistnevnte gruppe, hvilket fører til betydelig lavere inntekt og opplevelse av utilfredshet med den totale situasjon. Felles for alle familiene er at de fleste ønsker å fortsette å bo på Grorud, de er fornøyd med stedet på de fleste områder. Til tross for at mange av de utsatte familiene virkelig lever i en vanskelig økonomisk situasjon, er vårt inntrykk at de er preget av optimisme og ikke resignasjon over egne muligheter for å påvirke situasjonen til det bedre. Det synes ikke å være forskjeller i alvorlig sykdom blant de etablerte og de utstatte familier.

6.4. DE SVENSKA INTERVJURESLTATEN

I den svenska intervjuundersøkningen inngår 18 intervjuer med “utsatta” familjer og 7 med “etablerade”. Förutom dessa intervjuer med barnfamiljer inngår 8 intervjuer med lärare, fritidspedagoger och socialarbetare.

Dessa arbetar i området och har vardaglig kontakt med barnen och /eller deras föräldrar.

6.4.1. Försörjningsvillkor

Vad som karakteriserar de etablerade hushållen är att de i regel disponerar över två inkomster. Undantag är två hushåll, det ena består av en ensamstående man med ett barn. Han har dock en extra sysselsättning som beskrivs som "betald fritidssysselsättning". I det andra fallet handlar det om ett hushåll där mannen är gästforskare i Sverige och hustru inte är aktiv på arbetsmarknaden. I hushåll med småbarn har i allmänhet en förälder stannat hemma från arbetet med finansiering från föräldraförsäkringen. Övriga hushåll disponerar över två inkomster.

De etablerade har varit aktiva på arbetsmarknaden en längre tid, antingen som egna företagare eller genom annan anställning i privat eller offentlig verksamhet. De beskriver en trygg arbetssituation som kontinuerligt förbättrats. Parhushåll delar på föräldraledigheten när barnen är små, i ett fall sparas en inkomst under den föräldralediga tiden så att denna ledighet kan förlängas. Även inkomsterna har ökat för dessa hushåll de senaste åren. Samtliga anser att de har stabila och trygga inkomster. De sparar fasta summor varje månad (från 600 till 6 000 kr.) och lägger dessutom en del av inkomsterna på pensionssparande. Det finns endast ett hushåll som inte får barnbidrag (gästforskarehushåll). Samtliga utnyttjar gratis barnomsorg som finansieras via storstadssatsningen⁶ (3 timmar per dag). De som har anställning har regelbundna arbetstider.

De etablerade hushållen beskriver sina nätverk som bestående av familj (far- och morföräldrar och syskon), vänner och grannar. De får hjälp med hantverk och tillfälliga reparationer (t.ex. av bilen). Vidare får de ibland hjälp med barnpassning men beskriver inte detta som något de är beroende av i sin vardag. Samma sak gäller den hjälp de får med t.ex. bil eller trädgård, d.v.s. att det är positivt att möjligheten finns men det handlar inte om ett beroende. Vad gäller hjälp med pengar så finns det några, i huvudsak de något äldre, som föredrar att ta från egna besparingar eller att gå till banken hellre än att fråga släkt och vänner:

6. Storstadssatsningen är en statlig satsning för att motverka segregation i utsatta bostadsområden. Denna satsning pågår fram till 2005 och innehåller en rad olika projektverksamheter, bl.a. språkförskolor.

N. Finns det möjlighet, om ni skulle behöva pengar, att vända er till era vänner eller släkt?

I. Vi kunde nog, men jag vill inte göra det. Det hade blivit för mycket problem. Då går jag hellre till banken. (SE20)

Det finns människor som ställer upp. Pappa kan hjälpa till med bilen, han fixar en massa som annars vi inte hade råd med, vi har en gammal BMW och han hjälper oss, annars hade vi inte haft råd. Vi har mycket tack vare att våra familjer stötat oss annars hade vi haft mycket svårare. (SE10)

Pengabrist beskrivs inte som ett problem som de behöver ta upp i sina nätverk. Snarare är det praktiska ting eller det sociala livet man talar om när man refererar till sina nätverk. I en del fall beskriver de intervjuade sin egen familj som den som ställer upp för andra, till exempel med hjälp till äldre släktingar.

... vi hjälper dem med kontakter med myndigheter. Alla sådana där krångliga blanketter som de får hem och som ska fyllas i, och hur ska man välja. De är äldre, min pappa är pensionär och de är pensionärer så det är just det praktiska som vi hjälper till med. (SE1)

Arbetsplatsen kan utgöra ett nätverk av kontakter som används i olika situationer, i några fall för att hitta en bostad och/eller få ett nytt arbete:

First time when we just moved from U. it was a temporary apartment in central city. It was rented us by a secretary in my workplace. And then we start to look at different advertises in newspapers. And actually someone who came to our apartment told me about this company called, BNC Company. He told me about that and I asked my secretary and she phoned to them and we were lucky. It was some apartment we liked. (SE21)

De etablerade hushållen äger i betydligt större utsträckning sina bostäder än de utsatta. De har fått tillgång till bostaden antingen med hjälp av kontakter (hyresrätt) eller genom banklån. Inget hushåll säger sig ha skulder som inte kan betalas tillbaka. Hushållen i undersökningen sade sig dock kunna hantera större delen av sin konsumtion med hjälp av egna

kontanter, möjligen genom lån av nätverket. Samtliga av de etablerade hushållen har hem- och andra försäkringar. Detta ger dem ett ekonomiskt skydd mot eventuella reparationskostnader eller/och oväntade händelser.

Hälften av de utsatta hushållen består av par, men endast tre av dessa hushåll disponerar över två inkomster. Det handlar om lägre inkomster (sjukpenning eller lägsta föräldrapenning, arbetslöshetskassa som tar slut och ersätts med studielån/socialbidrag). Övriga utsatta hushåll disponerar över en eller har ingen skattepliktig inkomst. Flera hushåll (både par och ensamstående) uppbär socialbidrag. Samtliga av dem som befinner sig på arbetsmarknaden arbetar inom servicesektorn. De ensamstående kvinnorna arbetar inom äldreomsorg och har oregelbundna arbetstider.

Bland de utsatta hushållen finns det några som är äldre (kring 50 år). Ett par har arbetat en längre tid som fabriksarbetare men blev arbetslösa när fabriken lade ner. De har använt hela sin A-kassa och söker studielån för att läsa svenska. De yngre försöker omskola sig, men eftersom de inte har avslutat grundskolan tar sig vägen till en längre omskolning lång och svårt med osäker finansiering. Bland de som idag uppbär socialbidrag har en haft arbete och en har tidigare fått arbetspraktik. De övriga har aldrig haft ett arbete. Några hushåll kan spara pengar varje månad, de tar en del av barnbidraget och sparar mellan 1 000 och 300 kr. Besparingarna är avsedda till barnen, i två hushåll (yngre ensamstående kvinnor) läggs 100 kr. undan till pensionssparande.

I de hushåll där det finns en arbetsbaserad inkomst utökas inkomsterna med olika slags bidrag (barnbidrag, bostadsbidrag, underhållsbidrag och vårdnadsbidrag).⁷ Förutom dessa offentliga bidrag finns det många familjer som ofta behöver låna pengar från släktingar eller vänner. Det finns även familjer som har bildat nya nätverk för att lösa akuta ekonomiska problem. I flera fall är det dock släktingar (far- och morföräldrar), vänner eller f.d. make som ställer upp med både praktiska och ekonomiska tjänster.

De utsatta hushållen kan sällan förbättra sin bostadssituation på den öppna marknaden. De har sällan tillgång till samma kreditmöjligheter som de etablerade hushållen. Det är få av de utsatta hushållen som har anställningsförhållanden vilka kvalificerar till banklån. Många är skulds-

7. Barnbidrag går till alla hushåll oberoende av inkomst. Bostadsbidraget är inkomstprövat, underhållsbidrag går till ensamstående föräldrar som har huvudansvaret för barnen. Vårdbidrag tilldelas vid funktionshinder om det finns läkarintyg.

atta och har ofta svårt att få kontroll över sin egen ekonomi. De söker lån bl.a. för att betala andra skulder som studielån. För några är situationen sådan att kronofogden tar hand om deras skulder genom att dra en viss summa från månadslönen varje månad. I andra fall har en av parterna i ett förhållande gamla skulder som belastar den gemensamma ekonomi och utgör ett hinder för möjligheterna till nya krediter. Misslyckade försök att starta egen näringsverksamhet som en strategi för att ta sig ur arbetslöshet kan vara en orsak till omfattande skulder som inte går att betala tillbaka.

Jag har haft otur, för ett par år sen hade vi en städfirma som gick i konkurs och tog alla våra pengar. Vi städade på en fabrik som inte kunde betala, som gick i konkurs och då fick vi en massa skulder ... Allt som gäller den ekonomiska situationen är katastrofal, jag finns i kronofogden, jag kan inte ta lån när det lättaste för mig just nu skulle vara att ta ett stort lån och betala alla mina skulder och sen betala lånet...jag har försökt på banken och på de andra kreditfirmor. Banken säger att du inte får för att du har skulder ... (SU11)

Det finns även andra inkomstkällor för dem som har skulder och inte kan utöka sina beskattade inkomster.

Jag har jobbat svart med städning hemma hos folk. Jag gjorde det ett tag när jag flyttade isär från Y:s pappa och bodde i en trea, jobbade 75 pct., så behövde jag pengar. Även om jag fick bostadsbidrag så blev det dyrare ... man åker hem till någon och städar 1,5 timme ... (SU4)

Det handlar om svartarbete, för att kunna få tillgång sådana arbeten måste man ha ett lokalt nätverk. Utan ett sådant nätverk är möjligheterna till olika former av inkomstförstärkningar små.

Som framgår ovan karaktäriseras de utsattas ekonomiska vardag, i motsats till de etablerades, av osäkerhet och beroende. En inkomst i stället för två påverkar naturligtvis hushållets möjligheter vad gäller såväl mer vardaglig konsumtion som mer trygghetsrelaterade aspekter som boende och förväntningar inför framtiden. Vidare är de utsatta hushållen i betydligt högre grad hänvisade till selektiva och behovsprövade offentliga lösningarna som bostadsbidrag och socialbidrag. En svagare etablering på arbetsmarknaden (vilket ofta innebär en svag etablering i de offentliga

trygghetssystemen) i kombination med att enbart ha en inkomst (vilket ofta innebär en låg inkomst) innebär ofta ett ökat beroende av selektiva lösningar. Bland de utsatta hushållen ges även en bild av nätverket som något man är beroende av – det är nödvändigt för att klara vardagen. För de utsatta hushållen ser vi följaktligen ett större beroende både i relation till välfärdslösningar och till nätverket.

Bland de etablerade hushållen är det följaktligen ett vanligt mönster att försörjningen bygger på två förhållandevis stabila och trygga inkomster. Detta förhållande möjliggörs genom en etablering på arbetsmarknaden som beskrivs som stabil och som innebär en trygghet. När det gäller nätverkens betydelse framstår dessa inte som absolut nödvändiga utan snarare som en smidig lösning på diverse praktiska problem. Det tycks inte finnas något beroende till nätverket vad gäller vare sig praktiska eller finansiella frågor. Därmed inte sagt att nätverket inte har en stor betydelse, men betydelsen uttrycks inte i termer av nödvändighet och beroende. De etablerade hushållen är kvalificerade för de offentliga och generella trygghetssystemen – inte i något fall uppbärs något selektivt eller behovsprövat bidrag (social- eller bostadsbidrag).

6.4.2. Hushållssammansättning och boende

De etablerade hushållen består ofta av ett eller två barn och två vuxna. I genomsnitt har de färre barn än de utsatta hushållen. Det enda hushållet som har fyra barn har redan köpt en lägenhet i stadens centrala delar till 17 åringen så att hon kan flytta dit efter språkresan i England. De intervjuade beskriver sin boendekarriär som en positiv utveckling från något de betraktar som "sämre" (hyreslägenhet där de själva har varit missnöjda med bostadens lokalisering, status, storlek, etc.) till ett bättre boende (egen villa eller en större lägenhet, bättre status, etc). Nuvarande bostad beskrivs som ett medvetet val mellan olika alternativ och en avvägning mellan såväl familjens trivsel som ekonomiska möjligheter.

Vi tittade under rätt så lång tid. Vi tittade under ett helt år efter ett hus som skulle passa oss och vår familj. Speciellt tittade vi på område, vilket område vi ville bo i, helt enkelt. Vi tänkte just de här delarna av Malmö ... det är nära till allt. Det är centralt kan man säga. Förbindelser till Danmark, ja och nya affärer som öppnas nu här ... Nu har man inget behov av att åka ner till stan för att handla eller något sånt här. Utan man har allt i närheten. Vi tyckte att det är ett perfekt bostadsområde. (SE1)

Det är så här, när vi var två bodde vi i en tvåa och då behövdes inte mer än en tvåa. Så sen när hon blev gravid så sa vi att okej vi flyttar till en trea. Sen så flyttade vi hit till en trea. Och nu är det dags, nu har vi spanat i fyra år efter ett hus och nu har vi hittat var vi ska bygga ett hus. Och så ska vi flytta i december. (SE8)

Det är hyresrätt däremot har man börjat tala om att förvandla det till bostadsrätt. Detta är för oss en mellanlandning eftersom vi inte har hittat vad vi verkligen vill ha, det känns att man inte vill lägga ut pengar för att sälja det sen, därför ligger vi lågt här ett tag. (SE10)

Ett beslut att flytta kan också beskrivas i termer av en förändring som skapar möjligheter och som man plötsligt bestämmer sig för. I detta fall beskrivs val av bostad mer i termer av impuls och lust "att testa något nytt" även om det förmodligen ligger ekonomiska övervägande bakom beslutet att flytta.

Det kunde vara spännande att prova någonting nytt, och så är det billigt. Vi jobbar båda två i Danmark. Vi hade ett hus som vi sålde och så fick vi ju mycket pengar och så flyttade vi hit. Jag har inte jobbat sen vi flyttade hit ... (SE20)

Området beskrivs i positiva termer, det talas om närheten till olika affärscentra, fina gröna områden och även närheten till Köpenhamn. En familj som inte vill vara kvar har redan investerat i ett hus som de ska flytta till inom kort.

Karaktäristika för det etablerade hushållens bostadsförhållanden är följaktligen att de ofta äger bostaden och att val av bostad sker genom överväganden – det finns alternativ vilket innebär att hushållen väger in aspekter som trivsel, status, utrymme och kostnader. En positiv boende karriär kan beskrivas som en utveckling mot större utrymme och att äga istället för att hyra vilket inte sällan innebär ekonomiska fördelar (bättre kreditvillkor samt ibland t.o.m. lägre boendekostnader).

De utsatta hushållen representeras av flera olika slags familjekonstellationer. Denna grupp består dels av par och ensamstående men också av större familjer med fler än fyra barn boende i hemmet. I två familjer räknas vuxna barn som tillhörande hushållet och ett annat hushåll består av tre generationer. Familjerna som består av ensamstående föräldrar skil-

jer sig från varandra: här finns ensamstående som delar på ansvaret för barnet (barnet/en bor hos modern respektive fadern varannan vecka), ensamstående där den andra föräldern är bosatt i en annan stad och träffar barnen sällan och ensamstående utan kontakt med den andra föräldern.

När vi skildes då kom vi överens om att vi skulle flytta till Lindängen. Vi kom härifrån alltså man trivs här känner man sig hemma, så vi fixade var sin lägenhet, han bor i huset mittemot. Vi kom överens om detta om att bo i närheten för barnens skull, här är det barnvänligare. (SU5)

Boendekarriären beskrivs på olika sätt av de utsatta hushållen. Några av de ensamstående kvinnorna med små barn berättar om ett sökande efter ett barnvänligt bostadsområde vilket i deras fall inneburit att de flyttat tillbaka till samma område där de vuxit upp. I dessa fall finns det mer av övervägande och faktiska val. De hushåll som inte har bott i området tidigare menar att deras valmöjligheter var mycket begränsade och att de i princip fick ta det som erbjöds av antingen hyresvärden eller av de sociala myndigheterna som stod för kontakten med hyresvärden.

Vi har tidigare bott i området X. Vi bodde där ungefär 5/6 månader, innan dess bodde vi i ett annat område. Vi flyttade för att MKB (det kommunala bostadsbolaget) krävde det, min man hade inget jobb, vi kunde inte betala hyran så vi blev vräkta. Min man vände sig till Socialförvaltningen, de godkände det och betalade hyran en månad, men MKB ändrade inte beslutet, vi fick inte bo där. När vi blev vräkta från J., trots att de inte hade rätt att vräka oss. Socialen hjälpte oss och hittade en lägenhet i Y. Där bodde vi i sex månader, det är socialen som tar hand om de lägenheter eller villor i det område. De sa till oss att det finns ett projekt att ni ska flytta ut (inte bara vi utom alla som bodde där). De skulle göra något annat där. Då flyttade vi. (SU16)

De familjer som har bott i området länge och/eller som bor i små lägenheter skulle vilja byta lägenhet till en större. Några bär också på en önskan att byta bostadsområde. Dessa hushåll beskriver vad deras ekonomiska begränsningar innebär för möjligheterna på bostadsmarknaden. Deras situation kan betraktas som en neråtgående boendekarriär. När de bosatte sig på Lindängen hade de möjligheter att välja, idag kan de inte ändra sin

egen bostadssituation. De kan varken flytta inom samma område eller byta till en större bostad.

N. Var det svårt att byta till större?

I. Nej det var jättelätt, jag fick den direkt. Men nu är det svårt. Jag har väntat länge. Jag har väntat nu nästan fyra år. Jag har sökt till fyra rum, det går inte. (SU7)

... till exempel nu vill jag gärna flytta från den här lägenheten men det är inte så lätt att hitta en annan bostad...det är bara psykisk, man vill ibland ha lite mer utrymme, ha en annan utsikt. Men ibland känns det att man är tvungen att bo här det känns tungt då. (SU25)

Endast ett av de utsatta hushållen äger sin bostad, en 2:a på 53 kvm. Detta speglar väl boendeförhållanden i Sverige för olika inkomstgrupper. Ju längre ner på inkomstskalan desto mer sannolikt att hushållet bor i en hyrd bostad (jfr Bergensträhle 2000).

Området beskrivs som barnvänligt men samtidigt är det flera familjer som uttrycker en viss rädsla för vad de ser som en tilltagande kriminalitet. De som har små barn menar att det är en senare fråga medan de som har äldre barn tycker att det saknas möjligheter för de äldre barnen i form av fritidlokaler där barnen skulle kunna ha mer kontrollerade aktiviteter.

De skillnader som framkommer speglar på ett tydligt sätt hur förhållandena skiljer sig åt vad gäller hushållssammansättning och boende mellan etablerade och utsatta grupper. De etablerade hushållen består i högre grad av två vuxna och något färre barn än i de utsatta hushållen. När det gäller boendet så äger de etablerade i större utsträckning sin bostad. Deras relation till bostadsmarknaden präglas även av en större möjlighet att välja och att väga in olika aspekter i sina val. För dessa hushåll tycks det också ligga något givet i att boendekarriären ska vara positiv såväl vad gäller själva bostaden som dess läge. För de utsatta är situationen annorlunda, eftersom dessa hushåll i större utsträckning består av ensamstående föräldrar. Deras bostadssituation präglas inte i lika hög grad av val, överväganden och positiva förväntningar. Snarare pekar deras situation på ett boende där det mer handlar om att bli vald (av socialtjänst eller hyresvärdar) än att välja. Under 1990-talet har den svenska bostadsmarknaden utvecklats i en riktning mot marknadsanpassning, bl. a. har de

allmännyttiga kommunala bostadsföretagen antingen sålts eller blivit mer marknadsinriktade. Det ställs krav på att hyrorna marknadsanpassas, vilket medfört att ekonomisk svaga hushåll får svårare att hävda sig på bostadsmarknaden (Turner 2003). Vidare har hyresvärdarna getts allt större möjligheter att vräka och att neka personer och familjer uthyrning (jfr Bengtsson 2001). Detta innebär högre krav för hushållens etablering på bostadsmarknaden samt svårigheter att byta bostad (t.ex. från en dyrare till en billigare eller större till mindre) för ekonomiskt utsatta hushåll.

6.4.3. Konsumtion

De etablerade hushållen beskriver sin konsumtion i avslappnade termer. Livsmedel kan handlas efter en inköpslista ett par gånger i månaden. Det som handlas beskrivs i termer av både lust och behov. Det som behövs handlas men också det som olika familjemedlemmar tycker om eller för tillfället önskar sig. De stora inköpen ska vara tidsbesparande, ingen talar om pengabrist vare sig angående livsmedels- eller klädinköp. För de familjer där en av föräldrarna är föräldraledig ägnar man mera tid åt att handla, andra gör sina inköp när de har möjlighet.

... vi är inte såna som standard handlar. Många gör det t ex våra vänner handlar på lördagar och det gör inte vi, utan vi handlar när det behövs. Och då kan det vara i princip var som helst när vi handlar... Och i och med att jag jobbar i sex kommuner så är jag på resande fot så kan det hända att ser vi någon annons att t. ex. i Löddeköpinge där finns det billigt så kör jag inom där och så köper jag det. (SE8)

We just went and look and saw some stores. For some stores the Ukrainians who have lived here for 20 or 30 years told us which one were the best and worse. But the first time I just bought a map and look on the map and different ads in newspapers and marked at the map where the stores where. (SE21)

Etablerade hushåll har alla tillgång till egen bil (en eller två bilar), de är inte beroende av andra än sig själva för att göra sina inköp. De som handlar livsmedel i området menar att det är som ett sätt att ha en trevlig stund och möta människor som man känner. Livsmedel handlas utifrån vad olika familjemedlemmar gillar och/eller efter vad man önskar äta. Något hushåll talar om en övergång till en grönsaksdiet efter att länge ha

föredragit kött. Denna övergång beskrivs i termer av lust, smak och näringsammansättning, några ekonomiska överväganden nämns inte i detta sammanhang.

Även konsumtion av kläder beskrivs mer som impulsköp. Inköpen kan göras i olika typer av butiker, på rea eller till ordinarie priser. Samtliga hävdar att man kan handla de kläder man anser sig behöva. Det sker ingen noggrannare planering av klädinköp, t.ex. vid något särskilt datum eller tillfälle (t.ex. vid utbetalning av lön, ersättning, bidrag eller realisation) utan de flesta menar att de köper när de behöver eller när de ser något plagg de tycker om. Flera hushåll utnyttjar reapriser. Märkeskläder beskrivs inte som något man prioriterar eller söker. Samtliga pratar dock om kvalitetskläder men menar att märkeskläder inte nödvändigtvis behöver betyda kvalitet. En av de intervjuade menar att maken är väldigt förtjust i märkeskläder och förklarar det som "kulturell betingat" men inte som något som styr hennes egen konsumtion. En annan talar om dotterns preferenser för vissa märkeskläder men menar inte att det är något problematiskt varken för familjens ekonomi eller för de värderingarna som familjen har angående sin konsumtion.

Barnkläder kan köpas eller ärvas av kusiner eller vänner men det är inget som de intervjuade beskriver som ett beroende utan som något som sker ibland. Inga andra gåvor tillmäts särskild betydelse i detta sammanhang. Äldre barn som har specifika önskemål kring kläder eller andra dyrare varor kan få dem utan att det blir särskilda förhandlingar kring familjens budget. Föräldrarna beskriver barnens önskingar och hur de kan bemöta deras krav. Enligt dessa beskrivningar verkar både barnen och föräldrarna ganska tillfredsställda med situationen. När föräldrar och barn inte är överens handlar skillnaderna för det mesta varken om pengar eller om barnens omedelbara behov.

När föräldrarna beskriver tonåringarnas klädinköp beskriver de aktiva konsumenter som handlar sina egna kläder. De föräldrar som berättar att de handlar mindre till sig själva menar att det är ett val de gör, inte något de är tvingade till.

Hon tycker lite mer om såna där bekväma kläder såna där sportartiklar. Det är dessa kläder hon köper som är märkesvaror som Adidas och Nike och sådär. Men vanliga kläder då tittar hon inte på märke, jag tror inte att hon känner till dem...jag tror inte ens att hon vet om dem vilka det är man ska köpa. (SE1)

Vi gjorde det väldigt ofta förr, nu gör vi det sällan. Till henne köper vi hela tiden, det är mycket roligare att köpa kläder till henne. Det blir mest till henne än till mig själv. Det är mycket sötare och roligare kläder till henne och då får man lägga det på det. (SE 10)

Dyrare varor köps efter planering som motiveras av sparande, då hänvisas det till kunskap om varans pris och kvalitet. Några beskriver sin konsumtion som resultat av rationella val som ska vara grundad i kunskap om vad som sker på marknaden.

Jag tror att vi är förnuftiga, för vi går noga tillväga innan vi köper något... vi kastar oss inte in direkt för att det har kommit en ny grej på marknaden och köper den direkt, för vi vet att om sex månader, ett år så kommer det att kosta halva priset. Det är där förnuftet ligger, att vi inte måste ha det idag. Jag kan vänta. (SE1)

Andra menar att sparsamhet inte är något de lyckas leva upp till men känner sig inte särskilt bekymrade för detta.

Jag kunde vara förnuftigare, jag skulle kunna vara mer sparsamt, alltså mitt ideal är att ... nu får jag skylla på min man...nej men det är mycket man skulle tänka efter och inte bara köpa. Det kanske hade gett sig i det långa loppet. Men å andra sidan vad ska jag ha pengarna för då? (SE10)

Om det finns mycket, den blus är fin och den och den är också fin, så ska jag ha fyra blusar. Det är ju dumt man ska nöja sig med en. (SE20)

De etablerades förhållningssätt till konsumtion beskrivs som avslappnat, lustbetonat och oproblemiskt. Smak, stil och andra preferenser går före pris. Tonåringar tillåts i förhållandevis stor utsträckning själva hantera sin klädkonsumtion vilket torde innebära att det i hushållet finns ekonomiskt utrymme för felköp och "onödiga" köp. Varu- och tjänstemarknaden framställs bland de etablerade som konsumentens marknad: de kan välja, vänta och jämföra.

Utsatta hushåll beskriver hur de noggrant måste planera alla sina inköp. De flesta menar att trots planeringen räcker inte pengarna måna-

den ut. Olika hushåll använder olika strategier för att försöka få pengarna att räcka månaden ut. Utgångspunkten är de två datum då de får in pengar på sina konton. Det ena är när lönen eller socialbidraget utbetalas och den andra är den 20:e varje månad då barnbidraget utbetalas. I de flesta hushåll gör man ett stort inköp per månad. Då skrivs det inköpslistor som bygger på en noggrann uträkning av de pengarna hushållen disponerar över.

... Alltså jag har ingen bil, ingen körkort, så min mamma kör och då åker till Willys, det är billigt. Det ligger borta vid Sallerups ... där är det jätte billigt så jag storhandlar...ja, storhandla och storhandla...då handlar jag kött, potatis, pasta, allt sånt. (SU5)

Många vet att de inte kommer att klara hela månaden med de inkomsterna de har och flera räknar in i planeringen eventuella bidrag/gåvor/lån som de kommer att få under månaden. Mor- och farföräldrar, före detta maken och syskon ställer upp genom att bidra till matkassan eller/och hjälpa till vid akuta situationer.

... oftast är det så att jag inte har några pengar kvar den 10 ungefär, då är jag blank ... då är det nästan en och en halv vecka som är jätte tuff, då är det min mamma, hon ställer upp mycket, sen när jag får mitt barnbidrag då handlar jag mat alltid och då handlar jag för 1 500 kr. (SU5)

Livsmedels- och klädinköp planeras efter vad som identifieras som barnens grundbehov. I vissa fall är det flera som engageras för att familjen ska kunna klara sin konsumtion. Hushåll med små barn prioriterar inköp av livsmedel i strävan efter att barnen ska få äta en balanserad kost.

Jag kör med lista det har jag alltid gjort. Fast en gång i månaden så gör jag storköp, köper kött och pasta alltså råvaror. Sen så en gång i veckan så är det mjölk och bröd att fylla på. (SU3)

... det är sånt som barnen äter, fiskpinnar, sånt som barnen äter, för att de inte tycker om allt, så att det blir mycket det som de tycker om ... de tycker mycket om fisk, lax, mycket lax. Så när jag storhandlar blir det lax till två middagar, ett kilo köttfärs, torsk det äter de också, potatis, pasta och så grönsaker, frysta grönsaker. Jag

brukar köpa så att jag har chokladpudding eller nypon ... popcorn det är billigt och bra, istället för lördagsgodis. (SU 5)

eftersom vi är en stor familj, vi äter mycket ris. Vi köper mycket konserv och infrusen mat. Kött, fisk och kyckling...jag försöker ha varierande, idag blir det fisk och nästa dag blir det något annat, det varierar. Om det är nedsatta pris på varor försöker jag köpa just dem, det händer inte ofta men om det händer så gör jag det. Det gör att man sparar lite, annars är det dyrt att handla. Vi köper mycket grönsaker. (SU25)

Flera hushåll menar att det är sällan de kan handla vad de själva har lust att äta och vad barnen vill ha. Barnens preferenser vad gäller livsmedel tar man hänsyn till men då i huvudsak det som uppfattas som delar av en nödvändig kost/diet. Ett extra pålägg, glass, ost, etc. får komma i andra hand.

De utsatta hushållen beskriver flera olika strategier för att klara av sin vardagskonsumtion. De planerar ett stort inköp per månad. Då handlar de större kvantiteter som kan frysas in. *Yngre* får ofta hjälp av sina föräldrar och i vissa situationer av före detta make eller nuvarande pojkvän. Det kan röra sig om hjälp med bilkörning för att storhandla en gång i månaden eller om lån eller gåvor för att klara av akuta situationer. De som inte har annan hjälp och lever på socialbidrag ägnar en stor del av sin tid åt att leta efter billigare varor:

Det finns en grossist på Augustenborg, där finns billiga grönsaker, där handlar vi ... vi åker buss. Mor och far får 350 kr. för busskort varje månad. Vi har en vagn som vi drar, det tar vi med oss när vi går och handlar. (SU12)

Att prioritera ner sådant som av det stora flertalet betraktas som nödvändigt kan vara ett sätt hantera en besvärlig ekonomisk situation, t.ex. saknar de flesta av de utsatta hushållen hemförsäkring. Bland de utsatta hushållen förekommer även alternativa strategier vad gäller konsumtion, citatet nedan får utgöra ett exempel på en sådan alternativ strategi:

Pappa är jätteduktig på att köpa billiga grejor ... Nu har han börjat göra business och åka till Tyskland ... han köper sprit som

han säljer och med det finansierar han resan och så handlar han billig mat ...(SU4)

De som har äldre barn beskriver situationer som visar på svårigheterna att få pengarna att räcka till mat och kläder som barnen vill ha. De som har små barn beskriver klädinköp som något som de själva styr över medan familjerna med barn i skolåldern har svårt att leva upp till de krav som barnen ställer på kläder. Många föräldrar söker bemöta dessa krav genom att delvis tillmötesgå dem vilket leder till ytterligare påfrestningar för familjens ekonomi.

... den här trenden som jag lider av, det är inte bara jag som lider, det är många andra kvinnor som känner det. Barnen vill ha speciella märken på kläder, det är inte bara det som passar dem, det ska vara speciella märken ... sportskor måste ha speciella märke annars vill han inte ha dem ... Det är ett problem på vårt område, Jag försöker lösa det genom att tala om för honom att vi inte har råd, tur att jag får hjälp av mina döttrar att köpa fina saker till honom men det är många andra som inte klarar det. (SU25)

Alla menar att de försöker prioritera barnens behov när det gäller klädinköp. De som har små barn kan ärva kläder från närmare släkt och vänner, ett fåtal handlar i andrahandsbutiker men de flesta föredrar att köpa nytt. De vuxna handlar mer sällan kläder till sig själva. När de handlar så sker detta efter ett noggrant övervägande av pris och kvalitet.

Till mig har jag inte handlat på länge, länge. Till barnen ... när de behöver, de behöver ... du vet nästan hela tiden. (SU9)

Jag försöker handla kläder som jag kan ha länge, inte för märkes skull utan sådana kläder jag kan ha länge. Till exempel att istället för att köpa gypaskor för 150 kr. som jag kan ha i en månad, föredrar jag att spara varje månad tills jag har 400-500 kr. och så har jag dem ett år, det blir i längden mycket billigare, samma gäller kläderna, jag vill inte köpa kläderna som jag inte kan ha mer än en månad. (SU11)

Att handla på rea är något som många skulle vilja göra men inte kan eftersom de ofta inte har några kontanter när det finns en rea. Då hushållet

sällan har någon ekonomisk buffert är det svårt att "passa på" vid tillfälliga erbjudanden om lägre pris.

Jag köper när jag har möjlighet att köpa ... reor kommer alltid när jag inte har pengar ... (SU 5)

Dyrare varor köpta på kredit belastar ekonomin för de utsatta hushållen. Några hushåll känner att de har blivit lurade till att köpa vissa varor som vi ett första påseende verkade billiga men som i själva verket innebar en dyr avbetalning. Flera menar att informationen är otydlig.

Det är bara dessa telefoner...på Siba, Vodafone det är det nya inte Comviq, men det kostar 270 per månad. När man frågar säger dem att det kostar 120 per månad plus 150 det står i kontraktet men detta sa de inte. Och jag fick en räkning på 270 per månad och två stycken i 2 år. De ger inte hela information... (SU7)

Ett annat exempel på en alternativ marknad är de mindre matbutiker som etableras i olika delar av Malmö och som flera hushåll uppfattar som billigare. Flera intervjuade skiljer mellan svenska och utländska butiker och menar att de inte kan handla i de s.k. "svenska butikerna", eftersom de är helt enkelt för dyra för dem. De livsmedelsbutiker som kallas arabiska är billigare och har även andra erbjudande som lockar kunder från alla inkomst kategorier (billigare telefonkort för att ringa inom och utanför landet, livsmedel, skönhetsprodukter, etc.).

Nej från svenska butiker kan vi inte handla...de är dyra, varorna är dyra. Det är tre gånger dyrare att handla i svenska affärer än att handla i arabiska butiker ... Här finns det väldigt få saker vi köper hos den libanesiske mannen, resten köper vi från centrum. Det finns en affär som en turk har, han har också väldigt billiga varor. (SU12)

Även när det gäller tjänster förekommer det alternativa strategier vilket ofta innebär en lägre kostnad:

... flickan klipps av en kompis till mig, det är gratis, pojken går till en turk, jag tror att han tar 80 kr. eller något sånt ... (SU5)

Jag och en tjejkompis som också är ensamstående ... i stan man hade alltid nära hem, nu är det hundra kr. i taxi och det är svårt ... sista bussen går kl. 1 på natten och så har vi en kompis som kör ... svart taxi kan man ta för en 50 lapp eller någonting ...

Emellertid handlar detta om tjänster som förutsätter kontakter och lokal kännedom. De som använder dessa tjänster uttrycker samma frustration över att inte kunna delta i konsumtionen på samma villkor som alla andra. I vissa fall handlar det om invandrare som drar en gräns mellan vad de kan konsumera och vad de menar svenska hushåll har råd med.

Det händer ibland att jag och min man är där och tittar på såna kunder, svenskar som har såna kundvagnar fulla med saker och ting, jag bara undrar hur de har råd med det ... det är inte så att jag är avundsjuk på dem men det är mänsklig att man vill ha det så bra som alla andra har det och barnen de skulle få det bra om man hade arbete. (SU 16).

Reklam som kommer med posten till alla hushåll kan beskrivas i liknande termer.

Skillnaden mellan oss och svenskarna är att vi tittar bara på de här reklamerna men svenskarna tittar och sedan köper det de vill ha. (SU12)

Skillnaderna mellan de utsattas och de etablerades sätt att beskriva sin konsumtion är påtagliga. Det som beskrivs som nödvändighet och planering bland de utsatta kläs närmast i termer av lust och impuls bland de etablerade. Bland de utsatta krävs det en noggrann planering och prioritering kring konsumtion av såväl livsmedel som kläder. Inköpen planeras i förhållande till speciella datum för utbetalningar av lön eller bidrag. Det finns inga större möjligheter att planera i förhållande till t.ex. realisationer då konsumtion styrs av nödvändighet. Konsumtion av kläder till barnen tycks omgärdas av en försiktighet och planering. Kläderna måste fungera i barnens eller tonåringarnas sociala sammanhang, och det finns inga utrymmen för felköp eller att tonåringarna själva får ett något mer påtagligt eget ansvar för sina klädinköp. De vuxna prioriterar ner egna klädinköp, barnens behov tillgodoses i första hand. De kläder som lyfts fram är i huvudsak baskläder vilka betraktas som nödvändiga. När det gäller livs-

medel är det de ekonomiska förutsättningarna som styr, preferenser vad gäller smak, lust och önskemål tonas ner. Istället handlar det om att framför allt barnen ska få i sig den näring de behöver.

6.4.4. Marknadsvillkor

Var handlar de?

Affärlivet i området bekymrar inte de etablerade hushållen, när de beskriver utbudet refererar de till ett större geografiskt område än själva bostadsområdet.

Du har ju både Lindängens Centrum där du har RIMI eller ska gå tillbaka till ICA och en lågprisbutik som det är några ... några utländska killar som har öppnat. Sen när det gäller mat har du Coop Forum på Rocentrum, det ligger inte långt härifrån ... vi kör dit. Vi har två bilar och båda har körkort. (SE1)

Every district cannot have everything. Of course it would be nice to have a toy store here in order not to go to Toys are us. But I think its ok. Here is a food store with chemical stuff that you need for the kitchen and bathroom. There is no problem about stores with this district. (SE21)

Välfärdstjänster

En del av de etablerade hushållen har barn i förskoleåldern och de utnyttjar barnomsorgen i området. Den barnomsorg som finansieras med statliga projekt pengar kräver inga avgifter. Där lämnas barnen tre timmar per dag oberoende av föräldrarnas arbetssituation. De etablerade som lämnar sina barn här är själva föräldralediga. Bland de etablerade hushållen som har barn i skolåldern följer föräldrarna aktivt barnens skolgång. Det finns i Malmö en skola med internationell inriktning. Det är en statlig subventionerad skola som inte kräver några avgifter. Två hushåll har valt denna skolform för sina barn.

Kredit- och lånemarknaden

De etablerade framstår som intressanta för kredit- och lånemarknaden. Att få banklån framstår inte som ett problem för dem. De som äger sin bostad har fått banklån utan att deras betalningsförmåga blivit ifrågasatt. De har kunnat välja den bank som erbjudit dem de mest fördelaktiga lånevillkoren.

Vi hade Nordbanken innan lånet på den gamla lägenheten innan, men då tyckte ... de räknade lite annorlunda så då valde vi en annan bank. Så då blev det Sparbanken Finn ... vi valde dem helt enkelt och vi fick bra erbjudande från dem, bra räntor och bra ... det var inga problem att låna pengar i och med att vi hade största delen ... en stor del av inköpet hade vi kontant genom att sälja bostaden plus att vi hade en del sparade pengar som vi kunde lägga in. På det viset slapp vi toppräntan av lånet på själva huset utan vi lånade till grundlån, så vi har ingen topplån. (SE1)

Att äga sitt hus utgör en garanti för att söka vidare lån. Till exempel de som har bostadslån erbjuds speciella förmåner:

Vi hade kredit på Visa innan, men nu i och med att vi tog en grej... just den där digitalkameran på avbetalning, räntefritt så vi fick en kredit hos handelsbanken. Det är en ny grej som har kommit ut, den krediten kostar ingenting ... Vi fick 20 000 kr. hos dem som vi kan använda när som helst, man kan till och med ta ut pengar från Bankomaten på det kortet. Men den krediten kostar ingenting ... (SE1)

Ingen kan tänka sig ta lån för mindre summor, t.ex. 20 000 kr., eftersom de antingen kan låna belopp på denna nivå från sina närmaste eller har dessa summor på sina sparkonton. När de talar om eventuella banklån så handlar det om 50 000 kr. eller mer.

Det beror på vilken summa som gäller, om du säger 15-20 000 behöver vi inte låna från någon, det klarar vi själva. Om det rör sig om 100 000 kr. måste jag gå till banken, 50 000 kan jag låna från banken. (SE18).

Tillgång till konsumtionsteknologi

De etablerade har alla tillgång till dator med Internet. De har inga synpunkter på de förändringar som har skett i området angående servicen. De har möjlighet att använda Internet för att få tillgång till vissa tjänster (bankärende). De kan uträtta ärende även under sin arbetstid eftersom de har en viss rörelsefrihet tack vare arbetsrutinerna och tillgång till egen bil. I alla hushåll finns det minst två mobiltelefoner samt abonnemang för fast telefon.

Var handlar de?

När det gäller de utsatta menar de som handlar i området menar att de inte har några val eftersom de varken har tid att leta efter lägre priser eller egen bil för att ta sig till stormarknad där varorna kan vara billigare.

det händer inte så ofta att man åker till Willys, du vet den där stora affären ... eftersom det är en bra bit att åka, det får ju vara när min bekant han har ju bil och då brukar vi, då storhandlar vi. Men det är ju inte kött utan det är allt annat ... Frukt köper vi inte så mycket för nu har vi Allfrukt här och det är billigare ... Så jag brukar jag köper för 7-800 på Willys. Och då har jag en hel månad på det plus att man har köttet i frysen och så köper man frukt på Allfrukt. (SU19).

Privata och offentliga tjänster

De som har bott i området en längre tid beskriver en försämring av både privata och offentliga tjänster.

Under en period fanns det två stora mataffärer, plötsligt stängde det en, sen öppnade en annan och sen stängde den. Det är förändringar varje år, det finns idag den där arabiska marknad där allting är billigare, men där finns vissa varor som är billigare, men kött till exempel finns inte och då måste du handla i den andra butiken. Jag tycker att det som finns är för lite. (SU11)

Det finns inte bra möjligheter att handla. Vad gäller livsmedel är det mycket dyrt att handla här, maten är mycket dyr. När det gäller grönsaker köper jag på Møllevångstorget, frukt köper jag från Netto, det är billigare där. (SU16)

De som får socialbidrag har stora svårigheter att betala gamla skulder och kan inte heller söka nya lån. De sociala myndigheterna har kontroll över deras inkomster, de får en summa varje månad som ska räcka till mat och kläder, för några betalas räkningarna direkt från socialkontoret. Andra socialbidragsberoende hushåll som kan få alla pengar för att klara sina utgifter kan känna större kontroll över sin ekonomi. Men på grund av att socialbidraget är förhållandevis begränsat vad gäller beloppet menar de flesta att de ändå måste avstå från det mesta som erbjuds på marknaden.

Det första jag tänker på är dammsugare, vi behöver en men vi har inte råd att köpa det, vi köper en på auktion, den här tv har vi också köpt second hand, tekniken går framåt men inte vi, vi har inte råd. (SU12)

När det gäller krediter och lån uppgår summorna de utsatta har lånat ofta till mindre än hälften av de belopp de etablerade lånar.

Jag har lite lån på banken till möbler och sånt som jag tog när vi flyttade ifrån varandra ... vi delade på möblerna så efter det tog jag ett lån på 10 000 och köpte soffa och sånt så där betalar jag 700 i månaden ungefär ... (SU5)

När de inte kan låna på banken så försöker de låna hos släktingar eller pantbanken.

Vi har ju lånat, vi är skyldiga pengar till både släktingar och vänner. Efter den där affären som gick i konkurs vi är skyldiga 60 000. Det var mycket mer än 60, vi har betalat en del... (SU25)

Välfärdstjänster

Flera hushåll hänvisar till de fritidsaktiviteter som erbjuds i området och som inte kostar något. De som har mindre barn engagerar sig själva i att ordna gemensamma aktiviteter som inte innebär några stora kostnader. Några av dem som har äldre barn klagar på att det finns för lite för dem.

Vi ska göra så här att vi ska ha självförvaltning, så vi ska försöka ordna så att barnen har aktiviteter. För vi har ju en stor lokal som ligger här nere. Så de har haft diskotek för barnen, de stora barnen en vecka och de små barnen en annan vecka. (SU14)

Det händer så mycket här. Barnen du vet mellan 15 och 17 år, 12 åring som går in i samma gäng, de lär sig. Det finns ingen fritid eller någonting. De hittar på någonting men vet ingenting vad de gör, röker eller någonting ... De sa att vi måste hjälpas åt, gå på nattvandring du vet och kolla vad de gör där. Vi sa ja men de har inte någonting att göra. Det finns fritidsgård på centrum, men det är bara bordtennisbord, de gör ingenting. De skulle ha någonting för fritids, någonting som de håller på med ... (SU7)

Konsumtionsteknologi

Tillgången till ny teknik (t.ex. dator och Internet) är begränsad, ett fåtal har *dator*, endast ett hushåll har permanent uppkoppling till Internet. Internet är alldeles för dyrt för de flesta utsatta hushåll. Ett hushåll hyr in sig på nätet hos svärföräldrarna. Telefonmarknaden är dyr men det finns också speciella erbjudande som visar på att det finns billigare alternativ som utsatta hushåll använder och i vissa fall är med om att skapa.

Jag bytte från Telia till Telekom för att det är mycket billigare ... jag ringer långdistanssamtal... jag köper sådana speciella kort för utlandssamtal...De säljs överallt men mest är det i arabernas butiker. I andra små butiker har de också börjat sälja. Det är jätte bra du kan prata i en timma för 100 kr. Tidigare fick jag en telefonräkning på cirka 3 000 kr. för att jag inte visste om denna möjlighet ... (SU11)

När det gäller de utsatta hushållens skuldsituation så skiljer den sig från de mer etablerade bl.a. genom att skulderna ofta handlar om mindre konsumtionsvaror som andra hushållsgrupper köper kontant. Det kan även handla om krediter tagna för att lösa en akut ekonomisk situation. Flera mindre skulder tycks ge en situation som enligt hushållen innebär bristande kontroll, det är svårt att skaffa en överblick. Vidare ger vissa av hushållen som har socialbidrag bilden av att de inte självständigt kan hantera de pengar de blivit beviljade utan socialtjänsten betalar vissa räkningar direkt. Sammantaget tycks den ekonomiska situationen karaktäriseras av osäkerhet och beroende. Man har ingen egentlig samlad kontroll på vare sig utgifter eller inkomster, åtminstone inte i jämförelse med de etablerade hushållen. Denna brist på kontroll tycks i huvudsak kunna förklaras av att de utsatta hushållen möter besvärligare villkor som mottagare av välfärdstjänster eller låntagare. Ett sätt att hantera en låg och osäker inkomst som konsument är att vända sig till alternativa marknader och strategier. Dessa tycks framstå som ekonomiskt fördelaktigare men ställer samtidigt krav på att hushållet ingår i lokala nätverk och har kunskaper om den lokala alternativa marknaden.

6.4.5. Nätverk

De etablerades nätverk finns på lokal nivå (i de närliggande kvarteren eller i staden), spridda över hela landet och/eller över landets gränser. De talar inte om sina nätverk i ekonomiska termer eller i termer av beroende. De

beskriver sina sociala nätverk när de talar om fester och frivilliga möten. De refererar sällan till "hjälp" i ekonomiska termer utan de talar om sammanhållning och känslomässiga eller kamratliga relationer. Par kan beskriva sina respektive släktingar i sådana termer. Deras möte beskrivs som frivilliga och roliga för alla som deltar. Träffarna sker ofta vid traditionella fester som jul, midsommar och födelsedagar. Gåvor vid dessa tillfällen tillmäts ingen ekonomisk betydelse.

Våra familjer funkar väldigt bra ihop och alla hjälps åt. Alla fixar och donar, det är väldigt fint sätt att umgås. Mamma sköter jul och midsommar men det är alltid någon som bakar tårta eller sånt. (SE10)

Vi ger inte varandra gåvor, inte heller på julafton. De vuxna får inte presenter, bara barnen. Jag blir glad, det räcker att det är en släkting som har ritat något, inte något dyrt. (SE20)

Nätverk beskrivs som något man har för att det är roligt att umgås eller som något man är en del av och som bygger på ömsesidighet.

Min pappa, han kan mycket elektronik ... så han hjälpte till att dra nya sladdar, nya uttag och ja ... allt möjligt. Min fasters man är skraddare så han kan sy om kläder som inte passar ... Vi hjälper dem med kontakter med myndigheter. Alla såna där krångliga blanketter som de får hem och som ska fyllas i ... Och i affären kanske de vill att man följer med ... (SE 1)

Jag har en granne som bor mitt emot oss, så visst gör vi det. Han köper lite jord till sin trädgård och så hjälper jag honom att lyfta det från bilen och så lånar jag stege av honom ... Han passar vårt hus när vi är borta, Han hämtar vår post från brevlådan och tittar runt ... (SE1)

Etablerade hushåll talar om sina nätverk som något av sekundär betydelse. Intrycket är att det handlar om familjebaserade nätverk som ofta finns i deras geografiska omedelbara närhet. Det är mer den egna familjen som står i fokus när de beskriver sina relationer. Nätverk som tillkommer genom arbetet tas knappt upp men de ger fördelar i form av kontakter när man t.ex. söker bostad eller billigare semesterresor.

... under hela januari var vi i Las Palmas, vi hyrde en lägenhet billigt. Och vi flög med min mans arbete billigt. (SE20)

De hushåll som har utländsk bakgrund och som nyligen bosatt sig i staden ingår i nätverk med andra landsmän. Det handlar om sociala kontakter som kan vara till hjälp under fritiden.

There are a lot of Ukrainian people here so we have our local here in Malmö and we visit twice per week. My wife at least twice, for me its once, on Sundays...I knew them since we been in Uppsala. So we knew that here is some community. We just took some phone numbers from ours friends in Uppsala ... I told you that we have this local. Sometimes in church because we have something special. Last month our Ukrainian priest came to visit us ... (SE21)

Dessa nätverk sträcker sig över landsgränserna, de kan skapa nya kontakter i landet men också utanför landet. De nyinflyttade danska hushållen upprätthåller täta kontakter med respektive familjer i Danmark men skapar nya kontakter bland andra inflyttade danska familjer i Sverige. De arbetar i Köpenhamn och har sina nätverk både i Danmark och Sverige. De invandrare som har bott i Sverige en längre tid har ett nätverk av relationer i Sverige, i tidigare hemland och i andra länder. För några kan semestertider tillbringas både i det gamla hemlandet eller i länder där man hälsar på släktingar och andra landsmän. För att underlätta kontakter med det de transnationella nätverken krävs resurser, information och kunskaper. Ett exempel på en sådan resurs i nätverket kan utgöras av möjligheten att genom kontakter köpa billigare resbiljetter

Jag köper det från resebyrån, en vän som har resebyrå ... (SE18)

För de etablerade hushållen tycks nätverken snarast ha en kompletterande funktion, det är inget nödvändigt utan snarare något som ger vardagen ett extra tillskott i form av umgänge, trevnad, utbyte av tjänster etc. Det finns inget större beroende utan relationen till nätverket präglas snarare av en önskan av att vara tillsammans, träffas eller över huvud taget ha kontakt. Utbyte av tjänster förekommer men dessa tycks inte ha någon ekonomisk laddning, tjänster byts inte för att man har svårigheter att ordna det på något annat sätt, t.ex. på grund av att man inte har råd. Det handlar snarare om att ordna och arrangera vardagen på ett enklare och smidigare

sätt. Vidare tycks större delen av relationen till nätverket präglas av reciprocitet eller ömsesidighet, det är sällan tal om ett ensidigt beroende.

De utsattas nätverk finns företrädesvis på lokal nivå, i de närliggande kvarteren, i bostadsområdet eller i staden. Några invandrarfamiljer ingår i transnationella nätverk. I både lokala och transnationella nätverk har familjebanden stor betydelse. De utsatta hushållen är till stora delar beroende av dessa nätverk för att klara sin konsumtion. Flera av de utsatta hushållen har mor- och farföräldrar i staden, några så nära som på gångavstånd. F.d. make eller vän kan också spela en betydelsefull roll. Någon beskriver ett ömsesidigt beroende eftersom både hon och modern hade dålig ekonomi.

... sen brukar vi komma överens, min mamma och jag, att en gång i månaden går vi på Kattarpstorget, Bulltofta kött och då delar vi på en Husmanslåda och en veckolåda och så har vi köttet i frysen... (SU19)

De utsatta hushållen beskriver relationen till sina nätverk i termer av ekonomiskt beroende. Vardagliga behov kan klaras av tack vare dessa nätverk (bilkörning, barnpassning, pengar och andra tjänster). Akuta ekonomiska problem kan också lösas med hjälp av dessa nätverk. De hushåll som inte kan räkna med sina egna släktingar för att lösa sina problem bildar ibland tillfälliga, ibland mer stabila, nya nätverk.

De som har bott i staden en längre tid har kontakter som är särskilt betydelsefulla när de söker bostad eller arbete men även i andra sammanhang. I ett kvarter finns en grupp ensamstående och relativt unga kvinnor som samlar ihop mindre summor pengar i en gemensam kassa för att hjälpa någon i gruppen som behöver pengar. Pengarna delas ut till den som har störst behov (jfr Gardberg Morner 2003):

Man kan lägga ihop och låna ut...Fast det har inte varit så stora summor, 300 var det den gången... (SU3)

Dessa kvinnor kan också hjälpa varandra med att passa eller hämta/lämna barnen på förskolan.

Det finns andra av de utsatta hushållen som ingår i flera olika nätverk. En familj som har bott i Sverige i 16 år är del av ett nätverk som sparar gemensamt. Tio familjer bidrar med 1 000 kr. varje månad till en gemensam kassa, var tionde månad får familjen 10 000 kr. som de kan

använda för egna behov ("vi slipper ränta och sånt"). Samma familj ingår i ett lokalt nätverk som är bildat av egna landsmän. De firar högtider i en gemensam lokal där de tillsammans hjälps åt.

... vi gör knytkalas ...vi delar matlagningen ...två, tre kvinnor lagar mat och sen hämtar vi det till lokalen och äter ...När min vännina har fest så bjuder hon 30-40 personer så hon sa vad jag skulle göra, hur mycket jag skulle köpa. Så jag kunde tipsa och hjälpa henne att servera och laga mat. (SU15)

Samma familj är också en del av ett transnationellt nätverk. De fick biljetter för att resa till Asien först och sedan till USA där de skulle hälsa på släktingar och semestra utomlands. Via Internet kommunicerar de dagligen med sina släktingar i olika delar av världen. De transnationella nätverken kan alltså både ha betydelse i familjens vardag och till hjälp i andra sammanhang. Transnationella nätverk utgör inte bara en resurs utan kan, liksom lokala nätverk, skapa förväntningar eller/och skyldigheter som inte alltid kan uppfyllas.

Den sista perioden har varit mycket svårt eftersom min mor har varit mycket sjuk ... Stressen som jag lider av är att jag inte kan hjälpa henne, jag menar ekonomiskt, hon behöver pengar för mediciner och annat och hon har inget arbete och ingen som kan försörja henne. Hon bor i Marocko, där finns mina bröder, de är vuxna och har egna familjer. Eftersom jag är den enda dotter och jag har den närhet som flickor brukar ha till sina mammor ... det är det som stressar mycket just nu. (SU16)

I området Lindängen skapade fastighetsägarna kvartersorganiserade nätverk. Syftet med dessa var att få de boende att själva ta ansvar för de gemensamma utrymmena. Dessa nätverk hade som syfte att förebygga skadegörelse. Till dessa nätverk lockades barnfamiljerna under sommaren då de kunde delta i aktiviteterna utomhus. Annars var det äldre kvinnor som var mer aktiva här.

Nyanlända flyktingar som bosätter sig i området har svårigheter med att delta i både de nya och de traditionella nätverken. De menar att de nätverk som bildas av de egna landsmännen förutsätter att varje hushåll som deltar har inkomster för att bidra till ett gemensamt sparande.

Vi kan låna pengar men det blir så ... vi har vänner som kan ställa upp och lånar oss pengar men vi har inte råd att betala tillbaka så vi lånar inte ... nej, vi har inte råd att vara med. Det finns dem som ger stora summor men det klarar vi inte av. Det finns en grupp som gör det gemensamt. Gemensamt lån där man betalar tio tusen kr. det har vi inte råd med ... (SU 12)

Det finns både likheter och skillnader när det gäller de etablerade och de utsattas relation till de nätverk de ingår i. Vid en betraktelse på ytan dominerar likheterna. Såväl etablerade som utsatta kan ha ett såväl lokalt som internationellt nätverk. Skillnaden när det gäller nätverkens räckvidd eller spridning finns här i att de etablerade tycks ha ett mer utspritt nätverk i Sverige, d.v.s. inte lika lokalt präglad som de utsatta. Emellertid är den mest påtagliga skillnaden graden av beroende och ömsesidighet. Medan de etablerade talar om relationen till nätverket i mer avspända termer, betraktar de utsatta denna relation som något nödvändigt och något de inte kan klara sig utan. Beroendet av nätverksbaserade lösningar är således mer påtagligt för de utsatta, de etablerade använder också nätverket men har alternativ i t.ex. marknadsbaserade lösningar. En annan skillnad är ömsesidigheten, medan nätverket för de etablerade står för något där man både hjälper och blir hjälpt talar de utsatta mer om ett ensidigt beroende, det är sällan de själva kan bistå någon, åtminstone vad gäller ekonomisk hjälp.

6.4.6. Barn och föräldraskap

De etablerade beskriver sin vardagskonsumtion som något som planeras för hela familjen. Även fritiden beskrivs som en familjeangelägenhet utifrån såväl gemensamma aktiviteter som aktiviteter för enskilda familjemedlemmar. De har tid att ägna sig åt att umgås med sina barn. De planerar fritid och semester för att umgås. I vissa fall kan de tala om en stressad tillvaro på grund av tidsbrist, men inte på grund av pengar. Deras arbetstid sätter villkoren för hur de ska ordna fritidsaktiviteter och umgänge med familj och vänner. De förmedlar en känsla av självsäkerhet när de beskriver sitt umgänge med barnen.

Vi snackar väldigt mycket, vi sitter i stora rummet och snackar om vad som har hänt i skolan, frågar dottern vad som har hänt, vad har ni gjort i dag ... vi pratar mycket och så kommer sonen med läxorna ... vi umgås. (SE1)

Vi sitter ute, vi är ute tillsammans, dricker kaffe, har det trevligt, leker med barnen, vi är mycket ute. (SE20)

We try to do something special in the weekends but I don't think it costs so much. We went to Copenhagen sometimes and try to go to swimming pool and go somewhere outside of Malmö. (SE21)

När jag inte arbetar reser vi. Vi reser mycket med familjen ... Oslo, Eskilstuna, Västerås, Tyskland ... om jag planerar att vara ledig då reser vi tillsammans. (SE18)

Barnen går i skola eller förskola, föräldrarna turas om att lämna och hämta barnen. Detta kan lättare ordnas om de har bil. Området beskrivs som barnvänligt och i mycket positiva termer vad gäller rekreativsmöjligheter. Tiden utgör oftast ett hinder såväl för de egna som för barnens fritidsaktiviteter. De äldre barnen har fritidsaktiviteter som de kan gå till eller välja bort utifrån egna preferenser.

Innan var det X som åkte skridskor, hon tränade konståkning ... hon kunde ha tre stycken träningar i veckan och så springa i parken...hon har slutat med konståkningen, hon ville inte fortsätta. Då och då har jag spelat badminton med mina kompisar och sånt där men det är ingen stor kostnad heller. Att hyra en bana under en timme kostar 100 kr och så delar man det på två, så det är inga stora kostnader. Ja M ska börja simma men det är inga stora kostnader. (SE1)

De etablerade hushållen ger uttryck för en trygghet och en möjlighet att kunna planera både sin egen och sina barns tid och engagemang. På grund av arbete kan vardagen ibland vara stressad men detta kan kompenseras genom gemensamma aktiviteter, som t.ex. resor, under helger eller andra ledigheter. Föräldrarna tar vidare kontroll över barnens skol- och barnomsorgssituation genom att aktivt välja och hålla sig ajour med olika möjligheter. När det gäller fritidsaktiviteter är det intresset hos barnen eller de vuxna som styr, inte i första hand kostnaden.

De utsatta hushållen ger uttryck för att det är svårare att leva upp till det etablerade föräldraidealet när man har en dålig ekonomi. Det görs en klar åtskillnad mellan de vuxnas och barnens konsumtion. Barnens

behov prioriteras och i viss mån även deras önsknings. Det handlar i första hand att få pengarna att räcka till barnens konsumtion. Oberoende om man befinner sig på arbetsmarknaden eller inte så beskrivs vardagen som stressad.

Det är inte mycket jag begär, att kunna arbeta och sen komma hem, att få den tiden för att vara med mina barn. Det är något vi inte har idag, för att det är som det är nu, de hämtas, sen kommer vi hem och då handlar det om att laga mat och vänta att de somnar igen för att gå och arbeta. (SU11)

Föräldrarna beskriver situationer där de försöker anpassa arbetstiden till ett bättre umgänge med barnen. De ensamstående som har delad vårdnad anpassar arbetstid och fritid efter de dagar som barnen är hos dem.

Min pojke han spelar fotboll två gånger i veckan, jag följer med honom, jag kör dit. Jag hämtar dem och sen äter vi och då är jag tillsammans med dem och pratar eller så är vi på träningen sen måste de lägga sig annars kommer de inte upp på morgonen. Så vi kommer hem vid 6 tiden, de äter och leker lite sen vid 8 tiden lägger de sig, det är lite tid, den räcker inte, inte till något. Samma gäller helger om jag är ledigt då arbetar jag när jag inte är med, om det inte finns arbete då ägnar jag tiden att göra alla ärenden som jag inte hann med i veckan. Är jag med dem då försöker jag göra allt som passar dem. (SU11)

Kostnaderna för fritidsaktiviteter är något som ofta framstår som ett hinder för att barnen ska ges möjlighet att göra något på sin fritid.

jag vill gärna att de ska gå på simskola men det beror lite på vad det kostar ... det finns på Aqua kul och F&S de har också ... jag vet inte alls vad det kostar ... (SU5)

Till exempel lille pojken vill gå på simskolan, han vill träna, han vill träna sport och annat men han kan inte det. Han lärde sig inte simma i Irak. Samma sak med flickan och den andra pojken. Alla svenska barn tar sina väskor och går på aktiviteter med de sitter hemma istället. (SU12)

De utsatta barnfamiljerna gör en åtskillnad i kvalitet, prioritet och grad av nödvändighet mellan olika familjemedlemmar. I den vardagliga konsumtionen differentierar man mellan de vuxnas och barnens behov. Vuxna kan avstå eller handla varor av sämre kvalitet eller begagnade plagg. Barnen ska helst få allt det som anses finare och bättre. Föräldrarna med små barn handlar alltid nya kläder till sina barn, de som har äldre barn försöker ta hänsyn till barnens smak och önskningskring både klädsel och fritid. Barnen får mer än sina föräldrar, något som ofta sker med hjälp av andra i hushållets nätverk. Märkeskläder, semester och fritidsaktiviteter kan betalas av mor- eller farföräldrar. De vuxna avstår från kläder och andra aktiviteter för att pengarna inte räcker till.

Det mesta köper jag från andrahandsaffärer. Handlar en gång om året eller handlar om jag ska åka någonstans. Men inte till barnen när det gäller barnen så köper jag alltid nya kläder till dem. (SU16)

Föräldrarna uppskattar inte alltid de möten, t.ex. föräldramöten, som skolan ordnar. De menar att deras barn blir utpekade och att detta i längden kan skada dem. Barnomsorgs- och skolpersonal möter barnen varje dag och har ofta synpunkter på barnens beteende och klädsel såväl i skolan som i barnens vardag utanför skolan. Familjens konsumtion mäts och värderas i det dagliga mötet med barnen.

Det jag funderar på och reagerar på det är när man inte kan få sina pengar att räcka hela månaden. Men pengar finns där, det är inte fattigdom utan du väljer att köpa saker för flera tusen och skänka till barnen precis när pengarna har kommit och i slutet så vet jag om att de inte får något att äta. Det är klart att jag reagerar. (S26 gruppintervju skolpersonal)

Men det märks ju att... det prioriteras olika skulle jag tro att det gör. Jag tror att vi har väldigt få barn som har regnkläder, komplett av det vi kräver att de ska ha, regnkläder, stövlar, ombyten och gymnastikskor. Men vad det beror på att de inte har det, om det är för att de inte har råd att köpa det eller för att det inte prioriteras att köpa det kan jag inte svara på. (S 26 gruppintervju skolpersonal)

Barnen kan komma till fritidsaktiviteterna när de öppnar, 9 en lördag och sen har de ingen mat, ingenting med sig och så går det till de stänger dörrarna 15:30...de kan inte gå hem och ta någon kompis med sig. De får inte lov att ta in kompisar vilket gör att de dröjer sig kvar på skolan. De vill inte gå hem. (S26 fritidspersonal)

Till skillnad från de etablerade hushållen ger de utsatta uttryck för en mer pressad situation när det gäller föräldraskap och barnens situation. I deras berättelser finns ett element av anpassning, att vara till lags och att visa upp en skötsam bild av familjen vad gäller t.ex. konsumtion. I intervjuer med skol- och barnomsorgspersonal bekräftas de utsattas föreställningar om att bli granskade och placerade under lupp. Att vara fattig eller ekonomiskt utsatt är något avvikande, något som delvis bryter mot den dominerande normen av ett gott föräldraskap. En annan aspekt som skiljer de utsatta från de etablerade är att konsumtion av såväl varor, tjänster som fritidsaktiviteter ofta kommer att handla om vem i familjen som ska prioriteras. "Gemensam" konsumtion eller familjekonsumtion är något som verkar självklart för de etablerade men betydligt svårare för de utsatta. Det primära är ofta att barnens behov tillgodoses först, pengarna tycks inte räcka till så mycket mer.

6.4.7. Framtid/förändring och makt

De etablerade talar om en framtid utan bekymmer. På frågor om hur de skulle hantera en försämrad arbetssituation (t.ex. arbetslöshet), är svaret oftast att det skulle ordna sig, antingen genom att söka ett annat arbete eller flytta till en annan stad. Det finns inga påtagligare hälsoproblem och barnen är helt friska.

Framtidsdrömmar handlar om att kunna göra vad man vill eller "har lust till". Den ende som uttrycker osäkerhet angående arbetssituationen är gästforskaren som är beroende av förnyat kontrakt för att kunna stanna kvar i Sverige.

De intervjuade känner sig trygga vad gäller arbetssituationen och den ekonomiska situationen verkar tillräckligt trygg för att det inte ska finnas någon oro för ekonomiska bekymmer när de talar om sin framtida ekonomi.

För mig är det viktig att kunna må bra, det är klart att det skadar inte att man får lite betalt, det är ingen nackdel ... (SE10)

Planer för framtiden kan utgöras av större investeringar (köpa hus), drömmar (flytta till ett varmare land) och barnens skolgång. Den danska familjen skickar sin dotter till språkresa i England, en svensk familj och gästforskaren skickar sina barn till den internationella skolan. Det anses betydelsefullt att barnen ska klara en skolgång på engelska vilket ger dem bättre förutsättningar för vidare studier i framtiden.

Framtiden tecknas i ljusa färger för de etablerade hushållen, det finns ingen större anledning att tro att situationen plötsligt skulle förändras. En tillfällig svacka kan man hantera, det behöver inte innebära en nedåtgående socioekonomisk rörelse på längre sikt. Man tror inte bara på en ekonomiskt bättre framtid utan planerar också för detta vilket kan innebära att familjen också står bättre rustad (t.ex. barns språkkunskaper) att möta framtida förändringar. Det finns en tilltro till att familjemedlemmarna kommer att fortsätta ha en god hälsa och planeringen gällande framtiden betraktas utifrån en förhållandevis lång tidshorisont.

Några av de utsatta uttrycker förhoppningar om att deras ekonomiska situation ska förändras till det bättre. Några tror att detta kommer att ske eftersom de räknar med konkreta förändringar. Några kommer att gå utbildningar vilka de räknar med att kommer att ge dem bättre möjligheter till etablering på arbetsmarknaden.

Jag ska söka jobb som fritidsledare ... för att idag får jag knappt sex tusen kr. i månaden, om jag arbetar kommer det en upplyft på nästan det dubbla. (SU2)

De talar om mycket konkreta ting som gäller familjens ekonomi och vardaglig konsumtion:

så att jag kan tjäna så att jag har mat på bordet och kläder, till oss båda. (SU3)

Att man klarar sig med de pengar som jag får till det sista ... till nästa utbetalning. Jag vill leva så att jag klarar till nästa utbetalning, att jag inte lånar från andra och att jag inte har lån på mig. Men det går inte. Det är det som jag vill. (SU7)

ja, det hade väl varit att jag skulle slippa snåla. Ja att någong gång alltid behöva säga nej ... kanske att jag inte hade behövt bry mig

om, om jag ska köpa en stor ost eller köpa en liten ost. Ja, såna saker, det hade varit skönt att slippa tänka på. (SU14)

Det är bara att min familj ... att mina barn ska få allt som de vill eller som vi behöver, ibland behöver man mer fina saker. (SU15)

I två hushåll finns det familjemedlemmar som är långtidssjukskrivna. I en annan hushåll finns det vuxna som är beroende av medicinering och som ofta måste låna pengar för att klara sina inköp. I några fall finns det också barn som antingen har ett funktionshinder (två hushåll uppbär vårdnadsbidrag) eller ett med kronisk sjukdom som kräver särskild omsorg (glukosallergi, hjärtsjukdom, etc.).

När det gäller förhoppningar inför framtiden finns det i och för sig en del positiva sådana även bland de utsatta hushållen. En skillnad är att de utsattas förhoppningar handlar om att kunna leva något de betraktar som ett normalt liv ur ett ekonomiskt perspektiv, d.v.s. de drömmer inte om någon lyx. En annan skillnad är att de utsattas framtidsförhoppningar ofta ligger närmare i tiden och är av en mer konkret och specifik karaktär (slippa snåla, klara sig till nästa utbetalning etc.). En tredje skillnad är att framtiden för de utsatta delvis betraktas som hotfull och fatalismen kan ligga nära till hands: "det som händer det händer, det kan jag inte göra något åt". Med andra ord ligger kontrollen och möjligheterna att påverka utanför hushållet. Situationen vad gäller hälsan ser mer problematisk ut för de utsatta hushållen och spelar naturligtvis en roll när det gäller framtidsutsikterna, både för de vuxna och för barnen. Men generellt finns det ändå fog för påståendet att det som framkommer i intervjuerna också ligger i linje med andra nationella studier (Härenstam 1999, SOU 2001: 54) som visar att personer som lever i ekonomiskt utsatta hushåll dels har en sämre hälsa än mer etablerade och dels löper större risk att även fortsättningsvis ha svårigheter att etablera sig på arbetsmarknaden och därmed öka sin inkomst.

6.5. KONKLUSION

Utsatthet kan ha en eller flere årsaker, for eksempel arbeidsløshet, alene-forsørgelse, svakt nettverk eller sykdom. Selv om materialet viser at det er ulike grunner til utsatthet, og ev viss skjevhet i forhold til hvilke kriterier som er brukt i utvelgelsen av informanter i de ulike land, ser det ut til at

de økonomiske konsekvensene ved utsatthet er meget lik i alle tre områder. I det følgende skal det trekkes fra de viktigste konsekvenser, forskjeller og likheter mellom de etablerte og de utsatte, og se om det er noen forskjeller mellom de tre ulike områdene. Det skal konkluderes med å se nærmere på generelle forbruksvilkår hos de utsatte familiene, og se på signifikante områder der adgang til markedet er differensiert.

6.5.1. Arbeid – frihet

Arbeidsinntekt har vært et av kriteriene for valg av respondenter. Fravær av arbeid gir selvfølgelig mindre inntekt, som i seg selv betyr mindre råderom på flere måter. I analysen har det blitt lagt vekt på *betydningen* av fravær av lønnsinntekt.

Fravær av arbeid betyr først og fremst at man er bundet til offentlige trygdeytelser, som gir mindre rom for bevegelse. De utsatte er – og føler seg – *avhengige*. Man kunne tenkte seg at arbeid gjør folk til “lønns-slaver”, men materialet viser tydelig at arbeid gir så mye trygghet, at ordta- ket “lediggang er roten til alt ondt”, er et langt mer relevant uttrykk: De utsatte ønsker alle arbeid, mens ingen av de etablerte gir uttrykk for å ville endre situasjon. De etablerte oppgir å ha vært aktive på arbeidsmarkedet lenge og beskriver sin situasjon som om den er i kontinuerlig progresjon.

Når de utsatte har arbeid er det som regel løst tilknyttet gjennom kortere vikariater eller halv stilling. Ved å være underlagt offentlige trygdeytelser, blir de avhengige av denne hjelpen, og deres prioriteringer blir underlagt de vilkår som gjelder for dem som mottar slike ytelser. Mange opplever derfor også at det er vanskelig å øke inntektene eller å komme ut av problemene ved for eksempel videreutdanning. Konsekvensen er en opplevelse av usikkerhet og en låst situasjon. Arbeidsløshet synes også å utgjøre et sosialt stigma, og flere av de utsatte oppgir å være deprimerte på grunn av sin situasjon. For de etablerte, derimot, kommer de offentlige velferdsytelser som et gode på toppen av lønnsinntekten.

Arbeid gir også nettverk i form av kollegaer som hjelper de etablerte med informasjon, tjenester, og andre uformelle goder. De utsatte er avskåret fra slike frynsegoder.

Det er ikke funnet noen forskjeller i betydningen av arbeid i de ulike land. Den eneste forskjellen er at de etablerte har mer utdanning i det danske materialet enn i Malmö og Oslo. Interessant nok ser det ikke ut til at utdanning alene innebærer større trygghet. De etablertes livssituasjon og forhold til arbeidet synes lik i de tre byer.

6.5.2. Par – trygghet

Betydningen av å være to ser ut til å være utslagsgivende for å være kategorisert som etablert. Om lag halvparten av alle utsatte er aleneforsørgere, mens så å si alle etablerte er par. Et påtagelig funn er at det i tillegg til den vanskelige økonomiske situasjonen og de praktiske problemene, synes det å være aleneforsørgere å medføre en følelse av skam. Flere aleneforsørgere oppgir at det ikke skal synes på barna at de er alenemødre.

6.5.3. Bolig – trivsel til å velge

Forskjellen mellom de utsatte og de etablerte når det gjelder bolig, er tydelig og dreier seg – foruten at de etablerte selvfølgelig har bedre plass – i hovedsak om valg av bolig/område og det å eie sin bolig.

De etablerte har alle selv *valgt* å bo der de bor, og valgene er ofte foretatt gjennom nøye vurderinger av alternativer. Valg av boligområde er knyttet til størrelse, pris, nærhet til egen familie og ønsker om gode oppvekstvilkår for barna. De synes derfor mer fornøyd med området enn de utsatte. De fleste etablerte eier også sin egen bolig. De er dermed langt mer interessert i selve boligens kvaliteter. Boligen gir en sterk frihet både med hensyn til muligheten til å kunne flytte og til selv å bestemme hvordan den skal se ut. Eiet bolig er et svært viktig utgangspunkt for de etablertes overlegne økonomiske situasjon, fordi slik bolig gir kredittverdighet. Det å kunne låne på boligen, gjør andre lån billigere. Dette er en strategi de utsatte ikke kan benytte seg av.

De utsatte, derimot, har stort sett blitt *plassert* i en bolig, altså en passiv relasjon til bostedet, og noen opplever dette som tvang. Gjennom fravær av eiendom er det ikke opp til dem å endre sin bosituasjon. Mens de etablerte beskriver sin boligsituasjon som stadig bedre, ser de utsatte sjelden muligheter til å forbedre boligsituasjonen.

6.5.4. Bil – bevegelse

En del av studien innebærer å se på tilgang til teknologi, informasjon, og kunnskap om markedet. Det å ha tilgang til bil viser seg å ha sentral betydning. Så å si alle de etablerte disponerer egen bil, mens kun et fåtall av de utsatte gjør det. Betydningen av fravær av bil er stor fordi bevegelseheten innskrenkes. Særlig fremgår det av det danske materialet, da tilgangen til nærbutikker i Danmark er begrenset. Bilen gir de etablerte større fleksibilitet til å handle flere steder. Bilen gir med andre ord adgang til flere markeder. De varer og tjenester som ikke finnes lokalt blir tilsvarende vanskelig å få tak i for de utsatte. En sentral bruk av bilen for de

etablerte er til fritids- og feriereiser. De utsatte, på den andre siden, er bundet til de lokale tilbud.

6.5.5. Spare – buffer (sikkerhet)

De utsatte har konsekvent ikke mulighet for å spare. Dette oppgis som savn, og kommer godt fram i form av fravær av den økonomiske buffer de fleste etablerte har. Dette betyr at det ikke er like lett å handle på salg, og når man får en uforutsett utgift må man ty til nettverk, skyve på regningen eller ta opp kreditt for å klare seg midlertidig. Fravær av buffer gjør dagliglivet mer anstrengende, og de utsatte kommer stadig opp i situasjoner der man må ty til slike tidkrevende og kompliserte løsninger.

Selv om lønsmottagere som regel får lønn hver måned, er det bare de utsatte som beregner sine disponible beløp i månedssykluser. Det er påtagelig at de etablerte bare løst kan beregne sin månedsinntekt, men oppgir årsinntekt, mens de utsatte kan presisere sitt disponible månedsbeløp, og ikke årsinntekt.

6.5.6. Kredittverdighet

Kredittverdighet følger god økonomi. For de etablerte framstår ikke lån eller kreditt som noe problem, og denne gruppen er slik sett ganske ureflektert. De opptrer som sikre aktører på markedet, og de fleste har kredittkort og tilgang til internett, slik at de ikke trenger å gå i banken eller på postkontoret for å betale regninger, noe som flere av de utsatte opplever som tidkrevende. Der de etablerte ikke ser noen grunn til å ta opp lån på det de oppfatter som små summer på 20.000, eller å ha tilgang til kreditt, opplever mange utsatte kredittverdighet som et savn.

Mange utsatte oppgir å ha vanskeligheter med å betale gammel gjeld, og kan heller ikke få nye lån. De møter altså flere hindringer som låntagere. Og hvis de virkelig trenger noe og kjøper på kreditt, blir lånene dyrere. De utsatte har med andre ord liten kontroll (råderom) over egen økonomi.

Kredittverdighet er – sammen med adgang til bil, internett/pc og kunnskap – også adgang til markedet. De etablerte har et annet overskudd og dermed bedre informasjonstilgang. Det er ikke uten grunn metaforen *likvid* brukes om dem som har det de trenger. Dette kommer til uttrykk gjennom forbruksmønsteret.

6.5.7. Forbruket – spontant eller planmessig

Forskjellene mellom de utsatte og etablertes forbruksmønster er påtagelige. Der de etablerte handler spontant etter behov, handler de utsatte stort sett etter beregninger av månedsinntekten.

Frihet til å velge henger sammen med økonomi og bevegelighet. God økonomi gjør at man kan handle det man vil – når man vil. Det vil si å handle etter smak og kvalitetskriterier, etter vaner, tilfeldigheter og behov. Både transport og økonomi gjør det også mulig å handle på salg. Forbruket blant de etablerte beskrives mest som avslappet, lystbetont, praktisk og uproblematisk, selv om også de opplever kjøpepress, og med det press på økonomien.

De utsattes forbruk er nær sagt omvendt. Forbruk bærer preg av systematikk og alvor. Det antas at man kan spare penger på mat, og prisen blir det viktigste kriteriet. De planlegger innkjøpene, sammenligner priser og bruker langt oftere handleapp. Likevel vet de av erfaring at de ikke vil ha noe igjen i slutten av måneden, og regner derfor ofte inn ulike tilskuddsordninger eller alternative strategier som hjelp fra slekt til å dekke basisbehov. De utsatte uttaler også et eksplisitt savn etter bedre varer. *Prioritering* blir med andre ord et langt mer sentralt begrep for de utsatte. Barnas behov blir det viktigste kriterium å handle etter, mens egne klær kommer sist.

Ferie og fritid er, ved siden av klær, det området som for de utsatte er spesielt prekært. De ønsker å la barna få gjøre det andre barn gjør.

6.5.8. Nettverk

Nettverk er nødvendig for å få goder utenfor pengeøkonomien. En stor forskjell mellom de etablerte og de utsatte er nettverkets omfang. De etablertes nettverk preges av stor geografisk spredning og til mange ulike typer; kollegaer gjennom arbeidet, jevnaldrende fra egen skolegang, sportsinteresser og slekt. Et påfallende trekk er at de etablertes nettverk ikke omtales i økonomiske, men i affektive termer. Det vil si at de etablerte ikke ser seg avhengige av sine nettverk. De arrangerer store fester til runde bursdager og høytider, og omtaler disse i frivillige og uavhengige termer. Likevel svarer de fleste at de mottar og bytter gaver og tjenester utenfor markedet. Mange etablerte har mottatt forskudd på arv til bolig.

De utsattes nettverk, derimot, finnes først og fremst på lokalt nivå, knyttet til naboskap og familie. Det er mindre i omfang, og selv om det har stor betydning for mange, er det økonomiske, substansielle innholdet mindre. De utsatte som har nettverk å ty til, omtaler nettverket i form av

økonomisk avhengighet; at man kan klare hverdagen på grunn av familiens barnepass eller direkte pengehjelp i krisesituasjoner. Noen får/bytter tøy med slekt, og noen lager mer systematiske byttesirkler. I tråd med nettverkets natur, er det store forskjeller både i omfang og betydning av nettverkene. Nyankomne innvandrere er klart i den mest kritiske situasjonen, fordi de ikke har opparbeidet nettverk overhodet. En del utsatte hushold med innvandrebakgrunn har i tillegg økonomiske forpliktelser utenfor landet.

Der de etablerte snakker om nettverk i avslappede termer, snakker de utsatte om nettverket i form av ensidig økonomisk avhengighet, og som et direkte alternativ til markedet. Da inngang til boligmarkedet er en nøkkel til å være etablert, er deres gode nettverk en sannsynlig mulighet for at de etablerte nettopp er det, De er således langt mer avhengig av nettverket enn det de gir uttrykk for. Gaverelasjonen mellom besteforeldre og barnebarn er et godt eksempel på det som omtales som en affektiv relasjon, men som i praksis betyr betydelige økonomiske overføringer.

6.5.9. Barn – forbrukets ære og skam

Barna står i fokus for samtlige informanter. Barna som ideologisk verdi kommer fram i form av overveielser av riktig forbruk. Begge kategorier prioriterer tid til barna, og begge kategorier opplever forbrukspress, men på forskjellige måter. Forskjellen mellom de utsatte og de etablerte kommer sterkest fram ved at de utsatte ikke har råd til å gi barna merkeklær, mens de etablerte synes de ikke bør få ulike forbruksgjenstander i forhold til normer om kvalitet og “riktig barndom”. De synes snarere at barna har for mye fra før. Forskjellene kommer også godt fram i forhold til fritidsaktivitetene, der barnas interesser er det som styrer valg av aktiviteter for de etablerte, mens økonomien styrer hos de utsatte. For de utsatte er det vanskelig å leve opp til egne forelderidealer, og det skilles meget klart mellom barnas og egne behov, der barna bør ha det beste.

Gjennom barna ser man at de moralske diskurser og legitimitet omkring det riktige forbruk blir en vesentlig del av konstruksjonen av utsatthet. De utsatte føler seg sett som annenrangs. Undersøkelsen viser barna som familiens sosiale og moralske ansikt utad, og det å ikke kunne gi barna en innholdsrik fritid, gode sko, riktig ernæring er et sterkt signal om tap av verdighet. Aleneforeldreskap eller fattigdom skal ikke synes. De etablertes forhold til barna er derimot innadrettet, og omhandler i mindre grad hvordan barna vurderes av andre. De er med andre ord mer moralsk selvsikre i sitt forbruksmønster. Hos dem er det snarere snakk om re-

fleksjoner omkring politisk korrekthet og pedagogiske overveielser, og de etablerte kan trygt sies å inneha en indirekte definisjonsmakt.

Et av spørsmålene i intervjuguiden var om informantene kunne gi eksempler på ting eller aktiviteter man ikke burde bruke penger på. Men det var meget få som ville være moralske dommere over andres forbruk. Det er snarere slik at det å ikke kunne kjøpe elementære ting oppfattes som et savn. Det finnes altså en ideologisk og verdimeslig basis for orientering i markedet der de etablerte har kontroll overfor økonomi og materiell, mens de utsatte synes å føle skam for verken å kunne ha eller gi tilstrekkelig. Det å ikke handle klær til seg selv kan tolkes som en bostgang over den skam det innebærer å ikke kunne gi barna det de synes de burde ha. Man kan nesten si at de voksnes levestandard er lavere enn barnas. Vi finner altså en indirekte sosial kontroll, som ikke blir aktivt diskursivt uttalt, men som synes i prioriteringene.

6.5.10. Utsatthet – skala eller kategori

Forskjellen mellom de etablerte og de utsatte var større enn vi hadde regnet med. Det kan argumenteres for at utsatthet er grader på en skala, men materialet viser til mange klassifikatoriske trekk som gjør etablerthet/utsatthet mer til et enten/eller. Fast arbeid, fast eiendom, og samboerskap er kategorielle størrelser, og nettopp faste. Det å leie bolig, å være plassert der, og det å jobbe på nåde gir usikkerhet, og er kategorielle kriterier på utsatthet.

Et skille mellom utsatthet og etablerthet preges også av subjektivitet, det vil si å *føle seg* utsatt. Denne følelsen ser ut til å bunne i en mer objektiv økonomisk situasjon, nemlig den å være *avhengig*. Der de utsatte er, og dermed føler seg avhengige av private nettverk og offentlige trykdeordninger, blir disse et ekstra gode for de etablerte.

Selv om det finnes unntak, er det mye som tyder på at begge disse kriteriene må til for å være utsatt. Den kognitive opplevelsen av utsatthet synes å henge sammen med den objektive økonomiske. Det å være utsatt betyr å ha begrenset frihet og råderom. Mangelen på frihet kommer fram både i forbruket, i muligheten for fysisk mobilitet og i inntektsformene. Det gir skam, og oppleves som vanskelig å komme ut av, noe som kommer til uttrykk i synet på framtiden.

6.5.11. Framtiden – den utsatte spiral

Skillet mellom de utsatte og de etablerte i synet på framtiden handler i første rekke om sikkerhet, trygghet og muligheter på den ene siden, og

utrygghet på den andre. De etablerte føler kontroll. De er fornøyde med livet. De føler seg trygge på sin arbeidssituasjon, og legger planer for hvordan huset skal se ut, og om sin egen fritid, som handler om å gjøre det man har lyst til. Den eneste bekymring er barnas framtid som ungdom, og hva det kan føre med seg. De etablerte uttrykker klart at de har kontroll og innflytelse på den situasjonen de er i (noe som i og for seg kan tolkes som årsak til at de sier de trives der de er).

De utsatte er langt mer pessimistiske. Selv om det er noen som øyner og tror på en forbedring, opplever de generelt ikke at de har valgt sin situasjon. De ser seg ikke som aktører, men som ofre for omstendighetene. Mange er slik sett ganske fatalistiske. Usikkerhet, bekymring for framtiden og egen helse skaper mao. et innskrenket bevegelsesrom.

Litt avhengig av hva som kommer først, er det å være utsatt noe som gjør situasjonen vanskelig å komme ut av. Typisk er for eksempel: Sykdom -> fravær av arbeid -> liten inntekt -> skilsmisse -> ikke mulighet til å spare -> ikke kredittverdig -> kan ikke forbedre situasjonen -> dårlig helse -> barna reproducerer elendigheten osv.

Man finner den motsatte spiral hos de etablerte: Frisk -> arbeid -> høy inntekt -> ekteskap -> to inntekter -> bolig -> økonomisk buffer -> større bolig -> overskudd -> bedre helse -> friske barn osv.

I slike positive og negative spiraler er det flere viktige observasjoner. Det ene er at når man først har kommet inn i en utsatt posisjon er det vanskelig å komme ut av den. Det andre er at det synes som om utsatthet reproduseres gjennom at like møter like. Det er blant annet flere utsatte par som forteller at de begge hadde gamle inkassosaker å drasse på, og det er en tendens til at barn av de utsatte er sammen med barn av andre utsatte og. Ut fra dette kan man forså hvorfor fattigdom reproduseres.

6.5.12. Komparasjon

På spørsmål om hva undersøkelsen kan fortelle om vesentlige forskjeller mellom de ulike land når det gjelder det å være utsatt, har vi funnet små forskjeller. I alt vesentlig har det samme betydning i alle de tre studerte områdene.

De forskjeller som er funnet kan tolkes i forhold til metoden. Det er brukt noe forskjellig metode for å rekruttere informanter, noe som har ført til en viss skjevhet i materialet. I det svenske utvalget har de utsatte flere barn, i det norske et svakere nettverk. I det danske materialet har de etablerte høyere utdanning. Disse faktorene synes å bunne i tilfeldigheter i et kvalitativt strategisk utvalg. Det viser seg imidlertid interessant nok at

disse forskjellene ikke har betydning for hvordan det å være utsatt eller etablert oppleves i praksis i de ulike land.

En av de substansielle forskjellene var et langt mindre nettverk blant de norske utsatte, men dette funnet ser ut til å handle om hvor lenge man har vært i landet som innvandrere. Det vil si at flyktninger eller innvandrere som har bodd kort tid i landet, er ekstra utsatt på grunn av deres manglende uformelle nettverk. En mulig forklaring kan være at den heterogene boligmassen i bydelen Grorud ikke i samme grad skaper rom for uformell kontakt.

Det er imidlertid et strukturelt forhold som ser ut til å gi utslag i forskjeller mellom de tre nordiske velferdssamfunn. Det ser ut til at kapital knyttet til bolig har større betydning i Norge enn i Sverige og Danmark. Det norske materialet viser at det å komme inn på boligmarkedet er meget avgjørende for om et hushold er utsatt eller etablert.

ANALYSER AF FORBRUGSTEMAER

I det følgende belyses en række tematiske problemstillinger i form af tværgående og komparative analyser.¹ Der er tale om selvstændige analyser, hvis fundament er de teoretiske problemstillinger, som blev beskrevet i kapitel 3. Endvidere gør disse analyser brug af det empiriske materiale, som er indhentet via spørgsmålene i interviewguiden, som igen er udarbejdet med afsæt i empiriske og teoretiske overvejelser.

7.1. UDVALGTE FORBRUGSTEMAER

På baggrund af et antal amerikanske studier, som peger på *ulige adgang til markedet* for fattige forbrugere (Caplowitz, 1963; Alwitt & Donley, 1996 samt Hill, 2002), er formålet her at afdække, hvordan adgangen til markedet struktureres på de dele af de skandinaviske markeder, som undersøgelsen er i berøring med. En sådan differentiering kan ske på flere områder: ved fysisk placering (kun adgang for forbrugere med bil), ved at målrette markedsføring og tilbud til bestemte grupper af befolkningen eller mere indirekte ved fx at gøre det svært eller ubehageligt, fx for personer, der ikke har kreditkort eller bor bestemte steder, at få adgang til bestemte serviceydelser eller produkter.

1. I bilag C findes abstracts til andre artikler og working papers, som er resultater af projektet.

Douglas & Isherwood (1996) m.fl. har fremhævet forbrugets kommunikative dimension, dvs. hvordan *forbrugets symbolske betydning* indebærer, at der gennem forbrug sendes informationer om identitet, værdier og socialt tilhørsforhold. Flere forbrugsforskere (bl.a. Løfgren, 1996; Lodziak, 2002) har bemærket, at der i forskningen er tendens til at fokusere på de symbolske og identitetsmæssige aspekter af forbrugerskifte, samtidig med at der blandt især forbrugere med få økonomiske ressourcer stadig er overvejende fokus på det materielle forbrug. Dette søges afdækket her, bl.a. i form af sammenligningen af udsatte familier og etablerede familiers forbrugsmønstre.

Flere sociologer har lanceret et paradigmeskift i de moderne samfund, hvor arbejde og produktion bliver mindre betydningsfuldt som indikator af social status (Bauman, 1998; 1999; Beck, 1993). Denne antagelse udforskes her ved at se på den *sociale betydning af forbrugsfeltet* for henholdsvis udsatte og etablerede forbrugere i undersøgelsen.

I forlængelse heraf har særligt Bourdieu (1984) påpeget, at *forbrug er klassebestemt*, både kvantitativt og i forhold til smag og stil. Derudover har Chin (2001) samt Kampmann (2003) beskæftiget sig med socialisering i et forbrugsperspektiv. I undersøgelsen uddybes denne problemstilling således, at der ikke alene ses på forestillingerne om “det, der købes”, men også på betydningen af selve forbruget som social indikator. Hvordan konstitueres social marginalisering gennem forbrugsmønstre og omverdens bedømmelse af familiens og børnenes forbrug set i forhold til familiens indtægt og sociale status i øvrigt?

Andre dele af den sociologiske forbrugsforskning har kritiseret, at den generelle “forbrugsretorik” og forestillingerne om “den normale forbruger” tager for givet, at der er lige adgang til den valgfrihed, der følger med udbredelsen af forbrugssamfundet (Bauman, 1998; 1999; Lodziak, 2002). I forlængelse heraf analyseres økonomisk *udsatte familiers “valgfrihed”*, samt hvilken betydning graden af valgfrihed kunne have for oplevelsen af udsathed.

I forlængelse af bl.a. antropologiske teorier om uformel økonomi samt nyere sociologisk teori om netværkssamfundet (Castells, 2000; Granovetter & Swedberg, 1992; Pahl, 1984) afdækker undersøgelsen, hvad adgang til *sociale netværk* og andre finansieringskanaler for forbrugsmuligheder og -mønstre betyder for både den sociale konstruktion af udsathed og oplevelsen af udsathed. Hovedtesen i disse undersøgelser er, at bl.a. økonomisk udsathed ikke alene afhænger af indtægt, men i høj grad af

sociale netværk. Her søges afdækket, på hvilke måder og i hvilken udstrækning forskellige typer af netværk er afgørende for udsathed.

Bl.a. Hjort (2004) fremhæver, at der i det moderne samfund er sket et skred i grænserne for, hvad der er det nødvendige forbrug, samt at bestemte *forbrugsområder er "socialt nødvendige"*, selvom de ikke er materielt nødvendige. I forlængelse heraf belyses her, hvilke forbrugsområder der opfattes som socialt nødvendige. Der lægges herudover vægt på, at grænserne for "nødvendigt" og "unødvendigt" forbrug er socialt konstruerede og dermed afhængige af konteksten.

Flere undersøgelser peger på, at fattigdom og forbrug historisk har været et moralsk investeret felt, hvor fattige har været underlagt en række dominerende forestillinger om "*det rationelle forbrug*" (Bourdieu, 1984; Zelizer, 1997; Horowitz, 1985; Aléx, 2003). I det følgende søges afdækket, på hvilke måder og i hvilket omfang omverdenens forestillinger om udsatte familiers "rationelle" forbrug kan anses som disciplinerende og repræsenterer nye former for disciplinering af "fattige" i forbrugssamfundet.

De nævnte teoretiske overvejelser kan formuleres i følgende forskningsspørgsmål, som behandles i de efterfølgende analyser:

- På hvilken måde strukturerer "markedet" og "det offentlige" udsatte gruppers forbrug?
- Hvilket individuelt råderum (frit valg) har man inden for den enkelte familie, og hvad betyder kombinationsmuligheder og råderum for oplevelsen af "udsathed"?
- Hvad betyder adgang til sociale netværk og andre finansieringskanaler for den sociale konstruktion af "udsathed"?
- Hvilke forbrugsområder er afgørende for oplevelsen af "udsathed"?
- Hvilke kulturelle modeller danner grundlag for forbrug/hvilke grupper søges kopieret eller tages der afstand fra (modkultur)?
- Hvordan fungerer forbrug som moralsk og identitetsmæssig markør i forhold til andre grupper og dermed som en del af konstruktionen af den sociale topografi?
- Hvad karakteriserer udsathed i forbrugssamfund?

Disse tematiske problemstillinger har ført til de følgende bidrag, som alle er eller vil blive publiceret i videnskabelige tidsskrifter i de pågældende forskeres egne navne. Abstracts til bidragene findes gengivet i denne rapports resume, og referencer indgår i den fælles litteraturoversigt sidst i rapporten.

7.2. FRIT VALG FOR FORBRUGERE UDEN PENGE?

Pernille Hohnen, Socialforskningsinstituttet

Formålet med papiret er at analysere, hvorledes “frit valg” inden for forbrugssfæren ser ud for lavindkomstfamilier, samt diskutere, hvordan de faktiske muligheder for frit valg også er bestemmende for oplevelsen af social marginalisering. Forståelsen af den sociale dimension af “frit valg” skal ses i lyset af en stigende individualisering og markedsgørelse af velfærdsstaten. Papiret viser, hvordan skandinaviske borgere med begrænsede økonomiske ressourcer oplever begrænset adgang til forbrug og forbrugsvalg, både i kraft af at være et overset kundesegment, og fordi deres forbrugsmønstre i vidt omfang ikke er i overensstemmelse med dominerende forbrugsnormer og -mønstre. Tilsammen påvirker positionen som “dårlige forbrugere” dermed på en række områder mulighederne for og oplevelsen af samfundsmæssig deltagelse i dagligdagen.

7.2.1. Introduktion

Hvordan føles det at være fattig² i et samfund, der er kendetegnet ved velstand? Hvilken form for deltagelse og hvilke valg er mulige for fattige forbrugere? Og hvilke konsekvenser har det øgede fokus på forbrug og forbrugerrisme mere generelt for social marginalisering og fordelingen af social velfærd i de skandinaviske samfund? Det er de vigtigste forskningsspørgsmål i denne artikel.

Det overordnede mål med projektet er at opnå en bedre forståelse af social marginalisering ved at analysere forholdet mellem forbrug og social eksklusion i de skandinaviske velfærdssamfund, hvor både markedet og den individuelle adfærd i høj grad er politisk reguleret. Projektet forsøger med andre ord at integrere områderne forbrug, velfærd og fattigdom. Baggrunden er en række debatter om, hvordan social eksklusion måles i

2. Fattigdom og forbrug anses her som indbyrdes konstituerende i det moderne samfund. Jeg er bevidst om, at fattigdom i andre sammenhænge refererer til et specifikt indkomstniveau, ofte under 50 eller 60 procent af medianindkomsten. Men målet med denne artikel er at udforske de ikke-økonomiske processer, der udgør nye former for social eksklusion og udsathed, fx hvad angår symbolsk og politisk deltagelse samt moralske, kulturelle og politiske diskurser om normer og værdier for “normalt forbrug”. I forlængelse af dette ses oplevelsen af fattigdom som forbundet med det brede udsnit af processer, der tilsammen blokerer for deltagelse i samfundet.

nutidens velfærdssamfund, og især om definitionen af “fattigdom” i et samfund, som både retorisk og ideologisk er domineret af “velstand” (Hjort & Salonen, 2000; Bonke, 1998; Caplovitz, 1963). Projektet bygger på den hypotese, at det i et samfund, der er domineret af forbrug, er utilstrækkeligt udelukkende at fokusere på de former for social marginalisering, som er baseret på en økonomisk definition af “absolut” fattigdom. For det første fordi grundlaget for grænsen mellem “inkluderede” og “ekskluderede” ændres i et “velstandssamfund”, og for det andet fordi den “intensiverede kommercielle forbrugerkultur” (Bourdieu, 1984; Edgell & Hetherington, 1996) fordrer en analyse af de mere symbolske og kulturelle dimensioner ved forbrug ud over den materielle. Vores mål er derfor at undersøge det, som Bourdieu (1999) kalder *la petite misère*, ved at fokusere på de grupper i befolkningen, der møder velstandens retorik og materiel velfærd blandt andre sociale grupper, men som ikke selv kan tage del i forbrugerrisiken. Efterfølgende anvender vi begrebet social udsathed som udtryk for den relativt fattige situation, disse familier befinder sig i (Hjort, 2002; 2004). Den følgende analyse af den differentierede adgang til forbrug og de dominerende forbrugsdiskursers forskellige følgevirkninger er baseret på en analyse af projektets danske og svenske interview. Ud fra interviewpersonernes erfaringer diskuterer artiklen differentieret adgang til velfærd i de skandinaviske samfund i dag.

7.2.2. Forbrugerisme og social ulighed

Forbrugsstudierne er mange, og forbrug er blevet analyseret fra en række forskellige vinkler. Men i den senere tid er forbrugsstudierne blevet kritiseret for at overvurdere den symbolske og ekspressive side af forbrug (Warde, 1996; Löfgren, 1996; Hjort, 2004; Carrier & Heyman, 1997). Warde (1996) skriver for eksempel:

... meget af den nyere teoretiske diskussion om forbrug antager, at når nu overlevelse er sikret og muligheden for fysisk og social reproduktion garanteret, så har forbrugsmønstrene fået flere forskellige formål og er blevet mere ekspressive i deres hensigt (Warde, 1996: 303).

Carrier og Heyman (1997) argumenterer for, at en stor del af forskningen prioriterer et kulturelt perspektiv, hvor forbrug forstås som kommunikation, en søgen efter nydelse, et udtryk for sociale identiteter og status eller en måde at fremme nye sider og indhold af selvet på. Det resulterer i, at

analysen af den funktionelle værdi ved forbrug ignoreres (se også Hjort, 2004). Det medfører en manglende inddragelse af fattige forbrugere, fordi forbrugerismeteorier, der primært er optaget af symbolik og identitet, kommer til at antage, at forbrugere først og fremmest er fra "middelklassen" (Chin, 2001: 11).

Som opfølgning på denne kritik har Lodziak (2002) lanceret et angreb mod det, han kalder "myten om forbrugerisme", som ifølge ham karakteriserer en stor del af teoridannelsen inden for feltet. Han hævder, at forbrugsstudier er baseret på en række ideologiske antagelser:

I de sidste 10 år eller deromkring har der udviklet sig en teoretisk konsensus angående forbrugsforskning inden for de akademiske discipliner kultursociologi og kulturstudier. Her portrætteres forbrugsområdet som en arena præget af valg og individuel frihed. Der fokuseres på forbrugets betydningsfulde aspekter og symbolværdien snarere end den materielle nytteværdi, og betydningen af forbrug, dets vedligeholdelse og artikulationen af selv-identitet og livsstil fremhæves (Lodziak, 2002:1).

Lodziaks kritik omfatter følgende punkter: At ulige adgang til markedet og de kommercielle interessers indflydelse på forbrugsstrategier ikke anses som væsentlige faktorer, når forbrugsmønstre fastslås; at betydningen af forbrug *a priori* betragtes som kulturel eller symbolsk i modsætning til økonomisk og materiel; at generaliseringer om "forbrugeradfærd" ofte bygger på små forbrugergruppers erfaringer; og endelig at forbrug handler om "valgfrihed", og at forbrugerisme derfor fremmer individuel frihed.

Flere af Lodziaks kritikpunkter er direkte relevante for denne undersøgelse. Det gælder også den vægt, "markedets rolle" tillægges, da forbrugsmønstre blandt fattige forbrugere, som det fremgår nedenfor, er yderst påvirket af adgangen til butikker, banker og almindelige forbrugsteknologier som for eksempel debit- eller kreditkort. "Markedet" er ikke neutralt, og de tilgængelige varer er ikke blot et produkt af forbrugernes ønsker. Lodziak mener ydermere, at forbrug for de fleste mennesker, selv i velstående vestlige samfund, primært handler om at opfylde "behov". Han foreslår derfor at dekonstruere det, som han kalder den ideologisk baserede teoridannelse, ved at genindføre en skelnen mellem "basale behov" og "ønskeforbrug" og ved analytisk at prioritere studiet af "basale behov" højest. Andre (Douglas & Isherwood, 1996; Bourdieu, 1984;

Hjort, 2004) har ligeledes fremhævet vigtigheden af “basale behov” i fattige menneskers forbrug.

Selvom fattige familiers forbrug generelt drejer sig om at opfylde basale behov, medfører det ikke nødvendigvis en manglende interesse for “ønskeforbrug”. Ved at foreslå at flytte fokus fra “ønskeforbrug” tilbage til “basale behov” kaster Lodziak dermed barnet ud med badevandet. Når Lodziak kritiserer de fleste forbrugsteoriens overdrevne interesse for “ønskeforbrug” (forbrugerisme defineret som noget i retning af “unødvendigt forbrug” eller “overflødige basale behov”), overser han, at det vigtigste aspekt ved nutidens forbrug for de fleste socialgrupper i det moderne samfund er de dilemmaer og valg, der hænger sammen med på den ene side at skulle håndtere begrænsede økonomiske ressourcer og opfyldelsen af basale behov, og på den anden side den (for mange) imaginære adgang til frit valg af de betydninger, nydelser og identiteter, der er forbundet med “overflødig” forbrug. Som det vil fremgå nedenfor, lader det til, at det er ønskeforbruget, der er det væsentligste og mest problematiske område i fattige menneskers forbrug.

Selvom det måske er muligt at skelne analytisk mellem “basale behov” og “ønskeforbrug”, tyder erfaringer fra fattige familier i Sverige og Danmark på, at “ønsker” hurtigt kan blive til “behov” i et velstandssamfund. Faktisk lader det til, at det er den manglende evne til at kombinere forbruget af “basale behov” med “ønskeforbrug” og begrænsede handlemuligheder inden for begge felter, der er indbegrebet af social eksklusion i vor tids forbrugersamfund. I forlængelse heraf har vi brug for analytiske værktøjer, der kan belyse den ulige distribution af “frie valg”, for at forstå social udsathed og nye former for fattigdom.

7.2.3. Teorier om “valgfrihed”

Bauman (1998, 1999) fokuserer på to sæt “begrænsninger”, som tilsammen danner rammen om individuel valgfrihed:

Valgets agenda udgør det ene sæt: rækken af alternativer, der reelt byder sig. Alle valg betyder “at vælge mellem”, og det er sjældent udvalgeren, der bestemmer udbuddet af genstande, der kan vælges mellem (Bauman, 1999:72).

Det betyder, at det i et sociologisk perspektiv er nødvendigt at analysere “valgfriheden”, ikke i forhold til abstrakte valgmuligheder, men i forhold

til tilgængelige alternativer. Det andet sæt begrænsninger kalder han *valgkodeks*, og med det mener han:

... de regler, der fortæller individet, ud fra hvilket grundlag visse genstande er at foretrække frem for andre, og hvornår valget kan betragtes som rimeligt, og hvornår det er upassende (ibid.).

Kort sagt skal "valgfrihed" både ses i sammenhæng med de *reelle alternativer* og med *det, der betragtes som legitimt*. De reelle alternativer afhænger både af, hvor mange penge man har til rådighed, og af markedet, dvs. udbuddet af butikker, banker og "forbrugsteknologier". Valgkodekset er samtidig ifølge Bauman baseret på normative diskurser om forbrug og om fattige i det omgivende samfund. Valgkodekset består derfor af flere, til tider modstridende, diskurser, der repræsenterer etisk, økonomisk og socialt "korrekt forbrug". Forbrugsstrategier skal typisk forlige kravene til forbrugernes politiske og etiske ansvar med den ofte modsætningsfyldte dominerende markedsretorik om "velstand", "livsstil", "identitet" og mere generelt "nydelse" ved forbrug.

Den følgende analyse anvender Baumans begreber "valgets agenda" og "valgkodeks" som udgangspunkt i en aktørorienteret empirisk analyse. Formålet er at bidrage til en bedre forståelse af "*positioneret forbrugerskab*", der i grove træk skal forstås som differentieret adgang til forbrug, både i form af adgang til det materielle og symbolske forbrug og i form af muligheden for at kunne "kvalificere sig" som borger ved at indfri de stigende krav til politisk ansvarlighed i forbindelse med forbrug samt i forlængelse heraf i form af at kunne imødekomme normerne for "social deltagelse" i vor tids samfund.

Derudover er det vigtigt at bemærke, at fattige borgeres forbrugsmønstre ikke kun styres af diskurser om forbrug, men i høj grad også af diskurser om fattigdom, som dikterer "den rigtige måde at bruge sine penge fornuftigt på" (jf. Zelizer, 1997). Set i dette lys bliver fattige forbrugere udsat for en række helt særlige og mere tvetydige offentlige normative diskurser, der på den ene side omfatter krav om kontrol og begrænsning, og på den anden side krav om at følge de dominerende standarder for "etisk og politisk forbrug" ved at "være ansvarlig" og ikke kun vælge det billigste produkt, men det, som er "sundest og bedst for miljøet" etc. I Skandinavien ser den politiske styring af forbruget ud til at have udmøntet sig i en stigende ansvarliggørelse af den individuelle forbruger,

hvis adfærd på markedet derpå reguleres af politiske diskurser om “politisk og etisk korrekt forbrugerskab” (jf. Sestoft, 2002).

For at forstå de nye former for medborgerskab, som er under udvikling i de skandinaviske forbrugssamfund, er det derfor nødvendigt at analysere adgangen til individualiseret politisk indflydelse via forbrug. Endelig skal det bemærkes, at fattige forbrugere naturligvis eksponeres for markedets kommercielle fristelser og tilbud i samme grad som andre forbrugere.

7.2.4. Metode og materiale

Denne artikel er baseret på danske interview af familier, der bor i Avedøre Stationsby (Hvidovre), og på de svenske data fra Lindängen (Malmö). Da hensigten er at fremhæve nogle karakteristika ved nye former for fattigdom og social udsathed i de skandinaviske velfærdsstater, er der her fokus på lighederne frem for forskellene mellem de danske og de svenske resultater. Som kontrast vil der også blive refereret til enkelte middelklassefamiliers oplevelser af forbrugerskab, men deres svar udgør ikke analysens fokus.

7.2.5. Empirisk analyse: Oplevelsen af forbrug i lavindkomst-familier

Forbrugsstrategier i lavindkomstfamilier

Et af hovedtrækkene i forbrugsmønstrene blandt de interviewede lavindkomstfamilier i Danmark og Sverige er deres grundigt planlagte forbrug.

Før jeg går ud og handler, laver jeg en indkøbsliste – det gør jeg altid. En gang om måneden køber jeg det, vi har brug for hele måneden, kød, pasta osv. En gang om ugen supplerer jeg med småindkøb som mælk og brød. (SU3)

De fleste af de interviewede familier skriver en liste over de ting, de skal købe, når de går ud og handler, og selvom der kan være nogen afvigelse fra listen, forsøger de tydeligvis kun at købe det, de har brug for. Derudover havde mange af dem strategier, der skulle sikre penge til hele måneden, for eksempel ved at beregne det disponible beløb for hver uge og tælle antallet af “middage”, de havde lagt i fryseren. I disse familier var forbruget budgetteret, dvs. pengene blev talt i forhold til de materielle ting, de skulle bruges på, fx sko til børnene eller en vinterjakke etc. De fleste familier vidste forholdsvis præcis, hvor mange penge de havde til rådighed, og hvilke indkøb hvert beløb skulle bruges til. Formålet med den omhygge-

lige planlægning var ikke overraskende at opfylde basale behov som mad, tøj, husleje etc.

Jeg foretager som regel ikke impulsindkøb ... (SU24)

Ydermere havde familierne også et klart begreb om deres udvalg af butikker samt et forbløffende kendskab til priser og tilbud i de forskellige lavprissupermarkeder i nabolaget. De fleste husstande holdt sig informeret om priser og særlige tilbud ved omhyggeligt at nærlæse de lokale reklameblade, som hver husstand modtog regelmæssigt.

P: Hvor køber du tøj?

U: Du ved, i Føtex, Bilka ... (DU4)

P: Hvor handler du?

L: I Bilka (Ishøj) eller i Føtex nede på Hvidovrevej. (DU6)

Her er det værd at bemærke, at de interviewede middelklassefamilier lader til at betragte deres forbrug grundlæggende anderledes. Selvom de også planlægger deres forbrug og skriver lange lister, betragter de både deres penge og de mulige indkøbssteder på en mere fleksibel måde. Mange handler ikke kun i en begrænset række butikker, men fremstiller snarere deres forbrug som forbundet med pludselige indskud og kortsigtede beslutninger:

P: Hvor køber du tøj?

T: Alle mulige steder! Simpelthen alle mulige steder, hvor pigerne kommer forbi! (DE24)

Adgang til markedet – butikker og serviceydelser

Ud over at være styret af, hvor mange penge man har til rådighed, er adgangen til markedet også styret af serviceydelse og butikkernes tilgængelighed. Begrænset adgang til markedet lader til på flere forskellige måder at være et vigtigt anliggende for de interviewede familier. Det var tydeligst i de danske tilfælde, eftersom alle familierne bor i et område, hvor udbuddet af butikker er forholdsvis begrænset. Men adgangen til lavpris-warehuse var også en central faktor i mange af de svenske interview.

Mulighederne for at handle er bare så dårlige ... hvis du har børn,

så kan du ikke handle her ... du kan ikke få bleer... du kan ikke få børnemad ... eller rettere, du kan ikke regne med at få det, du har brug for ... Jeg synes, det er besværligt at skulle tage toget for at købe ind ... Vi plejede at have en husforsikring, men jeg ville ikke betale 3.000 kr. om måneden, som var det, de krævede, efter at vi havde haft indbrud. Det er, fordi vi bor i det her område ... til sidst smed forsikringselskabet mig ud, fordi jeg kontaktede en advokat. (DU15)

Det her sted er som et udtørret stykke jord ... der gror ingen ting her ... Der skulle have været et stort supermarked ... Vi har heller ikke nogen bank ... (DU17)

Erfaringerne med og holdningerne til den service, markedet tilbyder familier i de "fattige" områder, var ofte kendetegnet ved frustration og en oplevelse af manglende valgmuligheder. De fleste borgere fandt udbuddet af butikker utilstrækkeligt og den manglende variation i butikker og indkøbsmuligheder uforståelig. Særligt de danske respondenter forstod ikke beslutningerne om placeringen af indkøbscentre og supermarkeder, og de følte sig ignoreret af beslutningstagere, butiksejere og offentlige autoriteter. Desuden afspejler deres holdninger det, at de er afhængige af en bestemt type butikker (lavprissupermarkeder), hvilket yderligere begrænsede deres valgmuligheder i nabolaget, hvor de for eksempel ikke kunne handle hos den lokale købmand, fordi han blev anset som for dyr. Hvis hakket kød var udsolgt i det ene lokale lavprissupermarked (Netto), måtte de simpelthen købe noget andet til aftensmad – en situation, som mange fandt ganske uacceptabel. Selvom de interviewede middelklassefamilier, der bor i samme område, også fandt de lokale indkøbsmuligheder utilfredsstillende, var de betydelig mindre afhængige af de lokale butikker, da de som regel havde bil. I modsætning til de udsatte familier trak de derfor bare på skuldrene, når emnet blev diskuteret.

Kontrolstrategier

Jeg lægger ikke direkte pengene i en konvolut, men jeg fordeler dem, så jeg ved, hvad jeg har til hver uge. (SU14)

P: Har du dankort?

A: Nej, det vil jeg ikke have. Hvis jeg havde, ville jeg bruge for mange penge. (DU12)

U: Jeg vil hellere have pengene i hånden, så jeg kan føle, hvad det er, jeg har af penge i hånden, og ved, at nu har jeg brugt dem. (DU4)

Altså, nogle gange laver jeg lister, men hvis jeg kun skal have fire ting, så skynder jeg mig kun lige at tage 100 kr. i lommen, og så løber jeg bare ind og tager, hvad jeg skal have, for ellers bruger jeg alt for mange penge. (DU4)

De fleste interview afspejler den væsentlige indsats, disse familier gør for at kontrollere deres forbrug. En af de hyppigste strategier blandt de danske familier var at vælge ikke at have dankort, hvilket ellers er almindeligt i andre dele af befolkningen.³ De foretrak at hæve eller kun at medbringe det beløb, de havde sat til side til den uge – eller til den bestemte ting. Interviewpersonerne talte om at kunne mærke pengene og mærke, når de var brugt – at have dem i deres hænder og rent bogstaveligt “have fat i dem”. I det ligger et implicit ønske om at sikre, at pengene forbliver håndgribelige, synlige og kontrollerbare i modsætning til den “luftige” og symbolske form for penge, der er forbundet med kreditkort. Ironisk nok begrænser modstanden mod at have betalings- eller kreditkort samtidig adgangen til forbrug i det hele taget, da der ikke er nogen bank i området. Flere interviewpersoner nævner, at de må tage toget for at kunne hæve penge.

Opsummerende tyder det på, at den begrænsede adgang til markedet, som disse familier oplever, både hænger sammen med en mangel på kommerciel og lokal planlægning (hvad angår placeringen af lavprissupermarkeder) og med de udsatte familiers husholdningsstrategi om at undgå de “symbolske” pengeformer, som er almindelige blandt middelklasseforbrugere. De fattige forbrugere er desuden fanget i et dilemma, som er svært at løse: Hvis de letter deres adgang til forbrug, for eksempel ved at få et

3. Det skal her bemærkes, at mange af disse familier sandsynligvis ikke ville have fået et dankort af deres bank, selvom de havde ønsket at få et, og det har muligvis påvirket deres holdning til kort. Der er dog stadig en klar tendens i interviewene, som viser, at de fleste familier tydeligt skelner mellem “papirpenge” og “elektroniske penge”, og at de foretrækker papirpenge frem for elektroniske penge, fordi papirpenge gør det lettere for dem at kontrollere deres forbrug.

dankort, bliver de fysiske pengesedler til en symbolsk værdiform, som de føler hæmmer deres kontrol med forbruget. Et tilsvarende dilemma mht. adgangen til markedet/kontrol over forbruget tegnede sig i forhold til brugen af mobiltelefoner. Mange familier have valgt at købe et taletidskort med et bestemt beløb på for at sikre kontrollen med deres forbrug. Det begrænser dog også adgangen til visse mobiltelefonservices og særlige tilbud. Endelig understreger følgende eksempel på manglende valg mht. reklameblade dilemmaet mellem at lette adgangen til markedet og modstå påvirkningen fra markedet:

Egentlig ville jeg helst have sådan et skilt med “Nej tak til reklamer” på min dør. Men det har jeg ikke, for jeg er nødt til at kunne kigge i de der tilbud. Jeg plejer at købe fx kylling, det går godt her. Så finder jeg ud af, hvor der er tilbud, fx i Kvickly, der var et eller andet fødselsdagstilbud, hvor to kg kyllingelår kostede 15 kr. Det er billigt, så der drønedede jeg op og købte tre poser. (DU7)

Andre interview afspejler også ambivalente holdninger til reklameblade, fordi annoncerne, sammen med tv-reklamer, eksponerer forbrugsmuligheder, som lavindkomstfamilier ikke har råd til.

Kampen mellem “behov” og “ønsker” – at håndtere ambivalente moralske diskurser

Hvis vi forsøger at fremdrage det “valgkodeks”, der gengives i interviewene, lader det til, at der er en del ambivalens med hensyn til rationalet og moralen bag de “legitime valg” af basale nødvendigheder. Særligt forbrug rettet mod børnene ser ud til at føre stor bekymring og mange overvejelser med sig for forældre med begrænset økonomi, fordi de oplever ikke at kunne leve op til omverdenens standarder:

Jeg vil gerne give børnene noget andet og noget mere. Nogle gange synes jeg, det er lidt skrabet, når man kigger i skufferne. Jeg ville godt give dem noget mere. Men det er der ikke mulighed for. En gang imellem tænker man da, det er da også synd for dem. De burde kunne få noget af det, andre børn får. (DU9)

Jeg kunne rigtig godt tænke mig at tingene gik lidt bedre. Der er så mange ting, som børn godt kunne tænke sig at have, men som

jeg bare ikke kan give dem, som for eksempel mærkevaretøj osv. (DU11)

P: Når du skal vælge, hvad er så det vigtigste?

L: Det, børnene har brug for ... tøj ... de skal have deres behov opfyldt. Jeg kan vente ... (DU3)

At kunne hæve børnenes forbrugsniveau og kunne følge med standarderne i deres sociale miljø lader til at være særligt vigtigt for de forældre, der har begrænsede økonomiske ressourcer. Evnen til at kunne opfylde børnenes behov og ønsker viste sig at være den væsentligste indikation på social udsathed for forældrene.⁴ Derudover tilsidesætter forældrene i mange tilfælde deres egne ønsker for at kunne give børnene "mere" end bare det fornødne. De skandinaviske familiers forbrugsmønstre svarer til den ulige fordeling af ressourcer inden for et hushold, som Kochuyt (2004) fandt blandt belgiske lavindkomstfamilier. Kochuyt fandt, at forældrene i lavindkomstfamilier i stor udstrækning var villige til at nedsætte deres egne behov for at kunne hæve deres børns forbrugsniveau til et niveau over de basale behov. Kochuyt betegner dette som en situation, hvor forældre i et forsøg på at kompensere for den ufordelagtige økonomiske situation, familien er i, skaber en "kunstig velstand" for børnene og en "kunstig fattigdom" for dem selv. Både i de svenske og danske data fandt vi tegn på et ulige forbrug inden for de lavindkomstfamilier, vi interviewede.

Jeg køber næsten aldrig tøj til mig selv. (SU 14)

Jeg går aldrig til tandlæge – det er for dyrt. (SU 13)

Der er sværere at bruge penge på mig selv, end det er at bruge 4-5-600 kr. på børnene. Jeg siger til mig selv: "Nej, du kan vente. Børnene har brug for dit og dat" ... jeg ender med at glemme mig selv. (DU3)

K og jeg kan ikke gå til tandlæge, sådan som det ser ud for tiden. Ikke at jeg tror, der er noget galt, men jeg kunne rigtig godt tænke mig at få rensset mine tænder. (DU 14)

4. Børn blev ikke interviewet, og deres holdninger er ikke inkluderet i analysen.

Mødrene køber altså ikke tøj til sig selv, men bruger de penge, de har til rådighed, til at købe noget godt til deres børn. Fra et velfærdsperspektiv er det også bemærkelsesværdigt, at især mødre strækker sig meget langt med hensyn til at tilsidesætte deres egne basale behov, fx behovet for medicin, tøj eller tandlæge, for at kunne sikre deres børns velstand.⁵

Fanget mellem “urimeligt” og “ufornuftigt”

Det tyder altså på, at børnenes forbrugsniveau og valgmulighederne i forhold til børnene er essentielt for forældrenes oplevelse af social velfærd. Men det er også i forbindelse med børns forbrug, at forældrene støder på de sværeste dilemmaer og prioriteringer. Generelt føler forældrene det ikke tilstrækkeligt at kunne dække deres børns “basale behov”, men ønsker, at deres børn kan få det samme, som andre børn har.

Det væsentligste område af børns forbrug er underholdning og aktiviteter. Selvom nogle gerne ville kunne købe mere tøj osv., ønskede forældrene generelt, at de var i stand til at give deres børn sjove oplevelser. De følte, at adgang til underholdning og deltagelse i sociale aktiviteter er vigtigt, både så børnene kan opleve den “sjove side af livet”, og så de kan tilegne sig, hvad forældrene opfatter som socialt vigtige kompetencer:

Det kan være sidst på måneden, hvor jeg tager mine unger og siger: Nu går vi på McDonald’s. Gå i biografen ... nogle rimelige ting, som egentlig for mig måske er ufornuftige ... Det skal der være plads til, så mine børn også kan komme og sige: I dag har jeg oplevet noget. (DU9)

Jeg ville meget gerne kunne sende mine børn til svømmeundervisning. Han kaster sige bare rundt i vandet og kalder det svømning ... (SU16)

Jeg kunne godt tænke mig at tage på ferie og sådan nogle ting... Jeg kunne vildt godt tænke mig at flyve med den lille. Men jeg havde ikke penge til det ... Men det må jeg vente med. Det er

5. Der er ikke nogen eksempler i interviewene på, at fædre er opofrende, men eftersom størstedelen af de interviewede forældre er mødre, er dette ikke nødvendigvis tegn på, at fædrenes prioriteringer er anderledes.

fordi, jeg godt kunne tænke mig, at den lille skulle prøve at flyve.
(DU13)

Ovenstående udtalelser indikerer, at forældrene gør sig store anstrengelser for at kunne give deres børn oplevelser, og at de betragter oplevelser som en vigtig dimension af livet i dag. Det lader til, at underholdning og fritidsaktiviteter i høj grad er blevet kamppladser for social inklusion og tilkendegivelse af sociale identiteter i forbrugssamfundet (jf. Bauman, 1998). De empiriske data viser, at forældrene anstrenger sig for at kunne give plads til sådanne aktiviteter inden for deres begrænsede økonomi ved at nedsætte deres eget forbrug. De mange situationer, hvor selv forældrenes basale behov negligeres, understreger yderligere den vægt, forældre (og børn) tillægger børns "underholdningsforbrug". De ændrede grænser mellem nødvendighed og "luksus", der fremgår her, har Hjort (2004) betegnet som en udvikling af de "sociale nødvendigheder" i de skandinaviske forbrugssamfund (Hjort, 2004).

At træffe det rigtige valg

De fleste af de interviewede lavindkomstfamilier forklarer, at de prioriterer familiens basale behov. Næsten alle de interviewede familier fremdrog dette som deres primære mål, og de fandt også, at det som regel lykkedes dem at indfri, hvad de så som familiens basale behov. Der var dog mange tilfælde, der brød med denne norm, og næsten alle fandt det til tider ekstremt svært at overbevise sig selv, og især deres børn, om *legitimiteten* bag "det fornuftsbetonede" valg.

Jeg ville ønske, jeg ikke altid skulle sige nej (til børnene)... at jeg bare en gang imellem ikke behøvede at spare ...(SU14)

Jeg ville gerne have, at mine børn får, hvad de har brug for, eller hvad vi har brug for ... og nogle gange lidt til ... nogle gange har man brug for at få noget særligt! (SU15)

Flere forældre havde svært ved at forklare det paradoksale ved deres klart udtalte prioritering af basale behov og deres følelse af, at deres børn havde ret til "mere" end bare det fornødne.

Vi kan spare, K og jeg. Vi har ikke brug for dyrt tøj eller middage på restaurant. Men hvad med børnene? Hvis de finder ud af, at de

andre børn har været i Tivoli... Altså, vi kan jo ikke gøre det ... for vi skal bruge de penge, vi har... Men vi har gjort det, selvom vi skulle bruge pengene – jeg kunne ikke bære at sige: “Nej, vi har ikke råd til det”. Så vi har lige været i Tivoli og brugt mange penge ... Og nu: hvad skal vi spise? (DU1)

Det ovenstående citat afspejler særlig tydeligt den modstridende moralske diskurs, familien er underlagt. På den ene side tilslutter de sig ideen bag det “fornuftige” forbrug, hvor fokus er på at opfylde de basale behov. På den anden side er de underlagt andre moralske diskurser, især den overbevisning, at børnene skal have, hvad andre børn har, og opleve, hvad der forekommer at være tilgængeligt for dem. Kort sagt føler forældrene sig til tider nødsaget til at gå på akkord med den overordnede prioritering af behov for at kunne give børnene oplevelser, som samfundet opfatter som “normale”. Tilsvarende dilemma afspejles i et tidligere citat (DU9), hvor en mor bemærker, at det at tage på McDonald’s eller gå i biografen er rimelige aktiviteter, selvom de for hende samtidig er *ufornuftige*. Endelig afspejler de ovenstående citater også tydeligt den overordnede forskel på typen af bekymringer om forbrug i de interviewede fattige familier sammenlignet med de interviewede middelklassefamilier. De fattige familiers bekymring havde ofte en moralsk dimension, og deres handlinger var forbundet med dårlig samvittighed og skyldfølelse/skam. I interviewene med middelklassefamilierne var en sådan moralsk dimension i forhold til egne forbrugsmønstre i det store og hele fraværende. Med andre ord lader “valgkodekset” til at være fundamentalt anderledes i de fattige familier end i middelklassen. Det skyldes ikke kun, at kodekset i større grad er moralsk værdiladet, men også, og mere alvorligt i forhold til oplevelsen af social udsathed, at de modstridende moraler kan resultere i, at det ikke er muligt at træffe noget legitimt valg overhovedet.

7.2.6. Konklusion: Betydningen af ulige adgang til forbrug

Debatten om den skandinaviske velfærdsstat fokuserer i stigende grad på “forbrugere” og forbrugeres valg i modsætning til tidligere, hvor fokus var på “medborgere”. Selvom opfattelsen af hvad dette indebærer, har ændret sig, lader der til at være generel enighed om, at der er sket en stigende markedsgørelse og individualisering, og at nye former for politisk regulering har udviklet sig i de skandinaviske velfærdsstater såvel som i andre lande (Østerrud, Engelstad & Selle, 2003; Tøgeby et al., 2003). Politikere såvel som sociologer taler om et skift fra et politisk system med borgerne

og staten som hovedaktørerne til et postmoderne forbrugersystem, hvor hovedaktørerne er de individuelle forbrugere og markedet samt i langt mindre udstrækning og på en anden måde end før nationalstaten (Bauman, 1998, 1999; Bourdieu, 1999). Ud over at betragte forbrugere som vigtige sociale og politiske agenter lægger det et betydeligt politisk ansvar på deres skuldre, og begrebet "politisk forbrug" indikerer både en stigende social "ansvarliggørelse" af forbrugerne og understreger forbrug som et område, der ikke kun er kulturelt og socialt, men også moralsk vigtigt.

I en analyse af udviklingen af nye former for regulering inden for forbrug i Danmark skriver Sestoft (2002:82):

Den politiske forbruger bliver på den måde en ny politisk magtfaktor i nationalstaten, idet staten overdrager politisk ret til forbrugeren, og forbrugeren overtager ret og pligt fra statssystemet.

Set i det lys kan forbrug betragtes som led i en meget mere generel ændring af grænser mellem "politik", "marked" og individuelle borgere, hvilket resulterer i, at tidligere politiske problemer overføres til markedet og den individuelle borger. Ved at inddrage Foucaults begreb *governmentality* (Foucault, 1988 & 1991; Rose, 1990) analyserer Sestoft overføringen af ansvar som "selvteknologi". Baseret på skriftligt materiale fra Danmark mener hun, at forbrugsområdet på en gang er blevet tillagt politiske såvel som moralske og kulturelle værdier, og at forbrugere i stigende grad "automatisk" evaluerer deres eget forbrug i forhold til sundhed, miljø samt sociale og etiske værdier. "Direkte lovgivning" er blevet erstattet af "retningslinjer" og "kampagner" finansieret af det offentlige, men rettet mod at "regulere" det individuelle forbrug (ibid.). Sestoft peger ikke blot på en forandring i reguleringsformer, men også på forandringer i de kulturelle værdier, der kommer til udtryk gennem forbrug. Især i forbindelse med udviklingen af "ekspertregler" i Danmark peger hun på en række normative værdier om "korrekt forbrug", fx overvejelser vedrørende sundhed, miljø og menneskerettigheder/socialt ansvar.

Både individualiseringen af socialt ansvar og moraliseringen af forbrug er afgørende, når man betragter forandringsprocesserne vedrørende "social udsathed". Men selvom diskursanalyser er et muligt udgangspunkt, er det også nødvendigt at inkludere en analyse af de faktiske oplevelser af ulige adgang til forbrug for at kunne blotlægge de sociale konsekvenser af diskurser i forandring. Med andre ord, selvom alle måske er enige om, at vi lever i et samfund, der i stigende grad domineres af forbrug

og forbrugerisme, er det stadig nødvendigt at vide, hvordan det forandrer processen for social differentiering og marginalisering, og i hvilken grad det fører til fælles erfaringer og lige sociale rettigheder.

Ovenstående empiriske resultater peger på nogle områder, hvor sådanne roller og erfaringer med forbrugerisme kan være ulige fordelt, og de peger på nogle nye indsatsområder i forbindelse med fordelingen af social velfærd og socialt udsatte grupper.

For det første er der spørgsmålet om lige adgang til markedet, hvor Caplovitz (1963) mener, at *“the poor pay more”*. Selvom vores forskning er baseret på et begrænset antal interview, har vi fundet tegn på, at fattige forbrugeres adgang til markedet er begrænset, ikke kun pga. et begrænset udbud af butikker, men også fordi de nye “forbrugsteknologier”, der anvender symbolske og “flydende” pengeformer, tilsyneladende er uforenelige med fattige menneskers forbrugsmønstre.

For det andet har vi set, at selvom både de “fattige” familier og middelklassefamilierne blev udsat for diskurser om “korrekt forbrug”, var de fattiges forbrugsmønstre ikke kun kendetegnet ved anderledes indkøbsmønstre, men også ved mere fremherskende emotionelle og moralske bekymringer. Så selvom diskurser om “selvteknologier” og nye former for “ansvarliggørelse” måske nok er et fælles vilkår i nutidens samfund, peger undersøgelsen på en række anderledes og mere dobbelttydige disciplineringsregler og -normer rettet mod de mest udsatte forbrugere. Oplevelsen af at skulle vælge og alligevel føle hvert valg som illegitimt var fremherskende blandt de udsatte familier. Faktisk var denne manglende mulighed for at kunne træffe det rigtige valg en vigtig dimension i oplevelsen af social udsathed.

For det tredje, og i forlængelse af dette, mener jeg, at et vigtigt aspekt ved de nye former for social udsathed er følelsen af at være i en “fastlåst” og “bundet” position i et samfund, der ellers er domineret af mennesker og billeder karakteriseret ved mobilitet og fleksibilitet. Dele af ovenstående diskussion om enten “håndgribelige” eller “symbolske” penge kan være en indikation på sådanne nye former for ændrede sociale distinktionsformer.

Samlet set ser det dermed ud til, at udviklingen af forbrugssamfundet resulterer i nye former for social marginalisering og differentiering af social velfærd. Den øgede politiske betoning af forbrugsvalgfrihed gør problemerne med social fordeling til et individuelt ansvar, samtidig med at der skabes en situation, hvor økonomisk udsatte forbrugere hverken kan fravælge valget eller vælge et alternativ, som opleves som acceptabelt. Ikke

alene opleves valgfriheden dermed som temmelig illusorisk, selve diskursen om “det frie valg” forstærker i sig selv oplevelsen af “udenforskab” og udsathed.

7.3. IRRATIONELL KONSUMTION

Norma Montesino, Socialhögskolan, Lund

Så jag tror egentligen att kunskaper i hur man konsumerar skulle kunna göra att man sparade pengar...det finns ju de som köper enstaka frukter, alltså barnen får pengar med sig och så får de köpa frukt innan de går hit och så köper de en banan och ett plommon, ett äpple. Istället kan man då köpa en gång i veckan kilopris på något som är billigare. ...Då kan jag tycka att det saknas kunskaper.

7.3.1. Inledning

Moralen upptar en central roll i vår tänkande kring konsumtion. Detta blir ännu tydligare när vi ska förhålla oss till utsatta gruppers konsumtion. Å ena sida lyfts deras ekonomiska situation fram: de har inte råd att konsumera. Å andra sidan ska deras konsumtion begränsas till vad som uppfattas som nödvändigt. Konsumtion definierades fram till 1800-talet enbart i negativa termer, alltid i relation till produktionen. Produktionen skapar och konsumtionen förstör. Detta började ifrågasättas vid det förra sekelskiftet av ekonomer som Gunton (1845-1919) och Patten (1852-1922). De hävdade att konsumtionen var en källa till rikedom som bidrog till den allmänna välfärden. De menade att de fattigas konsumtion kunde öka men att detta inte kunde ske i okontrollerade former. De fattiga skulle läras att bli rationella i sin konsumtion. Det är denna normativa rationalitet av utsatta gruppers konsumtion som diskuteras i denna text. I det inledande avsnittet visas på kontinuiteten i tänkande kring utsatta gruppers konsumtion. Omgivningens krav och förväntningar utgör en del av utsatta barnfamiljernas vardag.

Miller (2001) definierar konsumtionen som ett självständigt och relationellt fenomen, självständigt i relation till produktionen. Relationellt för att den inte kan förstås utifrån individuella motiv utan utifrån relationer som formuleras, skapas och förändras via konsumtionen. Konsumtion är, enligt Miller varken ett resultat av individuella val eller av

manipulation utan en process i vilken vi konstruerar vår egen mänsklighet. Tillgång till, införskaffandet och användningen av varor och tjänster är delar av det relationella arbete som ingår i konsumtionsprocessen. Att förstå vad detta innebär för de utsatta barnfamiljerna är en förutsättning för att kunna förstå rationaliteten i deras konsumtion. I kapitlets andra del beskrivs hur tillgången och införskaffandet av varor och tjänster kan se ut när man befinner sig i en utsatt position. Kapitlets avslutas med reflektioner kring den övergripande rationalitet som styr utsatta barnfamiljers konsumtion.

7.3.2. Irrationell/rationell konsumtion

1800-talet framstår som tiden då konsumtionen inte bara blev en myndighetsfråga utan även studieobjekt, ett socialt fenomen med avgörande betydelse i det ekonomiska, politiska och sociala livet. Konsumtionen började tilldelas en socialpolitisk roll. 1800-talets sociala undersökningar hade uppmärksammat de fattigas konsumtion huvudsakligen som en moralisk fråga (Horowitz 1985). I studier som publicerades mot slutet av seklet hävdades risker men också möjligheter i de fattigas ökade konsumtion (Fox 1967). Denna ökade konsumtion framställdes som en strategi för att öka produktiviteten samtidigt som en ökad konsumtion skapade nya förutsättningar för befolkningens välfärd och särskilt för de fattigas sociala integration (Gunton 1887, Patten 1889).

Konsumtionen blev då ett medel för att mäta fattigdom (Rowntree 1902) men också för att identifiera avvikelser (Horowitz 1985). Diskursen om de fattiga och fattigdomen utvecklades vidare, nu även i relation till konsumtionen, och dikotomin rationell/irrationell började användas i beskrivningen av deras konsumtion. Vilken rationalitet talades det om?

Rationalitetsbegreppet definierades av Weber (1922) i relation till sociala handlingar och differentierades då i mål- och värderationella handlingar. I samband med de fattigas konsumtion användes dock begreppet på ett annorlunda och motsägelsefullt sätt. För det första var inte rationalitet bara ett neutralt begrepp som användes i analytiskt syfte utan ett begrepp med flera olika "laddningar". Ej uttalade laddningar gällde synen på de fattiga som primitiva och/eller omoderna dvs. irrationella. Samtidigt

definierades fattigdom som ett tillstånd av knapphet,⁶ som i den neoklassiska ekonomiska teorin är direkt relaterad till rationalitet: Med utgångspunkten i individuella handlingar söker individen tillfredsställa sina behov utifrån en situation av knapphet. Individerna gör då olika strategiska val där de alltid väljer mellan olika handlingsmöjligheter och prioriterar efter egna önskningar och behov. Rationalitet förutsätter då kunskap om knappheten. Detta går inte ihop med föreställningar kring de fattigas primitiva och/eller omoderna sätt att leva: primitiva/omoderna människor lever i okunnighet. Knappheten tvingade dem att handla men deras handlingar följde ett traditionellt handlingsmönster: spontana, impulsiva, etc. I detta sammanhang var det självklart att föra in argument för intervention. De skulle uppfostras, deras konsumtion skulle öka men i kontrollerade former.

Vad som förenade de myndighetsrelaterade undersökningar och de ovannämnda ekonomernas studier var föreställningen att de fattiga inte kunde hantera en ökad konsumtion. De fattiga tilldelades egenskaper som förknippade dem med det "primitiva", "omoderna" och "irrationella" och var därför oförmögna att klara av förändrade materiella villkor på egen hand (Pettersson 1983). En ökning av konsumtionen skulle kunna förbättra de fattigas levnadsvillkor men denna ökning kunde också leda till oordning och misär. Utifrån bl. a. föreställningen om de fattigas oförmåga att hantera förändring legitimerades olika krav på särskilda åtgärder.

Politiker, tjänstemän och intellektuella förenades i samma projekt, att förvandla de fattiga från primitiva till moderna, från irrationella till rationella. Dikotomier som fortfarande används för att förklara utsatta gruppers situation. Historiska studier uppmärksammar idag den betydelse som de fattigas konsumtion fick i myndigheternas värld vid det förra sekelskiftet (Aléx 2001). I dåtidens intellektuella produktion fann myndigheterna redskap som legitimerade ingripande i de fattigas vardag. Genom olika åtgärder skulle den fattiga befolkningen bli en del av det moderna. Konsumtionen hade en nyckelroll i detta projekt.

Det som är intressant i detta sammanhang är att för såväl ekonomerna som socialvetarna var konsumtionen ett medel: För ekonomerna ett medel för att öka samhällsrikedom och för socialvetarna ett medel för att skapa en bättre social sammanhållning.

6. Enligt Xenos (1989) hade det fram till 1800-talets slut funnits "knappheter", den generella termen "knapphet" skapades i slutet av 1800-talet.

Fattigdom beskrevs ofta som resultat av en "felaktig" konsumtionsmönster och olika typer av åtgärder skulle lära de fattiga hur de borde konsumera. De fattiga skulle lära sig att planera och hushålla utifrån sina behov. Planeringen skulle grundas i kunskapen om hushållets behov och resurser (Aléx 2003). Sparsamhet och självkontroll fick en central betydelse i all utvärdering av de fattigas konsumtion.

Utsatta gruppers konsumtion var då och är fortfarande idag föremål för utvärdering och kontroll. I denna studie framstår denna moraliserande hållning som betydelsefull för att förstå utsatta barnfamiljernas konsumtionsvillkor. Barnfamiljer har ofta daglig kontakt med socialarbetare, skolpersonal och andra tjänstemän. Det ingår i en del av dessa tjänstemäns arbetsuppgifter att kontrollera familjens konsumtion. Den direkta kontrollen gäller huvudsakligen de familjer som får socialbidrag. Men utvärderingen av barnfamiljernas konsumtion sker också i andra vardagliga sammanhang till exempel inom barnomsorg och skolan där personalen bedömer föräldraskap utifrån barnens klädsel, matsäck eller annat.

Altså det er jo også noget med at prioritere. Altså jeg synes man har oplevet mange børn, som har gået fra lud og koldt vand og ikke har madpakke med og der har været mange ting...men så pludselig har de en mobiltelefon eller en eller anden prestigegevende ting. (DU26 skolpersonal)

I denna beskrivning utgår läraren ifrån föreställningen om de "valfria konsumenter" som (med tanke på sina knappa resurser) bör välja bort "lyx eller prestigegevande" varor för att prioritera det mest "nödvändiga eller ekonomiska". Utgångspunkten i denna bedömning är samma gamla föreställningar kring de fattigas oförmåga att hantera sin egen konsumtion.

"Många familjer har jag förstått här vars barn aldrig har ätit en lagad måltid hemma. Det trodde inte jag var möjligt men det hände. När mamma, pappa jobbar och de äter på jobbet. Ungarna får äta i skolan, men de äter inte i skolan så det blir lite mackor sen när de kommer hem och lite mackor på morgonen. Och lördag och söndag får de pengar så att de kan gå på Mc Donalds. Det finns ingen matkultur." (S27 socialarbetare)

I dessa kommentarer bekräftas den egna status genom att ta avstånd från rutiner som inte hör till de egna "kultiverade" kretsar.

Barnomsorgspersonalen utvärderar ständigt vad och hur föräl-

drarna konsumerar. När matpaket saknas handlar det om en mer allvarligt förseelse som leder till en mer kontrollerande verksamhet från tjänstemannens sida. När matpaketet finns för att det handlar om fel sorts varor som talar om en oorganiserad konsumtion.

Och de är tre syskon som ska ha var sin dricka 5 dagar i veckan. Det är 15 såna, fullständigt onödigt för de får vatten här och de får frukt och de ska egentligen inte ha något ... (SU28 förskollärare)

Konsumtionen används ofta i dessa sammanhang för att utvärdera kvaliteten i utsatta gruppers familjerelationer. Genom dessa bedömningar skapar tjänstemännen en gräns mellan sin egen och föräldrarnas sociala position. Tjänstemännens utvärderingar utgår från gamla och väl internaliserade föreställningar om hur de som har mindre bör konsumera. Utsatta föräldrar prioriterar fel, de handlar lyxvaror, följer impulsköp, vet inte vad som är rätt kost, saknar planering, kan alltså inte hushålla med sina resurser, etc. "Irrationaliteten" förklaras som följd av bristande kunskaper. Liksom för hundra år sedan efterfrågas åtgärder som ska lära utsatta grupper bättre hushållning.

För de utsatta föräldrarna är tjänstemännen viktiga. Bortsett från den beroendesituation som de befinner sig i (socialbidrag, barnomsorg) handlar det om en känslig relation. Tjänstemännen representerar en högre status och hur de förhåller sig till föräldrar och barn är inte bara en fråga om myndighetskontroll. Tjänstemannens kritiska avstånd bekräftar familjens utsatta position. Den normativa rationaliteten drar en gräns mellan de som bedömer och de som blir föremål för bedömningar. Tjänstemän uppfattar sig själva som en del av det "normala", föräldrarna söker undgå den stigma som följer av att bli betraktad som avvikande.⁷

Att handla dyra märkeskläderna kan tolkas som en irrationell handling för barnfamiljer, som lever under knappa förhållanden. Det samma gäller att köpa juice i småförpackningar, ge tonårsbarnen egna mobiltelefoner när familjen inte har råd med fast telefon eller skicka barnen till privatskolan. Föräldrar i alla sociala grupper handlar varor som

7. Power (2005) studerar konsumtionen hos ensamstående mödrar som uppbär socialbidrag i en liten stad i Kanada. I Baumans och Millers spår menar Power att utsatta mödrar bidrar till att skapa och reproducera normaliteten genom sin vardagskonsumtion.

barnen vill ha för att de älskar sina barn. För utsatta föräldrar innebär det också en investering i barnens "innanförskap". Utsattheten framstår i denna undersökning inte bara som en fråga om materiell knapphet. Det handlade minst lika mycket om rädslan att bli socialt stigmatiserad.

7.3.3. Vilka är de och hur gör de?

Kategorin utsatta måste differentieras utifrån olika förutsättningar för konsumtion. Denna differentiering kan hjälpa oss att ta avstånd från den förenklade dikotomin rationell/irrationell för att kunna förstå de olika rationaliteter som dessa förutsättningar kan ge upphov till.

Skillnader mellan de studerade barnfamiljerna när det gäller tillgång till varor och tjänster speglar olika grader av utsatthet. Den viktigaste faktorn som skiljer ut är deras legala status. Medborgare och invandrare med uppehållstillstånd har tillgång till offentlig service och har möjlighet att få olika typer av offentliga bidrag. Illegala invandrare har varken tillgång till hjälp eller offentlig service. Asylsökande utgör något av en "mel-lankategori". Detta innebär att om de bosätter sig där myndigheterna bestämmer så får de hjälp med uppehälle och bostad och skolgång, men övrigt social service i begränsad omfattning efter enskild prövning. De asylsökande som flyttar till en annan kommun kan dock inte automatiskt räkna med att de lokala myndigheterna på den nya orten övertar försörjningsansvaret.

Jag har det väldigt svårt, vi har varken fått bidrag från staten eller kommunen även den här månaden, vi har inte fått socialbidrag, ingen bryr sig om hur barnen har det och vad händer med dem.
(SU24)

Många asylsökande och alla illegala invandrare är hänvisade till den svarta bostadsmarknaden.

...jag hade en vän som bodde på området, han pratade med folk som hade denna lägenhet. Det är svårt att få lägenhet. Vi bodde först i två år på olika ställe innan jag fick ta på denna lägenhet...
(SU24)

Jag delade bostad tillsammans med mina söner med andra personer i N...det var bara ägaren till lägenheten och vi (jag och mina

två pojkar) som delade lägenhet. Det var två rum, vi fick sovrum och han fick vardagsrummet. (SU12)

Det handlar ibland om extrema, men enligt socialarbetaren, inte helt ovanliga situationer i det svenska bostadsområdet.

De bor hos anhöriga...inhysta i lägenheter, de får betala bra för det och så bor de trångt i ett rum, 10 personer eller så...Stora familjer i småsmå utrymmen där de inte kan sova ... (S27socialarbetare i området)

Rationalitet under dessa förhållanden handlar om att klara vardagen, men också om att söka möjligheter som kan leda till en ordnad legal situation. En asylsökande kan även ha såna förväntningar när han/hon ställer upp för en intervju. Illegala invandrades situation visar på en utsatthet direkt relaterad till överlevnad något som är nytt för de skandinaviska välfärdsländerna.

Att skaffa pengar och använda tiden

För att skaffa varor och tjänster behövs pengar. Att skaffa pengar och få pengarna att räcka till upptar en stor del av de utsatta barnfamiljers vardag. Är man illegal är man hänvisad till den svarta marknaden eller/och gåvor och annat från informella nätverk. Fokus för denna studie var de utsatta grupper som har en ordnad legal status. Detta innebär att de, åtminstone i teorin, är aktiva på arbetsmarknaden eller är berättigade att offentlig hjälp, i båda fall förutsätter de dagliga rutinerna en noggrann planering.

Jeg går på arbejde og jeg får fri kl 16.00 nogle gange skal vi også handle på vejen mælk eller grøntsager, det tager tid..så skal jeg lave mad og så skal vi spise....og rydde og så laver jeg madpakker....og så skal børnene i seng...det går sådan... (DU3)

De som inte får pengarna att räcka till söker arbeta extra men detta innebär en ännu mer strikt fördelning av den disponibla tiden.

Jag slutar kl. 17, sen måste jag vara lite med barnen annars ser jag dem aldrig. När de har gått och lagt sig går jag och arbetar ett par timmar, dessa timmar ger men inte så mycket. Det är pengar som...till exempel bilen för mig är inget nöje, det är ett behov.

Eftersom jag är skild från barnens mamma behöver jag lämna dem hos dagmamman. Jag måste få upp dem, lämna dem där ... (SU11)

Mycket tid går åt att söka efter billigast möjliga priser. De utsatta barnfamiljers tidsanvändning kräver noggranna beräkningar av hur lång tid (och vad det kostar) att ta sig mellan olika affärer, mellan arbetet och stormarknad och från arbetet till de institutioner där barnen ska lämnas och hämtas. Detta sker ofta i samarbete med andra. Lokal busstrafik är ofta den enda transportmöjligheten. Detta innebär att allting tar mycket längre tid och att passa tider för arbete och barnhämtning inte alltid fungerar.

Hon är hos mormor, farmor och sen hennes pappa, han jobbar ofta helgen så han är ledigt måndag, tisdag, onsdag då han har henne, så det är lite fram och tillbaka, hon har haft dagisplats på X-gården, då bodde jag på M. och jobbade på V, det gick inte, då åkte jag buss i två timmar varje dag, det gick inte ... (SU5)

Tidfördelning gäller såväl de som har och de som inte har ett arbete. De utsatta familjernas noggranna tidsanvändning motsäger föreställningar om fattiga som "tidrika" och rika som "tidfattiga" som framförs av bl.a. Gershuny & Sullivan (2004) och Lindskog (2002). Den noggranna planeringen visar att den tiden som finns används effektivt. Denna förutsägbarhet gäller såväl dagens som månadens rutiner, eftersom planering underordnas de två dagarna i månaden då barnbidraget och lönen eller socialbidraget betalas ut.

De som har ett arbete kan ha svårt att behålla pengarna som betalas ut. Tidigare skulder medför direkta löneavdrag. I syfte att återuppta kontrollen över ekonomin söker man lån.

Allt som gäller den ekonomiska situationen är katastrofal, jag finns i kronofogden, jag kan inte ta lån när det lättaste för mig just nu skulle vara att ta ett stort lån och betala alla mina skulder och sen betala lånet...jag har försök på banken och på de andra privata kreditfirmor. Banken säger att du inte får för att du har skulder. (SU11)

Att söka hjälp innebär förhandlingar med banken, myndigheterna eller privat personer.

Der kan jeg simpel ikke få noget hjælp, for jeg var nede og prøve at snakke med dem om de ville hjælpe mig og prøve at få det samlet og jeg betalte dem et eller andet beløb i stedet for at jeg betaler måske 500 der og 300 der og 1000 der – for ligesom at få samlet og få et ordentligt beløb på et eller andet, men nej det kunne jeg ikke få hjælp til. Så jeg har måtte lave aftaler med de forskellige steder, der skyldes. Der er jeg nød til, at de får måske 500 og de får måske 300 – hvad jeg nu har kunnet regne mig frem til, at vi an undvære, for vi skal jo stadig leve. (DU3)

Nya nätverk organiseras för att kunna ordna fram pengar vid akuta situationer eller för att undvika att ta banklån eller behöva vända sig till de sociala myndigheterna. Det handlar inte om nya strategier (González 1994) utan om strategier som speglar skilda villkor för de grupper som idag underordnas i kategorin utsatta

Vi sparar tillsammans varje månad, 10 familjer, det blir 10 tusen kronor...vi slipper ränta och såna saker som banken kräver. Vi som har bra kontakt med varandra gör det ibland. (SU15)

Vi tjejnerna på kursen,⁸ vi har en liten förening. Några betalar en summa varje månad och eftersom de vet att jag har det dåligt ekonomisk så då lämnar de pengarna till mig. Då blir jag den första personen i den här cirkel som får allting och sen rullar det vidare. (SU16)

Att förhandla lån eller hjälp, att bilda nätverk för att förebygga eller lösa akuta problem är ett skapande arbete som speglar materiella villkor för konsumtion men också dynamiken i vardagsrelationerna.

Planering

Inköp och inbetalningar föregås av noggrann planering, en förutsättning för att få saker och ting att gå runt.

8. Den intervjuade går på kurs 3 dagar i veckan, en kurs i svenska för arbetslösa invandrare.

Jeg prøver att tänka ekonomisk, jag betaler husleie, kjøpe mat til barna, jeg pleier å kjøpa masse kjøtt og ris og sukker i kartonger, 10 kilo, alt sammen kjøper med en gang. Så bruker jeg det kanskje på en to-månader. Til jeg får nye pengar og betaler husleie. (NU1)

Att bli försenad med sina inbetalningar straffas ofta med böter:

nej-nå nylig gikk husleia till lensmannen, så måtte jeg betale litt ekstra till lensmannen og 1.400 kroner.

Hvorfor det?

Fordi jeg ikke betalte til tida ... (NU2)

Att få anmärkningar eller böter kan ofta leda till att andra kräver insyn i familjens ekonomi. Detta gäller inte bara myndigheterna utan även de släktingar som lånar pengar eller hjälper till med specifika tjänster vid behov.

Även inköp av varor organiseras utifrån en prioriteringsordning. Rutinen är ofta att skriva en lista över vad som ska handlas och hur mycket. Vad gäller livsmedel så är det basvarorna som kommer i första hand.

Jag kör med lista, det har jag alltid gjort. Fast en gång i månaden så gör jag storköp, köper kjøtt och pasta alltså råvaror, sen så en gång i veckan så är det mjölk och bröd ... (SU3)

Jeg handler hver dag melk og brød, pålegg, men andre mat, mel og sukker, te, jeg kjøper pr. måned. Også middagsmat, kjøtt en gang, eller to ganger pr. måned, legger i fryseboksen. (NU11)

Föräldrar handlar utifrån det pengar de har men det är inte bara pengar som avgör vad som ska handlas och till vem. Planeringen som föräldrarna beskriver talar om olika överväganden, det som Miller (1998) menar är konkreta vardags uttryck för kärlek och föräldraansvar.

Det jag måste ha først och främst, det är middag ... blöjor, det är viktigast till min lilla och sen är det mat till dem, till barnen, det är inte ofta jag unnar mig någonting själv, kanskje att man kjøper vitlöks ost eller goda ostar utom det är mat till barnen ... (SU5)

7.3.4. Att prioritera barnen

I denna undersökning blev vi förvånade över hur lite de vuxna handlar till sig själva. Föräldrarna beskriver sina inköp utifrån den normativa uppdelningen lyx/ behov men denna uppdelningen gäller bara de vuxna . Varor som köps till barnen går inte genom samma censur. För att förklara att barnen kan få annat än tillgodosedda behov hänvisas till barnens preferenser eller önsknings.

Vi tager husleje vi tager el og vi tager fjernsyn og den slags for ungerne skyld. Og det er alt, hvad vi har ... vi har ingen forsikring vi har ingen fastnettelefon – vi har taletid på telefonen. Vi har alt skåret ned ... (DU14)

Barnen får önska och då finns det flera än föräldrarna som vill ge. I detta sammanhang har familjen och andra nära vänner och släktingar stor betydelse. Far- eller morföräldrar, syskon eller före detta maken handlar ofta till barnen. Pengar eller varor som köps till barnen behöver inte förhandlas på samma sätt som andra utgifter. Det är svårare att hävda självständiga relationer om man som vuxen får hjälp av sina föräldrar eller att dra en gräns i relationen till för detta maken, enklare om hjälpen går till barnen. Mor- och farföräldrar ger till sina barn genom att hjälpa dem att utöva sitt föräldraskap. I Millers (1998) efterföljd kan detta tolkas som ett sätt att uttrycka kärlek och reproducera familjerelationerna.

När konsumtionen differentieras och barnfamiljerna beskriver sina egna förutsättningar och de sammanhang i vilka de ingår får vi insyn i det konkreta arbete som utsatta föräldrar dagligen utför för att kunna räknas som en del av kollektivet. Sökande efter att få pengarna att räcka till tar tid. Att skaffa pengar, handla och göra inbetalningar förutsätter förhandlingar med de egna och andra. Dessa förhandlingar skapar nya och förstärker gamla relationer. I dessa sammanhang definieras relationerna mellan föräldrar och barn och föräldrarnas relation till omgivningen.

Barnfamiljerna organiserar sina inköp utifrån vissa prioriteringar, genom dessa prioriteringar uttrycker föräldrar sitt ansvar för barnen. Att ta hand om och visa kärlek "görs" genom att först handla blöjor och att ifall man får pengar över köpa eller göra det som barnen tycker om.

N. Om du fick 1.000 kronor extra i månaden X. det skulle användas till mat, för att jag känner att min mamma betalar mycket mat till mig och det hade jag behövt göra själv, mat först och

främst, det är det viktigaste och kanske göra lite mer med barnen, bio lite oftare, gå på Mc Donalds sånt som de tycker är kul. Spara kan jag inte, även om jag hade fått tusen kr i månaden då hade jag inte kunnat spara. (SU5)

Att gå på Mc Donalds eller att ge en mobiltelefon till sina barn uppfattas av skolpersonalen som tecken på irrationell konsumtion. För föräldrarna handlar det om att både bjuda barnen på "lyxvaror" men också om att skydda dem från en omgivning som de själva upplever som stigmatiserande.

Det blir så stressigt för mig, man lever under väldigt hög press. Det är klart som förälder har man ansvar för sina barn, att uppföstra dem, jag försöker så gott jag kan med min son men så fort han går ut då blir han påverkat av andra. Alla barn påverkar varandra. Tänk om jag vägrar att köpa det som min son vill ha, då blir han stigmatiserad, de andra vill inte leka med honom, det har jag märkt själv. (SU25)

Att barnen får vad de önskar är ett försök att få dem att känna sig trygga utanför hemmet. Det kan också tänkas av föräldrarna som en strategi från föräldrarnas sida för att "ta sig upp". Att visa barnens kamrater eller andra i deras omgivning att de har råd. Barnen kan använda märkeskläder för att visa status i kamratgruppen. Deras märkeskläder eller mobiltelefoner tolkas annorlunda av de vuxna. Föräldrarna ser det som ett krav utifrån, barnen ska skyddas. Barnen ska inte visa och inte heller identifieras med fattigdom.

Att handla eller inte handla vissa varor, att köpa dem på kredit eller kontant skapar gränser. Gränserna för vad som är lyx och behov ser annorlunda ut för den som befinner sig i liknande situation eller de som befinner sig nedan eller ovanför på den sociala skalan. I mötet med andra föräldrar i liknande situation diskuteras priser, inköp till barnen och annat.

Vi talar ofta om hur det är att ha barn, att handla ... då talar vi om hur dyrt det är och vi har likadana åsikter om vad barnen måste ha. (SU16)

I dessa samtal fastställs gruppens moraliska gränser gentemot andra som inte hör dit.

Utsatta barnfamiljer är en del av den sociala ordningen och eftersträvar lika mycket som alla andra att fortsätta vara det. Deras utsatta situation skapar osäkerhet och rädsla. Rädslan uttrycks ofta i relation till barnens framtid. Att bo i områden som definieras som problemområden får föräldrarna att undra vad detta kan innebära för de egna barnens framtid.

Jeg er lidt forbeholden...det er mest kammerater till min søn at gøre ... altså jeg kan ikk sige, at de er uopdragne, men de er frække ... og jeg er meget bange for at de skal påvirke ham i fremtiden ... (DU1)

Vad de utsatta familjerna strävar med sin konsumtion är att inte vara "dåliga konsumenter". De vill ha pengar för att kunna handla och betala sina räkningar. Deras framtidsdrömmar handlar om att detta skall ske.

Målet er at være med i vores regninger og få orden på vores økonomi. Så kører budgettet og så er der hvad der skal være. (DU14)

Att någon gång inte alltid behöva säga nej ... att behöva slippa snåla. Kanske att jag inte hade behövt bry mig om, om jag ska köpa en stor ost eller köpa en liten ost. Ja såna saker, det hade varit skönt att slippa tänka på. (SU14)

Jeg ønsker å bli kvitt disse regningene-bare jeg ser dem får jeg vondt i hodet-og så-ha det litt hyggelig med barna mine. (NU2)

Utsatthet handlar om att alltid vara osäker. För barnfamiljerna innebär detta att de hela tiden måste kämpa sig fram för att "få vara med". De önskar och strävar efter delaktighet samtidigt som deras knappa ekonomi, bemötande och förväntningarna ifrågasätter både deras förmåga och deras försök att leva upp till etablerade konsumtionsmönster. Rädslan att inte få vara med, att inte räknas som en del av kollektivet skapar konsumtionsstrategier som syftar till att påverka och bekräfta den sociala delaktigheten.

7.3.5. Avslutning

Gamla dikotomier styr ofta synen på utsatta grupper. Rationalitetsdiskursen som grundar sig i dikotomin rationell/irrationell konsumtion kan spåras tillbaka till det förra sekelskiftet, då man menade att en ökning av de fattigas konsumtion inte skulle få ske i okontrollerade former. Utgångspunkten var att de fattiga var irrationella konsumenter. Liknande föreställningar möter vi idag när vi undersöker utsatta gruppers konsumtion. De utsatta ska konsumera (prioritera) "rätt" sorts varor. Intervjuade tjänstemän bedömer barnfamiljers konsumtion i dessa termer. De utsatta föräldrarna strävar efter social delaktighet genom att följa etablerade konsumtionsmönster. I dessa processer genomför de ett mycket omfattande arbete för att skaffa pengar, handlar och betala räkningarna. Det är ett skapande arbete i vilket relationer omdefinieras och återskapas.

Dikotomin rationell/irrationell används för att stigmatisera utsatta barnfamiljer på samma sätt som det användes för hundra år sedan. I barnfamiljernas beskrivningar kan vi skilja olika villkor för konsumtion. Villkor som ger upphov till ett flertal rationaliteter. Dessa kan förstås i relation till vardagskonsumtionen, men inte för att förstå de motiv som utsatta grupper har för att dagligen följa denna hårda ordning. Det finns en överordnad rationalitet som förenar utsatta grupper, som i Webers termer, är värderationell eftersom den har som syfte att hushållen ska förbli en del av kollektivet. En målsättning som inte är annorlunda än den som socialvetarna tänkte kring konsumtionen vid det förra sekelskiftet.

7.4. DET KOSTER Å VÆRE "KUL": TILHØRIGHET OG INTEGRASJON MED PRISLAPP? ⁹

Mari Rysst, Statens institutt for forbruksforskning (SIFO)

9. Min bakgrunn for å diskutere de nevnte spørsmål, er data fra to overlappende prosjekt, det ene heter *Utsatthet og forbruk i de nordiske velferdssamfunn*, og det andre er et doktorgradsprosjekt med foreløpig tittel "*I want to be me. I want to be cool*": *an analysis of Norwegian tweentagers' gender play and gender construction*. Det første prosjektet er tverrfaglig og nordisk, basert i SIFO, det andre er et doktorgradsprosjekt knyttet til Kulturhistorisk museum, UiO. Prosjektene overlapper i det at mange av de samme familier og barn er informanter i begge prosjekt. Datainnsamlingen er foretatt i en av Oslos østlige bydeler, der 25 barnefamilier er intervjuet om hvordan de får pengene til å strekke til. I tillegg har jeg vært deltagende observatør på en barneskole, der andelen barn med utenlandsk opprinnelse er 30-40 pct.

7.4.1. Innledning

I Norge har det gjentatte ganger de siste fem årene vært mediaoppslag om moteindustrien som vil gjøre barn eldre enn de er. Nå sist gjaldt det familieminister Laila Dåvøys harme over *Lindex*' salg av bikinier til et-tåringer, plagg hun fikk inndratt fra markedet (VG 31/3 og 1/4 2005). Vanligvis er det de eldre, prepubertale barna som har vært gjenstand for medias bekymring. I fjor høst omtalte for eksempel Bergens Tidende 10-11-åringene som "Små tenåringer – men bare utenpå" (BT 11/10 2004). Artikkelen tok utgangspunkt i en observasjon av tenåringskledde 10-åringer, et fenomen som kan observeres flere steder enn i Bergen, faktisk over hele den vestlige verden (Cook & Kaiser 2004). Inspirert av dette fenomen skal denne artikkelen handle om prepubertale jenter, forbruk, ungdomskultur, tilhørighet og litt om integrasjon.

Fokus på ungdomskultur i form av klær, musikk, aktiviteter og samværsformer er noe som omgir oss overalt i samfunnet, og synes altså å trenge ned i stadig yngre aldersgrupper (Barneombudets årbok 2000/2001, Cook & Kaiser 2004). 10-åringer tilhører den markedskonstruerte kategori *tweenagers*, som er et begrep for aldersgruppen mellom småbarn og tenåringer (8-12 år). Internasjonalt anses denne aldersgruppen å være en ny, sterk forbrukergruppe (Cook & Kaiser 2004). Mye markedsføring rettes mot dem, med en overveiende ungdomspreget stil, og motene for barn har mer og mer blitt kopier av ungdomsmoten (Cook 2004, Isachsen 1994). Hvis det er slik at prepubertale barn synes å tilstrebe en ungdomskulturell stil, kan det bety økt økonomisk press på familiers økonomi, fordi forbruket til 14-åringer tradisjonelt er betydelig høyere enn hos 10-åringer (Brusdal 1998). Aldersgruppen er slik sett interessant fordi den økonomisk, sosialt og biologisk har ett bein i kategorien barn og ett i kategorien ungdom. I hovedsak har utviklingen fått som konsekvens at mange av dagens 10-åringer ønsker å fremstå som eldre enn de er, og noen gjør det (Cook & Kaiser 2004).

Dette fenomen, samt moter, stil og kroppslige representasjoner generelt, berører også barn med en annen etnisk opprinnelse enn den norske, fordi barna omgås daglig på skolen. I denne artikkelen skal jeg derfor diskutere hvordan presset på å bli tidlig ungdom gjennom forbruk oppleves av noen barn med utenlandsk bakgrunn. Hvilken betydning har hudfarge, kulturell og sosial kompetanse, penger til å kjøpe de *kule* tingene, og kulturelle holdninger i hjemmet for barns opplevelse av å bli inkludert eller utestengt fra det ønskede etnisk norske miljø? Med andre ord, hvordan kan det forstås at noen blir utestengt og andre ikke?

For å svare på disse spørsmål skal jeg fortelle om 10-årige barns situasjon i en av Oslos østlige bydeler, særlig Mitha og Farou, som begge strever i forhold til å bli inkludert og oppleve tilhørighet til den dominerende jevnaldergruppen bestående av Nina, Marit og Ida. Innfallsvinkelen til diskusjonen er gjennom studiet av barnas selvpresentasjoner og relasjonsbygging, og ungdomskulturens plass i dette. Dybdestudier av hvordan hverdagen oppleves av barn med utenlandsk bakgrunn i Norge, kan utfylle kunnskap ervervet gjennom for eksempel forskningsprosjektet "Kulturell kompleksitet i det nye Norge" ved Universitetet i Oslo.

En diskusjon av barns muligheter for forbruk i en bydel i Oslo øst berører problemer knyttet til barn og fattigdom. I bydelen dataene er samlet inn, ligger det gjennomsnittlige nettoinntektsnivå på 170.000 kroner pr. år, tallet for den fattigste bydelen er 137.000 kroner og for den rikeste 395.000 kroner (Oslo kommune 2001). Barna jeg ble kjent med bor altså i en relativt fattig bydel. Kvalitative studier av barn og fattigdom har lite omfang i Norge, slik at vi vet lite om hvordan det oppleves for barn å vokse opp i fattige familier. Det er utbredelsen av fattigdom som i hovedsak har vært tema i tidligere forskning (Sletten m.fl. 2004). Denne forskningen har imidlertid slått fast at barnefattigdom hovedsakelig er et minoritetsproblem i Norge (Epland 2001, Ytrehus 2004), noe mitt feltarbeid også gir inntrykk av. Ifølge Ytrehus bor nesten ett av fire barn med hovedforsørger fra Øst-Europa/Asia/Afrika/Sør- og Mellom-Amerika i hushold med inntekt under fattigdomsgrensen (Ytrehus 2004).¹⁰ Mitha og Farous familier befinner seg over denne grensen i dag, men Mithas familie ligger nær den. Artikkelen er et forsøk på å problematisere tematikken om lite penger *nedenfra*, fra barnas ståsted.

Til tross for at de barna som omtales i det følgende er få og gjør generalisering umulig, mener jeg enkelte barns skjebner kan gi innsikt i et lite utforsket felt i Norge. Artikkelen kan betraktes som en måte å gi tallene om barnefattigdom "kjøtt på beina", og som et mulig forprosjekt for en kvantitativ undersøkelse om forholdet mellom kulturell bakgrunn og husholdøkonomi, og barn og unges integrasjon i det norske samfunn.

I artikkelen "Vennskapets pris" i *Tidsskrift for ungdomsforskning* (2-2004), hevdes det at mulighet for forbruk i liten grad har betydning for

10. I fattigdomsforskningen i EU-landene er det vanlig å definere hushold som har inntekt mindre enn halvparten av gjennomsnittlig inntekt, eventuelt medianinntekt, som fattige (Asbjørn Johansen, Samfunnspeilet nr. 3-1998).

ungdoms relasjoner til hverandre. For barna jeg ble kjent med er situasjonen en annen. For dem er lite penger en hindring mot å oppnå tilhørighet til den populære og *kule* jevnaldergruppen. Det å være *kul* handler ofte om tilegnelse av materielle ting, symboler assosiert med ungdomskultur, med andre ord: det koster penger å være *kul*.

I diskusjonen som følger velger jeg å forstå “tilhørighet” som en subjektiv opplevelse av å høre til, bli inkludert i en gruppe, mens “integrasjon” oppfattes som en prosess som kan observeres og tolkes utenfor individet selv. Integrasjon forstås som grader av “deltagelse i samfunnet på samme arenaer som etnisk norske barn”. En “arena” kan være alt fra deltagelse i ulike spontane aktiviteter i skolesettingen, til deltagelse på organiserte fritidsaktiviteter. Både tilhørighet og integrasjon handler imidlertid om barns samvær med andre barn, men fra ulikt metodologisk ståsted. Det er primært tilhørighet som diskuteres i artikkelen, og tolkningen av dette ble mulig gjennom samtaler, observasjon og aktiv tilstedeværelse blant barna over lengre tid (se delen om metodologi).

Nå skal jeg først presentere artikkelens *metodologiske tilnærming*, dernest *klassenes sosiale miljø*. Så følger en redegjørelse av *barnas presentasjon av seg selv og relasjonsbygging* med vekt på kjønnskonstruksjon. Videre diskuteres *diskursen om det kule*, så *distansering til det barnslige*, for å ende opp med en konkluderende diskusjon av *barns forbruk, tilhørighet og integrasjon*.

7.4.2. Metodologisk tilnærming

I tillegg til intervjuer med foreldre til de barna som omtales i artikkelen, har langvarig, deltagende observasjon (som ledd i et doktorgradsprosjekt (se note til innledningen av artikkelen)) vært hovedmetoden. Jeg har tilbrakt dager og timer på en barneskole på Oslo øst, hovedsakelig sammen med de samme to klasser, først i 4., senere i 5., nå også av og til i 6. klasse. Det betyr at jeg har sittet bakerst i klasserommet og observert, vært med på turer og leirskole, inntatt roller som lærerassistent, lærervikar og voksenkompis. Jeg har lekt gjemsel, bygget hytter i skogen, hoppet tau og paradiset. Min hovedstrategi var hele tiden å være der på barnas premisser, tilpasse meg det de ville leke, gjøre, snakke om. I tillegg foretok jeg uformelle fokusgruppeintervju med stort sett alle jentene i begge klasser, samt noen av guttene, og intervju med barn på klassetrinn over.

Fordi jeg var så mye til stede, ble jeg godt kjent med den sosiale dynamikken og miljøet i klassene. De barn som omtales i denne artikkelen er beskrevet fordi de dominerer i klassebildet, “gjør mye av seg”, som vi

sier. Det var rett og slett ikke mulig å unngå å fokusere på dem når interessefeltet dreide seg om relasjonsbygging og kroppslige representasjoner. Med andre ord sprang tematikken i artikkelen ut av de empiriske forhold, ikke omvendt, jeg lette ikke etter empiri for å kunne diskutere på forhånd oppsatte problemstillinger.

Jeg betrakter barn som aktive og kreative deltagere i sine liv. Dette står i motsetning til studier av barn som passive mottagere av ulike sosialiseringstrategier, slik tradisjonell sosialiseringsteori har hatt en tendens til (James mfl. 1998, Kampmann 2003, Martens mfl. 2004). I tillegg studeres barn som “de andre”, som “natives”, for å få fram “the native’s point of view”, eller barnas erfaringsverden (Geertz 1983). Dette innebærer å prøve å forstå barn fra deres perspektiv, på deres premisser, ikke de voksnes. Et slikt perspektiv er essensen i det som kalles det “nye” barndomsparadigmet (James mfl. 1998, Cook 2004). Slik jeg ser det, er en slik tilnærming en nødvendig premisse for å få tilgang til barns opplevelser av for eksempel tilhørighet.

Videre forstår jeg sosialisering som et kommunikativt og relasjonelt fenomen, et syn som støtter barnet som aktiv og kreativ mottaker av “kultur”. Mennesker sosialiseres hele livet gjennom samhandling med sine omgivelser. Hvordan jenter velger å presentere seg selv, er slik sett en konsekvens av samhandling både med noe materielt, for eksempel *Bratz* dukker (se senere samtale), og andre mennesker, for eksempel jevnaldergruppen og eldre barn.

7.4.3. Klassenes sosiale miljø

I de to klassene jeg har studert, har rundt halvparten av barna utenlandsk opprinnelse. Av disse er de fleste født her i landet, dvs. de vet nesten like lite som sine etnisk norske skolekamerater om hvordan det oppleves å vokse opp i det landet som de etnisk norske tenker at de “kommer fra”. De har blitt sosialisert inn i mye av det samme felleskap utenfor husets fire vegger, fra de gikk i barnehagen. Det betyr at de kan ha internalisert mange av de samme kulturelle modeller for forbruk som de etnisk norske barna, for eksempel å ha en bestemt type sykkel eller klær. Benevnelsen “kulturell modell” er hentet fra kognitiv antropologi, og forstås som et “kognitivt skjema som deles intersubjektivt blant en gruppe mennesker” (D’Andrade 1992). Enkelt sagt er en kulturell modell en felles forestilling om noe, som gjennom sosialisering internaliseres og kan motivere til hand-

ling, for eksempel sparing av penger til å kjøpe sykkel, mobiltelefon eller dyre merkeklær (D'Andrade, Strauss, m.fl.).¹¹

Det at barn med utenlandsk opprinnelse har levd i Norge hele sitt liv, betyr altså at de i teorien kan ønske seg de samme muligheter og ting som de etnisk norske barna, og at de har mange av de samme forbilder i forhold til hvordan de ønsker å se ut og fremstå, noe feltarbeidet også har gitt inntrykk av. Barna snakker mye om materielle ting, alt fra om de bor i blokk eller eget hus, om hvor stort huset er, til hvem som har snowboard, ski, ny sykkel, mobiltelefon osv. Særlig mobiltelefon er et tydelig materielt symbol på ungdomskultur. Det kan også oppfatthet av utseende og kropp forstås å være. Både jenter og gutter snakker om utseende, særlig jentene, om hvem som er pene, tynne, tykke og lignende.

Ofte er begge klassene samlet på turer og andre aktiviteter, slik at barna har gode muligheter til å skape vennskap på tvers av klassegrensene. Dette skjer imidlertid ikke så ofte, men Nina, Marit og Ida i A- klassen gjør mer av seg i det sosiale bildet, og går for å være "de kule" og populære. Noen av guttene i B- klassen har, i motsetning til jentene, mye med jentene i A- klassen å gjøre. To av guttene har vært/er for eksempel kjærestere med et par av jentene, og går for å være *kule* blant jentene i begge klasser. Mange av barna møtes også på ulike fritidsaktiviteter, særlig musikkorps og fotball er utbredt, men også fritidsklubben. Det er imidlertid bare fire av de 13 jentene med utenlandsk opprinnelse som deltar på noe i fritiden, noe jeg også kommer tilbake til.

Den toneangivende jentekonstellasjonen (for begge klassene) består av Nina, Marit og Ida, alle etnisk norske. De kommer fra familier med relativt god økonomi som bor i egne hus. Som assosierte og aspirerende medlemmer til den populære triaden, har vi særlig Mitha, men også Farou, samt Marte, Ellen, Silje og Thea (de fire siste etnisk norske). Både Mithas og Farous familie har afrikansk opprinnelse, leier leilighet i en blokk og har det trangt økonomisk. Særlig gjelder det Mitha, hvis mor er enslig med flere barn. Sosialkontoret har bidratt når mor ikke har hatt nok inntekt gjennom lønnsarbeid. Farous foreldre har begge jobb (mor deltid), slik at deres økonomi er bedre enn i Mithas familie.

Det dominerende sosiale spillet i klassene dreier seg særlig om Nina, som går for å være den mest populære av alle jentene, både blant

11. I det følgende fletter jeg inn motivasjon og kulturelle modeller i diskusjonen, fordi det er mitt syn at begrepene bringer inn en ekstra dimensjon i fortolkningen.

gutter og jenter. Særlig Mitha kjemper om en plass ved hennes side. Ifølge Mitha var de “bestevenner” i første klasse, de bor i nærheten av hverandre, og har følge til skolen hver dag, sammen med Marit. Men Mitha inkluderes eller ekskluderes etter de to-tre andres forgodtbefinnende, hun ble for eksempel ikke invitert i Ninas bursdag i år, noe heller ingen andre av utenlandsk opprinnelse ble.¹² Mitha sa at de ikke ble invitert fordi det ble for liten plass, men Nina bor i et stort hus. Hun og andre *brune* ble heller ikke invitert på et “pyjamas party” Ida hadde i vinterferien. Å avholde “pyjamas party” er også et tegn på identifikasjon med ungdomskulturen, på “party” kulturen, som oppfattes som noe *kult* og annerledes enn vanlige fødselsdagsselskaper.

Utestengninger som nevnt over, er en del av Mitha og Farous liv. Disse to har valgt en offensiv strategi framfor tilbaketrekking og isolasjon, som er den strategi flere av de andre jentene synes å ha inntatt i forhold til disse dominerende jentene, uavhengig av etnisk opprinnelse.¹³ De tilpasser seg, og innordner seg disse jentenes hegemoni. Tilpasningen gjelder også for jentene i parallellklassen, som har en større andel jenter med utenlandsk opprinnelse. Ragnhild Brusdal påpeker lignende strategier hos barn og unge som lever i familier med små ressurser, og hevder at sosial deltakelse koster penger og inkluderer ofte ulike typer utstyr (for eksempel klær). De som ikke har mulighet til å skaffe seg dette, trekker seg tilbake og isolerer seg, eller de velger en offensiv strategi hvor de prøver å skaffe utstyret som trengs gjennom egeninnsats (låne, tjene penger gjennom småjobber). Ifølge Brusdal tyr noen også til hvite løgner for å takle hverdagen (Brusdal 2004).

De etnisk norske jentene i B-klassen dominerer ikke klassebildet der på samme måte som Nina, Marit og Ida gjør i sin klasse, og er heller ikke så interessert i moter og populærkultur som de nevnte jentene. Interessen for moter og populærkultur er også klare tegn på identifikasjon med ungdomskulturen, og som i femte klasse har fått økt betydning. Det at Nina, Marit og Ida tolkes av de andre til å representere det *kule*, betyr at det de står for og signaliserer av interesser, stil og smak, har blitt noe de andre forholder seg til og altså inntar ulike strategier i forhold til. Det er derfor sannsynlig at kompetanse om det kule, både kunnskap og praksis,

12. Farou mente de ikke var bedt fordi “vi er *brune*”. Betegnelsen *brun* og *hvit* brukes av barna selv, derfor bruker jeg begrepene.

13. Utestenging skjer begge veier. Etnisk norske blir også utestengt fra grupper av barn med utenlandsk opprinnelse.

gjør tilhørighet hos de populære lettere oppnåelig, og motsatt; at fravær av dette lettere fører til utestenging nå enn da de var yngre. Vi skal derfor se hva deres holdninger og forbruk består i, blant annet gjennom deltagelse på to shoppingturer.

7.4.4. Kjønnskonstruksjon, selvpresentasjon og relasjonsbygging

I Nina, Marit og Idas konstruksjon av kjønn, selvpresentasjon og relasjonsbygging inngår ulike former for forbruk relatert til hår, klær, sko, sportsutstyr og fritidsaktiviteter, samt kunnskap om det de definerer som *kule* ting. *Kule* ting dreier seg i hovedsak om ulike ungdomsrelaterte fenomen som klær og mobiltelefon, men kan også dreie seg om sport, for eksempel kjennskap til ulike fotballstjerner (Beckham) eller skistjerner (Skari, Dæhlie). Det er også *kult* å drive med visse sportslige aktiviteter som langrenn, fotball, dans eller en eller annen kampsport. Men det *kule* handler mest om moter, klær, populærmusikk og aktiviteter knyttet til det å være eldre, for eksempel gå på shopping, fritidsklubb, kino, kjæresteri. Interessen for moter og populærkultur har i løpet av den tiden jeg har kjent barna blitt mer og mer tydelig. I løpet av et halvt år har opptatthet av klær økt betraktelig, noe Ida konstaterte på shoppingturen (se under) da jeg ba henne fortelle kort hva de var opptatt av: "Vi er opptatt av klær og shopping!" Aktiviteten shopping er også sterkt knyttet til ungdomskultur, noe ungdommer snakker om som noe dagligdags, men som 10-åringer flest ennå ikke driver med som selvstendig aktivitet.

De populære, eller kules, interesser, smak og stil, blir altså toneangivende for resten av jevnaldergruppen, selv om de forholder seg til dem på ulike måter. Hva består de populære forbruk og holdninger så i? Dette fikk jeg innsyn i gjennom først å snakke inngående med jentene og senere delta på to shoppingturer. Først med Nina, Marit og Ida, senere med Mitha, Farou og Samantha. Shoppingturene presenteres i det følgende.

Nina, Marit og Ida planla på eget initiativ at de skulle på shopping alene til det nærmeste store handlesenteret en dag i januar 2004.¹⁴ Da hadde Nina akkurat fylt 11 år, Marit og Ida var fortsatt 10 år. De foreslo at vi skulle møtes på *JC* (Jeans & Clothes), som for dem åpenbart var den kuleste butikken med de kuleste klærne. *JC* er en ungdomsbutikk som selger merkeklær som *Marwin*, *Levis*, *Crocker*, *Diesel*, *MUDD*, for å nevne

14. De hadde aldri vært alene på shopping før, de hadde forhandlet om det hjemme, og jeg hørte dem snakke om det i friminuttet. Da jeg viste interesse for turen, sa de at jeg "godt kunne få være med".

noen, men har også en egen barneavdeling med moteklær. Det var her jentene handlet. Vi gikk gjennom *Hennes & Mauritz (H&M)*, men her sa jentene at klærne passet dem dårlig. Nina var klar og sa at “her er det egentlig ingenting jeg liker”. *Cubus* og *Lindex* var ikke aktuelle butikker. I det siste har Nina også handlet på *BikBok*, som også er en ungdomsbutikk. Det er tydelig at hun har internalisert kulturelle modeller for hvilke butikker som har de *kule* klærne, dvs. de klærne som åpenbart har en ungdomsstil.

Pengene Nina, Marit og Ida handlet for var oppsparte midler. Nina hadde ønsket seg penger og gavekort til både jul og bursdag, og hadde med seg 1000 kroner i kontanter. Å ønske seg penger framfor gaver var noe nytt, ifølge Ninas mor, og kan forstås som en klar identifikasjon med ungdomskultur og forbruk. Ida og Marit hadde omtrent 500 kroner hver.

Selve det å dra på shopping alene, samt hva som ble kjøpt og hvorfor, tydeliggjør hvordan jentene benytter ulike former for forbruk i sin presentasjon av seg selv og i forhold til å skape relasjoner og vennskap. Samtalene dem imellom tydeliggjør også hvilke referanserammer, eller kulturelle modeller som aktiveres i forbindelse med shoppingen. Jentene utvekslet synspunkt på hva som var fint, *kult* og stygt, og ingen kjøpte noe de andre overhodet ikke likte. Fellesskapet dem imellom ble slik understreket. Mitha hadde tidlig hørt om planene, og spurt Nina om hun kunne få være med. Svaret var at “de bare skulle være tre”. Svaret tydeliggjør det relasjonsbyggende aspekt ved shoppingen. Nina, Marit og Ida skaper et ekskluderende felleskap ved at ingen andre enn de tre får være med, og de ønsker å presentere seg som kule, motebevisste jenter ved å handle klær i ungdomsbutikker. Dette oppnås gjennom først å markere avstand til avhengigheten av foreldre ved å ville gå alene på shopping. “Klare meg selv” kan slik tolkes å være en kulturell modell med motivasjonskraft for disse jentene i denne situasjonen. Selvstendighet er også et fenomen knyttet til det å bli eldre og ungdom. Videre bygges den kule selvpresentasjonen opp gjennom å iføre seg klær fra en ungdomsbutikk med *kult* rykte, *JC*, motivert av modellen “ungdomsklær er kult”.¹⁵

Jentenes preferanser i forhold til hvilke butikker det skal handles

15. Prisnivået på *JC* er varierende, det er mulig å få en *kul* bukse for 399 kroner, ellers ligger *MUDD* og *Levis* på 500 og 600 kroner. Prisene ligger fra 100 kroner og oppover høyere enn hos *H&M*, *Cubus*, *Lindex* og *KappAhl*, *H&M* med det billigste (bukse for kr. 198, *Lindex* kr. 229, *KappAhl* kr. 229).

i, viser at de klassifiserer butikker etter grad av kulhet. Klassifiseringen er knyttet til om det er en ren ungdomsbutikk eller ei, og også til pris. Det synes kulest med dyrere klær (men helt ok å kjøpe dyre klær på salg), noe jenter som er ett år eldre (11-12 år) bekrefter i samtalen nedenfor. Jeg spør om det er noen spesielle klestyper de er opptatt av:

Carla: ofte så, nå er liksom sånn derre, nå må du liksom kjøpe sånne dyre klær og sånn.

MR: må du det nå?

Carla: ja, så kan vi liksom ikke kjøpe fra sånn *H&M*, *Cubus* og sånn, det er liksom for teit nå.

MR: er det for teit nå med *Cubus*?

Alle fem i munnen på hverandre: nå er det *Bik Bok*, *O-N-L-Y*, *LeneV*, *Vero Moda* ...

MR: *H&M*, da?

Vilde: det er noe bra der, innimellom.

Carla: hvis vi skal handle på noen av de butikkene, liksom, så handler vi på ungdomsbutikkene og sånn, ikke ofte på de

—

MR: men når begynte dere å synes at sånn som *Cubus* og *Lindex* og sånt var for barnslig, da?

Carla: i slutten av femte eller noe sånt.

Solveig: da alle andre begynte å gå med *Miss Sixty* bukser og *Jean Paul*.

Denne samtalen er illustrerende også for tolkningen av Nina, Marit og Idas forbrukspreferanser, og med det konstruksjon av kjønn. Handleturen tydeliggjør at de er i ferd med å tilegne seg kodene, de kulturelle modellene, som de litt eldre nå behersker i forhold til hva som er *kult* og ikke *kult*. *Kule* butikker er *JC*, *Bik Bok*, *Vero Moda*, *LeneV*, *O-N-L-Y*, *Popin*, *Miss Sixty*, mens *Cubus*, *Lindex*, *KappAhl* (*H&M*) ikke lenger er kule, de er heller *barnslige*. Dette samsvarer med det de ett år eldre jentene sa i samtalen ovenfor, "det er liksom for teit nå", og som 14-åringene jeg intervjuet senere også bekrefter:

MR: når dere skal kjøpe klær, hvor kjøper dere de hen?

T: går mest på *Stangeby* og sånn —

H: på *Vero Moda* og *O-N-L-Y*, *Bik Bok*, *H&M*, *JC*.

H&M synes å være den eneste billigkjedebutikken som det til en viss grad aksepteres å handle i for alle aldersgrupper. De eldre jentene formidler klassifikasjoner og kulturelle modeller for konstruksjon av kjønn og selv-presentasjon som de yngre forhandler om og internaliserer gjennom direkte og indirekte samhandling.

Det ble fort kjent i femteklassene at jentene hadde vært på shopping uten foresatte, og mange begynte nå å planlegge det samme. At flere av de andre jentene i klassen nå også begynte å planlegge shoppingtur, viser hvor toneangivende Nina, Marit og Ida er. Ingen hadde tidligere dratt på shopping alene, og få fikk fortsatt lov hjemme. Hendelsen tydeliggjør Nina, Marit og Idas definisjonsmakt i det at de definerer de andres sosiale plass gjennom hva man kan gjøre (shopping alene), hvilke ting man bør ha for å høre til deres gjeng, noe de fleste til stadighet snakker om og forholder seg til. Kort tid etter dro Mitha og Silje på shopping, og senere tok jeg initiativ til å være med Mitha, Farou og Samantha for å sammenligne holdninger og praksis jentene imellom. Den turen presenteres her.

Mitha, Farou og Samantha har alle afrikansk opprinnelse. Mitha og Samantha er muslimer, mens Farou er kristen. Alle tre opplever at de blir betegnet som *brune* av andre barn.

Ingen av disse jentene hadde mye penger med seg, alle hadde fått litt hjemme fordi jeg skulle være med dem, ingen hadde oppsparte penger de kunne ta med. Jentene viste ingen motforestillinger mot å gå inn i butikker som *Cubus*, *Lindex*, og *KappAhl*, men Mitha likte ikke *H&M* fordi de "ikke hadde klær som passet godt til henne". Likevel ville alle innom disse butikker. En rimelig tolkning er at de ikke har internalisert like sterkt de kulturelle modeller angående kategorisering av butikker knyttet til ungdomskultur, slik som Nina, Marit og Ida. For jentene med utenlandsk bakgrunn er forestillinger om *kule/ikke kule* butikker kulturelle modeller uten sterk motivasjonskraft. Det viktigste synes å være å kjøpe noe som både er billig og kult. Samantha og Farou ytret etter hvert et ønske om også å gå på *JC*, men ikke med den samme målbevissthet som de etnisk norske. Mitha sa hun ikke likte klær på *JC*, mens de to andre syntes de var fine. Det at Mitha hevder hun ikke liker klær fra *JC*, kan være en form for markering overfor Nina, både et forsvar og en beskyttelse, fordi Mitha vet hun sjelden har råd til å kjøpe de klærne som Nina, Marit og Ida har definert som de kuleste.

Mens de gikk og tippet på klær, kom de til stadighet inn på Nina, Marit eller Ida, særlig Nina og Ida, og deres klessmak. Det var tydelig at de forholdt seg til denne, selv om de like ofte var kritiske som applaude-

rende. Mitha delte for eksempel Ninas syn på *H&M*, “der fant hun ikke klær som passet”, men markerte tydelig opposisjon i det at hun sa at hun ikke likte klær fra *JC*. De populære jentene kan slik tolkes å “være med på turen”, et fenomen Elisabeth Chin også påpeker i sin etnografiske studie av svarte, fattige amerikanske 10-åringer. Hun understreker shoppingens betydning for relasjonsbygging, og viser hvordan jentene hun deltar sammen med til stadighet refererer til sine sosiale omgivelser under shoppingturen:

The process of consumption was for these children based quite overtly on a complex and sometimes convoluted web of social relationships – especially to kin, but also including each other, friends, myself and those they came into contact with while they shopped, as well as occasional imaginary figures (Chin 2001:119-120).

I tillegg til “levende” referanserammer som venner og mor, viser Mitha, Farou og Samanthas samtaler og praksis at det moderne kroppsideal også påvirker deres klessmak. På *KappAhl* prøvde alle hvert sitt buksepar, og kommentarene til hverandre dreide seg om de så tynne, tykke, eller fine ut i buksene, om buksene var for store eller for små. Både Farou og Samantha var i tillegg klar over at de ikke kunne kjøpe hva som helst i forhold til holdninger hjemme. Den følgende samtalen tydeliggjør referanserammer både i forhold til de jevnaldrende, til mor, til kroppsideal og egen passende selvpresentasjon:

MR: sa mamma noe om hvilke klær du ikke skulle kjøpe?

Farou: nei, eller liksom (ikke) sånn derre “ekle” klær ...

MR: hva er det som er “ekle” klær, da?

Farou: sånne derre der man viser litt mye av kroppen.

Men hun sa ikke det, men jeg skjønner at hun syns det, jeg er bare ti år.

MR: Ja –

Samantha: jeg vil heller ikke vise kroppen mye –

MR: nei – men er det noen som kjøper sånne klær i klassen deres, da?

Farou: ja, Nina og Ida, spesielt Ida, hun kan til og med gå med topp med hull her, hun (peker på ryggen). Det er ikke så farlig, men sånn derre, sånn derre, som viser litt mye sånne ekle steder av kroppen – det vil ikke jeg ha.

MR: men hva er det som er ekle steder på kroppen, da?

Farou: jeg vet ikke, jeg – kanskje lårene?

MR: lårene, er det ekle steder?

Farou: ja, for det er så mange som er feite der, sånn som meg, men jeg er glad jeg ikke er feit på leggene -

Samtalen viser at særlig Farou har internalisert forestillingen om det populære kulturelle kroppsideal; den slanke (tynne) kroppen. Dette blir tydelig når hun prøver bukser i løpet av turen. Hun motiveres av den kulturelle modell “ha en tynn kropp” i valg av klær, en forestilling som hindrer henne i å kjøpe bukser som gjør at hun synes hun ser “feit” ut. I tidligere samtaler har Farou også snakket om at hun er for tykk, at hun burde slanke seg, spise mindre. Kulturelle modeller knyttet til populær- og ungdomskultur får her følger for praksis, altså hvilke bukser som faktisk kjøpes. Også Mitha har internalisert forestillingen om det tynne kroppsidealet, og er fortvilet over at hun har så stor rumpe, ingen bukser passer. Samtalen viser også at jentene opplever at klær skjuler eller fremhever ting ved kroppen, og at det siste er noe foreldrene og de selv ikke synes er OK – “jeg er bare 10 år”. Samtidig fremgår det at Farou er klar over at visse kroppsdelar kan vises tydeligere når hun blir eldre. Altså innebærer det å bli eldre at kroppen kan vises mer. Med andre ord har Farou og Samantha internalisert forestillinger om hvordan barns kroppar kan eksponeres på en kulturelt akseptabel måte. Forestillingene er kulturelle modeller som deles av mange i Norge i dag, og som gjør at media reagerer med jevne mellomrom når grenser brytes, som nevnt innledningsvis. Samtalen tydeliggjør hvordan de 10-årige jentene både identifiserer seg med det å være barn og litt ungdom, hvor identifikasjon med ungdomskultur får konsekvenser for praksis (bl.a. hvilke bukser som kjøpes). Buksene som kjøpes har slik sett både en symbolsk og en praktisk side; de skal være *kule*, slankende (for Farou) og nyttige på samme tid.

Gjennom å følge jentene på shopping, ble det tydelig at alle forholdt seg til, og prøvde å tilegne seg, kodene rundt det som var populært, “in”, moderne – i deres språkbruk det *kule*. Forbruk for dem kan forstås som en strategi for å fremstå som *kul*, altså som en symbolsk handling like mye som en handling knyttet til dekking av grunnleggende behov som å holde kroppen varm og tildekket (Lodziak 2002). Klær og ungdomsrelaterte forbruksting brukes i jentenes konstruksjon av kjønn og identitet, og blir dermed strategier knyttet til relasjonsbygging. Og fordi Nina, Marit og Ida er de mest populære, synes det som om det de omgir seg med av

ting osv., er noe de som ønsker å være *med* også gjerne vil ha. Dette kom fram gjennom Mitha, Farou og Samanthas samtaler og preferanser. Selv om de er fysisk fraværende, synes viktige personer i barns liv å ha sterk påvirkningskraft på hva som faktisk blir kjøpt. Vi så at dette gjaldt både mor og de populære jevnaldrende. Fenomenet understrekes også av Chin fra hennes kontakt med den samme aldersgruppen:

In most cases children were caught up in thinking about family members and caretakers even while shopping alone with me, and *these absent people exerted a force on children's shopping trips* that was in many respects far more powerful than my own influence (Chin 2001:119, min utheving).

De populære “hadde med seg” på turen kulturelle forestillinger om det *kule* internalisert gjennom samhandling med eldre barn og ungdom, samt påvirkning fra for eksempel moteindustrien og blader rettet mot unge jenter. Vi har også sett at kulturelle modeller knyttet til kroppsideal og hva som er passende kleskoder for barn, har motivasjonskraft for de jentene jeg ble kjent med.

For å forstå mer av hva barns forbruk, selvpresentasjoner og relasjonsbygging går ut på, blir det nå relevant med en presentasjon av diskursen rundt det *kule*, fordi forestillinger om det *kule* synes så sterkt tilstede i barnas liv.

7.4.5. Diskursen om det kule

Som allerede nevnt, motiveres barnas forbruk og presentasjoner av seg selv mye av forestillinger knyttet til det å *være kul*. Det er viktig (også) for barn å få positiv respons på hvordan de er og fremstår, noe mange får av sine jevnaldrende hvis de klarer å presentere seg selv som *kule*. Noen av deres forbruksstrategier er altså rettet mot det å bli populær og *kul*. Nina, Marit og Marte (Marte er en av de andre etnisk norske som i perioder er tilknyttet den dominerende jentekonstellasjonen) gir her et innblikk i diskursen om det *kule* gjennom svaret de ga på spørsmålet om hva de sparte penger til akkurat nå (svar: “vi sparer til nye Bratz”):

MR: hva er Bratz for noe?

Marte: det er en dukke, en motedukke, på en måte.

MR: en slags Barbie dukke, eller?

Alle: neii, de har veldig store hoder.

Nina: ja!!

MR: er de ikke så søte, eller er de søtere enn Barbie, eller?

Nina: de er *kule!*

Marte & Marit: ja, de har så *kule* klær og.

MR: hva er det som er *kule* klær, da?

Marit: olabukser, og så korte gensere og skjørt og korte

T-skjorter –

MR: sånn at magen syns, er det *kult?* (latter)

Nina: ja! (de andre enige)

Marit: og så høye sko, alt annet vi ikke har er *kult*.

MR: alt dere ikke har er *kult?* Så hvis dere kunne velge helt fritt, ville dere også hatt sånne klær, da, eller?

Nina & Marit: ja –

Nina: noe av det i hvert fall.

Marte: jeg ville kanskje ikke hatt noen av de jakkene, den er litt teit.

Nina: ja, det er ikke noe kult.

Marte: så ville jeg ikke akkurat hatt sånn hår som dem.

Nina: nei, det er litt rart (er veldig stort).¹⁶

Hvordan begrepet *kult* forstås er alders- og miljøavhengig. Det er rimelig å anta at det som oppfattes som *kult* for en 10-åring ikke er det samme som for en 14-åring, og at det som er *kult* for en *freak* ikke er det samme for en *søss*. Barn i ulike miljø og med ulik alder tolker begrepet *kult* noe forskjellig. Symbolikken rundt det *kule* inneholder flere dimensjoner for dem over ca. 14 år, som har andre referanserammer og flere sosiale kategorier å forholde seg til. Sagt på en annen måte, har 14-åringene internalisert flere kulturelle modeller med mulig motivasjonskraft enn 10-åringene for konstruksjon av kjønn, identitet, selvpresentasjon og relasjonsbygging, rett og slett fordi de har fire års mer livserfaring. De barna jeg ble kjent med avdekker for eksempel at den sosiale kategorisering, eller klassifisering, blant 10-åringene er mindre komplisert enn for de eldre barna. 10-åringene kategoriserer mellom de *kule* og de *ikke-kule*, mellom de *hvite* og de *brune*, mellom *berter* og *vanlige*, (kategoriene kan overlape), mens 14-åringene

16. Bratz dukker er i mange varianter, og har et utpreget populærkulturelt ungdomspreg. Før jul 2004 var det en stor reklamekampanje med følgende tekst: "Bratz: Girls with passion for fashion", og dukkene avbildet i ulike positurer.

har kategorier som *nerd*, *freak*, *soxx*, *gangster* og *babelberte*, *vanlig*, for å nevne de viktigste (se også Lynne 2000). Det at 14-åringers sosiale klassifikasjonssystemer er mer avanserte enn 10-åringenes, kan være utslag av ulik kognitiv modning, og understreker betydningen av å forstå barn og unge på deres (aldersgruppes) premisser.

På bakgrunn av det foregående er det en rimelig tolkning at det *kule* for alle assosieres til ungdomspreget kommersialisert kultur; moter, musikk, språklig sjargong, samværsformer (inkludert ulike fritidsaktiviteter), med andre ord, ulike former for populærkultur og kommersialisert barndom.

7.4.6. Distansering til det barnslige

10-åringenes forestilling om det *kule* og koblingen mellom det *kule* og populær- og ungdomskultur, tolker jeg først og fremst som en forhandling om det å bli ungdom, det å forlate barnestadiet og hva det innebærer. Det kan synes som om 10-åringene først og fremst opplever populærkulturen som det fremste uttrykk for det ikke-barnslige. "Barnslig" er definitivt ikke kult, slik det også kom fram i samtalen, med 11-12-åringenes kategorisering av butikker; "det er liksom for teit nå" (å handle på *Lindex*, *Cubus*). 10-åringene er i ferd med å kategorisere ulike erfaringer og materielle uttrykk i det *barnslige* og det *ikke-barnslige*, som ofte omtales i motsetning til det *kule*. Å spille popmusikk istedenfor mer tradisjonelle barnesanger er et første steg bort fra det å være barn og barnslig. Så kommer interessen for utseende, hår, klær og andre pynteting, materielle ting som symboliserer avstand til barnets verden og identifikasjon med ungdomskulturen. Parallelt med dette øker interessen for det motsatte kjønn, og de kuleste har gjerne kjæreste, eller prøver å få en, akkurat som tenåringsene. Mye aktivitet, både på skolen og hjemme, er knyttet til dette.¹⁷

Barnas konstruksjon av kjønn, og dermed selvpresentasjon, gjøres med eldre barn og ungdommer som modeller, kanskje eldre søsken. Med andre ord, spiller ungdom en viktig rolle når det gjelder å forme barnas kulturelle modeller for kjønn. Det er gjerne av dem de lærer kodene (og modellene) rundt det *kule*. På skoledisoteket (fra 8 år og oppover) kommer dette tydelig fram. Der er koblingen mellom ungdomskultur, popu-

17. En stor og viktig forskjell mellom aldersgruppene er imidlertid hvordan de forholder seg til kjærestetier. 10-åringene er kjærestet stort sett bare i navnet, de er ikke mer sammen enn ellers, og det inngår sjelden at de for eksempel leier hverandre.

lærmusikk og klær tydelig, og med det koblingen mellom disse sammenhenger og konstruksjon av kjønn, både individuell konstruksjon og relasjonelt. De riktige klær å ha på seg for jenta som ønsker å være *kul* på disco, er moteklær, slike som de eldre, *kule* ungdommene har på seg; trange bukser, eller hoftejoggebukser, trange, korte topper, litt bar mage, og for noen, litt sminke (lippgloss, ikke øyensminke foreløpig). For 10-åringen synes det som om de seksuelle symbolene moter og populærkulturen er full av ikke forstås som det, bare som mote og noe *kult* (som hos Nina, Marit, Ida, Marte, Mitha), men også *ekkel* (som hos Farou, Samantha og mange flere jeg ble kjent med), for eksempel er nakne mager *kult* for den første gruppen, ikke fullt så *kult* for den andre (se tidligere intervjuutdrag). Men at noe er ekkelt, utelukker ikke at det også kan være *kult*. De fleste 14-åringene er antagelig mer bevisst koblingen mellom seksualitet og det *kule* (skjønt jeg er usikker på det når det gjelder bare mager, fordi det er blitt så vanlig og dermed ikke så truende).

Sammenhengen mellom populærkultur, ungdomskultur, kroppsrepresentasjon og det *kule* er intrikat og krever kunnskap om koder. Det synes vanskelig (ikke mulig?) å oppnå en populær status blant 10-åringene her (og eldre barn) uten å ha et visst kjennskap til disse kodene. Den følgende samtale med Farou illustrerer dette godt:

MR: mener du det er sånn at for å være populær, så må man ha en del ting og sånn, eller?

F: ja, når man er populær, så er det faktisk folk som faktisk ser opp til de, eller synes de er *kule* og ikke vil gjøre noe annet enn det de gjør, og da, hvis du tar klærne, da, da ville sikkert ikke de gått på et loppemarked og kjøpt klær.

MR: du tror ikke det, nei? Hvor tror du de ville gått og kjøpt klær hen, da?

F: sikkert på sånne dyre butikker, som *BikBok*, alle begynte å kjøpe sånne her gensere (peker på sin egen røde, fleece hettegenser med FEVER skrevet foran).

MR: ja, den har du kjøpt på *BikBok*?

F: ja, og så synes jeg de var så dyre, for de koster litt over 300 kroner, og så ville jeg bare se litt, da, for det pleier noen ganger å være salg, og så var det tilbud på den, og så kjøpte jeg den, og så er den ganske deilig å ha på (sier det i en stemme som antyder at kanskje ikke alle sånne "in-plagg" er like deilige å gå med). Jeg kan ha på meg en tynn jakke utenpå den.

MR: men, du mener det er sånn at man ikke kan bli populær hvis man ikke har en del ting, sånne klær og ...

F: man blir bare populær fordi folk synes de har *kule* klær og sånn.

Samme fenomen påpeker Ardis Storm-Mathisen i sitt materiale om 13-åringer, der et slagord var “bli populær – kjøp *kule* klær!” (Storm-Mathisen 1998). Barrie Thorne fremhever også sammenhengen mellom fine klær og utseende og popularitet blant 10-11-åringer i to skolemiljøer i USA (Thorne 2003). For de barna jeg ble kjent med er altså *kule* klær moteklær, *kul* musikk er oftest ulike former for popmusikk, og sist men ikke minst, *det å ikle seg en ungdomsstil generelt, er kult*. I tillegg øker sannsynligheten for en *kul* status hvis barnet driver med en *kul* sport, og er flink i denne. Dette gjelder for både gutter og jenter. Men barna (og familiene deres) erfarer at det å være *kul* koster penger. Som nevnt blir det nå vanligere å ønske seg penger til jul og bursdag, og å insistere på ukelønn. Dette kan tolkes til at barn begynner å bli selvstendige forbrukere rundt 10-årsalderen, som et resultat av ytre påvirkning og samhandling seg imellom. Og dette blir da ikke uproblematisk for barn i familier med trang økonomi.

7.4.7. Barns forbruk, tilhørighet og integrasjon

Og da er jeg framme ved kjernen i denne artikkelen, nemlig forholdet mellom mulighet for forbruk og tilhørighet, og mulighet for forbruk og integrasjon, og hvordan dette oppleves i særlig Mitha og Farous hverdag. Ut fra redegjørelsen om relasjonen mellom de to begrep, diskuterer jeg dem hver for seg.

Tidligere har jeg omtalt tre situasjoner som bidrar til at Mitha og Farou ikke opplever tilhørighet til den dominerende jentekonstellasjonen. Først ble de ikke bedt i Ninas bursdag, så ble de ikke bedt på Idas pyjamasfest, og så fikk ikke Mitha være med dem på shopping. I tillegg til disse tre konkrete situasjoner skjer små utestengninger hver dag – de får ikke sitte ved samme bord i timen, være med på basket i friminuttet etc. Noen dager er slik sett bedre/verre enn andre dager, men i alle utestengningssituasjoner oppstår opplevelser av savn og utilstrekkelighet. De blir rett og slett synlig lei seg. Hvorfor er det så vanskelig å oppnå tilhørighet for disse jentene når de behersker de fleste andre koder i forhold til hva som gjelder for det å være populær og *in*? De er flinke til å snakke for seg, er opptatt av klær og utseende, de er opptatt av de samme TV-serier og popmusikk, og deltar ofte i livlige diskusjoner om disse. De er begge født og oppvokst

i Norge og viser relativt god forståelse og modenhet i forhold til relasjonsbygging. Med andre ord skulle de ha tilstrekkelig sosial og kulturell kompetanse til å bli inkludert. En rimelig tolkning er at de sliter med å komme inn i gruppen av populære fordi de ikke klarer å skaffe seg den nødvendige og tilstrekkelige materielle pakken for å være populær og *kul*. De klarer ikke skaffe seg noe de andre kan beundre. Det gjelder alt fra det å bo i eget hus, dra på attraktive ferier, mulighet til å kjøpe klær fra *JC* eller en annen ungdomsbutikk. Vi så i samtalen over at Farou syntes klær fra *BikBok* var for dyre, og at hun kun kjøpte en genser der fordi den var på salg. Hos de to barna med afrikansk opprinnelse fører lite penger til mangel av diverse utstyr/aktiviteter som gir anseelse blant barna, for eksempel ulike typer ski, fine sykler, snowboard, PC med Internett, for å nevne noe. Farous høyeste juleønske var i år følgelig snowboard eller slalomski. Brusdals analyse bekrefter også barns behov for en materiell standardpakke for å "være med". I tillegg til klær og sko synes den i dag å bestå av fin sykkel og PC med Internett, i økende grad mobiltelefon. Barn som ikke har mulighet for en slik standardpakke, står i fare for å bli ekskludert fra det sosiale fellesskap, dvs. utsettes for manglende tilhørighet og integrasjon (Brusdal 2004).

For Mitha har hennes offensive holdning og opplevelse av utilstrekkelighet noen ganger ført til løgn som strategi. Hun sier hun skal reise til Kreta i ferien, noe som viser seg ikke å stemme, hun sier hun har snowboard helt til hun kommer uten, hun sier hun var blant de første til å få mobiltelefon, men den kan sjelden brukes fordi det ikke er penger på kortet. På et spørreskjema barna skulle fylle ut over alt de hadde og ikke hadde, har hun også krysset av at hun har mye mer enn jeg vet hun har fra informasjonen gjennom intervjuet med moren hennes. I begynnelsen fungerte disse løgnene, da var hun også mer inkludert i Ninas venninnekonstellasjon, men så ble hun gradvis avslørt, noe som kanskje bidro til å gjøre fortsatt inkludering enda mer problematisk. Ifølge Brusdals notat om barn som vokser opp i familier med dårlig økonomi, velger Mitha her en strategi (løgn) som hun deler med flere andre i samme situasjon (Brusdal 2004). Hvite og andre løgner blir en strategi barn anvender i et forsøk på å klare hverdagen slik de ønsker. Sagt på en annen måte; løgn blir en form for overlevelsesstrategi.

I Mitha og Farous tilfeller blir altså sammenhengen mellom mulighet for forbruk og tilhørighet tydelig, og viser hvordan manglende økonomiske muligheter blir et handicap. I tillegg har de personligheter som fører til at de ikke passivt resignerer og innordner seg et hegemoni, og at særlig Mitha fører en innbitt kamp for å inkluderes blant de populære.

Begge kunne valgt en tilbaketrekingsstrategi, og identifisert seg med en av de andre vennekonstellasjonene. Deres manglende tilhørighet blant de populære kan slik tolkes å være et resultat av en kombinasjon av personlige tilbøyeligheter som pågangsmot (de innordner seg ikke) og økonomiske begrensninger (kan ikke kjøpe den nødvendige materielle pakken med de *kule* tingene). Familienes økonomiske situasjon er så stram at selv med vilje til omprioriteringer er det i praksis svært vanskelig. Fordi Mitha og Farou motiveres så sterkt av de kulturelle modellene “*være kul*” og “være populær”, ser de ikke hvilke andre muligheter de kunne ha hatt for sterkere tilhørighet til en annen vennekonstellasjon, enten av andre etnisk norske eller jevnaldrende med utenlandsk opprinnelse.

Hvordan forholder så mulighet for forbruk og kulturelle holdninger i hjemmet seg til barnas integrasjon i det norske samfunn? Som jeg har vært inne på, finnes det flere vennekonstellasjoner i klassene enn den mest populære, både bestående av etnisk norske barn og av barn med utenlandsk opprinnelse. Det er dog bare to eksempler blant jentene av dyader med blandet etnisk norsk og utenlandsk opprinnelse, Samantha (afrikansk opprinnelse) og Anne, og Inger og Linda (asiatisk opprinnelse). Men ingen av disse dyader er mye sammen i fritiden, uvisst av hvilken grunn. Blant guttene er det mer etnisk blandete vennekonstellasjoner i begge klassene. Dette kan ha sammenheng med to forhold; at de fleste guttene spiller fotball sammen i fritiden, og at gutter får større frihet til å delta i det norske samfunn enn jenter. Guttene synes altså generelt bedre integrert blant etnisk norske jevnaldrende og i det norske samfunn enn jenter. Spesielt en gutt skiller seg positivt ut. Han kommer fra en relativt velstående asiatisk familie som tilstreber en mest mulig etnisk norsk tilværelse for sønnen. Ashan er inkludert i den *kule* guttegjengingen i B-klassen, og er flink både faglig og i fotball. I hans tilfelle spiller hudfarge ihvertfall ingen rolle for popularitet, han er svært mørk brun. Det er rimelig å tolke at hans gode tilhørighet og integrasjon har sammenheng med økonomisk og kulturell mulighet til å delta i fritidsaktiviteter og på etnisk norske arenaer generelt.

Mitha og Farou, som er to av de fire jentene med utenlandsk opprinnelse (av totalt 13) som deltar i fritidsaktiviteter, synes også bedre integrert blant de etnisk norske enn de som ikke deltar på noen ting. De omgås, tross alt, flere etnisk norske, og er oftere sammen med etnisk norske både på skolen og hjemme, enn jenter med utenlandsk opprinnelse som ikke deltar i organiserte aktiviteter. Slik sett er det heller manglende tilhørighet til den ønskede etnisk norske vennekonstellasjonen enn inte-

grasjon i det norske samfunn, som er Mitha og Farous problem. Deres situasjon viser heller hvor viktig deltagelse på etnisk norske arenaer er for å bli integrert, og at god integrasjon ikke automatisk gir god opplevelse av tilhørighet. Å ha tilgang, og tillatelse hjemme til å delta, på fritidsaktiviteter, synes imidlertid å fremme både mulighet for tilhørighet og integrasjon. Særlig viktig blir det å kunne være med på det som mange andre deltar på, for eksempel fotball, korps og fritidsklubb. I en rapport fra NOVA, påpekes det også at minoritetsbarn deltar i idrettsaktiviteter i lavere grad enn etnisk norske barn, og at dette kan ha sammenheng med dårlig økonomi. Det koster penger å delta, både gjennom kontingenter og utstyr. Rapporten viser også at deltakelse er lavere hos ikke-vestlige jenter enn gutter, slik at mine tolkninger er helt i tråd med de nevnte konklusjoner i rapporten (NOVA rapport 16/04).

Sammenhengen mellom kultur, religion, kjønn, tilhørighet og integrasjon kompliserer sammenhengen mellom økonomi (forbruk) og tilhørighet og integrasjon, idet at gutter med utenlandsk opprinnelse oftere enn jenter deltar i ulike fritidsaktiviteter. I Mithas tilfelle er det imidlertid sannsynlig at bedre økonomi i husholdet ville hjulpet henne til sterkere tilhørighet og integrasjon i jevnaldergruppen hun ønsker å tilhøre, fordi moren er liberal i forhold til hva Mitha får kjøpe av populære ting og klær, og hvilke fritidsaktiviteter hun får delta i. Både Mitha og Farou går for eksempel på fritidsklubben. De fleste andre jenter med ikke-vestlig bakgrunn deltar altså ikke i fritidsaktiviteter, og de verken inviterer til eller kommer i bursdagsselskaper, noe Mitha og Farou gjør. Om dette er fordi familiene ikke har penger, eller at jentene isoleres av kulturelle, religiøse grunner, vites i dag ikke. Men at det er store forskjeller innad i ikke-vestlige familier i forhold til hvordan jenter får presentere seg selv og hva de får være med på, er sikkert. Noen går for eksempel med *hijab*, andre ikke, noen går i bukser, andre ikke, noen spiller fotball, andre ikke, noen får delta i svømmeundervisning med badedrakt, andre må ha på vanlige klær, hvis de i det hele tatt får delta på svømmeundervisning. Det er derfor sannsynlig at gratis (billigere) fritidsaktiviteter kunne ha ført til at flere jenter (og antagelig også gutter) ville deltatt på disse etnisk norske arenaer, og følgelig økt sannsynligheten for bedre integrasjon både blant jevnaldrende og i det norske samfunn på sikt. At det er en sammenheng mellom økonomi, deltagelse i fritidsaktiviteter og integrasjon påpekes også av lærer Mariann i A- klassen, og bekreftes altså i den nevnte NOVA rapport.

Selv om mange av jentene med utenlandsk bakgrunn skulle ha hatt et ønske om å presentere seg selv som *kul*, har de internalisert for

mange andre kulturelle modeller for kjønn og selvpresentasjon som har fått sterkere motivasjonskraft, for eksempel “være god muslimsk jente, datter”. Disse modeller er nok lettere å realisere gitt en dårlig økonomisk situasjon. Det er rimelig å anta at en selvpresentasjon etter modellen akkurat nevnt, vil utløse positiv respons hjemme, mens en selvpresentasjon som *kul*, slik den er beskrevet her, heller ville utløst negativ respons. Mange jenter med annen kulturell bakgrunn enn den etnisk norske lever sannsynligvis under krysspress i forhold til hvordan de skal fremstå, og for de fleste 10-åringer jeg ble kjent med, vinner “hjemmemodellen” (foreløpig).

7.4.8. Konklusjon

I denne artikkelen har jeg påpekt at ungdomskulturen trenger ned i stadig yngre aldersgrupper, og diskutert hvordan dette preger noen prepubertale barns liv. Det er viktig å være *kul*, det handler om distansering til det barnslige og identifikasjon med de eldre barna. Følgende ungdomskulturelle trekk knyttet til det å være *kul*, kom til uttrykk i barnas praksis; å ha snowboard, fin sykkel, mobiltelefon, klær fra ungdomsbutikker istedenfor de billige kleskjedene, ønske seg penger istedenfor gaver, å delta på pysjamasparty, skoledisco og shopping, opptatthet av utseende, kropp og populærmusikk. I tillegg kommer deltagelse i ulike fritidsaktiviteter som fotball, kampsport og dans. Alt dette koster penger, og det koster mer penger å fremtre som ungdom og *kul*, enn en “barnslig” 10-åring. Slik sett synes det sannsynlig at det er en sammenheng mellom Nina, Marit og Idas dominans og popularitet, og mulighetene for forbruk. De har økonomisk mulighet til å skaffe seg den nødvendige materielle pakken for å være “in”, med de eldre som forbilder, og har definisjonsmakt i forhold til å bestemme innholdet gjennom tilgang på penger. Det handler om å definere hva som må til for å være *kul*; de riktige klær, sko, fritidsutstyr og aktiviteter. Som vist, har ikke Mitha og Farou muligheten til dette på samme måte (Det har heller ikke mange andre med utenlandsk opprinnelse).

Artikkelen har også vist at sammenhengen mellom forbruk, tilhørighet og integrasjon av barn med utenlandsk bakgrunn i den norske hverdagen er komplisert. For på den skolen feltarbeidet er gjort, er gruppen som ikke opplever tilhørighet og integrasjon med de etnisk norske så mange, at de danner egne grupper som gir tilhørighetsfølelse. Men dette er samtidig en form for isolasjon og tilbaketrekking fra det dominerende norske samfunn, og neppe det som gagnar dem på lang sikt i forhold til å klare seg. Mitha og Farou har ikke valgt tilbaketrekking fra de etnisk norske som strategi, men kastet seg offensivt inn for å bli inkludert blant

de populære og *kule*. Dette lykkes de bare sporadisk med. Likevel er de relativt godt integrert i det norske samfunn, fordi familiene prioriterer, og lar dem få lov til å delta på, ulike fritidsaktiviteter. Kulturell bakgrunn har imidlertid betydning for hva som prioriteres, for eksempel at gutter mer enn jenter får delta på etnisk norske arenaer.

Når ungdomskulturen trenger ned i stadig yngre aldersgrupper, kan dette fenomenet tolkes til å berøre barn med utenlandsk bakgrunn ekstra sterkt. Dette fordi det utfordrer kulturelle forestillinger om barn-dom og kjønn og slik kan hemme ytterligere sosial deltagelse for særlig jenter i fritidsaktiviteter, noe som kan bli forsterket av at det å være *kul* koster mer penger. Og når det å være *kul* gjør tilhørighet og integrasjon lettere oppnåelig, blir konklusjonen at ja, tilhørighet og integrasjon har en prislapp. Vi må derfor spørre om prisen kan være for høy i dagens Norge til at mange barn får en tilfredsstillende opplevelse av tilhørighet i den etniske norske jevnaldergruppen og med det god integrasjon i det norske samfunn.

7.5. UTSATTHETENS MÖTE MED VARU- OCH TJÄNSTEMARKNADEN

Torbjörn Hjort, Socialhögskolan, Lund

7.5.1. Inledning

Att ha en lägre och osäkrare inkomst är ett förhållande som undersökts och beskrivits förhållandevis väl i en nordisk kontext. Vi vet vilka grupper som har lägre inkomster och som enligt olika definitioner hamnar under och i närheten av olika definitioner av fattigdom. Vi vet också hur olika gruppers inkomster förändrats såväl i förhållande till varandra som över tid. Däremot är kunskaperna mindre när det gäller utgiftsdimensionen eller hur förhållandena skiljer sig åt mellan olika grupper när det gäller möjligheter till konsumtion. Det förekommer föreställningar med rötter långt tillbaka i tiden som t.ex. Matteusprincipen (Matt 13:12) *Ty den som har, han ska få, och det i överflöd, men den som inte har, från honom skall tas också det han har* och *När det regnar manna från himlen har den fattige ingen sked*. Dessa föreställningar implicerar att grupper med mindre resurser har sämre möjligheter som konsument. Översatt till dagens varu- och tjänstemarknad innebär detta att det krävs någon form av ekonomisk buffert eller entrebiljett för att ha möjlighet till ekonomiskt fördelaktig konsum-

tion. Med ekonomisk fördelaktig konsumtion avser jag t.ex. möjligheter till att utnyttja olika typer av erbjudanden och att kunna köpa mindre kapitalvaror kontant. Detta kan i sin tur betyda att en sårbar eller utsatt ekonomisk situation utsätts för ytterliggare påfrestningar då konsumtionen i relation till andra grupper blir dyrare och mer problematisk. Samtidigt finns det förväntningar och normerande föreställningar (jfr Horowitz 1985, Aléx 2003) att grupper med knappa resurser i sin konsumtion bör vara särskilt inriktade mot sparsamhet, prisjämförelser och rationalitet.

Förklaringarna till fattigare gruppers konsumtionsbeteende eller konsumtionsmönster har varierat. Enkelt uttryckt talar den ena förklaringsvarianten om att orsakerna till fattigare hushålls bristande konsumtionsrationalitet kan förläggas hos individen eller hushållet självt. Det handlar i detta fall om bristande planering, felprioritering och kortsiktighet, problem som anses kunna lösas genom utbildning och hjälp med budgetering och prioritering. Den andra varianten av förklaringar lyfter snarare fram varu- och tjänstemarknadens sätt att fungera som orsaker till fattiga gruppers konsumtionsmönster. I detta sammanhang vill jag peka på mer passiva förhållningssätt från olika marknadsaktörer vilket innebär att fattigare grupper så att säga ignoreras, allt fokus placeras på de köpstarkare grupperna när det gäller t.ex. olika former av erbjudanden. En annan variant med en mer aktiv innebörd utgörs av strategier att nå ekonomiskt svaga grupper genom t.ex. olika kreditarrangemang med dyrare räntevillkor.

I denna artikel är avsikten att diskutera konsumtionsvillkor för hushåll i en utsatt ekonomisk situation. I artikeln presenteras dels möjliga teoretiska ansatser och dels diskuteras dessa ansatser i förhållande till ett empiriskt material.

7.5.2. Tidigare forskning

1963 skrev David Caplowitz boken *The poor pay more*. I denna bok synliggjorde han konsumtionsvillkor för hushåll som bodde i fattiga bostadsområden i USA. Caplowitz visade hur hushållen såväl diskriminerades som ignorerades av olika marknadsaktörer. Deras konsumtion blev inte enbart dyrare utan även mer besvärlig än för hushåll från andra inkomstgrupper. Caplowitz fokus på konsumtionsvillkor för hushåll med en utsatt ekonomisk situation har sedan fortsatt, även om antalet studier är förhållande blygsamt. Andreasen (1975), Allwitt & Donley (1996), Kaufmann et al. (1997) och Hill (2002) är några exempel på amerikanska studier som

belyser villkoren för en knapp ekonomi på varu- och tjänstemarknaden. I Storbritannien har bl.a. Kempson et al. (2000) visat hur en ansträngd ekonomisk situation utgör ett hinder för tillgång till finansiella tjänster. När det gäller nordiska förhållanden är denna typ av forskning svagt utvecklad (Löfgren 1996, Hjort 2000).

Vad forskningen visar är bland annat att föreställningar om att fattiga konsumenter skulle vara mindre rationella vilar på bräckliga grunder (jfr Andreasen 1975, Allwitt & Donley 1996). Snarare kan konsumentbeteendet förstås som förhållandevis rimliga svar på en problematisk situation vilken bland annat innehåller två väsentliga komponenter. För det första befinner sig hushållen på en varu- och tjänstemarknad som i regel inte tar hänsyn till en låg och osäker inkomst. Villkoren är snarare anpassade till medelinkomstgrupperna, d.v.s. hushåll med en förhållandevis stabil och trygg inkomst, vilket ger möjlighet till planering och sparande. Detta ger i sin tur möjlighet till att möta oväntade utgifter och att passa på vid olika erbjudanden. För det andra handlar det om en utsatt ekonomisk situation i ett överflödssamhälle där majoriteten har möjligheter till en annan konsumtion och högre standard. Detta ställer krav och förväntningar på hushåll med en utsatt ekonomi som har att göra med att inte avvika och att försöka vara en del av majoritetssamhället.

7.5.3. Teoretiska utgångspunkter

Materiell och social nödvändighet

Konsumtion har flera dimensioner, i denna artikel vill jag framför allt använda mig av två: den sociala och den ekonomiska. När det gäller konsumtionens sociala dimension fokuseras intresset på konsumtionens betydelse eller mening för ekonomiskt utsatta hushåll. Den ekonomiska dimensionen återkommer under rubriken "Marknadsvillkor".

För att analytiskt förstå ekonomiskt utsatta hushålls konsumentbeteende laborerar jag med begreppen materiella och sociala nödvändigheter (Hjort 2004). I ett överflöds- eller konsumtionssamhälle konsumerar vi av olika anledningar. Dels handlar det om att tillgodose de materiella behoven. Tak över huvudet, mat och nödvändiga kläder är exempel på sådant som kan betraktas som materiellt nödvändigt. I de nordiska samhällena kan förmodligen även varor och tjänster som telefon och TV ses som materiellt nödvändiga (jfr Dellgran & Karlsson 2001). Emellertid karaktäriseras de nordiska samhällena inte av en kamp att få pengarna att räcka till dessa nödvändigheter. Intresset för konsumtion fokuseras snarare på aspekter som att följa med i den tekniska utvecklingen vad gäller

hemelektronik, följa aktuella modetrender, resor, heminredning etc. När en vara eller tjänst uppfattas som något alla har eller gör framstår dessa som sociala nödvändigheter, med andra ord kan det betraktas som avvikande att ställa sig utanför genom att inte konsumera dessa nödvändigheter. Kanske gäller detta speciellt dem som saknar etablering på andra samhällsarenor som arbete, boende eller utbildning (jfr t.ex. Bourdieus (1984) kapitalbegrepp).

I min förståelse av varu- och tjänstemarkanden spelar den tillsammans med t.ex. medier en betydelsefull roll när det gäller att producera och reproducera bilder av sociala nödvändigheter. Ett väsentligt inslag i marknadens logik är utbytbarheten, att det ständigt produceras nya modeller och nytt mode vilket framställer äldre varianter som hopplöst omoderna. En dimension av den stratifiering som sker handlar således om att genom marknadsföring kategorisera konsumenter som inne och ute eller moderna och omoderna. Det är naturligtvis en förenkling att betrakta konsumenter som passiva mottagare av marknadsföringens budskap. Av olika skäl väljer människor att förhålla sig skeptiska till marknadsföringens locktoner (jfr Fiske 1989, de Certau 1984). Men återigen menar jag att det är en skillnad mellan att av t.ex. ideologiska eller pedagogiska anledningar avstå från viss konsumtion och att inte ha ekonomiska möjligheter till detsamma.

Medborgare vs konsument

En annan teoretisk utgångspunkt kan kopplas till samhällsutvecklingen vad gäller utbredningen av marknadsbaserade lösningar. När kollektiva och offentliga arrangemang och verksamheter tunnas ut på bekostnad av marknadsbaserade alternativ finns det anledning att diskutera hur detta påverkar individen. Ett sätt att närma sig dessa frågor är att använda begreppen medborgare och konsument. Medborgarskap bygger på föreställningar om jämlikhet, åtminstone för dem som uppnått medborgarskap. Det handlar i grunden om en politisk tanke där individer inom en stat eller ett samhälle tillerkänns vissa rättigheter men även skyldigheter. Till föreställningen om medborgarskap hör att individen ses som en del av en helhet som inte kan uppnå fullständig lycka eller individualitet utan denna helhet. Konsumenten söker däremot lyckan på marknaden. Individen agerar självständigt utan att behöva ta hänsyn till något socialt ansvar, hon är fri att välja efter egna preferenser. Konsumenten behöver heller inte ta hänsyn till någon kollektiv majoritet. Enligt Gabriel och Lang (1995) finns det från mer vänsterinriktade åsikter bilder av att kon-

sumenten bör anta egenskaper från medborgaren som t.ex. socialt ansvar och miljömedvetande. Föreställningar från marknadsfrämjande ideologier försöker tvärtom göra konsumenter av medborgaren genom att i så hög grad som möjligt få henne att göra självständiga val mellan olika alternativ och lösgöra sig från kollektiva sammanhang.

Detta är naturligtvis fråga om idealtyper men jag menar ändå att detta perspektiv är användbart vid undersökandet av konsumtion och utsatthet. Ett urholkat medborgarskap till förmån för ett mer konsumentinriktat samhälle får förmodligen olika återverkningar för olika grupper.

Marknadsvillkor

Varu- och tjänstemarknadens logik eller sätt att fungera påverkar hushållets möjligheter som konsumenter. Att företag använder sig av segmentering av olika slag är välkänt (jfr Lien 1997). Segmenteringen kan handla om att en vara marknadsförs så att den kopplas ihop med en viss livsstil. Men segmentering kan även innebära erbjudanden som implicit vänder sig till vissa grupper, t.ex. grupper med tryggade inkomstförhållanden. Dessa olika typer av segmentering skiljer sig i åt såtillvida att den första varianten i första hand förhåller sig till olika livsstilar medan den andra fokuserar på inkomstförhållanden. Enligt en mer postmodern förståelse av samhället och framför allt konsumtionssamhället utgör klassuppdelningar inte längre ett relevant kategoriseringsverktyg. Snarare kan samhället förstås utifrån individens möjligheter att välja livsstil, vilket innebär möjligheter att skapa sig en identitet enligt en eller flera livsstilar. Vidare förstås livsstil som något individen kan gå ut och in ur (jfr Holt 1997). Livsstilsbegreppet kan delvis betraktas som en utmanare av klassbegreppet vilket tar större hänsyn till inkomstojämlikheter och hur en individs bakgrund, utbildning och yrke strukturerar hennes möjligheter och position i samhället. Även om livsstilsbegreppet kan hjälpa oss att förstå delar av konsumtionssamhällets logik ställer jag mig tveksam till dess nedtoning av ojämlikhetsaspekter.

I denna artikel fokuserar jag i första hand på marknadens segmentering utifrån socioekonomiska faktorer, snarare än utifrån livsstil. Möjligheterna att välja livsstil begränsas av de ekonomiska förhållanden som råder (jfr Hjort 2004). Eftersom denna artikel behandlar ekonomisk utsatthet menar jag att marknadens segmentering utifrån aspekter som inkomst och etableringsgrad på arbetsmarkanden har en högre relevans.

För att sammanfatta de teoretiska utgångspunkterna avser jag att diskutera dels hur varu- och tjänstemarknaden stratifierar konsumtions-

möjligheterna för olika hushållsgrupper och dels hur den skapar dominerande föreställningar kring konsumtion som hushållen har att förhålla sig till. Med andra ord handlar det alltså om hur konsumtionssamhället i allmänhet och varu- och tjänstemarknaden i synnerhet konstruerar såväl dominerande föreställningar som mer konkreta konsumtionsvillkor.

Det empiriska materialet innehåller inte några undersökningar av faktiska villkor av t.ex. pris- och räntenivåer, tillgänglighet eller regelverk på varu- och tjänstemarknaden utan bygger enbart på hushållens egna föreställningar och upplevelser. Det empiriska materialet innehåller även intervjuer med olika typer av resurspersoner, som t.ex. socialarbetare och lärare vilka har uppfattningar om ekonomiskt utsatta barnfamiljers konsumtion.

7.5.4. Utsatthetens konsumtionsvillkor

Vad säger då hushållen om att leva i en utsatt situation mitt i ett överflöds- eller konsumtionssamhälle? Verkar det finnas några karaktäristika för de konsumtionsvillkor som kan knytas till utsatthet? Under denna rubrik avser jag att presentera och diskutera några aspekter av dessa problemställningar. Inledningsvis berör jag de mer konkreta villkoren för att längre fram i texten fokusera på i samhället dominerande föreställningar kring konsumtion.

Stratifiering avseende tillgänglighet och pris

I en tidigare studie (Hjort 2004) fann jag att hushåll med en knapp ekonomi både får betala mer och har sämre tillgänglighet till ekonomiskt fördelaktig konsumtion än hushåll från andra inkomstgrupper. Emellertid har bostadsområdets betydelse lyfts fram i betydligt större utsträckning i detta nordiska projekt. I de danska intervjuerna framstår det tydligt vad det ur konsumtionssynpunkt kan innebära att bo i ett utsatt bostadsområde. När det gäller tillgänglighet ur ett geografiskt perspektiv påminner förhållandena till viss del om vad tidigare amerikanska studier visat. När det gäller Grorud och Lindängen tycks situationen vara något annorlunda. En förklaring kan vara att möjligheterna till konsumtion och service helt enkelt är bättre i dessa områden. Andra förklaringar kan vara att Lindängen ligger betydligt närmare Malmös centrala delar varför Lindängens eventuellt begränsade utbud inte framstår som speciellt problematiskt. När det gäller Grorud kan ett bättre utbud vad gäller varor och tjänster ha att göra med områdets historia, att det inte i samma utsträck-

ning som Avedöre Stationsby och Lindängen av näringsidkare betraktas som ett problemområde med små ekonomiska resurser.

Avedöre Stationsby tycks ha fått ett allt glesare utbud av varor och tjänster. För att kunna konsumera det som önskas tvingas de boende åka till andra områden, vilket naturligtvis innebär en merkostnad. Det finns en butik vilka flera av de intervjuade är kritiska emot, bland annat på grund av att man inte kan lita på att butiken har vanliga basvaror. Det är vidare intressant att notera att etablering av nya butiker verkar ske i andra områden. Medan utbudet ökar i vissa områden, minskar det i andra, t.ex. Avedöre Stationsby:

Avedöre är precis som uttorkad jord – där kan inte växa något. Vi handlar på Friheten eller Bröndby strand. (DU17)

Vet du vad, det bor – ja, vi blev överraskade när vi läste i en folder som kom i brevlådan här i Avedöre Stationsby – här bor det lika många människor som der bor i Sorö (ett område med en annan socioekonomisk sammansättning). Kan du se det framför dig: Sorö med en enda Netto, men så har vi det här. (DU5)

Enligt de intervjuade handlar det bristfälliga utbudet bland annat om att butikerna inte ger tillräckligt hög vinst, eller att de helt enkelt inte går runt. En aspekt som tydliggjordes när det gäller den geografiska tillgängligheten är betydelsen av det lokala utbudet. Hushållen, såväl i Avedöre Stationsby som på Lindängen, kan på ett förhållandevis detaljerat sätt beskriva vad det innebär för problem när det sker förändringar i butiksutbudet. Det kan handla om att den nya butiken är dyrare, har sämre utbud vilket kanske resulterar i att man behöver åka till ett annat område för att handla till ett pris man finner rimligt. Utan tillgång till bil blir sådana förändringar påtagliga såväl vad gäller pengar som tid.

Emellertid sker även förändringar som beskrivs i positiva ordalag. En sådan förändring är det ökade antalet butiker vilka drivs av invandrare. Dessa butiker välkomnas, framför allt av de grupper som känner igen sig i varuutbudet och som menar att dessa butiker är billigare. Dessa ligger i och för sig inte alltid i det bostadsområdet man bor i men de beskrivs som betydelsefulla:

(De svenska affärerna) de är dyra, varorna är dyra. Det är två tre

gångar dyrare att handla i svenska affärer än att handla i arabiska butiker. (SU12)

Denna utveckling med ett ökat antal "invandrarbutiker" i anslutning till fattigare bostadsområden innebär emellertid inte enbart något som betraktas som positivt. Det finns en tendens till att vissa uppfattar etableringen av denna typ av butiksetablering som något negativt:

Allt vad som finns däruppe (butikscentrat) det är av en annan kultur, det är bara Netto – allt annat är baserat på utlänningar. (DU 15)

Det finns sålunda både ett välkomnande och en oro kring det ökade utbudet av "invandrarbutiker". Det behöver nödvändigtvis inte gälla generellt men när uppfattningen är att de mer traditionella eller inhemska butikerna slår igen i utsatta bostadsområden samtidigt som mindre invandrarbutiker istället etableras kan detta av de boende betraktas som en negativ stratifiering av varu- och tjänstemarknaden.

Det finns följaktligen olika utvecklingstendenser när det gäller fattigare bostadsområde i relation till varu- och tjänstemarknaden. Den ena kan förstås som en förändring från det bekanta, d.v.s. butiker som representeras av traditionella butikskedjor till det mer främmande som kanske representerar en lägre status. En alternativ tolkning är att denna nyetablering kan betraktas som alternativ eller något som fyller tomrummet efter de inhemska butikskedjorna och som dessutom kan erbjuda lägre priser. Poängen i detta sammanhang är hur butiksnedläggningar respektive nyetablering ger upphov till spänningar som kan knytas till hur varu- och tjänstemarknaden förändras. Det som i någon mån representerar majoritetssamhället flyttar ut från området, denna process kan också knytas till ett områdes status och attraktivitet.

Symbolisk stratifiering

En annan betydelsefull aspekt av varu- och tjänstemarknadens stratifiering är de budskap och föreställningar som skapas genom bl.a. marknadsföring. Jag avser då budskap som signalerar vad som anses vara "normal" konsumtion, d.v.s. sådant som alla borde köpa eller göra. Vidare avser jag budskap som signalerar varors och tjänsters symboliska värde eller status. När man studerar utsatthet och konsumtion finns det anledning att inte enbart fokusera på sådant som kan betraktas som statusfyllt eller knytas till en positiv symbolisk laddning. Det finns i detta sammanhang även and-

ledning att fokusera på sådan konsumtion som kan ha en negativ symbolisk laddning eller signalerar låg status (jfr Middleton et al. 1994). Sådan konsumtion kan t.ex. utgöras av kläder köpta på second hand och på lågprisvaruhus. Vi kan sålunda laborera med olika drivkrafter, för det första de som drar mot att man gentemot omgivningen signalerar att man genom sin konsumtion vill utmärka sig genom att konsumera sådant som betraktas som varor eller tjänster med högre status. För det andra kan vi identifiera drivkrafter bakom konsumtion som mer handlar om att undvika konsumtion som förknippas med ekonomisk knapphet och som kan betraktas som stigmatiserande. En annan sida av denna drivkraft är att försöka konsumera på ett sätt som överensstämmer med bilden av "normal" konsumtion, d.v.s. den bild man har av hur majoritetssamhället konsumerar (jfr Dellgran & Karlsson 2001). I detta sammanhang spelar marknadsföring, medier och kulturindustri en betydelsefull roll då dessa verksamheter producerar och reproducerar bilder av den normala konsumtionen. Skapandet och kampen om varors och tjänsters status förs emellertid även på andra arenor i samhället och även bland utsatta grupper uppehålls normer om hur och vad som bör konsumeras (jfr Bourdieu 1984, Aléx 2003).

Bland de undersökta hushållen förekommer strategier vilka implicerar olika strävanden. Ett hushåll beskriver en hård prioritering av märkeskläder till barnen. Enligt modern handlar denna prioritering om att det inte ska synas på barnen att de har en ensamstående mor. I denna kvinnas berättelse är det möjligt att tolka in såväl betydelsen av social distinktion (att vara som *vissa* andra) som undvikandet av sådan konsumtion som kan uppfattas som stigmatiserande:

Jag har den principen att man inte ska kunna se på mina barn att jag är ensamstående. Om du går genom huset kommer du att se att det inte finns något (lousy) billigt/losigt på deras rum ... Men det du kan se när du tittar på torkstället är modekläder, där hänger Timberland ... det har jag valt för att jag är ensamstående... jag kan inte låta bli, det har blivit en livsstil och något jag använder mycket pengar till, jag är lite klädfixerad. Jag går inte på rea, alltså visst kan jag köpa något på rea, men jag letar inte medvetet efter det, för jag gillar inte att stå i kö och trängas, jag ser att det är så när jag går förbi butikerna. Jag handlar inte på Bilka, jag borde kanske göra det med min ekonomi, men jag har valt att säga... vi reser inte, jag röker inte, vi har inte bil, jag sitter inte

med ett hus så jag vill hellre ha pengarna till (fede) dyrare/finare saker till barnen. (DU15)

I citatet ovan finns flera aspekter som kan knytas till föreställningar kring konsumtion och utsatthet. Kvinnan vill inte att det ska synas på barnen att de har en ensamstående mor. Att vara en ensamstående mor tycks implicera en viss typ av konsumtionsmönster, t.ex. att handla på Bilka. Vidare strävar hon efter ett konsumtionsmönster som hon uppfattar som normalt, som inte avviker eller är stigmatiserande. I detta mönster ingår märkeskläder vilka kvinnan på ett sätt verkar tycka är för dyra. Hon pratar t.ex. om att hon är klädfixerad och att hon prioriterar ner annat för att kunna köpa dessa kläder. Ytterligare en intressant aspekt är hur denna kvinna inte enbart kan betraktas som ett "offer" för omgivningens krav och förväntningar kring konsumtion. Hon är själv med och reproducerar föreställningar kring vad som är ett "normalt" konsumtionsmönster och vad som är stigmatiserande eller kan uppfattas som avvikande.

Enligt en sådan förståelse innebär bilden av varu- och tjänstemarkanden som ett maktcentrum, vilket styr och skapar dominerande normer och föreställningar kring konsumtion, en förenkling. Inte heller tycks det vara så att enbart mer etablerade grupper kan betraktas som dem vilka definierar och kontrollerar vad som är rätt respektive fel ur ett konsumtionsperspektiv. Gränssättning och kontroll för hur konsumtion ska hanteras tycks även pågå bland de utsatta. Kanske kan detta tolkas som ett sätt att ta avstånd från knapphetens eller fattigdomens konsumtionsmönster. Enligt bl.a. Bourdieu (1984) visar vi vår socioekonomiska position genom att bedöma andras smak och stil. Bourdieu menar vidare att det är vanligare att detta sker genom avståndstagande än uppskattning. Utifrån detta resonemang menar jag att varu- och tjänstemarknadens stratifiering pågår i ett ständigt samspel med olika grupper i samhället. Stratifieringen bekräftas eller får fäste genom att den så att säga får en mening bland olika grupper, varor och tjänster ges specifika innebörder, t.ex. att de relateras till en viss gruppstillhörighet eller livsstil alternativt något som alla bör ha. I ett svenskt reklamblad gick det att läsa: *Snart har du ingen glädje av din videobandspelare, dags att skaffa DVD*. Detta kan ses som ett typiskt uttryck för hur varu- och tjänstemarknaden sänder ut signaler om vad som är att betrakta som normalt eller socialt nödvändigt, signaler som ganska snart blir kriterier för hur människor bedömer varandras konsumtion.

Ett exempel på en vara som på ett tydligt sätt kan betraktas som en representant för en social nödvändighet är mobiltelefonen. Varu- och

tjänstemarkanden behöver inte längre övertyga befolkningen om värdet och nyttan med en mobiltelefon. Stratifieringen pågår istället genom vilken modell du har på mobiltelefonen:

Ja, mobiltelefonen är ett bra exempel idag som även har drabbat mig. Mobiltelefonen visar vilken status du har, det beror på vilken mobil du har ... det andra är att den är lockande för att de hittar på nya knep för att man ska köpa den, de lägger till nya funktioner. För många, ja jag själv, jag har en mobil som är helt onödigt, den har funktioner som jag inte ens kan använda men jag lockades, reklamen du vet. (SU11)

Att ha en modell som anses som föråldrad (jfr skämt som t.ex. tegelsten) kan således ha en stigmatiserande verkan. Ett alternativ är att ställa sig utanför, att visa omgivningen att man inte bryr sig om eller har behov av att alltid ha den senaste varianten. Detta förhållningssätt torde emellertid vara svårare om orsaken är att man av ekonomiska skäl inte kan byta till en nyare modell. Att ha valt något, i detta fall att avstå, innebär en annan position i konsumtionssamhället än att inte kunna välja.

7.5.5. Den utsatte som konsument

Ju fattigare de fattiga är, desto högre och nyckfullare sätts de livsmönster som ska dyrkas, eftertraktas och efterliknas. Och således förvärras den subjektiva känslan av otillräcklighet, med all den stigmatiseringens och förödmjukelsens plåga som åtföljer denna känsla, genom ett dubbelt tryck av sjunkande levnadsstandard och ökad relativ (komparativ) försakelse, som båda snarare förstärks än dämpas av den ekonomiska tillväxten i dess nuvarande, avreglerade laissez-faire-form (Bauman 1998 s. 65).

Citatet ovan är en färgstark tolkning av vad fattigdom kan tänkas innebära i ett samhälle där konsumtionen betyder allt mer som socioekonomiskt stratifieringsinstrument. Men ett allt intensivare konsumtionssamhälle handlar inte enbart om hur olika grupper och individer ser på sig själva och varandra. Förutom detta perspektiv som kanske mer innebär en slags upplevd delaktighet eller social positionering finns det även mer konkreta och handfasta uttrycksformer för det intensifierade konsumtionssamhället. I denna text har jag tidigare lyft fram hur markanden geo-

grafiskt styr tillgängligheten avseende konsumtion för olika grupper. Det finns emellertid andra aspekter av utsatthet i förhållande till ett alltmer konsumtionsbaserat samhälle. Utsatta grupper har, precis som de flesta andra, i takt med välfärdsstatens uppbyggnad tillerkänts olika typer av medborgerliga rättigheter som t.ex. civila, politiska och sociala rättigheter (jfr Marshall 1992). Emellertid finns det en diskussion huruvida några av dessa medborgerliga rättigheter är på väg att s.a.s. marknadsanpassas eller konkurrensutsättas. I detta sammanhang kan t.ex. rätten till bostad och en framtida pension på en rimlig nivå nämnas. Detta kan ses som uttrycksformer för ett samhälle där vi har att agera som kunder eller konsumenter på en marknad snarare än som medborgare med rättigheter i förhållande till en stat. Oberoende om detta är att betrakta som något som ökar eller minskar människors levnadsnivå, livskvalitet och trygghet finns det anledning att diskutera denna utveckling i förhållande till utsatthet. I detta projekts empiriska material tydliggörs utsatthetens beroende av olika typer av välfärdslösningar. Om detta beroende ses i ljuset av att välfärdsstaten tenderar att dra sig tillbaka och lämna över delar av ansvaret för välfärden till marknadsbaserade lösningar och till individerna själva (jfr Bonke 1998, Sunesson et al. 1998) bör det betraktas i förhållande till olika gruppers möjligheter att välja. Bland de danska, norska och svenska utsatta hushållen tydliggörs de svårigheter som uppstår när de ska agera som konsumenter i förhållande till t.ex. bostadsmarkanden. De valmöjligheter och alternativ som ett konsumtionsbaserat samhälle erbjuder en majoritet av befolkningen fördelas inte jämlikt. Orsakerna till detta tycks handla om att möjligheterna till konsumtion är beroende av ekonomiska resurser, tillgång till information, nätverk, geografisk tillgänglighet etc.

I det empiriska materialet framstår skillnaderna mellan de etablerades och de utsattas förhållningsätt till konsumtion på ett relativt tydligt sätt. Medan de etablerade betonar lust, valfrihet, frihet och självständighet så talar de utsatta mer i termer av nödvändighet, begränsade alternativ och kontroll.

Det kan i postmoderna texter framstå som att människan i det västerländska samhället, oavsett socioekonomisk position, kan välja från ett smörgåsbord med olika livsstilar, konsumtionsalternativ och identiteter (jfr Gabriel & Lang 1995; Holt 1997; Jansson 2001; Bauman 2001). I och för sig framhålls på sina ställen kampen om symboler och innebörder mellan olika grupper, men ojämlikhetsperspektivet får huvudsakligen stå tillbaka för idéer om att du genom konsumtion kan bli den du vill vara. Förenklat kan konsumtion sägas fungera emanciperande i förhållande till

såväl klasskillnader som ekonomisk knapphet. Emellertid finns det risk att aspekter kring ojämlikhet avseende möjligheter och resurser tonas ner. Om vi t.ex. tittar närmare på hur de intervjuade hushållen betraktar sina framtidsutsikter och tolkar detta i perspektiv av ett konsumtionssamhälle präglad av möjligheter och val framstår den mer postmoderna uppfattningen som tveksam. I de tre länderna talar de utsatta hushållen om framtiden i termer av att kunna betala de nödvändiga utgifterna, kunna leva ett någorlunda normalt liv och att slippa vara beroende av offentliga selektiva trygghetssystem. De etablerade däremot talar om framtiden, åtminstone till en del, i form av konsumtionsrelaterade drömmar (resor, större hus etc). Medan de etablerade på olika sätt intar en positiv och förväntansfull hållning till framtiden är de utsatta betydligt mer försiktiga. De utsattas berättelser befinner sig ganska långt ifrån postmoderna betraktelser av konsumtionssamhällets möjligheter:

så att jag kan tjäna så att jag har mat på bordet och kläder, till oss båda (SU3)

ja, det hade väl varit att jag skulle slippa snåla. Ja att någong gång alltid behöva säga nej ... kanske att jag inte hade behövt bry mig om, om jag ska köpa en stor ost eller köpa en liten ost. Ja, såna saker, det hade varit skönt att slippa tänka på (SU14)

Konsumtionssamhället, såväl det nuvarande som ett framtida, upplevs på flera väsentliga punkter olika av de etablerade och de utsatta. Även om samhället alltmer har kommit att präglas av konsumtion tycks inte detta innebära att traditionella differentieringsmönster upplöses. Snarare kan vi se hur förutsättningar som etableringsgrad på arbetsmarkanden och position i välfärdssystemen fortfarande styr möjligheterna för hushållen att vara delaktiga i konsumtionssamhället. De postmoderna löftena om ett samhälle byggt på konsumtion och ousinliga valmöjligheter infrias inte om man vänder sig mot de mer sårbara grupperna i samhället. Tvärtom finns det fog för att tala om konsumtion som en ytterligare differentieringsmekanism.

7.5.6. Konklusion

Den differentiering som sker inom konsumtionssamhället är knuten till olika samhälleliga processer. I denna text har jag framför allt velat sätta fingret på två. Den ena rör sig kring de konkreta förhållanden som ute-

stänger, försvårar och fördyrar konsumtionen för hushåll med en knapp ekonomisk situation. Varu- och tjänstemarknadens sätt att fungera i förhållande till olika segment av konsumenter tycks innebära en ytterligare belastning för de redan utsatta. T.ex. kan nedläggningen av en lokal livsmedelsbutik innebära stora svårigheter och ökade kostnader för ett utsatt hushåll. Denna mer konkreta stratifiering är till stor del knuten till pris och tillgänglighet. Medan de etablerade grupperna kan sägas utgöra varu- och tjänstemarknadens huvudsakliga segment utgör de utsatta en mer perifer grupp som får konsumera enligt villkor som de etablerade förmodligen inte skulle finna sig i. Möjligen kommer vi framöver i än större utsträckning att kunna se hur olika typer av butiker etableras i olika bostadsområde och på så vis även påverkar områdets status och attraktionskraft. Vid ett möte mellan de boende och olika näringsidkare i Avedöre Stationsby var ett förslag att öka antalet invandrarbutiker i området och på så vis locka invandrare från andra områden att handla i Avedöre Stationsby.

Den andra processen som rör relationen mellan utsatthet och varu- och tjänstemarknadens stratifiering är mer svårångad. Emellertid handlar den om hur det på varu- och tjänstemarknaden skapas föreställningar om dels vad som är att betrakta som socialt nödvändig konsumtion och dels vilka varor och tjänster som signalerar hög respektive låg status. Genom denna process kategoriseras, förenklat uttryckt, olika konsumtionsmönster som t.ex. avvikande eller normala. En poäng i detta sammanhang är att såväl etablerade som utsatta kan betraktas som aktörer i spelet om hur konsumtion av varor och tjänster ska tolkas. Gränsdragning och reproduktion av dominerande föreställningar sker i ett samspel med varu- och tjänstemarknaden såväl bland etablerade som utsatta.

Utifrån projektets empiriska undersökning tycks konsumtions-samhället inte innebära någon större förändring när det gäller differentiering och fördelning i samhället i övrigt. Snarare verkar det vara så att konsumtion interagerar och förstärker de ojämlikhetsmönster som redan existerar och som är beroende av faktorer som etableringsgrad på arbetsmarknaden, position i välfärdssystemen, etnicitet, utbildningsnivå etc. Det finns därför anledning att inom välfärdsforskningen framöver betrakta konsumtion som ett betydelsefullt kriterium när det gäller att undersöka och förstå välfärdutvecklingen bland utsatta grupper. Även forskning som ägnar sig åt att förstå konsumtionens betydelse i samhället, t.ex. sociologi och antropologi, bör till vissa delar vidga sitt forskningsfokus till att även gälla frågor som differentiering, marginalisering och utsatthet i förhållande till konsumtion.

7.6. VOKSNE BARN. ØKONOMISKE RELASJONER MELLOM BARN OG FORELRE

Runar Døving, Statens institutt for forbruksforskning (SIFO)

7.6.1. Innledning

I Skandinavia er det en klar individualistisk ideologi, løsrevet fra slekts- og klansbånd, som forventer oppdragelse til selvstendighet. Barna skal oppdras til individuell autonomi, og skaffe seg et bosted der de gjør seg uavhengig av foreldrene (Døving 2003; Gullestad 1996). Den samfunnsvitenskapelige selvforståelse i Vesten er også preget av en tiltagende individualisering, der slekt antas å ha mindre betydning (Giddens 1991). Samtidig finnes det en åpenbar familisme, slik Sørhaug (1996) benevner vårt samfunn. I jussen finner vi pliktdelsarv. Det vil si at minst to tredeler av alt foreldre eier skal overdras til barna. I tillegg overføres det store verdier til barna mens foreldrene lever, i form av tjenester og gaver. Spørsmålet er da om disse to forestillingene eller idealene er motstridende. Er det individualistiske idealet i konflikt med at det overføres verdier fra foreldre til barn etter de har etablert eget hushold, og på hvilken måte? Finnes det ansvarsrelasjoner utenfor eget hushold som også er forpliktende? Tesen denne artikkelen finner støtte til er derfor: Forsørgerplikten til egne barn varer livet ut.

Et hushold kan defineres som et sted, med felles tak, felles produksjon, felles måltid, felles budsjett og omsorg for husholdets til enhver tid eksisterende medlemmer. Husholdet er delvis definert som et hjem og delvis som en autonom økonomisk enhet. Det er altså både en sosial enhet bestående av alle mennesker som bor sammen (under samme tak), og et arbeidsfelleskap. Enheten kan være en leilighet, et hus, et mobilt hjem, noen rom eller ett eneste rom. Medlemmer i husholdet kan være en eneste familie, en person som lever alene, to eller flere familier som bor sammen, eller en gruppe.

Det er vanlig å skille mellom familie og hushold ved at familien representerer reproduksjon, mens husholdet representerer produksjon – et arbeidsfelleskap som også tar ansvar for andre personer (Rudie 1969). I Norge er såkalt neolokal bosetning en ideell norm. Det vil si at det nye paret etablerer et nytt sted å bo, uavhengig av deres slektstilhørighet. Dette til forskjell fra ulike andre samfunn, der det forventes at paret etablerer seg ved hennes slektsted (uxorilokalt), eller hans slektssted (virilokalt). Praktis derimot viser mer ambilokal bosetning, det vil si at paret velger bosetning

hos et av slektsleddene, av praktiske og økonomiske årsaker (Døving 2003). Det kan være muligheten til arbeid, tomt eller hus. At bolig kan være knyttet til begge ledd i form av valg, er typisk for bilateralt slektskap, det vil si at man også regner slekt fra begge ledd.¹⁸

I etnografien finnes det en mengde ulike varianter for hva som er den vanlige formen for hushold. Disse er som regel knyttet til familie og slekt. Det bilaterale slektskapssystemet, der man regner slekt gjennom både far og mor, bruker gjerne huset for å skape eksklusive grupper. Man kan godt betegne Skandinavias slektsorganisering som *husbasert* i Claude Lévi-Strauss' forstand (Lévi-Strauss 1969). Familien som kooperativ gruppe manifesteres i huset som en slags moralsk person. Hus er både en emosjonell metafor og organiserer familiens rettigheter og plikter. I motsetning til unilineære slektskapssystemer vil egos slekt i prinsippet være ulik fra de andre som er inkludert i det prinsipielle slektskapet, med unntak av søsken med samme foreldre. Selv søskenbarn blir ikke del av én unik slektsgruppe. Gruppene kan dele medlemmer, men hver gruppe har medlemmer som ikke er del av den andre. Dette gjør den konjugale enheten, altså *kjernefamilien* sterk, selv om den ikke utelukker slektsnettverk (Fortes 1969).

Fra klassiske sosiologiske teorier regnes tre ulike måter å ordne livsopphold i moderne statssamfunn på: Fra markedet (eget arbeid), gjennom familien og/eller gjennom staten i form av fellesskapets ytelser. I tillegg finnes det overføringer fra et sivilt samfunn med et formelt eller uformelt naboskap (klassisk ref., eks Weber).¹⁹ Likevel er den økonomiske forskningen i moderne samfunn stort sett basert på individets forhold til markedet, med en underliggende rasjonell aktør som prinsipp. Den antropologiske forskningen i Vesten har i liten grad forholdt seg til viabilitetsstudier på husholdsnivå, og jeg har ikke funnet noen fra Skandinavia. Jeg vil derfor ta utgangspunkt i Stenning (1969) "Houshold viability among pastoral Fulani". Her viser han hvordan husholdets levedyktighet hos fulanifolket er avhengig av arbeidskraft og andre økonomiske ressurser.

18. I våre samfunn er det gjennom odelsretten, som inntil 1982 i Norge og 19XX (indsættes – jens) i Danmark og Sverige, eldste sønn som tar over gården, noe som innebærer en systematisk virilokal bosetning (Daugstad 1999).

19. Et vesentlig poeng her er å se på andre europeiske måter rettigheter til sosialhjelp er formulert. Hvis det er slik at barn har forsørgerplikt overfor foreldre og omvendt, betyr det at denne artikkelen/kapitlet bør diskutere hvordan man i skandinaviske velferdsordninger ikke tar høyde for kulturelle forpliktelser osv.

Husholdets viabilitet endres gjennom hele løpet, og har en naturlig høyde rett før barna etablerer eget hushold. Og da, motsatt, er husholdets ikke-levedyktige periode nettopp ved nyetableringen (Stenning 1969). Og selv om kvegnomader i den østre delen av Sahelbeltet ikke har samme ervervsgrunnlag som skandinaver, viser vårt datamateriale at husholdets viabilitet nettopp er en prosess, og har meget sammenfallende trekk som hos Fulani.

Med utgangspunkt i et større kvalitativt datamateriale vil jeg her vise hvilke typer overføring som finner sted mellom foreldre og barn, hvilke ideologiske problemer som er knyttet til slike overføringer, og analysere problemstillingen vedrørende vedvarende forpliktelser overfor voksne barn. Det er også funnet store forskjeller i materialet mht. sosial stratifisering. Sosial ulikhet vil derfor også bli behandlet. Migrasjonstilværelse gir også store utslag i forhold til problemstillingen, fordi immigrantere som er intervjuet har foreldre i et annet land, og snarere har forsørgerforpliktelser til disse, enn omvendt. Disse er relativt utsatte i vår sammenheng, men vil være relativt velstående i en helt annen kontekst.

7.6.2. Materiale og metode

Data er hentet fra det nordiske prosjektet *Utsatthet og forbruk i de nordiske velferdssamfunn*. Materialet består av 3x25 semi-strukturerte intervjuer av barnefamilier fra hhv. Oslo, Malmö og København. Hovedproblemstillingen i prosjektet var knyttet til forbrukets betydning for sosial deltagelse i storsamfunnet blant ulike grupper. Det ble derfor aktivt plukket ut antatt utsatte grupper og mer etablerte middelklassefamilier. Intervjuene er derfor klassifisert i de to kategoriene *etablerte* og *utsatte*. Kriteriene er dels etter objektive karakteristika som inntekt og eierforhold til bolig, og dels etter subjektive kriterier eller opplevd utsatthet. Datasettet er derfor organisert i etablerte (E) og utsatte (U) og i koder for hvert enkelt land hhv. D (Danmark), N (Norge) og S (Sverige). I teksten vil intervjusitater benevnes med for eksempel DE1, DU1 osv. Jeg har i presentasjonen av materialet beholdt benevnelsene, fordi aspekter vedrørende familienes økonomi gir mulighet for å tolke mulige forpliktelser i forhold til klasse og sosial ulikhet. (Alle sitatene er oversatt til norsk av meg.)

Informantene i det svenske og norske materialet bruker stort sett slektskapsterminologien “mor”/”mamma” og “far”/”pappa” på sine foreldre. I det danske brukes som regel termen “foreldre”. I teksten under blir derfor termene “foreldre/mor/far” like gjerne brukt om besteforeldrene som informantene – som er mellomgenerasjonen – alt etter som konteksten tilsier det. Og barn blir da brukt om både informantene og de små

barna. For å være presis, og for å unngå misforståelser, bruker jeg de antropologiske standardbetegnelsene “S/D” (“son”/”daughter”) for sønn, datter eller barn “M/F” (“mother”/”father”) for mor, far eller foreldre og “MM/ME, FM/FF” (“mothers mother”/”mothers father”, “fathers mother”/”fathers father”) for mormor, morfar, farmor, farfar og besteforeldre for å presisere generasjonsnivåene.²⁰ Begrepet “besteforeldre” er både en ideologisk og generasjonsspesifikk teknisk term, noe jeg vil komme tilbake til.

Før jeg presenterer materialet, vil jeg trekke fram to relevante kontekster. Den ene er individets forrang i loven, den andre er forholdet mellom livsløp og generasjon.

7.6.3. Kontekst 1. Diskrepans individ hushold

Lov om sosiale tjenester (sosialtjenesteloven) i for eksempel Norge er likevel formulert med *individet* som universelt prinsipp. I lovens formål står det at den skal a) “fremme økonomisk og sosial trygghet, å bedre levevilkårene for vanskeligstilte, å bidra til økt likeverd og likestilling og forebygge sosiale problemer”, og b) “bidra til at den enkelte får mulighet til å leve og bo selvstendig og til å ha en aktiv og meningsfylt tilværelse i fellesskap med andre.”²¹ Prinsippet for tildeling av sosialhjelp er altså individuell. Men det blir tatt hensyn til “forsørgerbyrde”. Det vil si den plikt enkeltindividet har til å forsørge barn og ektemake. Dette betyr at alle kjernefamiliemedlemmer i husholdet regnes inn i regnskapet, slik at det i praksis er husholdets totale inntekt som legges til grunn, og ikke individets.

I prinsippet skal husholdets andre medlemmer, som også kan være i familie; brødre, foreldre, eller andre myndige personer, ikke legges til grunn for sosiale ytelser når man selv er myndig. Men sosialkontorenes praksis i kommunene, som forvalter loven, vil, med referanse til sosiallovens § 4-1. *Opplysning, råd og veiledning*, sørge for at individets familiære tilknytning også blir lagt til grunn. Der står det at “sosialtjenesten skal gi opplysning, råd og veiledning som kan bidra til å løse eller forebygge sosiale problemer.” På den måten vil sosialkontoret – av budsjettøkonomiske og/eller politiske grunner – i praksis sørge for at individet kan få støtte fra andre enn det offentlige, som regel familien. Men individet er

20. Søsken er dessverre ikke en standard generisk term på engelsk og har derfor heller ikke blitt det i den antropologiske slektsterminologien (?).

21. Se Lov om sosiale tjenester.

ikke forpliktet til å gi opplysninger om foreldres inntekt, og sosialkontoret har ikke krav på den type informasjon.

Forsørgerforholdet mellom individ og hushold er altså ikke avklart i loven. Forsørgerplikten er kun knyttet til rett nedadstigende blodsband (livsarvingene) under myndig alder (barn) i første ledd, og til juridisk slektskap i første ledd (ektemake). Andre familiære relasjoner, enten av blod eller inngifte, er det ikke knyttet juridiske forpliktelser til. Det betyr at et individ på atten, med en døende, styrtrik mor, boende i ett rom, definert som hybel i morens hus, i prinsippet vil ha krav på sosialhjelp. Lovens sedvane – presedens – viser dermed til uklare forpliktelser: Prinsipielt viser loven til autonomi, men praksis viser en selvfølgelighet i at for eksempel Røkkes barn ikke skal motta sosialhjelp.

Slik både husholdet og måten ansvarsområdet er definert på, synes det som et underliggende premiss at *kjernefamilien* er husholdets naturlige enhet. Spørsmålet er da om det finnes andre ansvarsrelasjoner utenfor husholdet som også er forpliktende, og hvordan kommer disse til uttrykk i praksis?

7.6.4. Kontekst 2. Livsløp og generasjon

Begrepet generasjon har med de to betydningene; kohort og familiær status i livsløpet blitt sammenblandet, men som Attias-Dunfut og Arber argumenterer, er hvert medlem i en kohort også knyttet til andre individer gjennom slektskapsband (Attias-Dunfut & Segalen 1998). Siden familiær status og kohort ofte sammenfaller, er det lett å tro at systematiske generasjonsskille i for eksempel arbeidslivet er analoge til systematiske generasjonsforskjeller i familier. Det er derfor viktig å skille begrepene slik at de ulike analyser blir koherente, og at ulikhetene ikke blandes. I denne artikkelen er det den familiære generasjonsflyten som analyseres.

Empirien tyder på at den økonomiske relasjonen mellom informantene (barnefamiliers voksne) og deres foreldre ikke opphører når barna blir voksne (juridisk) og flytter hjemmefra. Det synes som om statusen “foreldre”, “mor/mamma” eller “far/pappa”, har visse plikter som ikke er synonym med den juridiske kategorien myndig (også verge, forelderansvar). Forsørgerplikt synes med andre ord å være en kulturelt normert, vedvarende, uformell forpliktelse, selv om barna er voksne.

Økonomisk uavhengighet er en tiltagende prosess i livsløpet, og er ulik i ulike sosiale strata (Jones 1992). Når man blir myndig, eller når man etablerer bo, blir man ikke automatisk viabel. På den ene siden blir man myndig, juridisk rettsperson i en alder av 18 år. Man har da de samme

rettigheter og plikter i forhold til det offentlige som foreldrene har, men halvparten av alle 19-åringler lever sammen med foreldrene, mens 90 prosent har flyttet når de fyller 25 år (Lappegård & Brunborg 2004). Men som Lappegård og Brunborg skriver: "Flytting hjemmefra er i mange tilfeller ikke en absolutt begivenhet, men heller del av en prosess. Mange bor for eksempel hjemmefra i perioder for å gå på skole eller studere, men vender tilbake til foreldrehjemmet i feriene. Når vi ser på tall som viser den endelige utflyttingen, er alderen noe høyere" (samme sted). Men det er ikke uvanlig at enslige mødre flytter tilbake til foreldrehjemmet ved for eksempel ekteskapsbrudd. Og både kårinstitusjonen og generasjonsboliger er ikke uvanlige fenomener.²²

Atskillelsen er altså uklar. Det finnes også ordtak som sier "man er alltid barn av sine foreldre", og leser man andre deler av jussen, synes det klart at minst to tredeler av alt foreldre eier skal tilfalle barna når de dør, gjennom forpliktende arv, og det er heller ikke lov å forfordel barna.²³ Slik Jones (1992) klart viser, er det store forskjell på grupper i moderne samfunn for hvor økonomisk uavhengige barna blir, og når de blir økonomisk uavhengige. Dette gjelder både individuelt og i forhold til klasse. Interessant nok finnes ikke noen form for overgangsrite som bekrefter at bånd til foreldre skal brytes. Bryllupet er det nærmeste man kommer, og har en klar neolokal norm, som altså gjør at man forventer autonomi, men, som vi skal se, blir den ambilokale praksis også en del av den uklare forpliktelsesrelasjoner.

Det er rimelig å tenke at hushold i alle samfunn har viabilitetsykluser, men både størrelsen på hva som er den økonomiske gruppen, og hvilke ideologiske verdier som er gjeldende, varierer betydelig. Hos Stenning Fulanifolk er husholdets viabilitet en prosess, som for dem gir seg utslag i en delvis overlappende sammenslåing mellom farens og sønnens hushold (i et patrilineært system). Dette fører til avhengighet fra sønnen, og tilsvarende kontroll over lån og gaver fra faren. Selv om de i prinsippet bør etablere eget, selvstendig hushold når de venter sitt første barn, tar det tid før de er i stand til å erverve en levedyktig buskap, og arbeidskraft til

22. I europeisk sammenheng er imidlertid ikke det skandinaviske tallet særlig høyt, snarere tvert i mot.

I den andre enden blir italienerne over 25 år før halvparten har flyttet hjemmefra. Og hele 32 prosent av trettiåringe menn bor sammen med sine foreldre (Lappegård & Brunborg 2004).

23. Se Lov om arv. § 1. Næraste slektsarvingar er avkomet (livsarvingane) til arvelataren. Barna til arvelataren arvar likt dersom ikkje anna går fram av særskilde lovreglar. Og § 29. To tredjepartar av formuen til arvelataren er pliktdelsarv for livsarvingane.

å drive den. Stenning finner at det tar omtrent fem-seks år: “This is the period in which a boy will grow to the herding age.” (Stenning 1969:129).

I det offentlige ordskiftet og i mye sosiologiske litteratur, tenkes det ofte at moderne mennesker er løsrevet fra slekts- og klansbånd. I dagligtalen finner vi denne selvforståelsen igjen i utsagn som “før var vi familieorienterte, mens vi i vår moderne kultur er blitt individualistiske.” Tolkningen av dette er imidlertid både positiv og negativ. Før hadde man samhold, nå er det egoisme, men vi har frihet, og ikke tvunget til familiære forpliktelser. I vår kultur er det en klar individualistisk *ideologi* som forventer en oppdragelse til selvstendighet (Gullestad 1996). Barna skal oppdras til individuell autonomi. Som vi skal se, synes dette idealet ikke å være uproblematisk, med den praksis at verdier overføres direkte fra foreldre til barn etter de har etablert eget hushold. I intervjumaterialet ser vi flere indirekte bindinger mellom ulike generasjoner. Og vi ser også at de gjensidige, bindende relasjonene underkommuniseres.

En annen kontekst som synes viktig er at folk lever stadig lengre, det vil si at det blir større sannsynlighet for at man kan ha et nærmere forhold til sine besteforeldre. For hundre år siden var forventet levealder om lag 50 år, og nå er den om lag 80 (i Norge 77 for menn og 81 for kvinner) (SSBs befolkningsstatistikk). Det har også vært en systematisk økning i levestandard, noe som minsker betydningen av foreldrenes deltagelse i den daglige omsorgen. I tillegg er både infrastruktur og kommunikasjonsmidler kraftig forbedret, slik at muligheten til å ha fysisk kontakt er betydelig forbedret. Alle disse fenomenene bør ha økt innvirkning på både de praktiske og de ideologiske generasjonskontaktene.

Begrepene “voksen” og “barn” har også helt klare konnotasjoner. Barn refererer til en umyndig person (slik også i lovverket). Begrepet voksen, derimot, er synonymt til det juridiske begrepet myndig, altså en person som er ansvarlig både for eget og andres liv. Selv om “Det fylte 18de år skal være Kongens myndighetsalder”, som det står i Lov om kongelig myndighetsalder, er begrepet knyttet til både subjektiv og objektivt livsløp. Spørsmålet “når ble du voksen?” stilles som er en subjektiv opplevelse av når man selv tok ansvaret for eget liv. Det å være “barnslig”, altså metaforisk barn, er nettopp å opptre uansvarlig. Begrepet “voksne barn” er derfor en herlig selvmotsigelse i språket som kulturen rommer en praksis for.

7.6.5. Overføring av varer, tjenester og penger mellom generasjoner

Overføring av verdier skjer på mange måter, både gjennom direkte materielle goder (varer) og ulike typer ytelser (tjenester) som kommer direkte fra foreldre, eller der foreldre har betydning for overførselen. Vi kan skille mellom de materielle overføringene, de rene monetære overføringer, tjenesteoverføringer og nettverk- eller informasjonsoverføringer. I det følgende vil jeg vise hvordan slike overføringer kommer fram i vårt materiale.

Overføring av varer

I studiet av konsum kom overføring av varer fram som den enkleste og tydeligste formen for flyt mellom foreldre og barn. Årsakene til det er nok at spørsmålsstillingen i intervjuguiden mest var rettet mot konsum, ikke generell opprettholdelse av husholdet. Eksempelet under er en etablert familie (NE1) som forhandler på denne måten med sin mor (MM) om en stekeovn:

... først så har jeg betalt etterutdanninga mi som er på 3000, så gikk tørketrommelen, og det er greit – du må ikke ha tørketrommel, så kommer hu eldste og sier at hu måtte ha briller, da viste det seg – hun ville selvfølgelig velge de dyreste brillene, (...) ja, og så kom jeg hjem – og så røyk steikeovnen. Så da ringte jeg til mor, da vet du (hun ler), og jeg fortalte det – og hun sier bare “stakkars deg” og sånn – og så hadde naboen en gammel ovn da, så vi fikk låne den – og så tok det to-tre dager, vel, så ringer faren min. “Du, møt meg om 20 minutter på Elkjøp.”

Hun starter med å fortelle at hun “hinter”, hun viser overfor sine foreldrene at hun trenger deres hjelp. Hun spør ikke direkte, men gjør det likevel helt klart. Det er altså et moderat lojalitetspress, som foreldrene skal selv ta stilling til. Morens (MM) svar, “stakkars deg”, viser klart til omsorg, og den underordnede relasjonen hun selv da har som barn. Latteren som kommer fram i intervjuet kan kanskje referere til et antatt krav overfor intervjueren til at hun burde vært selvhjulpen, og at latteren er avvæpnende og forsterker det litt usikre og barnslige i relasjonen til foreldrene. Farens direkte kommando viser til handling og kan også tolkes som legal autoritær relasjon. Foreldrene (MM/MF) tar seg av barnet (M) sitt.

Et annet typisk trekk er handling av mat. Mange informanter,

særlig kvinnelige, drar på handletur med sin mor. Og det flyter rett som det er varer fra foreldre til barn. DE18 forteller slik:

Før fikk jeg SU [Statens utdanningsstøtte], men nå bommer jeg en del av mine foreldre ... jeg bruker litt for meget på klær.

Et annet eksempel, fra en utsatt familie, viser til det samme. På spørsmål om informantene får hjelp eller støtte fra familien, er svaret:

Mamma hjelper meg mye. Hun kjøper klær til barna innimellom. Og så handler hun til meg når hun handler til seg selv. Og da kommer hun med kaffe, kjøtt ... sikkert for tusen kroner i måneden. (SU3)

Et typisk trekk er at overføringene skjer over hodet på de voksne barna (M/F). Det vil si at besteforeldrene ved å gi gaver til barnebarna (S/D), overfører verdier til barna (M/F) uten at det behøver å gå på bekostning av de voksne barnas husholds autonomi og autoritet. DE21 er et godt eksempel på det.

M: (...) Min kone er enebarn, så der sitter pengene litt løst. Så vi kan ikke alltid si at det er vi som kjøper det. De gjør det jo også gjerne.

P: De kjøper også klær til barna?

M: Ja. Og så har vi et familiemedlem, som arbeider i en klesforretning, så der har vi fått masse klær til halv pris.

Klær er en typisk gave, hos DE21 er det både besteforeldrenes posisjon og tilgang til slektsnettverket i forretning som gir betydelige overføringer. Legg merke til slektsreferansen i termen "vi", som hentyder til mer enn kjernefamilien som kooperativ enhet. For dem som ikke har god råd, blir samarbeid mellom ulike besteforeldre en mulighet når man skal ha noe ekstra:

Noen ganger har vi flaks, om de [D/S] trenger en sykkel, får de kanskje det fra mormor, eller så forsøker vi å samarbeide med deres mor [gift på nytt]. Da betaler deres mor en del, min mor en annen, mormor litt til, og da klarer vi å skrape sammen nok

penget, og kan gi dem det de behøver eller en større og finere presang. (SU11)

Her ser vi hvordan foreldrene (M eller F) er ansvarlige og forhandler mellom ulike besteforeldre for å skaffe barna (S/D) det de trenger når det skal være noe ekstra.

Gjennom økende antall skilsmisser har man fått både tendenser til seriemonogami og til matrifokale hushold, det vil si morssentrerte hushold med svak eller fraværende far (Noack SSB). Blant de utsatte er "enslige mødre" en viktig kategori. Tian Sørhaug antar forskjellige tendenser i ulike klasser, mot seriemonogami blant middelklassen og matrifokalitet blant relativt fattige familier. Seriemonogamiet kan medføre flere fedre (farsfigurer) (Sørhaug 1995:39). Matrifokalitet kan altså innebære fravær av fedre. Dette er det samme trekket som er vanlig både i deler av Karibia og i urbane strøk i Storbritannia (Smith 1996). I slike familieformer kan barna ha doble sett foreldre, og dermed også doble sett med besteforeldre. Barn med flere aktive besteforeldre i live, som kan ha store konsekvenser på overføring av verdier mellom generasjonene. I vårt materiale er enslige (mødre) med fraværende barnefar flere. I en slik situasjon blir egne foreldre ekstra viktige.²⁴ Det samme finner Morner (2003) i en større studie av avhengighet blant alenemødre. Særlig viktig blir besteforeldrene når barna er små, men relasjonen er avhengig både av besteforeldrenes alder, avstanden til dem og om relasjonen er god (Morner 2003). Fraværet av besteforeldre gjennom immigrasjon viser seg også å by på et problem, da forsørgerplikten snus til å nettopp å omfatte egne foreldre.

Ytelser i form av tjenester

Ytelser i form av tjenester er også typisk overføring av verdier. Tjenester synes lettere å behandle og forklare enn varer og monetære overføringer. De blir sjelden regnet som direkte inntjening, men snarere uttrykk for en kjærlighetsrelasjon. I det danske materialet er det flere som for eksempel blir klippet hos mormor. Og det kommer fram i de fleste intervjuene i alle de tre landene hvordan besteforeldrene hjelper til med både bursdager til

24. I materialet er mors mor (MM) den hyppigst forekomne referansen. Med tanke på både at mødre i større grad er tilstede har ansvaret for barnas klær og ernæring, og at kvinner i større grad får barna etter samlivsbrudd, er det ikke rart at mødre blir den sentrale personen. Mors mor får da større tilgang til barnebarn enn fars mor. Utsagnet "En sønn er en sønn til han får seg en viv, en datter har du hele ditt liv", har helt klar referanse til en opplevd virkelighet (Jørgensen 2000).

barna og store fester, i form av tjenester som barnepass, kakebaking eller oppdekking. Noen ganger er hjelpen systematisk. I eksempelet under ser vi at moren venter på barnehageplass, men det er tydeligvis ikke så viktig, når hun har en mor (MM) som har muligheten til å stille opp. I Oslo er barnehagedekningen svak, og på spørsmål om hvordan det er med barnehage, svarer flere at de har stått lenge på venteliste, og at de har “mamma som kommer”. Tilgangen til foreldre gjør at fravær av barnehageplass ikke blir prekær. I eksempelet fra SU3, en enslig mor, blir besteforeldre viktig når hun ikke har barnehageplass:

Hon är hos mormor, farmor och sen hennes pappa, han jobbar ofta helgen så han är ledigt mån, tis, onsdag då han har henne ...

Stort nettverk av forpliktende besteforeldre gjør at barnepass kan ordnes uformelt. Legg merke til den generiske statusbetegnelsen; at moren (M) betegner sin mor som mormor, og fars mor som farmor, ikke mor og svigermor som ville vært sett fra ego. Dette er typisk for hele materialet. Med tanke på at begrepet “barnekultus” kan være betegnende for den skandinaviske ideologi, der barnet er den ideologiske hovedpersonen, er det ikke rart at foreldrene ser verden fra barnet.²⁵

Foreldrenes (MM/MF, FM/FF) utdannelse og nettverk gir også ulike typer goder som også kan trygge familien utover eget hushold. NE2 under har en svigermor som er lege og en svigerfar som er tannlege.

... har vært veldig kjekt, nå har han slutta og praktisere, men, men han ser jo over og kan liksom anbefale ting og, og farmor kan vi bare ringe til så kommer hun ned fra jobben, kommer ned hvis det er noe. Skrive ut en resept og, så det er veldig ålreit i forhold til ungene, altså. Det å kunne ta en telefon når en lurur på noe, liksom. (NE2)

Selv om tannlegen ikke betyr den store innsparte utgiften for denne etablerte familien, betyr sikkerheten mye. Tannlegebesøk er ellers noe som de

25. Se (Sulkunen 1992) for en glitrende tolkning av barnekultus.

utsatte utsetter og har vanskeligheter for å prioritere. Fravær av sikkerhet er nettopp et klart skille mellom de etablerte og de utsatte.²⁶

Tilgang til gratis feriested

Ferien er et av de områdene som skiller de etablerte og de utsatte mest, og er generelt et område der klasseskiller kommer best til uttrykk. Nettopp tilgangen til foreldre fører til gjensidige relasjoner som kommer kjernefamilien til gode i form av betydelige besparelser på fritidsutgiftene. Disse kommer til diskursivt uttrykk gjennom kjærlighet og nærhet. I eksempelet under forteller en mor om hvordan hun bruker ferien:

... hvis du tenker på ferie, så er det å reise til Finland. Og da er det reisen som tar, men oppholdet der borte er nesten gratis, hos mor og far. (NE5)

På spørsmål vet informanten at feriereisen til sin mor og far innebærer en klar besparelse for familiens budsjett. De bor gratis i ferien. Det er bare reisen som koster. Motivet for å reise til sine foreldre begrunnes imidlertid ikke med økonomiske motiver. DE22 forteller at hun liker å være hos sine svigerforeldre som har hytte på Sjælland. De er der minst annen hver helg fra april til oktober. Og forklarer det med at hun er glad for det, fordi de kan komme seg vekk fra boligen i byen. Det er altså ikke primært et økonomisk motiv, men det er ikke tvil om at disse turene har økonomiske implikasjoner, når fritidsreiser eller ferie ellers er en stor utgift. Det å kunne velge gir også et større råderom.

Overføring i form av penger

Direkteoverføringer av penger, ser ut til å være den form for overføring som i størst grad er ideologisk problematisk. Der overføring i form av varer blir gitt innenfor gaveøkonomiens rituelle gjensidighetsrelasjoner, og tjenester ytes, gjerne begrunnet med sosial nærhet, er penger vanskeligere å overføre uten at normen om selvstendighet blir brutt. Slik NU13 viser når hun forteller at selv om moren ofte kommer med en tusenlapp, liker hun heller å kjøpe ting til henne og komme med varer. I DE22 finner vi også at moren har "lagt ut", og vil gi inntrykk av at relasjonen er gjensidig; "at

26. De etablerte har ikke bare en sikkerhet i slike situasjoner, men det er ofte en tilstand de ikke ser, eller ser som selvfølgelig.

den ene legger ud og så betaler den anden og sådan noget”. En rimelig tolkning er at det ligger en hierarkisk enveisflyt som blir underkommunisert. I eksemplene under ser vi hvordan penger transformeres til gaver for at det skal være lettere både å gi og å motta:

MR: jeg har snakket med andre hvor det er sånn at plutselig kan moren eller faren komme med to tusen kroner?

WH: akkurat sånn ja, det har vel hendt at jeg har fått når jeg har vært på besøk hjemme i Rakkestad, så har det hendt at jeg fått en tusenlapp av min mor, “unn deg noe sjøl” eller “ta med dette her og bruk det på ferien deres”, nå har dem akkurat vært her nå, så nå får jeg litt feriepenger, skal hjem snart, og da får jeg vel en tusenlapp eller to, tenker jeg. Men det er ikke sånn veldig ofte, det er bare fordi hun har lyst til å gi det, det er sånn utenom, de kjøper ofte gaver til oss når vi har bursdag, da er det lite penger. (NE2)

MR: som kommer med pengegaver av og til?

NT: Ja, de trenger en del hjelp, farmor og farfar, da, de er ganske skrøpelige nå, de har kjempestort hus og hage, så der er ungene stadig oppe og gjør et eller annet, og da får jo ungene betalt, da. Kan få en hundrelapp ved å ha vært der to timer. Så det blir den eneste formen for inntekt de har, da. Men de er litt rause og slenger på litt, lommepenger. (NE1)

Pengegavene kommer, men ikke uanstrengt. Vi ser at NE2 forteller at det er bare fordi “hun har lyst til å gi det”, det skal altså ikke være en forpliktende overføring, og at det å gi helst skal komme i form av gaver til bursdag, eller overført til barnebarna. I det andre eksempelet legger foreldrene vekt på at det er gjensidighetsrelasjoner, hjelpen skal komme i form av arbeid, ikke forpliktende ytelser for å forsørge dem, men de er tydeligvis rause med lønna. Dette ser ut til å være en legitim overbetaling, men da med den oppdragende arbeidslinja som prinsipp, noe som ikke er overraskende for et skandinavisk livsanskuelse.²⁷

Penger er ikke lett å gi, og det synes klart at de oversettes til lån eller gave. I DE23 kommer det fram følgende interessante utveksling, da

27. I hvert fall i et norsk persektiv (Døving 2003).

den danske intervjueren insisterer på at de hadde fått lån til bil gjennom familien.

P: så lurte jeg på om dere gir eller får pengegaver. Hvis for eksempel, hvis foreldrene deres hadde bruk for hjelp – eller omvendt?

H: sjelden våre foreldre

L: vi har fått av begge våre foreldre

H: jo, det er riktig

[...]

P: jo, og så var det svigerfar med bilen, men det var et lån...

H: jo, jo [...] men begge vores forældre er rimelig velfunderet økonomisk.

Her ser vi hvordan han (F?) insisterer på at de ikke får, men da hun (M?) sier at de fikk “før”, går han med på det. Når bilen blir trukket inn, blir det heller ikke uten videre innrømmet at det kommer hjelp fra foreldrene. Overføringen unnskyldes med at foreldrene er “velfundert”, slik at det ikke dreier seg om utnyttelse. Det synes ikke som om det er særlig tvil om at de anser at de både er og bør være økonomisk autonome, og kommuniserer – som flere andre – at overføringer av penger er noe som tilhører fortiden.

Krise

Mange henviser til foreldrene hvis de har et problem med å skaffe seg noe de trenger. Her er SE17 som forteller om sine praksiser hvis det skulle oppstå et problem. Hun snakker først om hvor lett det var å få lån, og når det blir spurt om hun har forsøkt å bruke andre kilder i tilfelle krise, svarer hun:

X: nei, om det skulle skjære seg noe sted, så ville jeg bare si det til mine foreldre, eller hans foreldre eller min mormor.

T: Om tv'en skulle gå i stykker?

X: Ja, det skulle vi, vi har så mye forsikringer på alt. Vi hadde ikke trengt å betale for vi har forsikringer på det meste.

Her ser vi at foreldrene er en av mange ulike instanser som familien kan få hjelp fra, og som vi ser er også besteforeldre en mulighet. Og at forsikringer for denne familien uten videre kan brukes i dobbelt betydning. En helt

annen situasjon finner vi hos de utsatte. NU8 svarer slik på spørsmål om hun har familie i nærheten som kan hjelpe henne:

... ja, jeg får penger av pappaen min når jeg er ovafor, da, og så fikk jeg penger av pappa til jul, 2.000 kroner, jeg begynte å grine, jeg, jeg hadde ikke penger til julegaver, ingenting. Så fikk jeg 2.000 kroner av pappa til å kjøpe julegaver til alle. Det var – jøss, jeg har aldri fått penger av pappa.

Hun får, men som vi ser, er beløpet lite. Et annet typisk trekk i materialet er at blant de utsatte er det mange innvandrere, og de har typisk ikke foreldre i nærheten som kan hjelpe dem i kriser.

Arv

Arv eller forskudd på arv er uten videre det området overføringer har mest å si. Overføringer gjennom arv er statistisk sett betydelige (Øverbye 1987), og kommer også klart fram i materialet. Vi kan kanskje anta en viss forskjell i de nordiske land. I Norge er kapital svært viktig for å kunne kjøpe bolig, mens kapital ikke synes like relevant, særlig i Sverige, der eierforhold til bolig mer er et offentlig anliggende. Å ha “inngangsbilletten” til “boligmarkedet” eller ikke, er klart et skille mellom å være utsatt og å ikke være det. I eksempelet under får husholdet en tredel av kjøpesummen i forskudd på arv.

A: Hvor mye måtte dere betale, da?

X: Vi hadde kjempeflaks. Vi ga bare 300.000, da. Så fikk vi 1.000 i avslag, da, eller 100.000 i avslag på arv, da. Av foreldrene til mannen min, da. Nå står vi med halvannen million i hvert fall. Vi hadde kjempeflaks. (NE7)

Dette er meget typisk, og vi ser også at informantene er bevisst sin privilegerte situasjon. I DE19 kommer arv inn fra annen direkte familie. På spørsmål om informantene har fått lån fra venner eller familie, svarer de at huset er kjøpt av en tante som ikke hadde barn, og som hadde testamentert huset. I tillegg har de fått et avdragsfritt lån i huset. Arveloven begunstiger familie i rett nedadstigende linje. På spørsmål om “indikasjon på pengeproblemer”, blir arv av DE22 forskuttert på følgende måtet :

Altså, vi var ute og kikket på et hus. Min kone har “børneospa-

ring” på omkring 90.000 som vi kan putte i budsjettet. Mine foreldre ville da også være med å putte inn 100.000 som arvefor-skudd. Det er selvfølgelig også et lån. Vi er omgitt av – vi har begge to ... Jeg har også to brødre og vi har fått bilen, som kunne kjøpes ny – det er jo helt vilt. Det er en fantastisk flott bil vi er blitt forært. [...] Så på den måten er vi skide privilegerte. Jeg ved ikke om vi – jo, i forhold til mange andre er, føler jeg vi er privilegerte.

Måten informantene svarer på i begge sitatene over, tolker jeg som fravær av en klar diskurs om overføringens naturlighet. Selv om slike overføringer er vanlige, omtales mottakerne som heldige (“kjempreflax”), at det er “helt vilt”. Arven underkommuniseres med at det “selvfølgelig er et lån”, som om det skulle betales tilbake. Det systematiske blir altså sett på som unikt, noe som ikke bør eksistere i et samfunn der alle er like, og innehar da både elementer av selvfølgelighet, metafysikk og skam.

7.6.6. Diskrepans mellom ideal og praksis

Materialet viser at uformelle overføringer er typiske og systematiske, og dekker mange områder. Vi har også funnet at overføringene underkommuniseres. Et klart trekk i materialet er at informantene refererer til sine foreldre når de kommer inn på hvordan de har fått tak i varer, hvordan de har finansiert bolig, eller hvor de drar på ferie. Det er betydelige forskjeller mellom grupper. Før jeg vil analysere forskjellen mellom de ulike gruppene, vil jeg diskutere forholdet mellom det autonome idealet og de familiære forpliktelser.

Idealet i Norge er å oppdra sine barn til å klare seg selv. Her har det skjedd en klar endring, fra oppdragelse til lydighet til oppdragelse til selvstendighet, slik Gullestad (1996) påpeker. Oppdragelse til selvstendighet starter i meget ung alder (Rysst Heilmann 2000).²⁸ Det er rimelig å anta at denne ideologiske endringen gjenfinnes i kommuniseringen av overføringer til ulike familiemedlemmer. Praksis viser at ambilokal bosetning er vanlig av praktiske og økonomiske grunner (Døving 2003). Man underkommuniserer den økonomiske årsaksforklaringen til fordel for en

28. Denne type oppdragelse gjelder selvfølgelig ikke alle deler av oppdragelsen. Når det gjelder hverdagslig disiplin, for eksempel ved måltidene, vil oppdragelse til lydighet være viktigst (Wærness 2000).

praktisk og ideologisk. Man skal klare seg selv og man skal stifte nytt bo. Både individet og husholdet skal være autonomt, uavhengig av slektene. Når vi ser våre data omkring etablering, tilgang til varer, penger og tjenester, er det ikke tvil om at det flyter slike goder gjennom slektsleddene, og at det i praksis foreligger noen forpliktelser overfor barna, uavhengig av barnets alder.

Tidspunktet for når barna i praksis flytter hjemmefra varierer og er, som beskrevet, senere enn ved myndighetsalder. Det å flytte hjemmefra bør snarere betraktes som prosess, enn en endelig utflytting. Som beskrevet tidligere blir det sagt at "man er alltid barn av sine foreldre". Det er en ambivalens knyttet til at barna flytter ut av hjemmet, og det å få barnebarn, som også innebærer en viktig statusendring, og som bør foregå til rett tid i besteforeldrenes livssyklus (Attias-Dunfut & Segalen 1998). Vårt materiale gjør det rimelig å støtte Morners (2003) funn om at dette gjelder først og fremst når barnet som flytter er det yngste. Husholdets viabilitet er da naturlig svakest, og i praksis er slektsleddenes avhengighet av hverandre resiprok og konstant, mens idealet derimot er direkte motstridende.

Et funn er altså både at det finnes en ideologi om forsørgeransvar overfor voksne barn og at dette ansvaret underkommuniseres. Både overføringene og underkommuniseringen har, som vi har sett, fått mange former. Gaver til barnebarna er en måte å underkommunisere overføring av økonomiske verdier, der barna (M/F) skulle vært selvforsørget. En annen måte er at pengeoverføringer formuleres som et lån som skal betales tilbake. Og tjenester blir overhodet ikke regnet inn i budsjettene. Lån fra foreldre som arveforskudd er et meget godt eksempel på et direkte paradoks når verdien uansett skal overføres. Ideologisk blir det gitt et inntrykk av lån, og dermed at barna har den samme relasjonen som til foreldrene som til banken. I praksis derimot, er tilgang til kapital avgjørende for etablering. Selv om det godt kan argumenteres for at det er konsensus rundt arveretten, at blodsband oppleves som både sterke og viktige og har en klar folkelig legitimitet, ser det likevel ut til at overføringene ikke kan uttrykkes med selvfølgelighet i intervjusituasjonen. Man kan kanskje derfor argumentere for en situasjonell inkommensurabilitet. En mulig tolkning er at ættesamfunnets lojale jus og praksis ikke passer inn i den store fortellingen om individuell autonomi. Informantenes forsøksvise undringer over hvorvidt de er privilegerte, viser uansett hvilken lav grad av refleksjon fenomenet arv har i Skandinavia.

I Stennings perspektiv kan man tenke seg at småbarnsfamilier er utsatte i seg selv. Det vil si at de skal opprette et neolokalt hushold, og da

være autonome og forsørge seg selv. At neolokal, autonom bosetning og autonome hushold først og fremst bare er et ideal, blir også våre intervjuer eksempler på. Et typisk trekk ved de etablerte er at de bor i nærheten av i hvert fall ett sett med foreldre (MM/MF eller FM/FF). Det vil i praksis si at det også finnes tendenser til en ambilokal husholdsstruktur. Og at denne nærhet er en forutsetning for et viðbelt hushold ved at særlig mødre hjelper til med barnepass, er tilgjengelig for daglig handel og i kriser.

Typisk for mange immigranter i vårt materiale er at de forklarer en forskjell fra Norge og eget hjemland i termer som “der vi kommer i fra regner vi ikke penger” eller “han er mitt blod, vet du”. Disse utsangene viser en klar selvrepresentasjon der man setter slekt framfor samfunn. Familie er slik sett også et ideologisk begrep, som omslutter forpliktelser. For de skandinaviske husholdene blir blodsrelasjonen kommentert som like selvfølgelige, men på andre måter, som ved at besteforeldrene er glad i barnebarna, at de er godt stilte, eller at overføringen er et lån. Det er påfallende hvordan praksis ser ut til å være identisk. Det typiske er at familien er den sfæren der tjenester ikke skal gjenyttes med penger. I den vestlige verden skal man imidlertid også argumentere for en stor foretelling om individuell autonomi.

Hvem man er i familie med er nettopp knyttet til blod. Slik Schneider deler slektskap i jus og blod, ser vi også i vårt materiale at inngifte betyr kun en juridisk relasjon (Schneider 1968), mens blodslekt har man forpliktelser til hele livet. Det samme gjelder ikke juridisk slekt, altså de affinale relasjoner som kommer inn gjennom ekteskapet. DE20 er et godt eksempel på det:

Før i tiden, så fikk jeg alltid hjelp av min svigerinne. Men hun har blitt min eks – min bror har akkurat blitt skilt, så – men hun var veldig flink til å hjelpe meg.

Selv om relasjonen er nær og overføringene mange til barnas (M/F) familie, endres disse ved skilsmissen, og tidligere forpliktende relasjoner blir borte. Hun vil fortsatt ha en nær relasjon til sin bror, men ikke til en eks-svigerinne. Man er likevel bundet, da egos barn er i blodsrelasjon til egos eks og eks-svigerfamilie.

Et interessant trekk er hvordan det foreldre gir til barn kan regnes som “gaver”. I den folkelige, skandinaviske forestillingen om gaven som fri. I første omgang viser gaven til både barna og barnebarna som en kjærlighetsbekreftelse. Det vil si at besteforeldre får igjen i form av nærhet

og affeksjon. I jussen derimot, er gaven klart definert i arveloven. Dette forvirrer og provoserer. På den ene siden blir det som er beskrevet i jussen en diskurs som krever rettferdighet, og man har da forståelse for at foreldre ikke har rett til forfordeling. Samtidig bør man ha rett til å gi det man vil. Forestillingen om gavens frivillighet skjuler de økonomiske overføringer og pliktrelasjoner. I en studie i Østfold om sjokolade finner jeg at beste-foreldrene gjerne har en type "joking relationship"²⁹ til barnebarna (Døv-ing 2003). De har ikke, og bør ikke ha, en direkte oppdagende funksjon, og kan derfor gi luksusvarer uten at det bryter med den plikten foreldre har til å gi riktige og sunne ting. Materialet har flere eksempler på at beste-foreldrene gir store og fine luksusgaver, og er for foreldrene (M/F) "greie å ha". På samme måte som hos Radcliffe-Brown, henvises denne spøke-fulle relasjonen til en som ikke har direkte ansvar for barnas oppdragelse, men som har ansvar for slekten. En mulig årsak til og konsekvens av dette fenomenet er at penger kleber mer (Parry & Bloch 1989), slik at de direkte monetære overføringene oppleves mer som subsidier av husholdet enn som gaver over en generasjon. Dette kan også være en årsak til at arv blir spesielt vanskelig.³⁰

Datamaterialet viser at vi lever i et underkommunisert ættesamfunn. Den autonome ideologien fører til at det er gjennom personlig karriere eller familiens ekspressive estetiske uttrykk man får status. Familien er ideologisk knyttet sammen gjennom kjærligheten som er ekteskaps norm. Middelklassens individfortelling har undertrykket betydningen av arv, og den ser ut til å dominere opinionen. I jussen derimot ser man ættestrukturere langt klarere. I et samfunn med en arverett som er organisert i rett nedadstigende linje, og der denne i tillegg er pliktorientert (to tredeler av arven må altså gå til barna i motsetning til hva tilfellet er i for eksempel amerikansk rett), er det påfallende og merkelig at dette skal være ideologisk problematisk.³¹ Sannsynligheten for dette ideologiske problem ligger i individets ideologiske autonomi, og den store fortellingen om

29. Hentet fra Radcliffe-Browns *The Mother's brother in South Africa* (Radcliffe-Brown 1979).

30. Arv er jo en direkte motsetning i den skandinaviske likhetsideologien. Men den er også problematisk i familiene. Man kan anta at foreldre tenker mer situasjonelt om overføringer i tråd med barnas behov, mens søsken kanskje tenker mer juridisk. Forfordeling synes jo som en meget viktig gren i jussen.

31. En mulighet er kanskje nettopp fordi arven er knyttet til jus, og at det dermed er en juridisk diskursiv kobling til rettferdighet.

endringen fra det kollektive, familieorienterte bondesamfunnet til den individuelle karriere i dagens samfunn.

Både individet og husholdet synes overdrevet som analytisk og økonomisk enhet i forhold til kjernefamiliens viabilitet, der behovet for slektsnettverket i praksis er stort. Vi har funnet en viabilitetsykluspraksis som er forbausende lik den hos pastorale nomader på den afrikanske savanne. Husholdets levedyktighet skal ideelt sett også være selvbergende, selv om alle vet at det ikke foregår på den måten i praksis. Det er bare på bakgrunn av en slik ideologi at det ikke blir merkelig at overføring av verdier må kamoufleres som uttrykk for affektive relasjoner, gaver eller forskudd på arv. Den utvidede kjernefamilien er ikke ansett som et åpenbart arbeidsfelleskap med gjensidige, definerte plikter og rettigheter. Selv om vi i jussen finner klare rettigheter gjennom arveretten, er ikke pliktene like klart formulert. Det synes snarere som om pliktene formuleres som en kjærlighetsrelasjon mellom besteforeldre og barnebarn. At overføringene skjer over hodet på en generasjon, fra besteforeldre til barnebarn, er slik sett både en måte å omgå det ideologiske kravet til kjernefamiliens autonomi, og samtidig å etablere sterke bånd over ett generasjonsledd, og dermed gi den eldste generasjon kontroll – på samme måte som hos Fulanifolket. Sjukoladerelasjonen mellom besteforeldre og barnebarn overskygger uten tvil den økonomiske relasjonen mellom foreldre og voksne barn.

7.6.7. Klasse og ulikhet

Hvis vi leser ulikheter mht. sosiale strata i materialet, blir konklusjonen at de som har mest, de får mest. For de utsatte er overføringene svært viktige for å få endene til å møtes, mens de etablerte forklarer overføringene som flaks eller kjærlighet mellom barnebarn og besteforeldre. Beløpene fra foreldrene er langt større, men de synes og forklares ikke.

På den ene siden kan en god relasjon til foreldre, eller foreldre i live og/eller i nærheten synes å være en faktor som kan definere et hushold som utsatt eller etablert. På den andre siden kan forskjellen i foreldrenes (MM/MF) betalingsdyktighet, med eksemplene over, betraktes som en skala; jo rikere de er, jo mer drypper det på barna (M/F). Men forholdet til kapital kan også sees klassifikatorisk, slik vi på mange måter gjør ved å klassifisere folk i etablerte og utsatte grupper, og det blir derfor et spørsmål om klasse. Kapital – eller forholdet til produksjonsmidlene – er jo det sentrale kriteriet for å definere klasse. Når en stadig større andel av befolkningen tilhører tertiærnæringen, har den klassiske marxistiske klasse-

definisjonen blitt mindre relevant, til fordel for en livsstilsorientert klas-sedefinisjon, altså en endring fra *Kapitalen* til *Distinksjonen* (Bourdieu 1995; Marx 1995). Og det blir andre akkumulerbare kapitaler som kan være viktig for individenes karriere. Et vesentlig trekk er imidlertid at høyere funksjonærer har en liten, men vesentlig og systematisk opparbeidet økonomisk kapital som viser seg å være økonomisk viktig, og som i vårt materiale klart skiller klassifikatorisk.

Ved homogami reproduseres tilgangen på økonomisk kapital dermed gjennom giftemål. Det betyr at både det å være etablert og det å være utsatt da gjerne arves. I et maktperspektiv blir systematisk fornektelse av økonomiske relasjoner påfallende. Autonomi kan dermed analyseres som symbolsk makt, som fornektet at husene og hotellene allerede er delt ut før man fødes inn i monopolspillet. Klassisk økonomi som starter med den rasjonelle aktør i en spillteoretisk situasjon, blir en økonomisk rasjonalitet som fornektet ættesamfunnets empiriske selvfølgelighet.

I materialet finner vi altså at det flyter mer verdier innen de etablerte familiene, men at det også blant de utsatte er hjelp å få, men den har et helt annet omfang. Alle har forpliktelser, men verdiene er meget ulikt fordelt. Rikdom, og utsatthet, blir spesielt tydelig relativt når vi ser på innvandrernes posisjon. De har ikke tilgang til kapital for å kjøpe bolig. De har færre forpliktende relasjoner, personer som kan være dagmamma, eller som er forpliktet til å hjelpe til med bursdagskaker eller hjelpe under kriser. Det viser seg at mange innvandrere snarere har forpliktelser overfor egne foreldre. Konsekvensen blir da at det overføres flere goder fra dem som er i Norge til foreldrene i utlandet, enn det de får igjen. En innvandrer vil i utgangspunktet ikke være født inn i et lokalt slektskapsnettverk, og da blir det rimelig at man har liten tilgang til feriehus, nettverk til å skape dugnad, til å bygge eget hus, tilgang til villt eller barneklær.

7.6.8. Avslutning: En skammelig konsekvens

Vi finner altså både store overføringer av ulik art og store forskjeller i materialet, både i omfang og hyppighet. En vesentlig forskjell mellom de etablerte og de utsatte er at kontakten mellom besteforeldre og barn og barnebarn hos de etablerte er preget av luksus, mens den er mer preget av nødvendighet hos de utsatte. De etablerte får større pengebeløp, men de går til ferier, større hus, ekstra fritidsaktiviteter eller gaver til barnebarna. Og det er langt lettere for de etablerte å forklare gavene i den legitime termen *kjærlighet*, altså en affektiv relasjon mellom barn og foreldre. De

utsatte, derimot, er avhengig av overføringer som tøy til seg selv, tannlegebehandling og til og med penger til mat.

Underkommunisering, og mer eller mindre bevisst tilsløring av den økonomiske betydningen av overføringen, tolkes her altså som et tegn på at kjernefamilien (og individet) *burde* være økonomisk selvstendig i tråd med sterke normer om autonomi. Da den hos de utsatte ikke er det, og hjelpen mottas av nød, kommer man i den underordnede relasjonen “barn”. I motsetning til de etablerte, unnskylder ikke de utsatte overføringene og forklarer dem med flaks, lån eller kjærlighet. Det er likevel rimelig å tolke overføringene som et tap av den selvstendige autonomi i tråd med idealet “voksen og individuelt uavhengig”. De utsattes posisjon og selvfølelse blir ikke bare generelt begrensende i form av lite penger, men blir også stigmatiserende i form av å komme i en vedvarende underordnet relasjon til sine foreldre. I en tid og kultur, der skam er blitt skammelig, er det rimelig å anta at det å være uselvstendig blir dobbelt belastende.

7.7. PENGER ER IKKE ALT. NETTVERKETS BETYDNING FOR UTSATTHET BLANT URBANE SKANDINAVER

Runar Døving, Statens institutt for forbruksforskning (SIFO)

7.7.1. Innledning

Både i den folkelige opinionen og det samfunnsvitenskapelige hegemoniet betraktes vestlige moderne samfunn – og i dette tilfelle de nordiske velferdssamfunn – som basert på markedsøkonomi. De fleste varer og tjenester vi erverver kommer også fra markedet, men deler av de goder som skaffes til husholdet kommer via andre kanaler. Måten varene og tjenestene kommer fram til husholdet er gjennom flere distribusjonsformer, og da brukes det gjerne andre betalingsmidler enn penger. Det er rimelig at tilgangen og ressursene til uformelle kanaler vil være veldig ujevnt fordelt i befolkningen. Størrelsen på nettverket er en direkte forutsetning for husholdets uformelle transaksjoner og vil variere med faktorer som livsløp, klasse og etnisitet.

I prosjektet *Utsatthet og forbruk i de nordiske velferdssamfunn*, som er basert på intervjuer av utsatte og etablert barnefamilier, var det antatt at utsatte grupper skulle ha en tendens til å skaffe seg varer og tjenester gjennom uformelle kanaler ut fra forestillingen uttrykt i ordtaket “nød

lærer naken kvinne å spinne”. En underliggende hypotese var at for eksempel innvandrere brukte eller skaffet til veie et etnisk nettverk, som da kunne være latent og dermed kunne brukes i krise. Det var også antatt at innvandrere skulle være mer familieorienterte enn nordmenn og kunne trekke veksler på sin etnisitet situasjonelt i immigrasjonstilværelsen (Eriksen 1993a). En annen antagelse var at utsatte, fordi de er arbeidsløse, og rent formelt besitter betydelig mer tid, derfor skulle bruke denne tiden til å skaffe til veie varer og tjenester de trengte gjennom uformelle kanaler og gjennom svart arbeid. Det er også rimelig å anta at folk som har mindre penger, har mer tid, og dermed større muligheter til å skaffe seg varer utenfor markedssfæren. På den andre siden er det også en rimelig antagelse at de etablert familier har større nettverk, nettopp fordi de er etablert med arbeid og større inntekt. Jo større nettverk man har fra før, jo større vil den sannsynlige tilgangen til ulike uformelle produkter og tjenester være; jo mer slekt, arbeid, velstående venner man har, jo mer tilgang til denne sorten goder. For å få noe må man også ha noe å gi. Det var derfor grunn til også å anta at det er de etablerte som har større nettverk og får mer gjennom uformelle kanaler.

Det viser seg gjennomgående at de etablerte har et langt sterkere nettverk, flere relasjoner og langt flere kanaler til å skaffe seg uformelle varer og tjenester, enn de utsatte. De utsatte, på sin side, er mer avhengig av nettverket for å få endene til å møtes. Jeg vil her vise hvordan denne overføringen finner sted, og hvilke varer og tjenester det gjelder. Deretter vil jeg diskutere forholdet mellom nettverkets betydning for uformelle transaksjoner, men også transaksjonenes betydning for nettverk. Jeg vil også bruke noen konkrete eksempler for å vise hvordan faktorer som personlig egnethet, bakgrunn og ulike typer nettverk gir store utslag i mulighetene for tilgang til uformelle goder, men vil først skissere ulike distribusjonsformers karakter som en relevant kontekst.

Et sentralt poeng hos Polanyi (1957) er økonomiens ulike former for integrasjon, fordi partene er avhengige og at bytte er institusjonalisert i form av aggregater av menneskelig handling. Spørsmålet om nettverkets betydning for bytte og omvendt – byttets betydning for nettverk – blir artikkelens analytiske fokus. Jeg vil først klargjøre teoretisk de ulike uformelle kanaler man i vårt samfunn har for å skaffe seg de varene man trenger, i lys av Polyanis økonomiske integrasjonsteori, og deretter empirisk diskutere funnene i materialet fra i første rekke Oslo, og sammenligne disse med funnene fra Malmö og København. I artikkelen er det ulike

former for bytte (av både varer og tjenester) og det nettverk som oppstår eller er nødvendig for byttet, som er hovedfokus.

7.7.2. Data og metode

På grunn av distribusjonenes uformelle karakter, er det vanskelig å få en presis oversikt over omfanget av slik distribusjon og nivået på ulikhetene. På direkte spørsmål om pengegaver og nettverk, ble svarene vage, mens på spørsmål om hvordan familiene hadde fått tak i konkrete gjenstander som vaskemaskin eller stereoanlegg, ble svarene klarere. Fordi dataene ikke er fullstendige vil jeg derfor snarere rette fokus på *hvordan* denne overføringen skjer, og *hvilken betydning* overføringene har.

Datamaterialet består i det meste av resultater fra intervjuer, som i denne sammenheng er viktig å vurdere som diskursivt materiale. Det vil si at folk ofte sier det som forventes av dem, og at de utelater sensitive opplysninger. Det er mulig, og også trolig, at informantene vil underkommunisere tilfanget av varer og tjenester som ikke er lovlige. Det er også rimelig at de som for eksempel mottar sosialhjelp, også vil underrapportere andre inntekter.

7.7.3. Økonomiske utvekslingsformer

Økonomiske sirkulasjons- eller distribusjonsformer er en vanlig måte å kategorisere samfunn på. Vi tenker gjerne at det har vært en historisk lineær utvikling fra et premoderne samfunn, der man byttet varer direkte, til dagens moderne samfunn som bruker penger som betalingsmiddel. Denne forestillingen viser seg å være mer ideologisk enn empirisk forankret (Hart 2000:80-81).³² Forestillingen om at premoderne samfunn bytter varer i ekvivalenser – som et skritt mot generelle penger – for å effektivisere byttet, er basert på forestillingen om privat eiendomsrett til gjenstandene, og at varene og personene er naturlig atskilte, noe man langt fra har empiri som bekrefter (Parry & Bloch 1989). Men i moderne samfunn er verken empiri eller teori klar med hensyn til klar atskillelse mellom produsent og konsument. I marketingsteori er det for eksempel meget vanlig å tenke lojalitet til merkevaren, der binding til merke og produsent langt fra er

32. Hart viser hvordan myten om direkte bytte stammer fra Smith (og videreført av Marx), med en forestillingen om markedslogisk rasjonalitet i byttet hos jeger og sankere.

over med det kontraktbaserte byttes transaksjon.³³ Likevel ser det ut til at vi velger å forstå den prinsipielle menneskeligheten som utilitaristisk, og som dermed understøtter en ideologisk idé om at et formelt og rasjonelt byttesystem (vårt samfunn) er naturlig. Det ser ut som om denne forestillingen er årsaken til at det bytte som foregår utenfor varesfæren blir oversett, eller ikke regnet som økonomiske transaksjoner. De omfattende økonomiske utdannelseinstitusjoner, publikasjoner og institutter viser med all klarhet den formelle økonomiens forrang i moderne samfunn. Økonomi er direkte assosiert med den kontraktbaserte sfære, ikke med de utallige bytter og overføringer som skjer utenfor markedet.

Antropologisk økonomisk teori har siden Malinowskis analyser av byttesystemet *Kula* i Melanesia fra 1920-årene vært sentrert rundt ressursallokering. Dette har ført til fokus på transaksjoner, og dermed til relasjoner som gjør tilgangen mulig (Narotzky 1997). Siden Polanyi (1957) har det vært et teoretisk skille mellom den substansielle økonomien, i form av empirisk observasjon av hva folk faktisk gjør for å skaffe seg ting de trenger, og den formallogiske økonomien, som kan reduseres til en teori om en rasjonell, maksimerende aktør.

Det er mange måter å skaffe seg ting og tjenester man trenger. Man kan lage dem selv, man kan kjøpe dem, man kan bytte dem til seg, få dem eller man kan stjele dem. Dette er typisk menneskelig, og det viser seg at alle samfunn har flere former for anskaffelse og distribusjon av varer og tjenester (Eriksen 1993b). Det viser seg også at ulike distribusjonsformer eksisterer side om side i alle samfunn. Polanyis (1957) tredelte typologisering av distribusjonsformer i gavebytte, markedsbytte og redistribusjon, er meget godt egnet for å forstå de ulike former for fordeling av goder, og vil her danne det teoretiske utgangspunktet for å analysere bytte eller tilgang til ulike goder.

Polanyi bruker begrepet *redistribusjon* om den utveksling som innebærer at man samler inn verdier eller goder til et senter, for så å dele dem ut. Skattesystemet og forsikringsordninger er typiske eksempler på en slik distribusjonsform i statsamfunn. Redistribusjon kan også opptre i mindre skala. For eksempel ved at en forening eller klubb suksessivt tar på seg forpliktelser overfor enkeltindivider i en gruppe. Denne distribusjonsfor-

33. Dette perspektivet er framme også hos Marx, som så vidt behandlet varens fetich-karakter (Marx 1995), men ble først dominerende i 1970-årene. Se *Journal of Marketing Research* for utallige eksempler.

men innbefatter rettigheter og plikter i en større skala og kan gi følelse av inkludering og lojalitet i et direkte eller forestilt fellesskap. *Markedsbytte* er en distribusjonsform/bytte som er basert på prinsippet om tilbud og etterspørsel, formidlet med en ekvivalens, en eller annen form for abstrakt byttemiddel, som regel (generelle) penger. Markedsbytte er basert på en situasjonell kontrakt mellom den som selger og den som kjøper varen eller tjenesten. Det er denne formen for bytte som kalles markedsøkonomi. Byttet er formelt og kontraktbasert. Det vil si at de ulike pliktene og rettighetene partene i utviklingen har, er meget presist juridisk formulert.³⁴ Og det er i prinsippet ingen bindinger mellom partene når transaksjonen er over.

Gavebytte – som er hovedfokus her – forutsetter ulike former for gjensidighetsrelasjoner. Gavebytte er basert på plikten til å gi, plikten til å ta imot, og plikten til å gi igjen (Mauss 1995). Partene som utveksler gaver må i langt større grad være i en lojalitetsrelasjon enn ved markedsbytte. Prinsippet om at byttet skal være *utsatt* er helt sentralt i gavebytte. I gaverelasjoner forventes ikke direkte gjenytelse, men man står i en utsatt byttesituasjon, og man vil gi/få tilbake i form av *andre* varer eller tjenester en annen gang. På den måten blir det ikke helt klart hvem som står i gjeld til hvem. Prinsippet om at man ikke skal gi igjen med en gang, skaper derfor stor grad av mer direkte og lokal integrasjon. Man er limt inn i en gjensidighetsrelasjon. Bytte skaper med andre ord både intimitet og lojalitet. Selv om det ikke er reflektert, og snarere et tabu å beregne verdien av gaver i penger, må man i et økonomisk perspektiv stole på den man gir en gave til, for å vite at man får en gjenytelse. Noe som igjen innebærer at aktørene som utveksler gaver *allerede* står i en lojal relasjon til hverandre.³⁵

Byttesystemer danner systematiske former for økonomi (integrasjonsformer), som Polanyi derfor kaller for “institusjonaliserte prosesser”. Selv om det er individer som bytter, er utvekslingsformene institusjonalisert, og kan altså snarere sees som aggregater av menneskelig handling enn situasjoner. Likevel er det individer som utveksler i de ulike systemene. De er således med på å opprettholde dem, og vil dermed også

34. Kontraktene behøver ikke være nedskrevet for å gjelde juridisk. Se f.eks. kjøpsloven.

35. Typisk for gavebytte på et generert nivå er at det ikke nødvendigvis er personer men representasjoner (av grupper) som bytter (se Mauss 1995). I vår sammenheng er gruppene her husholdet, og i motsetning til mye av den empirien som Mauss bruker, arves ikke gjensidighetsrelasjonene direkte, slik de i følge Weiner gjør i Melanesia. Man kan likevel vedlikeholde gaverelasjoner over generasjoner.

kunne identifisere seg med dem. Økonomisk integrasjon blir da en del av en aktiv sosial integrasjon. Deltagelse i systemene gir dermed identifikasjon og på den måten rettigheter og plikter til byttesystemet. Når man betaler skatt, får man rett til goder som borger, og rett til å føle rettfærdig harme omkring “misbruk av skattebetalernes penger”. Handler man en vare og den ikke tilfredstiller forventningene, har man returret i k j psloven, og gir man gaver, forventer man gaver i gjenytelse, ellers brytes relasjonen.

7.7.4.  konomiske – og moralske – sf rer

Et trekk ved byttesystemene er ikke bare at de er logisk ulike, men de foregår innenfor ulike *sf rer*. Disse sfærene har relativt klare grenser og innehar en spesifikk *moral*. De gir seg ofte utslag i klare institusjoner med regler som ikke er klart definerte, slik som dugnad, julegavebytte, butikk-kassa eller selvangivelsen. Innenfor de ulike institusjonene der byttet foregår, finnes det ulike moralske regler som kan være i form av både sedvane og jus. Jo mer uformelt byttet er, jo mer sedvane og dannelse og jo mindre jus. En som utnytter andres gavmildhet er en “sleiping” som vil bli utsatt for sanksjoner innenfor fellesskapet, mens en som utnytter foretningsjus-sen, er “advokat”, og lovverket trer inn hvis reglene brytes.

Grensene mellom de ulike sfærene der utveksling finner sted er strenge, både juridisk og sosialt. Hos oss er gavebytte i minst grad juridisk. Det vil si at om man gir sine foreldre penger, eller ikke gir gaver i det hele tatt til jul, er det et sosialt uakseptabelt brudd på sedvane, ikke et juridisk problem. Gaven avgrenser dermed også hvem som er innenfor og utenfor et byttesystem.

Gaven er imidlertid klart reflektert i jussen, der gaver blir synonymt med arv, som “avgiftspliktig erverv” ved overføring av verdier ved skifte (arv).³⁶ Det finnes også en arveavgift, som da er tenkt som redistribusjon, og dermed en utjevning av samfunnets verdier fra slekt til stat/samfunn. Praksis viser derimot at individene regner slekten som den viktigste lojale enhet, og beregninger viser at bare om lag fem prosent av de antatte verdier som overføres gjennom slekt til neste generasjon faktisk blir avgiftsbelagt.³⁷ Jussen på dette feltet er omfattende. Jussen viser klart en refleksjon om at de ulike sfærene ikke skal overskrides. Det vil si at “sam-

36. Avgift blir   svare av all arv. Det samme gjelder gave eller del av gave. Se Lov om avgift på arv og visse gaver.

37. Dette argumentet har jeg fra en informant i NHO som mente at det var elementært. Det har ikke lyktes meg   finne dokumentasjon.

funnet”, i betydningen “institusjonalisert fellesskap”, er seg bevisst at gaver skaper bindinger som ikke er forenlig med det formelle systemet som prinsipielt har forrang. I dagligtale kalles dette korrupsjon, man bryter en samfunnsmessig overordnet kontrakt. Samtidig viser det beskjedne omfanget av behandling av gaver innen jussen nettopp at overføringer av verdier til for eksempel slektninger, er et stort problem.

Vi ser altså at både markedsbytte og redistribusjon er ordnet, og har derfor betegnelsen “formell økonomi”, mens gavebytte ikke er like klart ordnet, og kalles “uformell økonomi”. I skandinaviske statssamfunn er den uformelle økonomien et problem for de instanser som skal ordne økonomien, nettopp fordi det ikke finnes klare grenser for hva som er lov og ikke lov. Vår fargeskalering av penger i *hvite*, *grå* og *svarte* penger/økonomi, viser nettopp til denne uklarheten. Et typisk trekk er at man dropper å realitetsbehandle problemet, og fokuserer heller på den formelle økonomien.

I denne artikkelen, derimot, er den uformelle økonomien hovedfokus, med den empiriske kjensgjerning at folk får tilgang til varer og tjenester utenfor markedet. Den mest omfattende måten slike varer kommer uformelt fram til husholdet i vårt materiale er ved gavebytte.³⁸ Det vil rett og slett si at man *får* varene. Empirisk finnes det mange studier på hvordan varer blir systematisk fordelt gjennom bytte i mange samfunn i verden. I Norge er det gjort meget få undersøkelser av utvekslinger utenfor markedsfæren.

7.7.5. Uformelle overføringer av varer og tjenester i urbane Skandinavia

Det finnes et utall ulike nettverk som tar utgangspunkt i ulike tilskreve eller oppnådde statuser. Disse kan listes opp på denne måten etter betydning med utgangspunkt i ego; familie, slekt, venner, kollegaer, klassekamerater, naboer.

Slektskapet er, som vi vil se, den viktigste enheten som gavebytte foregår innenfor. Slektskapet er enten gitt ved fødsel eller inngifte og relasjonene innenfor familien er gjerne hierarkiske. I materialet kommer dette for eksempel fram ved at foreldre systematisk gir mer til sine barn

38. Å stjele, er forbudt, og vanskelig å skaffe data om, da man kan regne med at folk underkommuniserer slike handlinger. Om våre informanter bryter loven, gir ikke våre metoder mulighet for å avsløre.

enn omvendt (Døving 2005). Mennesker som bytter varer, er altså gjerne bundet til hverandre på en eller annen måte forut for transaksjonen. Det vil si at det er flere slike formaliserte bytter innenfor en slektsgruppe. Julegaver og bursdagsgaver er det mest formaliserte byttet.³⁹

Etter blods- og inngifterelasjoner kommer tilknytningen til arbeid på annenplass når det gjelder omfang av nettverk. Arbeid i produksjonsbedrifter eller i omsetningsledd er vanlig, og gjør både at man får kollegaer og direkte tilgang til de varer bedriften produserer eller formidler. De som har arbeid har slik tilgang, og nettverket rundt disse personene vil derfor lettere ha tilgang til uformelle varer og tjenester. Dette vil si at det å ha arbeid i seg selv gir et tilfang av varer (som ikke regnes inn i det formelle budsjettet). Slike varer kan være distribuert på veldig mange ulike måter. Her et eksempel på hvordan både eget arbeid gir tilgang til pc, og naboguttens fars betydning for tilgang til dataprogrammer:

... vi pleier å få besøk av en nabogutt, faren hans jobber i posten. [...] lånt noen cd-plater i forbindelse med jobben [hans], og en pc som vi kjøpte gjennom jobben.

Tilgangen til varer gjennom arbeidet synes som et systematisk skille mellom de utsatte og de etablerte i vårt materiale. Blant de utsatte, som sitatet over er hentet fra, er dette derfor nærmest et unntak. Blant de etablerte finner vi mange eksempler på at goder som mobiltelefon, bil, pc, feriehus, forsikring og lån er direkte følge av nettverket arbeidsplassen gir. Fravær av arbeid er slik sett et betydelig hinder for et godt nettverk, og er tilsvarende et hinder for å få uformelle goder utenfor markedsøkonomien.⁴⁰

Folk vokser opp i nærheten av hverandre, og blir boende, og de relasjonene man fikk på skolen skaper "peer groups", som man kan ha

39. Gavebytte kan imidlertid ha ulike typer relasjoner. Man kan, som Sahlins (Sahlins 1974), klassifisere de ulike bytteformene etter graden av gjensidighet. Man har på den ene siden et *balansert bytte*. Det vil si at partene som bytter er likeverdige, og at man får igjen omtrent like mye som man har gitt. Det finnes også andre eksempler på at bytteforholdene er hierarkiske. Det vil si at den ene parten systematisk får mer, mens den andre parten gir mest, slik patron/klient relasjoner er et godt eksempel på. I en slik relasjon står den som gir mest systematisk over den som mottar. Den tredje varianten Sahlins beskriver, er at det er utveksling, men den er ikke gjensidig, men en *negativ resiprositet* ved at man stjeler varene. I en slik relasjon blir det ingen gjensidig interaksjon mellom partene. Og den man stjeler fra, inngår som regel ikke som et moralsk subjekt i utvekslingen.

40. Arbeid gir også en moralsk overlegen status, som for eksempel viser seg i form av tilgang til ferie. Status skal hos oss være oppnådd. Det vil si at vi antar at vi får en jobb fordi vi har en utdannelse. De fleste jobber blir imidlertid gitt uformelt.

nytte av hele livet. Her et eksempel fra en arbeidsløs far, som benytter seg av klasserelasjoner fra langt tilbake i tid for å få tak i en sofa:

Og hadde jeg en salong før jeg fikk denne her, den kjøpte jeg også på Fretex. Og det betalte jeg tusen kroner for, og så kom kjøringa ved siden av på hundre, eller hundre og femti kroner. Det var en god gammeldags, sånn fra sekstiåra, sånn med sånne frynser ned-på. Men den ble ganske utslitt etter hvert, så den måtte byttes ut. Så den her fikk jeg av han klassekameraten min, naboen hans, skulle kaste denne her.

Naborelasjoner er også vanlig som utgangspunkt for nettverk. Kunnskap er besparende, og informasjon spres over hagegjerdet og ved postkasser. Det er store ulikheter i nivåer av forpliktelser til ulike nettverk, fra familien som er meget sterk, til nabonettverk som må pleies omhyggelig for å fungere som økonomisk gjensidighetsrelasjon.

7.7.6. Hva inngår i uformell økonomi

En vanlig måte – også i moderne samfunn – å skaffe varer utenfor markedet på, er egenproduksjon i form av jakt og fiske, å sanke bær eller sopp, egen parsell for grønnsaker, eller at man er bonde og at deler av det man produserer for markedet går til eget eller slektens hushold. Man kan sy klær selv eller snekre de møblene man trenger. Slik subsistensproduksjon er naturlig nok meget ujevnt fordelt i samfunnet. I urbane strøk har man klart mindre tilgang til slike varer enn i rurale. Vårt materiale understreker dette. Vi har funnet meget liten produksjon av varer til husholdet. Og det virker heller ikke som om våre informanter har særlig tilgang til slike varer. Det er også svært få i materialet fra alle tre landene som syr klær selv.

Den vanlige formen for uformell distribusjon, er varer som én person eller et hushold kjøper på markedet og gir videre til andre – som gave. Disse gavene er som regel gitt til de rituelle anledningene, og vi finner flere eksempler på at for eksempel besteforeldre gir store gaver til barnebarna i anledning jul og bursdag (Døving 2005). Man kan da si at man konverterer varen fra det abstrakte og kontraktbaserte situasjonen til en klebrig gjensidighetsrelasjon (Døving 2001; Parry & Bloch 1989).

Tjenester er en form for ytelser som i enda større grad enn varer inngår i en uformell sektor. Her er tjenester innenfor familien, og da særlig kjernefamilien, ikke regnet som økonomiske handlinger i det hele tatt. De mest tydelige tjenester av denne typen er de typiske kjønnsdelte ytelsene

innen samboer- eller ekteskapet. Når mannen reparerer ektefellens bil, eller når kvinnen vasker ektefellens tøy, blir disse tjenestene overhodet ikke omtalt i økonomiske termer, selv om både hushjelp og bilmekaniker finnes som yrker. Det typiske er at familien er den sfæren der tjenester ikke skal gjenyttes med penger. Utenfor husholdet, derimot, kan tjenestebytte, som vi skal se, lett gjengis i økonomiske termer. I materialet er mormors pass av barnebarn den mest typisk tjenesten der det økonomiske aspektet kan nevnes eksplisitt. Et vesentlig trekk er at de utsatte regner hennes pass inn som avhengig relasjon, mens for de etablerte er denne relasjonen affektiv. De utsatte sier de ikke hadde klart seg uten, mens de etablerte sier det er hyggelig for da får barna sett sine besteforeldre.

Tjenestene utenfor husholdet kan også være relativt formalisert uten at de er økonomisk beregnet. Dugnader er en vanlig måte å organisere tjenester utenfor markedet. Slike tjenester er som regel også forbeholdt husholdet – eller det utvidede husholdet. Det vil si at brødre- og svogerrelasjoner tar seg av dugnader.⁴¹ Vi har funnet en del eksempler av denne typen, for eksempel oppussingshjelp, men nettverket er som regel knyttet til nære relasjoner (slekt).⁴²

Håndverktjenester, slik som gartnerarbeid, vaktmestertjenester, og omsorgstjenester av ulik art er typiske tjenester som lettest inngår i grå økonomi (Tuft 1994). I vårt materiale finner vi mange som ikke har slik tilgang, men også flere eksempler av denne typen:

Det er jo sånn familien hjelper hverandre rett som det er. Svogeren min er bilmekaniker og hjelper oss med bilen for eksempel.

Slike tjenester kan også innebære penger, og da til en helt annen pris enn markedets.

– Er den noen du har hjelp til tjenester fra? For å spare penger?
– Ja, egentlig. Jeg har en god venninne. Som har hjulpet

41. Det vil si at deler av slekten og venner arbeider sammen for å utføre en større arbeidsinnsats, slik som å bygge et hus. (Da forventes det gjenytelser i form av at man deltar i tilsvarende dugnader når det er en annens tur.) Dette synes langt vanligere i rurale strøk. Vi har ikke funnet slike eksempler i vårt materiale.

42. Tjenester som ellers vanligvis faller inn under redistribusjonssystemet, slik som oppussing av det som hører offentligheten til, som skoler, barnehager og frivillige organisasjoner, vil også kunne gjøres som dugnad. Musikkorps og idrettslag for barn og unge regnes som forelderfinansiert gjennom denne type ytelser og er en meget vanlig måte å betale på.

meg en del her når jeg skulle ha leieboer, da. For da måtte jeg sette opp vegg der. Og dør og sånn, hun er sånn som kan alt mulig. Så hun gjorde det for meg, for en rimelig penge. Så det var greit.

Man kan ta for gitt at det ikke betales skatt på disse tjenestene, og at de derfor er utenfor redistribusjonssystemet. Er man utenfor sirkler der bytte av slike tjenester finner sted, må man kjøpe dem på et marked. Omfanget av eget nettverk, blir naturlig nok helt avgjørende for tilgangen til både varer og tjenester i byttesirkelene. Det som er avgjørende i det første eksempelet over er den inngiftede relasjonen: "Svogerens min" er den som gir tilgang, en relasjon det er rimelig at man mister ved en skilsmisse. I det andre eksempelet blir penger brukt, men tjenesten er klart subsidiert i en vennerelasjon. Det er rimelig å anta at dette krever gjensidighet, og at man derfor selv trenger andre aktiva for å kunne gjen nytte ytelsen. Som typisk er i uformelle systemer, er det bare ved direkte slekt i form av blodsbånd at gjensidigheten er kategorisk og varer livet ut, andre relasjoner må opprettholdes og pleies for at man skal kunne gjøre nytte av dem. Hva som er slekt er ikke klart definert. En (inngiftet) svigerbestemor og svigerbarnebarn kan lett inneha en slik relasjon, mens tilsvarende relasjon til slekt i andre sammenhenger ikke vil ha det (Døving 2003). Relasjoner arves ikke og må altså pleies.

Man kan si at tilgangen til varer og tjenester utenfor de formelle kanalene har en mindre utstrekning blant de utsatte enn de etablerte. I det danske og svenske materialet forekommer det ofte, men er langt mer lokalt orientert, og har mindre økonomisk verdi målt i kroner. I det norske materialet er det et tydelig skille mellom de utsatte og etablerte i tilgangen til uformelle tjenester. Der de danske og svenske utsatte er meget avhengig av nettverk for å få endene til å møtes, oppgir norske utsatte i langt mindre grad å få slik hjelp. Hvordan disse er ujevnt fordelt, og følger klasse eller personlig egnethet, kommer jeg tilbake til.

7.7.7. Penger og moralsk fravær av penger i gavebytte

Et typisk trekk ved gavebytte og egenproduserte varer, er at disse varene inngår i samme sfære. Det vil si at varer som er laget selv, ikke blir omsatt gjennom markeder, men blir gitt bort eller byttet i sirkler. Når man gir, gir man en del av seg selv. Dette prinsippet er viktig i gavebytte. Gaven er på en måte besjelet, noe som synes i begrepet "affeksjonsverdi". Dette er årsaken til at det er forbundet med umoral å gi bort gaver til andre som man selv har fått, og det synes også moralsk uakseptabelt å måle dem i

penger. En norsk arbeidsløs informant med to barn svarer for eksempel slik på spørsmål om hun noen ganger får pengegaver fra familien: “Nei, men det vil jeg ikke ha, for da går det på helt andre ting enn det egentlig skal.” Referansen til noe usagt som “går på helt andre ting”, hentyder til en moralsk nærhetsrelasjon som ikke skal besudles med penger.

Direkte bytte, det vil si at den ene part møter en likeverdig part og bytter etter en avtale, er uvanlig. Vi har funnet få eksempler på dette i vårt materiale. Et unntak var på spørsmål om hvordan en familie hadde ervervet støvsuger:

Det [støvsugeren] var en gave. Nei, ikke en gave. Jeg byttet den. Jeg hadde et par sko som en dame hadde lyst på, så sa hun at jeg kunne få støvsugeren. Ok det var greit. Det var fine sko, støvler.

Mannen kommenterer utvekslingen på følgende måte “Hun hadde lyst til å gi henne en støvsuger, men ikke gratis, ikke sant. Hun ville få noe tilbake.” Her har altså byttet form av en kontraktbasert avtale, der ingen av partene står i gjeld til hverandre etter transaksjonen. Slike relasjoner er også enklere, nettopp fordi kontrakten er oppe og avgjort etter byttet.

Et sentralt trekk ved bytteøkonomi er altså fravær av penger. Det hender at penger i seg selv blir overført uformelt, særlig mellom beste-foreldre og barnebarn (Attias-Dunfut & Wolff 2000). Det mest typiske er imidlertid at penger ikke kommer inn i bildet. Årsaken til dette ligger i tanken om at penger er anonymiserende, og står nettopp i motsetning til gavens affeksjonsverdi (Parry & Bloch 1989).

Penger er en integrasjonsform, en kommunikativ enhet som både betalingsmiddel, byttemiddel og verdimåler.⁴³ Penger har fått en mytisk posisjon i vesterlandsk kultur, med referanse til de sfærene som er utenfor pengeøkonomien; nærhet og kjærlighet. Typisk er da uttalelsene om de nære relasjonene som kategorisk er utenfor markedsøkonomien. Likevel tenker både vi og andre på “Vesten” som et rasjonelt (“kaldt”) samfunn, basert på kontraktbaserte relasjoner. Et typisk trekk i materialet er at flere innvandrere forklarer en forskjell mellom Skandinavia og det landet de kommer i fra, nettopp med referanse til familierelasjoners forpliktelser. En

43. Det skapes ofte ekvivalenter i andre enheter som kan ha de samme funksjonene, men de har ikke alle disse egenskapene. Ulike samfunn har ulike former for det slike “ensfærepenger”. Våre penger kan i prinsippet brukes til alt, og kalles derfor “generelle penger”.

familie fra Karibia forklarer sin gavemoral på denne måten når vi spør om de betaler for at bestemoren skal passe gutten sin:

– gjør hun det gratis?

... det er gratis, på en måte, for hun er mammaen min. Vi har en kultur, der vi ikke trenger å betale til mammaen vår. Det er en glede for henne, men uansett så gir jeg henne litt penger. Ikke sånn som til dagmamma, men hvis hun trenger noe, så kan hun bare si fra. Men ikke som å betale henne, for da blir hun trist. For hun sier “nei, nei, dette er mitt barnebarn! Du trenger ikke å betale, for det er av mitt blod.”

Selv om slik utveksling og relasjoner altså er utbredt også i Skandinavia, er forestillingene både blant skandinaver og innvandrere en annen. “Vi har en kultur”, underforstått; som er annerledes enn i Norge, sier mannen fra Karibia, men blodsbånd er her som det er i Norge, ikke tenkt som en kontraktbasert relasjon, men der ytelser er gjensidig selvfølgelige. Penger er moralsk vanskelig, og nettopp fordi penger anses å viske ut de nære relasjonene, er de typiske for mennesker som ikke ønsker nærhet med hverandre, og tilsvarende umulige i nære relasjoner. Å besvare en julepresang med penger er uhørt, mens å gi igjen en avtalt pris for en støvsuger til en venninne er ansett som god tone. Dermed viser man hvem vi har vedvarende bånd til. Denne atskillelsen av penger viser hvor moralske gavebyttesfærene er. Men de er ikke mindre viktige økonomisk av den grunn, snarere tvert i mot.

Vi spurte en norsk arbeidsløs informant om hun fikk hjelp til barnepass, noe hun bekreftet. Hun utdypet også med å si at det er bedre å få ting til bursdag og jul, enn det er å få penger og gå og kjøpe selv. Svarene viste at hun utmerket godt visste at tingene innehar en økonomisk verdi når hun reflekter omkrig det, og at hun får dem fordi moren vet at hun ar dårlig råd, men penger ville være både å bryte familiens nærhet og hennes selvfølelse. En arbeidsløs enslig far kommenterer sine ytelser slik:

Ja, jeg pleier som regel, når våren og sommeren kommer, å klippe gresset og sånt, de [naboen] har hage under. Da får jeg en pakke tobakk og sånt noe. Jeg skal jo ikke ha noe igjen for det men ...

Han skal ikke ha noe igjen, men tar selvfølgelig i mot. En måte å få endene til å møtes med lite penger er nettopp slike uformell ytelser. Gavebytte kan

derfor være en strategisk sfære man kan bruke til å få tak i det man må ha. Det skal ikke byttes mot penger, men tobakk er nødvendig.

Selv om gaver og ytelser ikke skal beregnes i penger, kan man likevel ha mer eller mindre bevissthet om gavenes pris. Her er det store forskjeller i materialet, der barnebass er det som enklest går utenfor den økonomiske kalkylen. De utsatte vektlegger – og synes å se – i langt større grad hvor viktig både varene og tjenestene er for å få endene til å møtes. De etablertes refleksjon over uformelle transaksjoner forklares ofte i affektive termer. I intervjuet under, der bruk av ferie til det opprinnelige hjemlandet kommer fram, beregnet informanten innsparingen av å bo hos slekt, i forhold til gaveytelsene som forventes, på følgende måte:

... hvis du tenker på ferie, så er det å reise til Holland. Og da er det reisen som tar... men oppholdet der borte er nesten gratis, hos mor og far.

Man vet hva man sparer, og man kan beregne det, men det skal man ikke. Slike innsparelser føres derfor ikke i budsjettene. Denne måten å tenke om penger på, gjør det dermed vanskelig å regne tjenester formelt. Gavens underkommuniserte verdi gjør at både tilgangen til tjenester og produkter blir avhengig av den potensielle tilgangen til nettverk. Man kan kanskje snakke om en (sannsynlig) "nettverksekvivalens" i forhold til ulike familieformer.

Å være uavhengig, både som individ og som hushold, synes viktig for æren eller selvfølelse (Døving 2005). Dette synes som den vesentlige grunnen til at gavens økonomiske betydning underkommuniseres. Direkte monetære overføringer blir direkte skammelig, slik informanten uttaler det: "Hvis vi ikke hadde hatt Karstens mor og far, så hadde vi ikke hatt noe å leve av i dag... Karstens mor stikker til oss penger, men det må ikke faren hans få vite." Penger kan ikke regnes innenfor en gaveøkonomi, penger synliggjør den underordnede relasjonen.

7.7.8. Nettverkets betydning for bytte og byttets betyning for nettverk

Når man utveksler, skaper det *både* autonomi og integrasjon. Bytte etablerer derfor *både* "de andre" og et subjekt (som enten kan bestå av et individ eller gruppe).

Størrelsen på nettverket er avgjørende for omfanget av bytte. Ser vi på de sosiale aktiviteter, er disse langt større hos de etablerte. For å være

innenfor en byttesirkel, innenfor et nettverk som kan gi hverandre ekstra goder, må man enten ha en stor familie, være oppvokst i området, ha gode naboer, eller ha arbeid. Alle disse relasjonene må imidlertid pleies. Noe som i utgangspunktet betyr utgifter. Å ha fester med 30-50 mennesker, regnes ikke som en nettverksinvestering. De utsatte deltar i betydelig færre sosiale selskapeligheter. For å ta del må man ha noen å gi, og som en utsatt i det svenske materialet sier om deltagelse i en slags lånering: "... vi har ikke råd til å betale tilbake så vi låner ikke ... nei, vi har ikke råd til å være med." Den som kan invitere til store fester og har mer å gi, de vil opparbeide et godt og effektivt nettverk, som klart kommer fram som de etablertes privilegium, og til daglige frynsegoder.

Når de etablerte snakker om sitt nettverk er det i affektive termer, der bytte av både varer og tjenester beskrives som noe festlig, der verken økonomiske motiver eller konsekvenser synes reflektert. Fravær av refleksjon rundt den økonomiske betydningen av nettverk blant de etablerte kan delvis tolkes som kravet til autonomi i moderne samfunn og tilstøtende; som et doksisk område, der økonomi konnoterer til penger og plasseres moralsk utenfor hjemmet.

Attias-Dunfut viser på bakgrunn av fransk empiri at overføringer av ulike verdier mellom generasjoner er det vanlige (Attias-Dunfut & Wolff 2000), og det vanligste hos dem, som i vårt materiale, er slekt, så venner. Omfanget er betydelig, men også svært varierende. En forskjell er at blant de norske utsatte har uformell økonomi generelt mindre omfang, mens det blant de utsatte i det svenske og danske materialet har både nettverket og flyten av uformelle goder stor betydning. Selv om det økonomiske omfanget er mindre hos de utsatte enn hos de etablerte i alle tre byer, er hyppigheten og betydningen av distribusjonen større i Malmö og København. Årsaken antar vi beror på en tilfeldighet i materialet som består i at blant de norske utsatte er det en overvekt av innvandrere og at disse – i motsetning til de svenske og danske – har bodd kortere tid i landet, og dermed ikke har rukket å opparbeide et sterkt nettverk. Er man innvandrer, vil man i utgangspunktet ikke være født inn i det obligatoriske slektskapsnettverket, og da er det rimelig at man har liten tilgang til feriehusholdninger, håndverktjenester eller barneklær.

Størrelsen på nettverket og graden av lojalitet er altså avgjørende for tilfanget av uformelle varer og tjenester. For innfødte er nettopp medfødte lojale slektskapsbånd et automatisk nettverk, deretter gir giftemål og eget arbeid nettverk, som kan gi betydelige muligheter for å få tak i goder

utenfor markedet. Det ser imidlertid ut til at personlig egnethet også er en faktor som ikke er uten betydning for å etablere nettverk.

7.7.9. Hanan og Xavier – et eksempel på personlig egnethet

Klasse og situasjonell sosial begavelse kan også være faktorer som gir seg utslag i hvordan man kan oppleve en ellers ganske lik situasjon ulikt. Jeg vil her sammenligne to i utgangspunktet relativt like innvandere, Hanan og Xavier. De har begge bodd et par år i Norge. De er begge familiefedre med små barn. Deres forhold til det norske samfunnet, deres trivsel – i det øyeblikket intervjuene ble foretatt – er derimot betydelig forskjellige. Deres ulike muligheter til bytte, til kontakter og omfanget av nettverk er betydelig.

Hanan kommer fra Mosambik, etter først ha flyktet fra Kongo. Han er utdannet økonom, er godt gift med en kvinne fra øvre middelklasse i landet, og arbeidet i et internasjonalt firma som linjeleder i en stor internasjonal bedrift, men måtte flykte på grunn av spenninger mellom Sør-Afrika og Mosambik. Ved en serie tilfeldigheter havnet han i Norge. Han forteller at han trivdes dårlig på flyktningmottak, og ville for alt i verden ikke bli satt i bås med andre afrikanere – særlig ikke dem fra Somalia, og han ville heller ikke ha noe med de østeuropeiske flyktningene å gjøre. Det er tydelig fra første stund at hans sosiale klasse gjør at han ikke ser noe fellesskap med de fleste andre flyktningene. Han brukte alle familiens oppsparte penger på løsøre til leilighet og bil, som for han er veldig viktig. Han får ikke jobb i samsvar med sin utdanning. Han hadde jobbet som vaskehjelp, men mistet også denne. Han sier han ble lurt til å flytte til Oslo for å få jobb, og da han kom fram, var det ikke noe jobb til ham. Han viser tydelige tegn til mistrivsel – og klager på det meste.

Xavier kommer fra Karibia. Han giftet seg med en kvinne fra samme land, men som har bodd i Norge i noen år etter samlivsbrudd. Han går på språkopplæringskurs, får jobb i den ufaglærte delen av håndverket, som maler og grunnarbeider. Både på spørsmål om trivsel og hvordan han har fått tak i ulike ting, virker han meget fornøyd og han er i kontakt med mange mennesker som han hjelper og som hjelper ham med for eksempel datatjenester, og til arbeid.

Hanan ville ikke ha kontakt med andre i samme situasjon, har ikke opparbeidet noen andre kontakter, og da kontakten med hjemlandet ble avskåret, ble mulighetene for å få varer og tjenester utenfor markedet så å si borte. Han føler seg urettmessig og urettferdig behandlet, og er bitter fordi han ikke får uttelling, verken for utdanning eller arbeidserfa-

ring. Han har ingen mulighet til å få jobb i samme sosiale skikt. Han mener også at avslaget på arbeid er rasistisk motivert, og at vaskebransjen i Norge er etnisk organisert. Hannan forholder seg utelukkende til offentlige institusjoner og private bedrifter; lånekassen, Aetat, bankene, kommunen, kredittinstitusjoner, bilreparatører, Canal Digital. På spørsmål om han låner penger fra noen i det hele tatt, svarer han:

No [...] friends we met, for example African friends, some of them have been in the same situation, or some of them is not to trust, because if I borrow money from Mr. A, tomorrow Mr. B, C, D will know. [...] so, it will be advertisement, so I try to protect my family from suspicion. I have never done that in my life, I have never gone to Mr. B house to borrow 100 kroner, I never did, I will keep my pride, I will *never* do it.

Hans stolthet er tydelig knyttet til evnen til å klare seg selv, som her blir et klart hinder for å etablere nettverk. Han prioriterer bilen som eksplisitt statussymbol, og bruker penger på å omlakkere den etter at den har fått riper.⁴⁴ Xavier, på den andre siden, som også er utsatt, gir og gir og er dermed den mest ressurssterke i sin omgangskrets: “..de venner vi har, er de som låner fra oss. Men vi har ikke mer enn hundre kroner.” Familien får hjelp, og gir etter evne, men siden gjensidighet som regel baserer seg på likeverdige parter, blir nettverkets sikkerhet skjørt. Slik svarer Xavier på manglende velstående nettverk:

... hvis det plutselig kommer et problem, så vet vi ikke hva vi skal gjøre. Som vi sa, så har vi ikke så rike venner som kan hjelpe oss. Så derfor, så prøver jeg å vente på grønt lys hver gang jeg skal krysse gata (latter).

7.7.10. Avslutning; innvandrere, innfødte og andre like

Vår hypotese var at innvandrere, både fordi de antas være mer familieorientert enn nordmenn, og fordi situasjonen tilsier det, raskt skulle skaffe seg relasjoner som kompenserte for fravær av det nettverk de hadde i det opprinnelige hjemlandet. Delvis har flere immigranter et stort internasjo-

44. Hvorvidt dette ble dekket av forsikringen kommer ikke helt klart fram. Han klaget i alle tilfelle over utgiftene forbundet med omlakkingen.

nalt nettverk, men for mange blir dette vanskelig å aktivere, særlig til daglige tjenester. Økonomisk viser det seg for det første at mange innvandrere har forpliktelser overfor egen familie, slik at det blir overført mer goder fra dem som er i Norge, enn det de får igjen. For det andre er ikke innvandrere noen gruppe, men en kategori, som ikke deler noe annet enn å være i Norge. Vi finner ingen etnisk lojalitet som tilsier familielignende relasjoner. Hannan ville for eksempel for alt i verden ikke bli assosiert med andre innvandrere og holdt seg derfor unna. For dem som har bodd lenge i landet, finner vi ingen forskjeller i betydningen av nettverk mellom innvandrere og skandinaver.

Et klart funn er betydningen av å ha noe å gi for å kunne få. Et av våre spørsmål i intervjuguiden var forholdet til spleiselag. Her finner vi klare skiller mellom de etablerte og de utsatte. Det synes systematisk som om de utsatte arrangerer færre og mindre middager og fester. De etablerte, derimot, holder i langt større grad fester og sosiale sammenkomster, og variasjonene i form synes større:

Det er sånn at vi inviterer hver vår gang, så det blir liksom sånn, i dag har vi maten, sant, og så kommer vi dit, så har de. Så skal man ha med seg drikke selv, kanskje. Som regel. Men akkurat maten den går på omgang, på en måte.

Som regel, er altså i betydningen “ofte”, og betegner en ureflektert regel. Eksempelet under viser hvordan gaven ikke har samme betydning i et etablert hushold. På spørsmålet “Hvis dere er sammen med venner, spleiselag, eller dere betaler?” svarer en etablert familie slik:

Mindre og mindre av det etter hvert. Det var sånn man gjorde i studietida. Da var det vanlig, men jo eldre du blir, jo mindre vanlig.

Men så er det et sånt større juleselskap, og der er det vanlig at alle kommer med litt. Der støper de lys, og har masse utgifter med det. Da kommer vi med kaker, og andre kommer med andre ting.

Her er det en bevissthet omkring en naturlig endring over livsløpet. Nettverk er viktig både sosialt og økonomisk. Det er en sikkerhet i vanskelige situasjoner og til hverdagslig hjelp i form av tjenester. Muligheten til å skaffe seg goder gjennom uformelle kanaler er meget ujevnt fordelt. Det

viser seg at de som har arbeid, og familie i nærheten, i langt større grad har tilgang til slike goder. Større gaver blir for eksempel gitt til bursdager til barna, og tilgang til bil, pc, telefon, og muligheter for gunstige lån kommer gjerne gjennom jobb.

7.8. SAMMENFATNING

De ovennævnte afsnit/artikler peger samlet set på, at der i de skandinaviske velfærdsstater pågår en utvikling af bestemte former for udsathed, som angiveligt hænger sammen med den stigende betoning af rollen både som forbruger i forhold til det private marked og som forbruger af velfærdsydelser. Selvom analyserne i kraft af deres overvejende kvalitative karakter ikke belyser udbredelsen af sådanne former for udsathed, giver resultaterne alligevel nogle bud på, hvilke områder der er særlig betydningsfulde for udviklingen af udsathed, og rejser i forlængelse heraf en række samfundsmæssige, politiske og teoretiske problemstillinger.

I det følgende ses nærmere på nogle af de mulige udfordringer, som den skandinaviske velfærdsstat står over for i form af ændrede processer for social stratificering i forbrugersamfundet. Der er tale om processer, der udspiller sig på flere niveauer: det overordnede samfundsmæssige niveau, selve forbrugsarenaen som et nyt område for social differentiering samt aktørniveauer, hvor individuelle strategier og netværk afgør de enkelte familiers råderum.

7.8.1. Forbrugsvilkår og adgang til markedet

På det overordnede samfundsmæssige niveau har det været undersøgelsens formål at se på eventuelle sociale forandringer i kølvandet på teorierne om en ændret ansvarsfordeling mellem marked, stat og individ (jf. Bauman, 1998; Gabriel & Lang, 1995; Slater & Tonkiss, 2001). I alle tre lande ser der ud til at være tale om markedsførelse af tidligere statslige ansvarsområder, mens der samtidig sker en udvikling i retning af øget udbredelse af markedsprincipper inden for de offentlige velfærdsydelser. Spørgsmålet er, i hvilken udstrækning og på hvilke områder der gennem denne markedsførelse skabes nye former for stratificering af befolkningen i forhold til adgangen til kreditmarkedet, boligmarkedet, dagligvarer og velfærdsydelser.

I den teoretiske gennemgang i kapitel 3 blev der set på økonomisk udsatte familiers adgang til markedet (jf. Caplowitz, 1963; Alwitt & Don-

ley, 1996; Kempson, 1996). I flere af artiklerne ovenfor tages denne problemstilling op, og der peges på flere områder, hvor gruppen af udsatte både direkte og indirekte oplever en begrænset adgang til markedet. Bl.a. peges der på boligmarkedet som et område, der stratificerer borgere, idet der er stor forskel på adgangen til boliger mellem udsatte og ikke-udsatte. Ejer man ikke sin egen bolig, ser det ud til, at valgmulighederne med hensyn til, hvor man kan komme til at bo, er meget små, og ofte bliver man "placeret" i områder, der ikke regnes som særligt attraktive. Derudover er der eksempler i undersøgelsen (bl.a. skolevalg i Sverige og Danmark), der peger på, at udsatte forældre reelt har langt sværere ved at flytte deres børn til andre skoler end ikke-udsatte forældre. Undersøgelsen rejser i forlængelse heraf spørgsmålet om, i hvilken udstrækning frit valg af velfærdsydelse i praksis gælder for alle.

Et par af artiklerne berører spørgsmålet, om økonomisk udsatte forbrugere også indirekte får en ringe position som kunder, idet udviklingen af bl.a. detailhandel og finansielle markeder i vid udstrækning retter sig mod den mere købedygtige middelklasse. Udsatte er på grund af deres ringe mobilitet, fastlagte økonomi, ringe kreditværdighed og mangel på økonomisk råderum i højere grad afhængige af et varieret lokalt udbud af varer og tjenesteydelser: lokale bankfilialer, lokale discountsupermarkeder, favorable betalingsmuligheder med 'papirpenge' frem for med kreditkort samt billige korttidslån, der kan øge deres økonomiske råderum. Fraværet af sådanne muligheder gør, at det er svært for økonomisk udsatte forbrugere at udvikle konstruktive strategier, og de står derfor ofte med problematiske valgmuligheder.

7.8.2. Udsathed inden for forbrugsarenaen

Flere sociologiske teorier peger på, at forbrugsarenaen reproducerer sociale klasseforhold, samtidig med at der er tendens til, at sociale og økonomiske forskelle nedtones i den neoliberale forbrugerismediskurs (jf. Bourdieu, 1984; Carrier & Heyman, 1997; Løfgren, 1996). Overordnet har undersøgelsen bl.a. fokuseret på ændrede forestillinger om 'det normale forbrug', samt i hvilken udstrækning 'forbrugspress' har betydning for oplevelsen af udsathed. Resultaterne peger på, at grænserne mellem, hvad der anses for 'overflødig' og 'nødvendigt' ændrer sig, således at bestemte typer af forbrug i dag opleves som socialt nødvendige, selvom de ikke er nødvendige for opfyldelsen af familiens materielle behov.

Det ser i forlængelse af bl.a. Miller (1998) ud til, at forældrerollen i stigende grad påvirkes af forventningerne til forbrug, og at det at være en

kærlig og opmærksom forælder forbindes med at kunne opfylde sine børns forbrugsbehov. Samtidig er både udsatte og ikke udsatte familier, ud over at skulle agere 'fornuftigt', i stigende grad udsat for forventninger om aktiv deltagelse i markedet som forbruger. Flere artikler peger på, at disse krav bevirker, at økonomisk udsatte forældre udsættes for et stigende krydspres ved at skulle sikre, at økonomien løber rundt og børnene samtidig har mulighed for social deltagelse og trivsel gennem et forbrug, som der ikke er råd til. Familier med begrænsede økonomiske ressourcer har i modsætning til ikke-udsatte familier ingen 'frie midler', men er nødt til at købe bestemte varer samt at købe dem, hvor de er billigst muligt, hvilket ikke nødvendigvis er, når der er penge til det. De udsatte forældrene oplever således ikke deres prioriteringer som et udtryk for *frit* valg, men snarere som et både *tvunget* og problematisk valg.

7.8.3. Børns betydning for forbruget

I lighed med, hvad bl.a. Kochuyt (2004) har fundet, ser det ud til, at forældrene i udsatte familier, for at sikre børnenes muligheder for social deltagelse på lige fod med andre børn, ofte vælger at nedprioritere deres eget forbrug. Det indebærer, at nogle forældre fravælger deres egne basale behov som fx tandlæge, medicin og udgifter til transport for at have råd til, hvad vi har kaldt 'sociale nødvendigheder': fritidsaktiviteter, en tur i Tivoli, at gå på McDonalds, en mobiltelefon mm. Selvom en sådan fordeling af midler inden for familien ikke nødvendigvis er et nyt fænomen, diskuteres det i artiklerne, at det er med til at bryde den traditionelle lighedstankegang, der traditionelt set præger de skandinaviske velfærdsstater.

Analyserne peger også på, at der er store forskelle på, hvordan ikke-udsatte og udsatte forældre håndterer, hvad begge grupper oplever som et stigende forbrugspres på børnene. De udsatte forældre forsøger at leve op til kravene og give deres børn, hvad andre børn har, mens de ikke-udsatte i langt højere grad forsøger at definere, hvordan deres børns forbrug bør se ud. På trods af forskelle inden for begge grupper er der således en tendens til, at udsatte familier føler sig langt mere pressede af bl.a. udbuddet af børneforbrugsmuligheder end ikke-udsatte.

7.8.4. Individuelle strategier: nødvendige netværk

I forlængelse af teorier om uformel økonomi og om netværkssamfundet (Castells, 2000; Granovetter & Sedberg, 1992; Pahl, 1984) ser et par af artiklerne på betydningen af netværk, herunder forskellige typer af netværk, for tilvejebringelsen af økonomiske ressourcer og for forbruget. Ana-

lyserne viser ikke overraskende, at netværk spiller en stor rolle for både udsatte og ikke udsatte familiers økonomiske råderum. Samtidig ser det ud til, at der er stor forskel på udsatte og ikke-udsatte familiers typer af netværk, og på den sociale og økonomiske betydning af deres netværk.

De udsatte familier er gennemgående meget afhængige af netværk, særligt i form af familienetværk og naboer/beboere i lokalområdet. En del udsatte familier undgår egentlig fattigdom, fordi de får pengegaver fra andre familiemedlemmer (ofte fra forældre). For en del ikke-udsatte familier spiller netværk også en stor rolle. Men i forhold til de udsatte familier er deres netværk både større og 'tyndere', har en større geografisk og social spredning samt indebærer en højere grad af reciprocitet. Også blandt ikke-udsatte foregår der en del pengeoverførsler mellem (bedste-)forældre og børnefamilierne, men de er tilsyneladende ikke tilsvarende afhængige af disse pengeoverførsler, som dog i økonomisk forstand formentlig er meget større end de udsattes.

De udsattes lokale og 'tætte' netværk ser ud til at have stor betydning for deres opretholdelse af status quo. Det ser dog ikke ud til, at disse netværk øger mulighederne for social mobilitet, da de udsatte familier ikke på længere sigt ser ud til at få en mindre udsat social position af denne grund. Det kan hænge sammen med, at det er de 'tynde' omfangsrige og reciprokke netværk, som fx skaffer kontakter til arbejdsmarkedet og til en vis grad boligmarkedet, der er afgørende faktorer for social mobilitet. De tætte lokale netværk, som mange udsatte har, udgør dermed på én gang en social sikring og en social begrænsning.

7.8.5. Forbrugersisme og sociale marginaliseringsprocesser

Både artiklerne og undersøgelsen som helhed har anvendt 'udsathed' som centralt begreb til at forstå sociale marginaliseringsprocesser i forbrugersamfundet. Hensigten med at bruge dette begreb har været at understrege, at der her er tale om en gruppe af borgere, som ikke er fattige i absolut forstand, men som på en række områder er positioneret som socialt set i periferien af det sociale fællesskab. Analytisk har det dermed været hensigten at indfange den sociale dynamik, der påvirker positionen som værende på kanten af samfundet. Dermed har undersøgelsen fokuseret på ikke alene at analysere materielle marginaliseringsprocesser, men at undersøge en række ikke-økonomiske og mere kulturelle og symbolske forhold, som ifølge teorierne har en øget social betydning i forbrugersamfundet. Selvom det var en del af undersøgelsens sigte, har resultaterne ikke kunnet give noget entydigt billede af, hvilke typer af processer der er afgørende for

den sociale mobilitet. Udsatte forbrugere, der har deltaget i undersøgelsen, forekommer dog relativt fastlåste i en perifer social situation.

Analysen af udsatte forbrugere peger på, at udsathed i forbrugersamfundet udspiller sig inden for andre områder end i den traditionelle velfærdsstat. Undersøgelsen kan således ikke give en vurdering af, hvorvidt sociale skel bliver større eller mere markante, men udelukkende peger på, at der er meget store forskelle på forbrugeres forhold, samt vise, hvordan udsathed signaleres og reproduceres gennem en række sociale, moralske og kulturelle forbrugsområder.

BILAG A

INTERVIEWGUIDE OG KOMMENTARER

A.1. Interviewguide

I det følgende beskrives strukturen i interviewguiden. For hvert tema omtales indholdet, idet dette i sidste ende refererer til de teoretiske problemstillinger, som det er formålet at belyse med denne undersøgelse. Ud over beskrivelsen af indholdet indeholder kapitlet også kommentarer til de forskellige punkter i interviewguiden, idet der er tale om direkte gengivelser af både guide og kommentarer.

A.1.1. Kontekst og forbrugsvilkår

For at belyse forbrugsvilkårene medtages en udførlig beskrivelse af forbrugsmulighederne i nærområdet.

Der kan i begrænset omfang laves interview med udvalgte “markedsaktører” (banker, radioforretninger eller andre, der kunne give oplysninger om grundlaget for at låne folk penge (evt. kategorisering af kunder)). Ligeledes kan det overvejes at interviewe enkelte repræsentanter for de offentlige ydelser med henblik på at afdække “velfærdsmodellens” rolle mht. forskelle i forbrugsvilkår blandt forskellige familier.

A.1.2. Baggrundsdata

Formålet er dels at kunne forstå de øvrige spørgsmål i en sammenhæng, dels at kvalificere kategoriseringen af de forskellige familier. Vedrørende boligkarriere lægges der som aftalt vægt på kun at gå 10 år tilbage i tid.

Interviewpersonens køn, alder, civilstatus (+ interviewpersonens placering i familien).

Karakteristik af familien

Antal voksne og børn, og deres alder, beskæftigelses- og uddannelsesstatus (evt. skoleklasse for børn).

Selve boligen

Antal værelser, kvadratmeter, husleje samt huslejens andel af husholdets indkomst (cirka), hvordan har man "fundet" eller fået tildelt boligen (offentlig/privat samt vilkår) (graden af frit valg?), finansiering af boligen? (indskud, udbetaling mv.), boligkarrierer inden for de sidste 10 år (herunder afklare interviewpersonens etnicitet), boligskift, herunder til nuværende bolig, karakteristik af tidligere bolig, begrundelse for boligskift. (Hvis det ikke allerede er fremgået: Hvordan har du fået tildelt/købt boligen?).

Nuværende boligforhold

Hvad synes du om boligen? Hvordan vil du beskrive boligområdet? Fortæl, hvad I synes om at bo her? Hvordan er det for børnene at vokse op her? Hvordan er kontakten mellem naboer? (vande hinandens blomster etc.).

Området

Hvordan er mulighederne for at købe ind i området? (mangler der butikker/er der butikker, som ikke burde være der?). Hvordan er mulighederne i området i øvrigt, fx rekreativmuligheder, institutioner, fritidsaktiviteter el.lign. Mangler der noget? Bruger I nogle af mulighederne her i området, når I holder fri? Er der bestemte ting, du er særligt opmærksom på skal være 'i orden', når børnene er ude blandt andre (i skole)? Er du enig med de familier, du omgås med, i måden at bruge penge på? (bliver du af og til irriteret over andres forbrug?). Oplever du/børnene af og til et vist pres fra fx legekammerater eller naboer for at have bestemte ting (tøj, mobiltelefon m.m.)? Under hvilke omstændigheder har du oplevet et sådant pres? Har

du mødt måder at bruge penge på, som du syntes var forkerte? (diskuteret det med andre forældre? eksempler?).

A.1.3. Indkomst/formelle vilkår for forbrug

(Her spørges til uformelle kanaler, men dette skal også spørges til mere indirekte). Beskæftigelsesforhold og uddannelse?

Hvilke indtægter har I nu, og hvilke typer af indtægter har I haft inden for de sidste 10 år? Har børnene i familien egen indtægt? (hvad går den til?) Faste udgifter? (hvilke?). Andre indtægter? Hvad har I tilbage til mad o.lign., når de faste udgifter er betalt? (cirka hvor meget?). Sparer I op, og i givet fald hvor meget om måneden? Har I lån? Hvilke? (hvor meget afdrager I ca. om måneden?).

A.1.4. Oplevelse af finansieringsmuligheder

Hvad gør I, hvis I har brug for en større ting? (vaskemaskine/cykel)? Fortæl om andre finansieringsformer I har brugt, fx lån i banker og andre former for lån? Har I forsøgt at låne penge i banken uden held? (hvornår og til hvad?). Har I benyttet andre muligheder for at finansiere forbrug, fx lån fra familie/venner? Har I forsøgt at omlægge dyre lån til billigere (lykkedes det?).

A.1.5. Oplevelse af forbrug samt vurdering af eget forbrug herunder afsavn.

Forskellige varetypers betydning for familiens oplevelse af “udsathed” (Douglas & Isherwood samt “kompensationskonsumtion”) (kombination af de to forslag).

Dagligvarer

Hvordan planlægger I daglige indkøb? (med liste, impuls køb?). Hvor handler I dagligvarer, og hvem køber ind? (er børnene med?). Hvorfor handler du der? Hvordan kommer du derhen? Er der andre steder, hvor du hellere ville handle, eller hvor du handler, når du har mulighed for det? Synes du, at du har mulighed for at købe den kvalitet af varer, som du ønsker? Hvordan får du råd til det daglige forbrug? Hvis pengene ikke rækker, hvad gør du så? Hvordan prioriterer I, hvis I ikke har råd til alt, hvad I gerne ville? (hvilken indflydelse har børnene på det?).

Tøj

Hvor køber I tøj og hvor ofte? Køber du som regel tøj på udsalg? Syr du evt. tøj selv? Køber du nogensinde tøj i genbrugsforretninger? Har du mulighed for at arve fx børnetøj fra andre? (hvem?). Køber du den kvalitet og de mærker, som du ønsker? (hvad er afgørende for, om du er tilfreds/i hvilke situationer oplever du, at du ikke er tilfreds?). Har der været situationer, hvor nogle i familien har haft problemer med ikke at kunne købe noget bestemt tøj? (hvem?). Er du af og til 'ufornuftig', når du køber ind? Kan du give eksempler på varer, du har købt, men som du ikke har kunnet bruge? (fejlkøb). Er der dele af dine indkøb, som du ikke er så stolt af? Har du forsøgt at lave om på dine forbrugsvaner? (hvornår? Hvorfor? Lykkedes det?).

Forbrugsgoder

Her er en liste over forskellige forbrugsvarer. Hvilke har du? Hvilke ønsker du at have, men har ikke råd til, og hvilke ønsker du slet ikke? (Analytisk ønskes også omgivelsernes forventninger og krav samt markedsføringens betydning og problematiske områder/ønsker dækket).

Opvaskemaskine. Egen vaskemaskine. Fryser. Mikrobølgeovn. Støvsuger. Telefon. Mobiltelefon (hvor mange?). TV (hvor mange?). Video/DVD. Stereoanlæg. Computer/internetadgang. PlayStation. Legetøj (Hvad har børnene af større ting, og hvad synes du/ de, at de mangler?). Avisabonnement. Bil. Husforsikring (andre forsikringer?). Går I til frisør? Hvordan har I finansieret de enkelte ting? Praksis i forbindelse med finansieringskanaler (formelle og uformelle). Brugen af "markedet" (kredit (herunder brug af kredit-/betalingskort), afbetaling) eller "det offentlige" (ekstra ansøgninger), hvis brug for penge? (erfaringer?). Udnyttelse af muligheder for at købe på udsalg?

Tid/fritid

Hvordan foregår jeres eftermiddage efter skole/arbejde? Hvordan oplever du jeres hverdag, hvis du ser på, hvor meget tid I har? Har du tid til overs af og til? Hvad ville du bruge den til, hvis du havde mere tid? Synes du, I har en stresset hverdag? Hvad synes du er vigtigt at have tid til? Fortæl lidt om, hvad I laver i weekenden? Hvilke begrænsninger er der for, hvad I bruger tiden til?

Aktiviteter og forbrug

Er der bestemte ting, som I ofte bruger tid på? Hvad bruger I penge på, når I har fri? (børneaktiviteter og voksenaktiviteter).

Hvilke fornøjelser synes du det er vigtigt at have råd til i fritiden (både sammen børn og voksne og hver for sig?). Kan I i almindelighed deltage i de aktiviteter, som I ønsker? (eksempler, hvor det ikke er muligt og hvor der dermed er "afsavn"). Kan du give nogle eksempler på ting eller aktiviteter, som du ikke synes man bør bruge penge på?

Går I til nogle fritidsaktiviteter? Hvem i familien? (børn?). Holder I ferie? Hvad var den sidste ferie, I har været på?

A.1.6. Betydningen af netværk

Brugen af uformelle sociale netværk for at skaffe sig midler (differentieret adgang til forbrug også gennem adgang til netværk). Familie i nærheden? Venner i nærheden? Kan du give eksempler på, at venner eller familie hjælper hinanden på måder, som sparer penge? (fx flytninger, håndværksmæssige tjenester (kender en elektriker eller en tømrer? ... laver mad til konfirmation? ... giver oplysninger om udsalg/billige tilbud?)). Kan man inden for din familie/vennekreds låne penge til hinanden? (hvis ja, kan du så give nogle eksempler?). Låne bil? Få viden om gode tilbud eller udsalg? Foreslå måder at tjene penge på? Får du nogensinde pengegaver/økonomisk hjælp af dine forældre eller andre? (vurdering af, hvor meget).

A.1.7. Hvordan ses I, når I ses med venner/naboer?

(Inviterer, sammenskud, grill om sommeren, til en kop kaffe?). I dagligdagen? Flere sammen, fx i byen eller hjemme i weekenden? Sammenskudsmiddage/fællesgrill? Kan du fortælle lidt om, hvordan I holder børnefødselsdag? Hvor mange og hvem bliver inviteret? Hvor bliver det holdt? Er der nogen, der hjælper dig med arrangementet? Fortæl om sidste gang, I arrangerede en stor familiebegivenhed som fx bryllup, dåb, konfirmation eller rund fødselsdag? Med henblik på at afdække: Hvor mange og hvem blev inviteret? Hvor blev det holdt? Hvem lavede maden? Hvordan finansierede I arrangementet? Var I tilfredse med arrangementet eller synes I, der manglede noget? (hvad?) (Hvem var ikke tilfredse?).

A.1.8. Sundhedsudgifter m.m.

Hvad har I af større sundhedsudgifter? Kan du komme i tanke om situationer, hvor det har været svært at få råd til fx medicin og tandlægebesøg? (hvilke?). Er der efter din mening sundhedsmæssige områder, som I burde

bruge penge på, men som I ikke har råd til? (Dette kunne også være en indikation af, om der spares penge på det mere “usynlige forbrug”).

A.1.9. Indikation på pengeproblemer

Hvordan oplever du din økonomiske situation? Har du haft svært ved at klare faste udgifter inden for det sidste år? Hvad gjorde du så? Brugte sociale netværk? Henvendte dig til det offentlige? Lånte i banken? Udsatte betalinger? Andet? Har du haft mulighed for at spare noget op? Sendte penge til udlandet?

Kritiske hændelser

Hvis du kommer i en uforudset situation, fx at noget går i stykker (ca. 10-15.000 kr.) Hvad ville du gøre? (Egen opsparing? Lån fra slægtninge eller venner? Arbejde ekstra? Andet?). Kan du give nogle konkrete eksempler?

A.1.10. Forestillinger om fremtiden og ønsker

Hvordan er din økonomi nu i forhold til for 10 år siden? Hvis økonomien er blevet bedre – så hvordan? Hvis du pludselig fik fx 3.000 kr. ekstra i hånden, hvad ville du så bruge dem til? Hvad er vigtigt for dig at opnå økonomisk? Er der noget, der er vigtigt for dig at undgå? (Givet familien har økonomiske problemer). Hvad har I overvejet af løsninger? (ekstra arbejde, købe billigere ind, andet?). (Hvis ledig) Tror du, at du kan få et arbejde inden for den nærmeste fremtid, og hvad vil det betyde for jeres økonomi? Hvis du havde mulighed for at flytte, hvor ville du så gerne bo? Hvordan ville du kunne opnå det? Har du selv spørgsmål eller ting, som du synes, vi har glemt at spørge om?

A.2. Kommenteret gennemgang af interviewguiden

Der er kun i begrænset omfang blevet foretaget interview med udvalgte “markedsaktører” (banker, radioforretninger eller andre, der kunne give oplysninger om grundlaget for at låne folk penge (evt. kategorisering af kunder)).

A.2.1. Baggrundsdata og lokalområde

Data om interviewpersonen og karakteristik af familien.

Oplysninger om boligens størrelse, husleje samt hvilken ‘adgang’ der har været til boligen (formålet med spørgsmålet har været at få afklaret graden af frit valg/tildeling samt finansieringskilde og -kapacitet).

Boligkarrierer inden for de sidste 10 år. Formål: at belyse familiens sociale mobilitet historisk.

Nuværende boligforhold (formålet er at få en subjektiv vurdering af det boligsociale område samt ansats til markering af egne forestillinger om 'normalitet' i forhold til andres).

Området. Består af to temaer: A) området som forbrugsområde, dvs. hvad tilbyder området af forbrugsmuligheder (butikker) og 'aktiviteter', 'omsorg', 'institutioner', og hvad er informantens vurdering af det. B) informantens oplevelse af 'forbrugsmiljøet' og 'forbrugskulturen' i området. (Et enkelt spørgsmål under dette tema vedr. bedømmelse af andres forbrugsmønstre har ikke fungeret, fordi informanterne ikke har ønsket at kommentere på andre familiers forbrugsmønstre).

A.2.2. Indkomst/formelle vilkår for forbrug

Spørgsmål om typen og størrelsen af formelle indtæger/arbejde, social forsørgelse. Det skal bemærkes, at enkelte danske informanter har svaret undvigende på spørgsmålet om indtægtens størrelse.

Andre indtægter, fx børns indtægter eller bibeskæftigelse.

Opsparing og lån, dvs. at hensigten er at få et indblik i familiens pengemæssige situation (underskud/overskud/kapacitet).

A.2.3. Oplevelse af finansieringsmuligheder

Spørgsmål om både *konkrete finansieringer* og om '*låneshistorie*'. Hensigten med spørgsmålet er at afdække familiens 'reelle' forbrugssituation ved at spørge til konkrete eksempler på finansiering/problemer med finansiering.

A.2.4. Beskrivelse af eget forbrug samt vurdering af 'normalt' forbrugsniveau

Dagligvarer: Omhandler både forbrugsmønstre, forbrugsidealiser og 'adgang til forbrug', fx bil, penge, butikker.

Tøj: Omhandler både praksis vedr. indkøb af tøj samt motiver til det og ved at spørge til 'arvet tøj' også informationer om sociale netværk (særligt familie). Endelig er hensigten at afdække informantens egen (økonomiske og moralske) vurdering af sit eget forbrug.

Forbrugsgoder: Lang liste med forbrugsgoder, hvor informanten skal fastslå både sit eget konkrete forbrug og sit ønskede forbrug. Hensigten er at belyse særlige problematiske forbrugsområder, prioriteringer.

Finansiering: Spørgsmål om, hvordan de forskellige ting er finansieret. Er også et forsøg på at afdække andre måder at skaffe sig forbrugs-

goder på end ved at købe det, fx netværkets betydning (gaver), uformel økonomi el. andet.

Tid/Fritid: Spørgsmålet er tilføjet undervejs for at få lidt mere baggrundsviden om familiens interesser og dagligliv. Samtidig var hensigten at kortlægge familiens prioriteringer i forbindelse med forbrug af tid.

Aktiviteter og forbrug: Hensigten er både at afdække aktiviteter – herunder ferie og andre aktiviteter, der koster penge i familierne – og ønsker til aktiviteter og ferie.

A.2.5. Betydningen af netværk

Hensigten er at få afdækket formen og omfanget af hjælp fra familie og venner, samt hvad der betinger denne hjælp/udveksling.

At afdække betydningen af pengegaver/økonomisk udveksling mellem familiemedlemmer.

A.2.6. Fester og socialt samvær

Samvær med venner i dagligdagen i et forbrugsperspektiv (kan fortælle om niveau for forbrug blandt omgangskredsen).

Børnefødselsdag: Fortæller noget om forbrugsvaner blandt børnene og børnefamilierne i området samt brugen af socialt netværk i arrangementerne.

Større fest: (Hensigten er at afdække den økonomiske betydning af socialt netværk).

A.2.7. Sundhedsudgifter

Kortlægning af omfanget af sundhedsudgifter som et økonomisk problem samt omfanget af 'det synlige forbrug' på bekostning af det 'usynlige'.

A.2.8. Indikation på pengeproblemer

Kortlægning af knaphedsproblemer samt deres omfang. Hensigten er således både indikation af 'udsathed' og kortlægning af, hvorhen informanterne orienterer sig for at få hjælp (markedet, det offentlige eller familie/netværk).

A.2.9. Forestillinger om fremtiden og ønsker

Hensigten er at finde frem til 'retningen' i mobilitet/social deroute (egen vurdering).

Vurdering af løsninger på økonomiske problemer.

Vurdering af boligområde set i forhold til ønskede boligområde.

A.3. Udskrivning af interview

Alle 75 interview er så vidt muligt optaget på bånd og udskrevet helt, således at informanternes egne formuleringer så vidt muligt er medtaget, hvilket giver mulighed for en semantisk analyse af enkelte temaer. Enkelte informanter modsatte sig brugen af båndoptager – disse er renskrevet efter noter.

BILAG B

URVAL OCH BESKRIVNING AV RESPONDENTER

B.1. Danmark – Avedøre Stationsby

Utsatte familier: 18, etablerte familier: 7, totalt 25.

B.1.1. Utvelgelse av utsatte familier

Det er anvendt forskjellige strategier. For det første er det tatt kontakt med *beboerrådgiveren*, som er ansatt av boligforeningen. Han søker fond om midler for å hjelpe utsatte barnefamilier. Kriteriene for tildeling av disse midler er et lavt rådighetsbeløp per måned etter betaling av faste utgifter. Grensen er satt til 5.000 kroner for en familie med to voksne og to barn. I praksis, fortalte beboerrådgiveren, er det ingen av de familier som har søkt som når opp til denne grensen, og de fleste har et betydelig lavere beløp til rådighet per måned. Disse familier er utover dette utvalgt ut fra en rekke kriterier, slik at det er en viss spredning i forhold til kulturell bakgrunn, antall forsørgere i husstanden, kjønn, antall barn og forsørgelsesgrunnlag (bl.a. i arbeid, forsikret ledig, kontanthjelpsmottager og mottager av førtidspensjon).

Denne gruppen viste seg å være vanskelig å intervju. Enkelte har det ikke vært mulig å treffe hjemme, og enkelte var det ikke mulig å få intervjuet etter gjentatte avtaler, som likevel ikke ble overholdt. I alt har det blitt gjennomført 9 *brukbare intervju*, hvor kontakten er formidlet

gjennom beboerrådgivningen, og disse familier utgjør således den største gruppen utsatte familier i det danske materialet. Samtidig var det kun få familier med annen etnisk bakgrunn enn dansk, som hadde søkt om midler til sommerferie.

Ovennevnte familier har i enkelte tilfeller formidlet kontakt til *naboer/bekjente* i området. Det dreier seg særlig om en liten gruppe enslige kvinner (DU6, DU7, og DU5), hvor DU6 formidlet kontakt til de to andre. DU7 formidlet deretter kontakt til DU3, som er enslig mor med to barn og med iransk bakgrunn. Dette bevirket i begge tilfeller at intervjuene var mer åpne, og intervjupersonene virket mindre reserverte enn tilfellet var ved mange av de øvrige intervjuene.

For å få kontakt med flere utsatte familier, ble *Café Hjertetræet* kontaktet, en café som er drevet av Hvidovre kommune i samarbeid med Avedøre kirke. En del av personalet er "i aktivering", som vil si at de mottar kontanthjelp, samt en smule ekstra, for å arbeide. To personer med tilknytning til Hjertetræet er blitt intervjuet (DU9 og DU14).

Da antallet av intervjupersoner med en annen etnisk bakgrunn enn dansk var for lite i forhold til andelen av beboere i området, ble en person i Hvidovre kommune kontaktet. Denne person formidlet videre kontakt til to personer med en annen etnisk bakgrunn enn dansk som gjerne ville bli intervjuet (DU1, DU17).

DU10 ble rekruttert gjennom *grønnsakbutikken*, som er tyrkisk eid. DU10 er bror til eieren, men har for tiden ikke noe arbeid, og hjelper derfor sin bror i butikken. *Fritidsbutikken* har foruten å formidle kontakt til middelklassefamilier (se nedenfor), også formidlet kontakt til DU15, som er enslig mor med 4 barn. Hun er for øvrig en av de intervjupersoner som ligger i gråsonen mellom de utsatte og de etablerte.

B.1.2. Generell vurdering

Det danske materialet rommer forholdsvis mange intervju med enslige forsørgere og mange på offentlige ytelser. De fleste intervjupersoner er kvinner, men også enkelte menn er intervjuet. Flere av intervjuene er foretatt med både mann og kvinne. I enkelte intervju har det vært vanskelig å få et overblikk over familienes økonomi (inntekt), idet offentlige ytelser, som for eksempel boligsikring og barnetrygd, ofte ikke innregnes i inntekten av folk selv. Dertil kommer at det i noen tilfeller var vanskelig å få opplyst folks inntekt, bl.a. fordi det oppfattes som noe tabubelagt å spørre om det i Danmark. I alle intervju har det vært mulig å få opplyst familienes rådighetsbeløp per måned. Det skal bemerkes at forskeren har

avstått fra å gjennomføre intervju, der det viste seg å være store sosiale problemer (alkoholmisbruk), både fordi det ble vurdert slik at de meto- diske implikasjoner ved å intervjuer berusede personer var vanskelige å håndtere, og fordi familier med store sosiale problemer ikke er en del av undersøkelsens målgruppe.

Det skal bemerkes at flere av familiene kjenner hverandre (DU5, DU7 og DU6). DU15, DU16 og DU14 er naboer, og selv om de ikke inngår i undersøkelsen fra samme kontakt, refererer de til hverandre (sær- lig til DU15), fordi de bor i samme gård og har utviklet en riktig om- fangsrik privat markedshandel (homeparties og loppemarkeder).

B.1.3. Utvelgelse av etablerte familier

I det danske materialet ble etablerte familier definert som familier med to arbeidsinntekter, da det ellers ble vurdert for vanskelig å finne frem til dem. (Man går tross alt ikke og spør folk, hvor mange penger de har til rådighet per måned). Familier ble rekruttert på følgende måte:

Fritidsbutikken formidler informasjon om aktiviteter og arrange- menter i kommunen og har et lite kontor på biblioteket i Avedøre sta- sjonsby. Medarbeideren har gjennom sine arrangementer en del kontakter til “aktive” borgere i området. Gjennom denne ble kontakt med DE21 formidlet (lærer på Enghøjskolen) og DE18 (lærer på en folkeskole i Kø- benhavn), (også kontakt til DU15, som nevnt under utsatte familier).

I *bestyrelsene på de to skoler* ble det gitt tillatelse til å kontakte alle foreldre med to inntekter. Gjennom dette ble seks familier rekruttert, DE25, DE23, DE20, DE22, DE19 og DE24, som alle er intervjuet. Det gjelder for alle disse, unntatt DE23, at de på intervjudispunktet bodde i villakvarterene omkring stasjonsbyen, selv om de stadig betegnet området som Avedøre. Flere hadde dog tidligere bodd inne i selve stasjonsbyen. Alle har barn på de to skolene.

B.1.4. Andre bemerkninger

De etablerte familiene var litt mer ordknappe enn de fleste av de utsatte familier. Samtidig viste mange allerede i intervjusituasjonen, at de hadde et stort overskudd, for eksempel var det mye smil mellom ektefeller. DE19, DE24, DE23 ble alle intervjuet med ektefeller i bakgrunnen. Da DE24 ble spurt om hvor de kjøpte tøy – mens hans kone og to døtre satt ved siden av – slo han oppgitt ut med armene og sa: “Alle steder – alle steder, hvor de kommer forbi!”

Intervjuene reiser spørsmål om grensedragning mellom utsatte og

etablerte familiers forbruk. Det er både tale om et metodisk og et teoretisk avgrensingsproblem. Samtidig er det viktig å fastholde, at der er stor forskjell i “stil” og forbruksmønster blant de to grupper.

I tillegg til intervju med barnefamilier er det blitt foretatt intervju med tidligere beboerrådgiver (Jytte), nåværende beboerrådgiver (Knud), fokusgruppeintervju med lærere, referat av beboermøte vedr. manglende butikker i Avedøre stasjonsby. De fleste intervju er foretatt av Pernille Hohnen, men en assistent fra SFI foretok fire alene. Tolk er ikke benyttet i noen av intervjuene.

B.2. Norge – Grorud

Utsatte familier: 16, etablerte familier: 10, totalt: 26.

B.2.1. Utvelgelsen

Da en av de norske forskere også gjorde datainnsamling til et annet prosjekt om hvordan barn opplever mote- og kjøpepress, og denne datainnsamlingen foregikk på *en barneskole*, ble det først prøvd å skaffe informanter gjennom skolen. Brev ble sendt ut med informasjon om prosjektet til alle foreldre ved skolen, med oppfordring om å melde seg til intervju. 30 familier meldte seg, hvorav bare seks er blitt intervjuet, fem av disse er etablerte familier (NU9 er den eneste utsatte av disse). Senere ble fire familier rekruttert gjennom barna, ved å foreslå om de kunne spørre hjemme om det var mulig å få intervju dem. Barna kom tilbake med telefonnummer hjem, og det ble ringt og avtalt. To av disse familier var klart utsatte (NU1, NU15), en var i “gråsonen” (NU16).

Det ble fort klart at det ble vanskelig å rekruttere nok utsatte familier gjennom skolen, og *sosialkontoret* i bydelen ble kontaktet. De sa seg villige til å sende ut forespørsel om intervju til aktuelle familier. De sendte ut 100 brev. Her meldte det seg først to, senere to til. Motivet for å melde seg har nok i stor grad vært en kombinasjon av kontaktbehov og håp om å få hjelp til å komme ut av en vanskelig situasjon (særlig NU6 og NU11).

Gjennom kjennskap til området og uformelle samtaler, var det særlig to boligblokker i området som ble pekt ut i forhold til å huse mange utsatte familier. Vaktmesteren i blokkene ga tillatelse til å legge *informasjonsbrev om prosjektet i postkassene til beboere*, med oppfordring om å melde seg til intervju. For tjenesten ble de tilbudt to Flax lodd. I brevet ble det understreket at dersom de ikke tok kontakt selv, kunne det hende de ble kontaktet direkte senere. Dette framstøtet ga ingen direkte henvendel-

ser, så en dør-til-dør aksjon ble iverksatt. Dette var meget effektivt. På en halv time ble fire nye informanter rekruttert i blokken over Grorud Senter (de ble ikke intervjuet umiddelbart, men det ble inngått avtaler slik at de fikk en mulighet til å trekke seg). Disse informanter var en enslig norsk mor, en enslig makedonsk mor, og to familier med asiatisk opprinnelse.

Den samme fremgangsmåten ble fulgt i to andre blokker. En av disse blokkene eies av Grorud bydel, er helt ny, og består av leiligheter oppført som tilbud til vanskeligstilte familier. Denne blokken har en vaktmester med utenlandsk bakgrunn, og han meldte seg som informant etter å ha mottatt brevet fra sosialkontoret. Totalt ble fire familier i denne blokken intervjuet, alle utsatte familier (hvorav tre rekruttert gjennom oppsøkende virksomhet).

Den tredje blokken som ble inkludert i utvelgelsen, hadde små leiligheter, men så rimelig velholdt ut. En ny dør-til-dør aksjon ble her foretatt. Tre positive svar ble resultatet; to fra etnisk norske familier, et fra en utenlandsk. Den ene norske familien var klart utsatt, noe den utenlandske også ble kategorisert som.

I den siste blokken resulterte den samme strategien i to familier; en etnisk norsk og en fra Karibia. Den siste var i kategorien utsatt, den første tilhørte de etablerte. I tillegg har vi intervjuet to lærere ved den lokale barneskolen (NL1 og NL2).

B.2.2. Generelle bemerkninger

Det var et problem å anslå hvilke familier som kunne kategoriseres som henholdsvis utsatte og etablerte før intervjuet var over, og det måtte slik sett foretas en kontinuerlig vurdering over hvor mange familier av hver kategori som manglet. For eksempel var det stor interesse for å rekruttere en enslig etnisk norsk mor som ble antatt å være utsatt og et godt eksempel på den gruppen prosjektet søkte (NE3). Det viste seg imidlertid at kvinnen vanskelig kunne kategoriseres som utsatt ut fra inntekt fordi hun hadde en årsinntekt på rundt 300.000 kroner, hun hadde en solid og trygg jobb, og små materielle krav til et godt liv. Dette gjelder også noen andre familier (NE7, NE10, NE9, NU16), slik at totalt sett ble utvalget bestående av færre utsatte familier enn antatt under utvelgelsen. De nevnte familiene ligger i gråsonen, og kan muligens senere kategoriseres som utsatte. Inndelingen i utsatte og etablerte gikk hovedsakelig etter husholdets totale inntekt, slik at hushold med en total årsinntekt på under 300.000 kroner, ble kategorisert som utsatt.

I hovedsak er det utelukkende positive erfaringer med intervjuene.

Flesteparten er foretatt av Mari Rysst alene (22), mens Runar Døving og Mari var sammen på fire. Tolk ble aldri benyttet. Folk har vært overraskende åpne og meddelsomme. Men intervjuene varierer i forhold til fylldighet, noen svarer ikke mer enn “ja” og “nei” på enkelte av spørsmålene. Det har i flere tilfeller vært vanskelig å få en oversikt over deres økonomiske situasjon, noen kunne ikke alltid svare, noe som kan være et tegn på at de ikke har helt oversikt selv. I seks av intervjuene var det mannen som svarte, mens i de resterende 20 var intervjupersonene altså kvinner. Mannen var i nærheten, eller kom hjem, ved tre av disse intervjuene.

I ettertid (10/6-2004) ble det foretatt et intervju med en antatt utsatt, etnisk norsk enslig mor (NU16). Det norske materialet har totalt 12 familier med utenlandsk opprinnelse, og 10 av disse er blant de utsatte. Det viste seg spesielt vanskelig å få fatt i etnisk norske utsatte familier. Dette kan ha sammenheng med at disse ofte faller inn under kategorien “rusmisbruker”, “arbeidsledig” eller “sosialklient”, altså er blant de marginale grupper som ikke skulle være i fokus i prosjektet. Enslige forsørgere med full jobb og fast jobb har gjerne mulighet til å klare seg rimelig bra, for eksempel NE3 og NE10. Se en fyldigere beskrivelse av intervjuene i kapittel 7.3.

Troverdighet

Generelt var det enklere enn antatt å få folk til å svare på spørsmålene fra intervjuguiden, selv om spørsmål om personlig inntekt er ansett å være av sensitiv og privat art. Informantene virket rimelig troverdige. Et problem ved noen av intervjuene var at noen informanter syntes å svare strategisk på spørsmålene. Det virket særlig slik for de utsatte som var rekruttert gjennom sosialkontoret. Det virket som om disse informantene anså forskerne som representanter for sosialkontoret eller andre deler av offentligheten, og svarte deretter (somalisk alenemor og pakistansk familie (NU11 og NU6) og et ektepar fra Afrika (NU15)). Særlig NU6 var opptatt av å vise ubetalte regninger, var meget uklar i forhold til utgifter og inntekter, og opptatt av å karakterisere sosialkontor som “snille” eller “slemme”. Et annet tilfelle av mulig svak troverdighet var en norsk enslig mor med klare problemer med sin tidligere ektemann. Her er det usikkert om historien ville ha vært den samme om mannen hadde vært tilstede under intervjuet (NU8).

Et gjennomgående trekk er at de fleste etnisk norske kommer fra sentrale strøk på Østlandet, eller at én av ektefellene er oppvokst på stedet. Innvandringen til Grorud fra andre steder enn Norge har derimot resultert

i en innvandrerbefolkning som er svært blandet. Utvalget synes slik sett å være heterogent i forhold til faktorer som etnisitet, religion og klasse. Både muslimer og kristne av flere typer er representert i materialet. Og innvandrere og flyktninger kan ha svært ulik og mangesidig bakgrunn.

En årsak til at det var vanskelig å rekruttere etnisk norske, utsatte familier på Grorud, kan være at “drabantby” var et kriterium for valg av område for prosjektet, og at de mest utsatte i Oslo-regionen bor mer sentrumsnært i Oslo enn de gjør i Malmö og København. Den relative, materielle levestandarden på Grorud er under gjennomsnittet for hele Oslo, men befolkningen synes mer heterogen og har mer preg av “lavere middelklasse” enn først antatt.

B.3. Sverige – Lindangen

Utsatte familier: 18, etablerte familier: 7, totalt: 25.

B.3.1. Utvelgelsen

Innen kvalitativ forskning finnes det metoder som er mer populære enn andre for å skape kontakt med eventuelle intervjupersoner. I det svenske utvalget fantes verken etablerte kontakter med folk som bor i området, eller kunnskaper om dette. Å prøve å etablere slike kontakter gjennom spontane møter var en usikker inngang, ettersom det knapt finnes offentlige steder der slike spontane møter kunne skje. Ut fra disse forutsetninger ble det anvendt kontaktveier som i dag er etablerte når et boligområde skal studeres.

Det ble først søkt etter intervjupersoner gjennom snøballmetoden. Malmö er en relativt liten by. Forskerne har et nettverk av både formelle og uformelle kontakter. Først ble de uformelle kontaktene anvendt. Forskerne tok kontakt med personer de kjente som bor i Malmö og spurte om de kjente folk som bodde på Lindangen. Det første intervjuet med en barnefamilie ble gjort takket være denne fremgangsmåten.

Samtidig ble det tatt kontakt med de ulike institusjoner som arbeider med barn i området. En del av disse virksomhetene var midlertidige, ettersom de ble finansiert som prosjekt for storbyatsning. To språkførskoler og to foreninger som hjalp forskerne med den første kontakten med barnefamilier, tilhørte disse prosjektene. Også skolen ble kontaktet (både det lave og høye trinn), borettslag (selvforvaltningen og møteplassen) og sosialforvaltningen (introduksjon for nylig ankomne innvandrere). Skolen formidlet ingen kontakter, men lærere og fritidspedagoger ble in-

tervjuet i egenskap av personell som har daglig kontakt med barn og deres foreldre.

Det første intervjuet ble formidlet gjennom *individuelle kontakter* (en bekjent til en bekjent som hadde en datter som igjen kjente mange på Lindangen). Kontakten ble opprettet gjennom telefon, hvor det ble forklart hva undersøkelsen handlet om, og om taushetsplikten. Personen var villig til å stille opp, det ble avtalt tid og sted, og intervjuet ble foretatt i hjemmet. De fire andre informantene stilte opp etter å ha blitt spurt av en intervjuperson om de kunne legge igjen sitt telefonnummer for å bli oppringt og få mer informasjon om prosjektet.

Neste kontakt ble tatt gjennom *språkførskolene* (to institusjoner), et prosjekt finansiert av storbysatsningen med det formål å skape en møteplass for svensktalende og ikke-svensk talende barn. Dagmammaer og foreldre kan levere barna på språkførskolen tre timer hver dag, ingen krav stilles når det gjelder foreldrenes inntekt eller arbeidssituasjon for å ha barna på språkførskolen. Dette innebærer at både etablerte og utsatte barnefamilier finnes representert i barnegruppene. Her ble personalet intervjuet, og senere ble brev delt ut til foreldrene med informasjon om prosjektet. Personalet på en av språkførskolene valgte ut de familier de selv syntes passet best til å bli intervjuet, den andre skolen fulgte forskernes instruksjoner. I brevet ble det oppgitt et telefonnummer de som ville bli intervjuet kunne ringe. To familier tok kontakt, og åtte ga sin godkjenning til å bli kontaktet. Her fantes både utsatte og etablerte familier. Senere ble en av skolene kontaktet på nytt, og én ny familie meldte seg.

Beboerne har dannet en egen organisasjon som har ansvar for stell av borettslaget og annet stell av felles områder. To av de ansvarlige for "*selvforvaltningsvirksomheter*" ble kontaktet. De formidlet kontakt til fem nye barnefamilier som kunne tenke seg å stille opp på intervju.

Ulike *foreninger* i området ble så kontaktet gjennom telefon. Den pakistanske kvinneforeningen formidlet kontakt med én barnefamilie.

Møteplassen er en ny virksomhet som ble etablert av et nytt borettslag. (svensk betegnelse "fastighetseier"). Et lokalt ble innredet slik at beboerne skulle få en møteplass for fritidsaktiviteter. Aktivitetene har så vidt begynt, men det finnes flere eldre, enslige kvinner som arbeider frivillig med å forberede den nye virksomheten. Organisasjonen bygger på frivillig arbeid og finansieres via ulike bidragsytere. Hensikten er å forbedre beboernes utemiljø og å forebygge forstyrrelser og lovbrudd i området. Ifølge de ansvarlige skal det startes ulike aktiviteter for barn (leksehjelp), kvinner (systue), ungdommer (biljardbord), foreldre ("natteravner") etc.

Etter intervju med prosjektlederne lovet de å hjelpe til med nye kontakter med barnefamilier i dette borettslaget. En av de eldre kvinnene som er engasjert i nattevandring, formidlet kontakt med fire barnefamilier.

Når det ikke var mulig for forskerne å rekruttere flere barnefamilier, ble *sosialforvaltningen* kontaktet for å se om de kunne dele ut brev til andre familier. Brevet ble gitt ut til 15 familier, men ingen svarte. Også de som tar hånd om introduksjonen av nyankomne innvandrere ble kontaktet av forskerne. En familie tok kontakt og ble intervjuet i sitt hjem.

B.3.2. Etablerte og utsatte

I det svenske materialet representerer kategorien “etablert” de barnefamilier som er integrert på arbeidsmarkedet. Med ett unntak (enslig far) handler det om barnefamilier med to inntekter. Som antydnet over, ble det en bra fordeling på utsatte og etablerte barnefamilier gjennom språkførskolen. Men å sette grensen mellom hvem som er etablert og hvem som er utsatt, er ofte uklart og vanskelig, og dette diskuteres senere.

De fleste intervjuer ble gjort på svensk. I de tilfeller der informantene ikke behersket det svenske språket, ble intervjuet foretatt på andre språk. Tre av informantene snakket arabisk, så her ble intervjuet gjort ved hjelp av tolk. To av intervjuene ble gjort på spansk og senere oversatt til svensk av den som intervjuet, og ett intervju ble gjort på engelsk.

Åtte intervju med personell på skolen, sosialforvaltningen og helsetjenesten ble gjennomført. De virksomheter som gjennom sitt arbeid har hverdagskontakt med barna og/eller barnefamiliene i området, ble kontaktet. Fire individuelle og tre gruppeintervju ble her gjort.

BILAG C

WORKING PAPERS

Arbejdsrapport 1:2002

Torbjörn Hjort: *Konsumtionsvilkår för hushåll med knapp ekonomi – ett svagt utvecklat kunskapsfält.*

Abstract. I detta paper er avsikten att närmare granska den forskning som diskuterar knapp ekonomi och konsumtion samt att ge några svar på varför vi inte kan finna någon nordisk motsvarighet till den amerikanska forskningstraditionen. Avslutningsvis presenteras ramarna för ett forskningsprojekt som ur ett svenskt perspektiv undersöker hur konsumtionsvilkoren ser ut för hushåll med knapp ekonomi. Texten ska förstås som ett försök att såväl positionera som problematisera det pågående forskningsprojektet: “Consumption and Vulnerability in the Nordic Welfare States”.

Arbejdsrapport 2:2002

Mari Rysst Heilmann: *Metodologiske utfordringer og epistemologiske forankringer i studiet av sensitive felt: feltarbeid som dialektisk prosess.*

Abstract. Formålet med paperet er todelt: 1) å tydeliggjøre metodiske teknikker for å øke sannsynligheten for innpass, og positiv og fruktbar respons fra sårbare grupper spesielt; 2) knytte denne diskusjonen eksplisitt til deltagende observasjon og intervju som metoder, og så koble disse

til teori og de vitenskapsteoretiske tradisjoner positivisme, fenomenologi og hermeneutikk. Her blir et sentralt spørsmål om man gjennom abstraksjon kan redusere det uunngåelige subjektive element (forskerpåvirkning) i datainnsamling, samtidig som det ikke reduserer mulighetene for positiv respons fra informantene.

Arbejdsrapport 3:2002

Runar Døving: *Noen implikasjoner av uformell økonomi*.

Abstract. Dette paperet tar opp er noen teoretiske vurderinger av uformell økonomi. Utgangspunkter er at merparten av den teoretisk forståelse baseres på den formelle økonomiske sektor, mens det er gjort få studier av den uformelle i samfunn som betegnes med merkelappen “markedsbaserte”. Dette paperet vil søke å gjøre begrepene produksjonssfære og markeds sfære mer problematiske, og gjøre skillet mellom vare og gave mindre distinkt. En ambisjon på sikt er å utlede et teoretisk rammeverk for den uformelle økonomiens omfang, dens ideologi og praksis, dens betydning for samfunnsintegrasjon og for enkeltindividet.

Arbejdsrapport 4:2002

Norma Montesino: *Etnisitet – ett användbart perspektiv inom fattigdomsforskning?*

Abstract: Syftet med detta papper är att ifrågasätta etnisitet som ett användbart perspektiv inom fattigdomsforskning. Först tages upp etnisitetsbegreppets historia och dess användning i socialpolitiska sammanhang. Därefter skissas en ansats som integrerar analysen av de fattigas situation (infödda och invandrare) inom en gemensam ram.

Arbejdsrapport 5:2002

Elling Borgeraas: *Fattigdom, sårbarhet og SIFOs standardbudsjett for forbruksutgifter*.

Abstract: I arbejdsrapportet argumenteres for å bruke ideen om kulturelt definerte (forbruks) “standardpakker” som et forsøk på å definere normalitet eller sårbarhetsstandarder. Der presenterer noen prinsipielle argumenter mot den “konvensjonelle” måte å avgrense fattigdom på. Dette knytter opp til standardbudsjettet. Poenget går imidlertid utover SIFOs (og de øvrige nordiske) standardbudsjettet. Det mer generelle poenget er å gi et substansielt innhold til Townsends kultur-relative avgrensning av fattigdom.

LITTERATUR

- Aatola, L. (1992): *Possibilities of organizing economy and debt counselling: Survey concerning the possibilities of municipal and private organizations to arrange personal economy and debt counselling*. Helsingfors: National Consumer Research Centre.
- Aatola, L. (1996): *Debt counselling in the 1990's – a voluntary obligation*. Helsingfors: National Consumer Research Centre.
- Aatola, L. & Viinisalo, M. (1995a): *The shopping basket as a method to identify living costs – an application*. Helsingfors: National Consumer Research Centre.
- Aatola, L. & Viinisalo, M. (1995b): *Defining and measuring reasonable consumption – prospects and problems*. Helsingfors: National Consumer Research Centre.
- Abrahamson, P. (2001): Quo vadis? Den nordiske velfaerdsmodels framtid. *Nordisk Socialt Arbeid*, vol 21, nr 3.
- Aldridge, A. (2003): *Consumption*. Cambridge: Polity Press.
- Al  x, P. (2001) Konsumera r  tt – ett svenskt ideal: behov, hush  llning och konsumtion. I S  derberg, J. *F  rbjudna njutningar*. Lund: Studentlitteratur.
- Al  x, P. (2003): *Konsumera r  tt – ett svenskt ideal: behov, hush  llning och konsumtion*. Lund: Studentlitteratur.
- Alwitt, L.F. & Donley, T.D. (1996): *The low-income consumer – adjusting the balance of exchange*. Thousand Oaks: Sage Publications.

- Andersen, H. m.fl. (2002): *Historien om en plan. Planer og liv i Avedøre Stationsby gennem 30 år*. Hvidovre Kommunes Lokalhistoriske Arkiv.
- Andersen, H.S. & Kielgast, L. (2003): *De syv første kvarterløft. Sammenfattende evaluering af udviklingen 1997-2002*. By og Byg Resultater 028. Statens Byggeforskningsinstitut 2003.
- Andreasen, A.R. (1975): *The disadvantaged consumer*. New York: Free Press.
- Arbejdsmarkedsrådet for Storkøbenhavn & AF-Storkøbenhavn (2004): *Kommunerne i Storkøbenhavn – arbejdsmarked og pendling*, Rådssekretariatet.
- Arber, S. & Attias-Dunfut, C. (2005): *The Myth and Generational Conflict. The family and state in ageing societies*. Routledge, London & New York.
- Attias-Dunfut, C. & Segalen, M. (1998): *Grands-parents. La famille à travers les generations*. Editions Odile Jacob, Paris.
- Attias-Dunfut, C. & Wolff, F.-C. (2000): The redistributive effects of generational transfers. I S. Arber & C. Attias-Dunfut (red.): *The Myth of Generation Conflict. The family and state in ageing societies*. Routledge, London, pp. 22-46.
- Barneombudet (2001): *Barndom pågår*. Oslo: Barneombudets årbok 2000/2001.
- Barnes, J. (1990): *Models and Interpretations. Selected Essays* Cambridge University press, Cambridge.
- Baudrillard, J. (1998): *The consumer society*. London: Sage Publications.
- Baudrillard, J. (2000a): Beyond use value. I Lee, Martyn J. (red.) *The Consumer Society Reader*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Baudrillard, J. (2000b): A new language? I Lee, Martyn J. (red.) *The Consumer Society Reader*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Bauman, Z. (1998): *Work, consumerism and the new poor*. Buckingham: Open University Press.
- Bauman, Z. (1999): *In Search of Politics*, Oxford: Polity Press.
- Bauman, Z. (2001): Consuming life. *Journal of Consumer Culture*. Vol 1(1).
- Bauman, Z. (2002): *Arbejde, forbrugerisme og de nye fattige*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Beck, U. (1993): *Risk Society: towards a new modernity*. London: Sage.
- Becker, G. (1981): *A treatise on the family*. Cambridge: Harvard University Press.

- Bengtsson, B. (2001): Bostaden som social rättighet i Lindbom, Anders (red.) *Den nya bostadspolitiken*. Umeå:Borea.
- Bergenstråhle, S. (2000): *Boende och välfärd 1986-1997*. Stockholm: Bo-institutet.
- Bonke, J. (1992): Distribution of Economic Resources – Implication of Including Household Production. *Review of Income and wealth*. Series 38, 3.
- Bonke, J. (1997): *Hans ægteskab/hendes ægteskab – de økonomiske beslutninger i familier og hjemmeservice*. København: Socialforskningsinstituttet 97:15.
- Bonke, J. (1998): Forandringer i den offentlige sektor og i velfærdssystemet – nye udfordringer for forbrugerne og forbrugspolitikken. *Tema Nord, Forbruger/Konsument*. Nordiska Ministerrådet 1998:573.
- Bonke, J. (2002): *Tid og velfærd*. København: Socialforskningsinstituttet 02:26.
- Borgeraas, E. (2000): *Standardbudget for forbrugsudgifter*. SIFO rapport 2000
- Bourdieu, P. (1977): *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1984): *Distinction. A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge.
- Bourdieu, P. (1986): *Kultursociologiska texter*. Lidingö: Salamander Forlag
- Bourdieu, P. (1995): *Distinksjonen. En sosiologisk kritikk av dømmekraften* Pax Forlag, Oslo.
- Bourdieu, P. (2000): *Den maskuline dominans*. Oslo: Pax Forlag a/s.
- Bourdieu, P. et al. (2002): *The weight of the world – social suffering in contemporary society*. Cambridge: Polity Press.
- Bramness, G. & Finhammer, A. (1995): *Lokalhistorisk vandring på Grorud 1995*. Oslo: Groruddalen Historielag.
- Brusdal, R. (1988a): *En kvalitativ studie av hushold i økonomisk krise*. NEK Rapport 1988:2. Köpenhamn: Nordiska Ministerrådet.
- Brusdal, R. (1988b): *Husholdsberedskap – En studie av husholdets økonomi, resurser og beredskap*. NEK Rapport 1988:12. Köpenhamn: Nordiska Ministerrådet.
- Brusdal, R. (1998): *Lommepenger, ekstrapenger og lærepenger*. Rapport 6/98. Oslo: SIFO

- Brusdal, R. (2004): *Kommersiell oppvekst- noen tanker omkring kommersialiseringen og dens konsekvenser*. Prosjektnotat nr. 7-2004. Oslo: SIFO
- Bryman, A. (2002): *Samhällsvetenskapliga metoder*. Malmö: Liber
- Cambell, C. (1987): *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Oxford: Basil
- Campbell, C. (1987): *The romantic ethic and the spirit of modern consumerism*. Oxford: Blackwell.
- Caplovitz, D. (1963): *The Poor pay more*. New York: Free Press.
- Carrier, J. & Heyman, J. (1997): Consumption and Political Economy, *The Journal of Royal Anthropological Institute*, 3, 2, pp 355-373.
- Castells, M. (2000): *The Rise of the Network Society*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Chin, E. (2001): *Purchasing Power: Black Kids and American Consumer Culture*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Chodorow, N. (1999): *The Power of Feelings*. London: Yale University Press.
- Clarke, J. (2004): *Changing welfare – changing states. New directions in social policy*. London: Sage.
- Commuri, S. & Gentry, J.W. (2000): Opportunities for family research in marketing. *Academy of marketing science review*, 2000, 8.
- Cook, D.T. (2004): *The Commodification of Childhood*. London: Duke University Press.
- Cook, D.T. & Kaiser, S.B. (2004): Betwixt and be Tween: Age ambiguity and the sexualization of the female consuming subject. *Journal of Consumer Culture*, 4, 2-July 2004.
- Cross, G. (2000): Was there love on the dole? I Lee, M. J. (red.): *The consumer society reader*. Oxford: Blackwell.
- D'Andrade, R. (1992): Schemas and motivation. I Strauss, C. & D'Andrade, R.: *Human motives and cultural models*. New York: Cambridge University Press.
- Daugstad, G. 1999, *Til odel og eige? Slektskap, jord og arv på gardsbruk i ei vestnorsk bygd* Hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen.
- de Certeau, M (1984) *The practice of everyday life*. Berkley: University of California Press.
- Dellgran, P. (2000): Skuldproblem, ekonomisk rådgivning och skuldsanering Socialbidrag i forskning och praktik. I Puide, A. (red.): *Socialbidrag i forskning och praktik*. Stockholm: Gothia.

- Dellgran, P. & Karlsson, N. (2001): Konsumtionsmönster och välfärd under 1990-talet. *Välfärdens finansiering och fördelning*, SOU 2001:57. Stockholm: Fritzes.
- Douglas, M. & Isherwood, B. (1996): *The world of goods: towards an anthropology of consumption*. London: Routledge.
- Døving, R. (2001): Kaffe – enklere enn vann. En analyse av ytelse i Torsvik, *Norsk antropologisk tidsskrift*, 4, pp. 246-259.
- Døving, R. (2003): *Rype med lettøl. En antropologi fra Norge* Pax, Oslo.
- Døving, R. (2005): Voksne barn. Økonomiske relasjoner mellom barn og foreldre, *Norsk antropologisk tidsskrift*, vol. Kommer.
- Edgell, S. & Hetherington, K og Warde, A. (eds.) (1996): *Introduction, Consumption Matters*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Edwards, T. (2000): *Contradictions of consumption: concepts, practices and politics in consumer society*. Buckingham: Open University Press.
- Ekström, K.M. (1995): Childrens' influence in family decision making. Göteborg: BAS.
- Elm Larsen, J. (2000): Klassebiografi og individuell biografi. I Larsen, Lind & Möller (red.): *Kontinuiteter og forandringer i samfundets differensierings- og integrationsformer*. Köpenhamn: Samfundslitteratur.
- Engel, E. (1857): Die Lebenskosten belgischer Arbeiter-familien früher und jetzt. *Bulletin de l'Institut international de la statistique*, No 9, Rome.
- Epland, J. (2001): *Barn i husholdninger med lav inntekt*. Oslo: Statistisk Sentralbyrå.
- Eriksen, T.H. (1993a): *Ethnicity & Nationalism. Anthropological Perspectives* Pluto Press, London.
- Eriksen, T.H. (1993b): *Små steder store spørsmål – Innføring i sosialantropologi* Universitetsforlaget, Oslo.
- Eriksson, R., Hansen, E.J., Ringen, S. & Uusitalo, H. (1987): *The Scandinavian model: welfare states and welfare research*. M.E Sharpe, Amok New York.
- Esping-Andersen, G. (1990): *The three worlds of welfare capitalism*. Polity Press, Oxford
- Esping-Andersen, G. (2002): *Why We Need a New Welfare State*. Oxford University Press, Oxford.
- Featherstone, M. (1991): *Consumer culture and postmodernism*. London: Sage.
- Fiske, J. (1989): *Understandig popular culture*. Boston: Unwin Hyman.

- Forsberg, H. (1999): *Från kvartersbutik till externmarknad – en konsumentpolitisk analys* i Ekström K. och Forsberg H. Den flerdimensionella konsumenten.
- Fortes, M. (1969): *Kinship and the Social Order: The Legacy of Lewis Henry Morgan*. Aldine Publishing Company, Chicago.
- Foucault, M. (1988): Technologies of the Self. I Martin, Luther H., Gutman, Huck & Hutton, Patrick H. (red.): *Technologies of the Self*. Amherst: The University of Massachusetts Press.
- Foucault, M. (1991): Governmentality. I Burchell, G.; Gordon, C. & Miller, P: *The Foucault effect: studies in governmentality: with two lectures by and an interview with Michel Foucault*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Fox, D. M. (1967): *The discovery of abundance: Simon Paten and the transformation of social theory*. Ithaca, N.Y.
- Frønes, I: (2004): *Moderne Barndom*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag
- Gabriel, Y. & Lang, T. (1995): *The unmanageable consumer: Contemporary consumption and its fragmentation*. London: Sage Publications.
- Gardberg Morner, C. (2003): *Självständigt beroende: Ensamstående mamors försörjningsstrategier*. Department of Sociology Göteborg University, Göteborg Studies in Sociology 18.
- Geertz, C. (1983): From the native's point of view: On the Nature of Anthropological Understanding. I *Local Knowledge*. New York: Basle.
- Gershuny, J. & Sullivan, O. (2004): *Inconspicuous Consumption*, Journal of Consumer Culture, www.sagepublication.com
- Giddens, A. (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Polity Press.
- Gonzales de la Rocha (1994): *The Resources of Poverty. Women and Survival in a Mexican City*. Massachusetts: Blackwell.
- Granovetter, M. (1973): The strength of weak ties, *American journal of sociology*, 78, pp. 1360-1380.
- Granovetter, M. & Swedberg, R. (1992): *The Sociology of Economic Life* Westview Press, Boulder.
- Grønmo, S. (red.) (1984): *Forbruker, marked og samfunn – perspektiver og resultater fra samfunnsvitenskaplig forbrukerforskning*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gronow, J. & Warde, A. (2001): *Ordinary Consumption*. Routledge, London.

- Gullestad, M. (1992): *The art of social relations: essays on culture, Social action and everyday life in Modern Norway*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Gullestad, M. (1996): From obedience to negotiation: Dilemmas in the transmission of values between the generations in Norway, *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 2, 1, p. 25.42.
- Gunnarsson, E. (1993): *I välfärdens utmarker*. Institutionen för Socialt arbete. Stockholm: Stockholms Universitet.
- Gunton, G. (1887): *Wealth and Power, A critical Examination of the Labor Problem*. New York, Freeport.
- Gustafsson, B. (1996): Fattigdom i Sverige: förändring åren 1975 till 1993, struktur och dynamik. I Puide, A. (red.): *Den nordiska fattigdomens utveckling och struktur*. Köpenhamn: Nordiska Ministerrådet.
- Halleröd, B. (1998): Poor swedes, poor britons: A comparative analysis of relative deprivation. I Andreß, H-J. (red.): *Empirical poverty research in a comparative perspective*. Aldershot: Ashgate.
- Halleröd, B., Marklund, S., Nordlund, A. & Stattin, M. (1993): *Konsensuell fattigdom*. Umeå studies in sociology no 104. Umeå: Umeå Universitet.
- Hammersley, M. & Atkinson, P. (1995): *Ethnography. Principles in Practice*, London and New York: Routledge.
- Hansen, F. m.fl. (2002): *Børns opvækst som forbrugere*. Samfundslitteratur.
- Härenstam, A. (red.) (1999): *I vanmaktens spar: om sociala villkor, utsatthet och ohälsa*. Umeå: Boréa.
- Hart, K. (2000): *Money in an Unequal World*. Texere, New York.
- Hill, R.P. (2002): Stalking the poverty consumer – a retrospective examination of modern ethical dilemmas. *Journal of business ethics*, 37.
- Hjort, T. (2000): *Konsumtion under knapphet – en nordisk kunskapsöversikt*. FRN's rapportserie 2000:5. Stockholm: FRN.
- Hjort, T. (2002): *Konsumtionsvillkår för hushåll med knapp ekonomi – et svagt utvecklat kunskapsfält*. Arbejdsrapport 1:2 2002, Socialforskningsinstitutet.
- Hjort, T. (2004): *Nödvändighetens pris – konsumtion och knapphet bland barnfamiljer*. Lunds Universitet, Socialhögskolan.
- Hjort, T. & Salonen, T. (2000): *Knapphetens boningar – om fattiga barnfamiljers boende och ekonomi*. Meddelanden från Socialhögskolan, Lunds Universitet 2000:8.

- Hohnen, P. (2003): *A Market out of Place? Remaking Economic, Social and Symbolic Boundaries in post-Communist Lithuania*. Oxford: Oxford University Press.
- Hohnen, P. (n.d.): *I wish I didn't always have to say no*. Paper præsenteret på ESA (European Sociology Association), København 26.-28. august 2004.
- Holt, D.B. (1997): Poststructuralist lifestyle analysis: Conceptualizing the social patterning of consumption in postmodernity. *Journal of Consumer Research*, 23 (March).
- Horowitz, D. (1985): *The morality of spending: attitudes toward the consumer society in America, 1875-1940*. Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press.
- Humphrey, C. (1999): Traders, "Disorder", and Citizenship Regimes in Provincial Russia. I: M. Burawaoy & K. Verdery (red.): *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Hussain, A.M. (2003): *Børnefattigdom i danske kommuner 1984-2001*. København: Socialforskningsinstituttet og Red Barnet.
- Hussain, A.M. (2004): *Børnefattigdom i Danmark 2002*. København: Socialforskningsinstituttet og Red Barnet.
- Hvinden, B. (2005): *100 års ensomhet? Norge og Sverige 1905 – 2005*. SSB magasinet.
- Hvidovre Kommune (2000): *Socioøkonomisk Notat*. København: Hvidovre Kommune.
- Hvidovre Kommune (2001a): *Kvarterplan 2001*. København: Hvidovre Kommune.
- Hvidovre Kommune (2001b): *Nøgletal og udviklingslinier for delområder i Hvidovre Kommune*. København: Hvidovre Kommune.
- Hvidovre Kommune (2004): *Nøgletal for delområder i Hvidovre Kommune*. København: Hvidovre Kommune.
- Hydén, L-C. (1988): Gunnar Inghe och fattigdomens diskurs. *Nordisk socialt arbeid*, 2, 1988.
- Isachsen, T. (1994): *Barn, forbruk og reklame*. Rapport 7/94. Oslo: SIFO.
- James, A., Jenks, C. & Prout, A. (1998): *Theorizing Childhood*. New York: Teachers College Press.
- Jansson, A. (2001): *Image culture – media, consumption and everyday life in reflexive modernity*. Göteborgs Universitet: Department of journalism and mass communication.

- Jones, G. (1992): Short-term Rediporcity in Parent-Child Economic Exchanges. I Marsh, C. & Arber, S. (red.): *Families and Households*. London: MacMillan.
- Jönsson, L.R. (2003): *Arbetslöshet, ekonomi och skam*. Lund: Socialhögskolan, Lunds Universitet.
- Jørgensen, T. (2000): *Til barnets beste? Eit sosialantropologisk studie av "blodsbandførestellingar" og slektskap i ein norsk kontekst* Hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen.
- Kampmann, J. (2003): Barndomssosiologi. *Dansk Sosiologi*, 2. juli 2003.
- Kaufmann, P.R., McDonald, J.M., Lutz, S.M. & Smallwood, D.M. (1997): *Do poor pay more for food?* Agricultural Report 795. Food and rural economic division. Economic research service, US Department of Agriculture.
- Kempson, E. (1996): *Life on a low income*. London: Joseph Rowntree Foundation.
- Kempson, E., Whyley, C., Caskey, J & Collard, S. (2000): *In or out? Financial exclusion: a literature and research review*. Consumer Research 3, Financial Service Authority
- Klingander, B. (1995): *Hushållets vardagsekonomi*. Göteborgs Universitet: Institutionen för slöjd och hushållsvetenskap.
- Klingander, B. (1998): *Nu är jag kanske stark innerst inne*. Göteborgs Universitet: Institutionen för hushållsvetenskap.
- Kochuyt, T. (2004): Giving away one's poverty: On the consumption of scarce resources within the family. *The Sociological Review*, 52 (2): 139-161.
- Kosunen, V. (1999): *How much is enough? Assessing the adequacy of basic income security from the point of view of consumption*. Helsingfors: National research and development centre for welfare and health.
- Krange, O. & Å. Strandbu (2004). *Ungdom, Idrett og Friluftsliv*. Rapport 16/04. Oslo: NOVA.
- Kronauer, M. (1998): Social exclusion and underclass – new concepts for the analysis of poverty. I Andre, H-J. (ed.): *Empirical poverty research in a comparative perspective*. Aldershot: Ashgate.
- Kvale, S. (1997): *Den kvalitative forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur.
- Kvale, S. (1994): *InterView. En introduktion til det kvalitative forskningsinterview*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Lahti Edmark, H. (2002): *Förort i fokus – interventioner för miljoner*. Norrköping: Integrationsverkets rapportserie.

- Lappegård, T. & Brunborg, H. (2004): Ungdom og demografi. Om endringer i demografisk atferd i overgangen fra ung til voksen, *Tidsskrift for ungdomsforskning*, 4, pp. 93-104.
- Lash, S. & Urry, J. (1994): *Economies of signs and space*. London: Sage.
- Leiss, W., Klein, S. & Jhally, S. (2000): The bonding of media and advertising. I Lee, M.J. (ed.): *The consumer society reader*. Oxford: Blackwell.
- Lévi-Strauss, C. (1969): *The elementary structures of kinship*. Beacon Press, Boston.
- Lien, M.E. (1997): *Marketing and modernity*. Oxford: Berg.
- Lindkvist, L. (2002): *Arbetshemmet Lindängen* Malmö, Fosie stadsdelsförvaltning.
- Lindskog, H. (2002) *Tidrika och tidfattiga : de nya samhällsklasserna*. Bromma : HelDag, Danmark.
- Lodziak, C. (2002): *The Myth of Consumerism*. London: Pluto Press.
- Löfgren, O. (1996) Konsumtion som vardaglig praktik och ideologiskt slagfält, i *Socialvetenskaplig tidskrift* 1-2, 1996.
- Longhurst, B. & Savage, M. (1996): Social class, consumption and the influence of Bourdieu: some critical issues. I Edgell, S.; K. Hetherington & A. Warde (red.): *Consumption Matters*. Oxford: Blackwell.
- Luhmann, N. (1995): *Inklusion og Eksklusion*. Översättning av N. Mortensen från artikeln: Inklusion und Exklusion. Sociologische Aufklärung, pp. 237-264. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Lynne, A. (2000). *Nyansenes makt – en studie av ungdom, identitet og klær*. Rapport 4/2000. Lysaker: SIFO.
- Mack, J. & Lansley, S. (1985): *Poor Britain*. London: Allen & Unwin Ltd.
- Manzanti, B. (2002): *Fortællinger fra et sted*. Ph.d.-afhandling. Hørsholm: By og Byg.
- Marsh, C. & Arber, S. (1992): *Families and Households. Divisions and Change* St. Martin's Press, New York.
- Marshall, T.H. & Bottomore, T. (1992): *Citizenship and Social Class* London: Pluto Press.
- Martens, L., Southerton, D. & Scott, S. (2004): Bringing Children (and Parents) into the Sociology of Consumption. *Journal of Consumer Culture*, 4, 2-July 2004.
- Marx, K. (1995): *Kapitalen Kritik av den politiske økonomien. Bind 1*. Oslo: Oktober forlag.

- Mauss, M. (1979): *Body Techniques*. I *Sociology and Psychology*. London: Routledge Press.
- Mauss, M. (1990): *The Gift – The form and reason for exchange in archaic societies*. London.
- Mauss, M. (1995): *Gaven. Utvekslingens form og årsak i arkaiske samfunn*. Oslo: Cappelen.
- McCracken, G. (1988): *Culture and Consumption. New Approaches to the Symbolic Character of consumer Goods and Activities*. Bloomington: Indiana University Press.
- Micheli, G. (1996): Downdrift: Provoking agents and symptom-formation factors in the process of impoverishment. I Mingione, E (red.): *Urban poverty and the underclass*. Oxford: Blackwell.
- Middleton, S., Ashwort, K. & Walker, R. (1994): *Family fortunes: pressures on parents and children in the 1990s*. London: CPAG.
- Miller, D. (1995): *Acknowledging Consumption, A Review of New Studies*. New York: Routledge.
- Miller, D. (1998): *A theory of shopping*. Cornell University Press, Ithaca, N.Y.
- Miller, D. (2001): *Consumption : critical concepts in the social sciences. 3, Disciplinary approaches to consumption*. New York: Routledge.
- Mingione, E. (ed.) (1996): *Urban poverty and the underclass*. Oxford: Blackwell.
- Mörck, P.-G. (2000): *Historien om Fosie och Kulladal*. Malmö.
- Morner, C.G. (2003): *Sjävständigt beroende. Ensamstående mammors försörjningsstrategier*. Department of Sociology Göteborg University, Göteborg.
- Narotzky, S. (1997): *New Directions in Economic Anthropology*. Pluto Press, London.
- Newman, K. (1999). *Falling from grace*. Berkeley: University of California Press.
- Nordisk Socialstatistisk Komité (2004): *Social tryghed i de nordiske lande*. København.
- Norwell, N. & Mccoy, D. (2004): *Interactive qualitative analysis: a systems method for qualitative research*. London: Sage Publications Inc.
- Nyman, C. (1996): Inside the black box – intrahousehold distribution of consumption in Sweden. I Bihagen, E.; C. Nyman & M. Strand: *Three aspects of consensual poverty in Sweden. Umeå studies in sociology 109*. Umeå: Umeå Universitet.

- Oslo Kommune (2001): *Statistisk Årbok for Oslo*. Oslo: Byrådsavdeling for Finans.
- Oslo Kommune (2001): *Statistisk Årbok for Oslo 2001*. Oslo Kommune
- Pahl, R.E. (1984): *Division of labour*. Oxford: Basil Blackwell.
- Palme, J. (1999): The Nordic model and the modernisation of social protection in Europe. Nordic Council of Ministers, Divs 1999:836. Copenhagen.
- Parry, J. & Bloch, M. (1989): *Money and the morality of exchange*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Patten, S. (1889): *The Consumption of Wealth*, Publications of The University of Pennsylvania, Philadelphia.
- Patten, S. (1907/1968): *The New Basis of Civilization*. London: Cambridge Mass.
- Patten, S. (1909): *Product and Climax*. The Art of Life Series. New York.
- Pettersson, B. (1983): *Den farliga underklassen*. Umeå: Umeå Studies in the Humanities.
- Pierson, P. (2001): Post-industrial pressures on the mature welfare states. I Pierson, Paul (red.): *The new politics of the welfare state*. Oxford: Oxford University Press.
- Pløger, J. (2002): *Det senmoderne nærmiljø – livsformer og bykultur. En sammenligning af teori og praksis i Danmark og Norge*. NIBR-rapport 2002:16. Oslo: NIBR.
- Polanyi, K. (1957): The economy as instituted process. I *Trade and Market in the early Empires*, K. Polanyi, ed., The Free Press, New York.
- Poppe, C. (1995): *Gjeldsrådgivning i kommunerne. Fase 1: En kvalitativ studie av 6 socialkontor*. Rapport 6:95. Lysaker: SIFO.
- Power, Elaine (2005) *The Unfreedom of Being Other: Canadian Lone Mothers' Experiences of Poverty and 'Life on the Cheque'*. Under publicering, *Sociology* 39 (4).
- Pålsson, E. (2002): *SCB Malmö stadskontor, strategisk utveckling*.
- Radcliffe-Brown, A.R. (1979): *Structure and Function in Primitive Society*. Routledge & Kegan Paul, London.
- Rose, N. (1990): *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. London: Routledge.
- Rowntree, B.S. (1902): *Poverty: A study of town life*. London: MacMillan.
- Rudie, I. (1969): Household Organization: Adaptive Process and Restrictive Form. A Viewpoint on Economic Change, *Folk (Dansk Etnografisk Forening)* 185-200.
- Rydenstam, K. (2003): *Tid för vardagsliv*. Statistiska centralbyrån.

- Rysst, H. (2000): *“Alle sier forskjellig”*: Innhold, overføring og endring av kunnskap og tradisjon i barneomsorgspraksis, Universitetet i Oslo.
- Sahlins, M. (1974): *Stone age economics* Tavistock Publications.
- Salonen, T. (1993): *Margins of welfare*. Torna Hällestad: Hällestad Press.
- Salonen, T. (2002): *Barns ekonomiska utsatthet under 1990-talet. Bidrag till ett kommunalt barnindex*. Stockholm: Rädda Barnen.
- Sampson, S. (1993). Money without Culture, Culture without Money: Eastern Europe's Nouveaux Riches, *American Journal of European Cultures*, 3 (1): 7-31.
- SCB (2003): *Barn och deras familjer 2002*. Demografiska rapporter 2003:7. Stockholm: Statistiska Centralbyrån.
- Schneider, D.M. (1968): *American Kinship; A Cultural Account*. Prentice-Hall, New Jersey.
- Sen, A. (1992): *Inequality reexamined*. Oxford: Oxford University Press.
- Sernhede, O. (2004): Göteborg och den sociala ojämlikhetens geografi. I Andersson, Å., Borelius, U., Johansson, T., Lökken, K., Sernhede, O. & Stenberg, J.: *Man måste väl ibland tro att det som görs blir bra också. Goda projekt och sega strukturer*. Centrum för kulturstudier, Göteborgs Universitet.
- Sestoft, Christine (2002): *Med hensyn til den politiske forbruger*. København: Akademisk Forlag.
- Simmel, G. (1990): *The philosophy of money*. London: Routledge.
- Slater, D. & Tonkiss, F. (2001): *Market society: Markets and modern social theory*. Cambridge: Polity.
- Sletten, M., Fløtten, T. & Bakken, A. (2004): Vennskapets pris. *Tidsskrift for ungdomsforskning*, 4-2004.
- Sloth, D.A. (2004): *Færre penge end andre børn – Interviewundersøgelse med børn fra familier med lav indkomst*. København: Red Barnet.
- Smith, R.T. (1996): *The Matrifocal Family. Power, Pluralism, and Politics*. Routledge, New York.
- Sørhaug, T. (1995): The Semantics of Love. Family Patterns Towards the Year 2000. I *Labour of Love. Beyond the self-evidence of everyday life*. Borchgrevink, T. & Holter, Ø.G. (red.). Avebury: Aldershot.
- SOU (2000:3): *Välfärd ved vägskäl. Delbetänkande från kommittén välfärdsbeslut*. Stockholm. Fritzes.
- SOU (2001:54) *Ofärd i välfärden*. Stockholm: Fritzes offentliga publikationer.
- SOU (2001:55): *Barns och ungdomars välfärd*. Antologi från kommittén välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes

- SOU (2001:79): *Välfärdsbokslut för 1990-talet*. Slutbetänkande för kommittén välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes
- Spiro, M. (1997): *Gender Ideology and Psychological reality*. London: Yale University Press.
- Spradley, James P. (1979): *The Ethnographic Interview*, Fort Worth: Harcourt Brace Jovanovich College Publishers.
- Stadsbyggnadskontoret (2002): *Bostadsmiljöer i Malmö Inventering: Del 3: 1965:1975*.
- Stenning, D. (1969): Household viability among pastoral Fulani. I *The developmental cycle of domestic groups*, Goody, J. (red.). Cambridge University Press.
- Stigendal, M. (1999): *Sociala värden i olika sociala världar*. Studentlitteratur, Lund.
- Stjernö, S. (1985): *Den moderne fattigdommen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Storm-Mathisen, A. (1998): *Kjøpepress ... hva er det for noe?* Rapport 4/98. Lysaker: SIFO.
- Strauss, C. (1992): Models and motives. I: Strauss, C. & D'Andrade, R. (red.): *Human motives and cultural models*. New York: Cambridge University Press.
- Sulkunen, P. (1992): *The European new middle class: individuality and tribalism in mass society*. Avebury: Aldershot.
- Sunesson S., Blomberg, S., Edelbalk, P.G., Harrysson, L., Magnusson, J., Meuwisse, A., Pettersson, J. & Salonen, T. (1998): The flight from universalism. *European Journal of Social Work*, 1 (1).
- Thorne, B. (2003): *Gender Play*. New Jersey: Rutgers University Press.
- Tidningen Arbetet* 17. december 1969.
- Togeby, Lise et al. (2003): *Magt og demokrati i Danmark: hovedresultater fra magtudredningen*, Århus : Aarhus Universitetsforlag, 2003.
- Toren, C. (1999): *Mind, Materiality and History*. London: Routledge.
- Torp, H. (1999): Dagpengesystemets dilemma – nordiske løsninger. *Søkelys på arbeidsmarkedet*, 16, s. 165-175.
- Tufte, P.A. (1992): *Holdninger till lov om gjeldsordning for privatpersoner*. Rapport nr 3:92. Lysaker: SIFO.
- Tufte, P.A. (1993): *Velkommen til velferdsstaten? Et rettferdighetsperspektiv på gjeldsordningsloven*. Lysaker: SIFO. Rapport 3:93.
- Tufte, P.A. (1994): *Svart arbeid. Forbrukeradferd og erfaringer i det svarte markedet*. Lysaker: SIFO 12.
- Turner, B. (2003): Allmännyttans framtid i Sverige. I *Allmännyttiga och sociala bostäders framtid i Norden*. TemaNord 2003:536.

- Tvedt, K.A. (2000): *Oslo Byleksikon*. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Vaage, O. (2002): *Til alle døgnets tider. Tidsbruk 1971-2000*. SA 52. Oslo: Statistisk Sentralbyrå.
- Veblen, T. (2000): Conspicuous consumption. I Lee, M.J. (red.): *The consumer society reader*. Oxford: Blackwell.
- Verdery, K. (1996): *What was Socialism and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press.
- Waerstad, K. (1994): *Offentlig økonomisk rådgivning. En evaluering av prosjektet 'Forbrukernes økonomiske rådgivningstjeneste'*. Rapport 13:94. Lysaker: SIFO.
- Waerstad, K. (1995): *Interkommunal gjeldsrådgivning. En evaluering av forsøksprosjektet 'Gjeldsrådgivning for Midt-Gudbrandsdal'*. Lysaker: SIFO. Rapport 5:95.
- Walker, R. & Collins, C. (2004): Families of the poor. I Scott, J.: Treas, J. & Richards, M. (red.): *The Blackwell companion to the sociology of families*. Malden, Mass: Blackwell.
- Wallette, M. (2004): *Temporary jobs in Sweden: incidence, exit and on-the-job training*. Lund: Nationalekonomiska institutionen.
- Warde, A. (1996): Afterword: The future of the sociology of consumption. I Edgell, S., Hetherington, K. & Warde, A. (red.): *Consumption Matters*. Oxford: Blackwell.
- Weber, M. (1922 [1964]): *Economía y sociedad*. Del I, Mexico: Fondo de cultura económica.
- Wærness, K. (2000): *Hvem er hjemme? Essays om hverdagslivets sosiologi*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Xenos, N. (1989): *Scarcity and Modernity*. London: Routledge.
- Ytrehus, S. (2004): *Fattige barn i Norge*. Oslo: Fafo.
- Zelizer, V. (1997): *The Social Meaning of Money. Pin Money, Paychecks, Poor Relief, and Other Currencies*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Østerud, Ø., Engelstad, F. & Selle, P. (2003): *Makten og demokratiet. En sluttbok fra Makt- og demokratiutredningen*. Oslo: Gyldendal.
- Øverbye, E. (1987): *Formue gjennom arv*. Institutt for anvendt sosialvitenskapelig forskning (INAS), 6.

UDSATHED OG FORBRUG I DE NORDISKE VELFÆRDSSTATER

De nordiske velfærdsstater er kendetegnet ved stor økonomisk lighed og social sikkerhed, men der findes fortsat en gruppe mennesker med dårlige økonomiske vilkår. De har kun få midler tilovers til uforudsete udgifter, rejser og fornøjelser og har i det hele taget svært ved at opretholde et rimeligt forbrug.

Denne rapport undersøger udsatte børnefamiliers muligheder for forbrug og deres strategier for at få økonomien til at hænge sammen. Undersøgelsen bygger primært på 75 interview med børnefamilier i tre store boligområder i Norge, Sverige og Danmark.

Rapporten er resultatet af et fællesnordisk projekt og er skrevet af forskere fra Socialforskningsinstituttet i Danmark, Statens Institutt for Forbruksforskning i Norge og Lunds Universitet.

Socialforskningsinstituttet

05:18

298,00 kr. inkl. moms

ISSN: 1396-1810

ISBN: 87-7487-798-4